869
A-2443 III

A. BOGDANOW

LÜHIKENE MAJANDUSETEADUSE ÕPETUS

8-DA TRÜKI JÄRELE
WENE KEELEST
N. K.

„NOOR-EESTI“ WÄLJAANNE, 1907.

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
102073

K. Sööti trükk, Tartus.

Üleüldised mõisted.

1. Majanduseteaduse äramääramine.

Inimesesoo edenemise käigus läheb inimeste wõitlus olemise eest ikka enam ja enam iseteadlikumaks ja ühiskondlikumaks.

Iseteadlikuks olemise eest wõitluseks, ehk lühidalt, t ö ö k s nimetatakse inimese energia kulutamist teatud, enne äramääratud otstarbeks. See otstarbe on alati mõne tarwiduse täitmine. Kui ainult töötaja enese i s i k l i k u tarwiduse täitmisest jutt on, siis nimetatakse seesugust tööd „isiklikult- (indiwidualiliselt) kasulikuks". Niisugust tööd teeb, näit., inimene, kes sööb, ehk ennast riidesse paneb. Seesuguse tööga ei tee majanduseteadus mitte tegemist. Teda huwitab ainult „ühiskondlikult-kasulik" töö, s. t. niisugune töö, mille eesmärgiks mitte ainuüksi töötaja isiklikkude tarwiduste täitmine ei ole, waid mis ühiskondlikka tarwidusi silmas peab, mis selle ühiskondliku terwiku kasuks on määratud, mille liikmeks töötajat lugeda tuleb. Selle juures on ükskõik, kas inimene iseteadlikult teistele püüab kasu tuua, wõi kaswab see kasu tema tegewusest, tema sihist, kaudselt wälja, ilma et ta seda ise kätte oleks püüdnudgi: kui ka ori ainult sellepärast töötab, et mitte piitsa saada, ja palgaline sellepärast, et mitte nälga surra, — sellest hoolimata on nende töö ühiskondlikult-kasulik, sest et nad tõelikult muude inimeste tarwiduste täitmiseks kaasa töötawad.

Tarwiduste eneste lähemat uurimist kõrwale jättes nimetab majanduseteadus igasugust tööd, mis ühiskonnale tarwilik on, ühiskondlikult-kasulikuks, selle pääle waatamata, kas see ühiskonna olulisi wõi kõrwalisi, loomulikka wõi kunstlikka tarwidusi täidab: sellest seisukohast waadates ei ole mingisugust wahet põllumehe ehk kullasepa, kooliõpetaja ja uksehoidja töö wahel.

Otse samasuguses mõttes, kui „ühiskondlikult-kasulik töö", saame meie sõna „tarbeasjade walmistus", ehk lühidalt, „walmistus" tarwitama.

Walmistuse protsessis erandab majanduseteadus kahte külge: tehnikalist ja ühiskondlikku.

Walmistus on inimese wõitlus wälise loodusega. Selles wõitluses mõjub inimene, looduse asju ja jõudusid tarwitades, otsekohe looduse enese pääle ja muudab teda oma tulude kohaselt.

See otsekohene töötaja wahekord looduse wastu on walmistuse tehnikaline külg. Sellega teewad tegemist tehnikalised teadused (mehanika, tehnologia) ja looduseteadused (matematika, füüsika, keemia, biologia).

Walmistuse ühiskondliku külje all mõistetakse walmistamise läbi walmistaja ja teiste inimeste wahel sündinud wahekordasid. Üleüldine ja kõige tähtsam walmistuse wahekord on juba nimetuses „ühiskondlikult-kasulik töö" wälja öeldud: inimesed töötawad üksteisele, ühiskondliku terwiku kasuks — tähendab, nende wahel on walmistuse juures teataw *ühendus* olemas, nad wõitlewad *ühiselt* looduse wastu. See üleüldine wahekord saab enesele ühel juhtumisel ühe-, teisel teistsuguse kuju, mis oma sisu poolest paari peaosasse jagunewad; neist on nimetada: 1) lihtne *koostöötamine* — kui töötajad koos ühesugust tööd teewad; 2) *tööjaotus* — kui teatawast walmistuse tegewusest mitmed töötajad osa wõtawad, ja üks ühte teine teist osa täidawad, — ja, 3) tööjaotuse üks osa — *käsutöö*, kus üks töötaja seda täidab, mis teine käseb.

Walmistuse ühiskondlik külg, s. t. *inimeste* wahekorrad walmistuse juures, ongi majanduseteaduse pääaineks, kuna aga walmistuse tehnikaline külg, inimeste wahekorrad looduse wastu, mitte tema piirkonda ei käi.

Teadusesse on juba ammust ajast pääle ühiskondlikult-kasuliku töö „wiljakaks“ ja „wiljataks“ jaotamine sisse juurdunud. Wiljakaks nimetatakse tööd, mis ainelisi (mateerialisi) kasulikka asju loob, wiljataks — tööd, mille saadused mitte ainelised ei ole; nii oleks näit., wabrikutöölise töö — wiljakas, ja lektori töö — wiljata. Niisugust jaotust ei wõi kuidagi teaduslikuks nimetada. Kui meie ta õigeks tunnistaksime, siis peaksime, näit., terwe weotööstuse wiljataks nimetama, ehk sellel inimeste ainelises elus küll otsekohegi määratu suur tähtsus on.

Kui meie seda jaotust teisiti formuleeriksime ja ütleksime, et wiljakas on iga ühiskondlikult kasulik töö, mis wälises looduses mateerialisi muutusid sünnitab, siis kaowad sarnased wastmõtted, nagu nad eelmises näituses weotööstusest ette tuliwad, küll ära, kuid ühes sellega langeb siis ka terwe jaotus kokku. Siis peaksime igasuguse ükiskondlikult kasuliku töö wiljakaks tunnistama, sest et üksgi töö muidu ühiskondlikult kasulik ei saa olla, kui ta ennast mateerialikult ei ilmuta, kui ta wälises looduses mateerialisi muutusid ei sünnita: kirjaniku töö mõjub ainult mateerialiku raamatu ehk käsikirja läbi inimeste hingeelu pääle, lektori töö saab ainult seeläbi kuulajatele kasulikuks, et õhu lained — mateerialised muutused õhus, — mis lektor oma kõnega sünnitab, kuulajate kõrwu ulatawad, jne.

Endisel ajal oli töö wiljakaks ja wiljataks jagamisel teaduses suur tähtsus: majanduse piirkonda arwati ainult need inimeste wahekorrad, mis „wiljaka“ töö piirkonnast pärit on. Kuid kuigi ehk wõimalik oleks olnud seda wahetegemist kindlasti ja õieti formuleerida, siis oleks sellest teadusele, nähtuste seadusepäralsuse uurimisele, waewalt midagi kasu. Asi ei seisa mitte üksi selles, et see wahetegemine mitte küllalt selge ei ole, waid palju enam weel selles, et selle läbi majanduseteadusesse, kui puhtasse ühiskonna-teadusesse, mis i n i m e s t e wahekordadega tegemist teeb, — wõõras waatepunkt sisse toodakse, et tema piirisid a s j a d e looduslikkude omaduste järele, selle järele, kas wiimased ainelised (mateerialised) on, wõi mitte, ära määrata tahetakse. Ja ometi wõiwad inimeste wahekorrad nende ühiskondlikus töös täiesti ühesugused olla, selle pääle waatamata, kas nende töö wili aineline (mateerialine) on, wõi mitte.

Walmistuse ühiskondliku küljega on j a o t u s lahutamata ühendatud. Wiimane on nagu esimese otsekohene järg.

Isiklik tarwitamine seisab wäljaspool majanduseteaduse, kui ühiskonna-teaduse, piirisid. Ta käib teadusewalda, mis organismusega tegemist teeb (füsiologia). Kuid walmistamine ei wõiks mitte ühiskondlikult kasulik olla, kui ta tagajärgi, ta mateerialisi ja mittemateerialisi saadusid, ühel wõi teisel wiisil ühiskonna liikmete isiklikuks tarwitamiseks ära ei jaotataks. Nii-

wiisi seisab siis ühiskondliku walmistamise ja isikliku tarwitamise wahel jaotus — ühiskondlik protsess, mille läbi töö saadus tarwitaja kätte läheb.

Terwe jaotuse protsess seisab mitmesugustest inimeste wahekordadest koos. Nende wahekordade sügawam sisu on igalpool üks ja seesama: teatawast silmapilgust pääle hakkab üks isik ühiskondliku töö saadust „omaks", s. t. oma isiklikuks tarwitamise-asjaks pidama, ja teised ühiskonna liikmed lasewad seda sündida.

Lähema arendamise juures leiame, et jaotuse wormidel kaks päätüüpust on: esiteks, otsekohene ehk organiseeritud jaotus, kui mõni isiklik wõi ühiskondlik tahtmine üksikute isikute osa ühiskondliku töö saadusest ära määrab; näit., kui orjapidaja, kes kõik orjade töö wilja omale saab, sellest pärast igale orjale tema ülespidamiseks tarwilise osa kätte annab, ehk kui sugukonna nõuukogu walmistatud tarbeasjad üksikute sugukonna liikmete wahel ära jaotab; teiseks, kaudne, organiseerimata jaotus ehk wahetus, kus ühiskondlik töösaadus enne mitmesugused wahetuse protsessid läbi peab tegema, järgimööda mitme inimese omaks saab, kuni ta oma päris tarwitaja juurde jõuab; näit., ostu ja müügi teel wabrikandilt suurkaupmehe juurde, suurkaupmehelt — wäikepoepidajale ja alles säält tarwitajate kätte.

Harilikult tehtakse majanduseteaduses jaotuse-õpetuse ja wahetuseõpetuse wahel wahet, ja arendatakse mõlemaid, kui tema iseseiswaid osasid. Selleks ei ole mitte küllalt mõjuwaid põhjusid olemas: wahetus on ainult teataw, ajalooliselt möödaminew jaotuse worm, mis ühiskonna edenemise teatawal astmel nähtawale ilmub ja teatawal astmel jälle ära kaob.

Majanduseteaduse piirkonna kindlaksmääramiseks wõime nüüd, järjelikult, ütelda: ta on teadus walmistuse ja jaotuse ühiskondlikudest wahekordadest.

Tõepoolest ütleks ka seegi täiesti punktlikult majanduseteaduse mõiste wälja, kui meie ainult walmistuse wahekordadest räägiksime. Jaotust uurib majanduseteadus ainult selle wõrra, kuidas see walmistusega lahutamata ühendatud on, selle wõrra, kuidas jaotus nagu walmistuse teine külg on. Kui ühe

klassi päralt tööriistad ja materjalid on, teisel klassil aga ainult ta tööjõud omanduseks on, siis on see niihästi ka walmistuse wahekord, sest et selle jaotuse wahekorra läbi esimene klass teise üle ka töötamise juures walitseb. Üleüldse on jaotus, millega majanduseteadus tegemist teeb, walmistamise tingimiste jaotus. Niihästi jaotuse, kui ka walmistamise wahekordade pääle waatab majanduseteadus kui lahutamata, terwe aine pääle.

Ühiskondlikud wahekorrad ei ole mitte kindlad ja muutumatad; nad muutuwad niisama ühtelugu, kui kõik muugi looduses. Nende muutumises peegeldab ennast ühiskonna jõu kaswamine wõi kahanemine, ühiskonna wõit looduse üle wõi looduse wõit ühiskonna üle. Kord oli aeg, kus inimesed wäikeste, üksteisest lahus olewate, iseseiswate kogukondadena elasiwad; siis oliwad walmistuse wahekorrad kitsad ja lihtsad, ja jaotus otsekohene, nüüd on aga inimeste ühiskonnad määratu suured, majanduslikud wahekorrad lõpmata keerulised; kuid siisgi on praegused wahekorrad endistest pikalise edenemise teel wälja kaswanud. Ka teistsugusid nähtusid on ette tulnud: ühiskonna jõud looduse wastu wõitlemises wähenes, laialised ühiskondlikud sidemed katkesiwad, majanduslikud wahekorrad muutusiwad kitsamaks ja lihtsamaks; ka siin on teaduse ees muutumise protsess, kuid selle sisuks ei ole mitte enam edenemine, waid kõdunemine, degradeerimine. Teadus on inimesesoo tugewam sõjariist olemise ja edenemise eest wõitlemises, sellepärast on terwe teaduse siht edenemise ja kõdunemise küsimuste harutamine.

Majanduseteaduse karakteriseerimist lõpetades wõiksime siis ütelda: ta on teadus, mis walmistuse ja jaotuse wahekordasid kõigis nende muutumistes, edenemises ja kõdunemises uurib. Selle määruse läbi on järgnewate seletuste kord oma põhjusjoontes meile juba ette ära märgitud.

2. Walmistus.

Meie algame mõne walmistuse põhjusküsimuse arutamisega pääle, ilma et meie esialgu walmistuse ühiskondliku ja tehnikalise külje wahel wahet teeksime.

Need põhjusküsimused tõusewad ühes walmistuse, kui ühiskondlikult-kasuliku töö äramääramisega ülesse.

Töö on inimese energia kulutamine teatud otstarbeks. Arusaadaw on, et kõige enne järgmiste küsimuste kohta selgusele tuleb jõuda: esiteks, mis otstarbeks, missugusel sihil, energiat kulutatakse [ühiskondlikult kasuliku töö „omadus“ (kwaliteet)], teiseks, kui suur see kulutamine on (ühiskondlikult-kasuliku töö hulk); kolmandaks, kui palju see kulutamine oma otstarbet täidab (töö „sigiwus“).

a) Ühiskondlikult-kasuliku töö omadus.

Kui üks inimene maad harib, teine rauda taob ja kolmas lastele tähti õpetab, siis püüab igaüks nendest oma tegewuses teatawat iseäralist otsekohest eesmärki kätte saada, igaüks tarwitab oma energiat isesugusel sihil. Seda töö mitmesugust sihti nimetataksegi tema mitmesuguseks „omaduseks.“

Töö omadus ripub igal üksikul juhtumisel kolmest tingimisest ära: esiteks, töötaja tarwidusest, tema püüetest; teiseks, neist wälistest töö-abinõudest, mis temal käepärast on; kolmandaks, tema tööjõust. Metsinimesel on tarwiduseks oma keha kaitsemine külma wastu; enesest wäljaspool leiab ta terawa kiwi ja sooja nahaga looma; wiimaks on metsinimese organismus nõnda ehitatud, et ta järskusid, tugewaid, teatawasse kohta sihitud liigutusi wõib teha. Need kolm elementi määrawad sel juhtumisel kordasaadetawa töö omaduse täielikult ära; see on alg-aegne loomajaht looma naha pärast.

Majanduseteadus teeb ainult walmistusega, s. t. ühiskondliku tööga tegemist; sellepärast saab eelpool wäljaüteldud mõte lõpulikult järgmise kuju: walmistuses määrawad üksikute inimeste töö omaduse, esiteks, ühiskondlikud tarwidused, teiseks, ühiskondlikud töö-abinõud, kolmandaks, ühiskonna tarwitada olew tööjõudude süsteem, ära.

Ühiskondlikkude tarwiduste iseloom ja suurus ripub terwest ühiskonna eelmisest edenemisest ära: europlaste

tarwidused on mitu korda suuremad, laialisemad, mitmekesisemad, keerulisemad ja hoopis teistsugused, kui papuade omad. Mida suuremaks ühiskonna jõud loodusega wõitlemises kaswab, seda suuremaks lähewad ka tema tarwidused.

Walmistuse-abinõud on materjal ja tööriistad, üleüldse kõik need wälise looduse ained, mille pääle inimeste töö on sihitud. Mõnikord on walmistuse-abinõud juba looduses walmilt saadawal, näit., puud põlises metsas on materjaliks puuraiujale, raua muld — mäemehele, teraw kiwi — tööriistaks metsinimesele. Teinekord on aga walmistajal niisuguste asjadega tegemist, mille kallal juba teised enne teda tööd on teinud, näit., sepal mäemehe sulatatud rauaga, wabrikutöölisel — rauast tehtud masinaga. Wiimased juhtumised tulewad üleüldiselt ühiskondliku walmistuse kõrgematel astmetel ette.

„Materjali" ja „tööriista" wahel wahetegemisel on majanduseteaduses suur tähtsus. Sagedasti aga püütakse seda wahet ainult sõnadega ära määrata, ilma et asja sisu pääle rõhku pandakse; nii üteldakse, näit.: see, m i l l e k a l l a l töötatakse, on materjal, ja see, m i l l e a b i l töötatakse — tööriist. See on niisama hää, kui ütelda: materjal on materjal, ja tööriist — tööriist. Tegeline wahe nende kahte seltsi walmistuse-abinõude wahel seisab selles, et m a t e r j a l, kui ta ü h e s t walmistuse protsessist läbi on käinud, niipalju muutunud on, et ta mitte enam see ei ole, mis ta enne oli, ja teda enam endiselt tarwitada ei saa; kui puuwill kord ära on kedratud, siis ei kõlba ta teist korda ketramiseks enam mitte; kui süsi ära on põlenud, siis ei saa teda teist korda enam mitte põletada. T ö ö r i i s t aga, mida kord on tarwitatud, jääb ikka tööriistaks, ja teda wõib weel sellesama töö jaoks teatawa aja jooksul tarwitada; puuwilla ketramise masinaga, mis täna on puuwilla ketranud, wõib homme jälle sedasama tööd teha, niikaua, kui ta ära kulub.

Kolmas aine, mis üksikute töötajate ühiskondliku töö omaduse ära määrab, on ühiskonna tööjõudude süsteem. See ütelus tähendab ühiskonnas olemas olewate tööjõudude kogu nende k i n d l a k s k u j u n e n u d wahekordades üksteise wastu. Alg-aegses ühiskonnas, mis ainult paaristkümnest inimesest koos seisab, ei wõi, arusaadawal wiisil, töö omaduslikult nii mitmekesisteks harudeks jaguneda, kui praeguse aja ühiskonnas. Sääl

on üksikute tööharude wahel wahetegemine peaaegu wõimata, ühe töötaja töö on teise oma sarnane; praeguses ühiskonnas on aga üksikuid tööharusid tuhanded. Nii siis on „omaduslikult“ mitmesugust ühiskondlikku tööd olemas, teiste sõnadega, ühiskondlikku tööjõudu kulutatatakse looduses wäga mitmel wiisil. Kuid siisgi arwawad inimesed wõimaliku olewat ka kõige mitmekesisemaid töösid üksteisega nende hulga järele wõrrelda; nad räägiwad, näit., et see sepp rohkem tööd teeb, kui see kingsepp, et selle raamatu kallal rohkem tööd on tehtud, kui selle masina kallal jne. See on ka täiesti loomulik, sest üksgi töö ei ole üleüldiselt ikkagi muud midagi, kui inimese aju, nerwide, musklite ja were elementide kulutamine, mida teise sarnase kulutamisega wäga hästi wõrrelda wõib, selle pääle waatamata, kas ta puu, raua, põllu wõi laste pääde kallal töötamise juures ette tuleb.

Sellega oleme juba ühiskondlikult-kasuliku töö hulga juurde jõudnud.

b) Ühiskondliku töö hulk.

1. Tööjõu hulk, mida ühiskond loodusega olemise eest wõideldes ära kulutab, ripub kõige päält ühiskonna enese suurusest, tema tööjõudude arwust ära. Alg-aegne kommunistlik ühiskond, kelle liikmete arwu kümnetega mõõta wõis, pidi muidugi mitmekümne tuhande wõrra wähem tööjõudu ära kulutama, kui praeguse aja paljumiljoniline kapitalistlik ühiskond.

Kuid pääle tööjõudude arwu, mida teataw ühiskond tarwitada wõib, peame töö hulga wäljaarwamise juures weel mõnda teist tingimist tähele panema.

Kõik ühiskonna liikmed ei ole tööle mitte ühtewiisi kõlbulised. Lapsed ja wanad on wiletsad töötajad ehk ei tee üleüldse mitte tööd. Füsiologia õpetab, et inimest 15 kuni 60 aastani tööinimeseks wõib nimetada. 25—45 aasta wanaduses on inimesel kõige suurem tööjõud. Nii on siis ühiskonnal oma liikmete wanaduse järele looduse wastu wõitlemiseks ükskord enam, teinekord wähem jõudu. Suure surewuse mõjul elab wähe inimesi kõige suurema tööjõu eani ja sellepärast on

ühiskonnas wõrdlemisi palju tööwõimetuid, lapseealisi liikmeid. Niisamasugust mõju awaldab ka suur sündiwus, mis harilikult suure surewusega ühes käib.

Haige inimene töötab wähe ehk ei tööta sugugi. Tööwõimuliste inimeste haiglus wähendab ühiskonna töö hulka.

Niihästi surewus ja sündiwus, kui ka haiglus ühiskonna tööwõimuliste liikmete hulgas, ripub terwest ühiskondlikude elutingimiste summast ära, ja kõige päält — töötajate ainelisest elukorrast. Mida halwemat toitu töötawad rahwakihid tarwitawad, mida pahemad töötingimised töötajatel terwishoiulisest seisukohast on, näit., mida pahem töökodade sissesead on, — seda suurem on haiglus, seda lühem töötajate keskmine eluiga. Mida korratumalt laste ja täisealiste meeste- ja naesterahwaste töö ühendatud on, seda waremine astutakse abielusse, seda waremine saawad töölised enneaegselt sugulisesse elusse tõmmatud; ja mida enam lapseealisi palgatööd tarwitawas ühiskonnas walmistusest osa wõtab, seda suurem on töötawate klasside sigidus, sest et lapsed juba warakult wanemate kaelast ära saawad.

Teatawate ühiskondlikude tingimiste tõttu ei tee mitte kõik tööwõimulised ühiskonna liikmed ühiskondlikult-kasulikku tööd. Ühedel on wõimalus, ilma et nad walmistusest osa wõtaks, ühiskondlikust jaotusest osa wõtta, nii et nad ainult isiklikult-kasulikku tööd teewad. Teised aga seisawad niihästi walmistusest, kui ka jaotusest wäljas pool... Mõlemad liigid wähendawad ühiskondliste töötajate arwu ja, järjelikult, ka ühiskondliku töö hulka.

2. Üksikute töötajate tööaja pikkusel on, nagu näha wõib, walmistuses suur tähtsus. Mida rohem tööpäewi aastas, ja mida pikemad nad on, seda suurem peaks nähtawasti ka ühiskondliku töö hulk olema.

3. Kuid siin ei tohi uurija ühte tingimist silmast ära minna lasta, ja see on töö intensiwsus. Ühe tunni jooksul wõib töötaja enam ehk wähem jõudu ära kulutada, enam ehk wähem walmistada. Kui, näit., kaks ühesuguse jõu ja osawusega kraawikaewajat ühe-

suguste tööriistadega kraawi kaewawad, ja selle juures üks 2 kantarssinat ja teine ainult 1 kantarssina mulda tunnis wälja tõstab, siis on arusaadaw, et üks nendest rohkem tööjõudu kulutab, kui teine, et ta intensiwilisemalt töötab.

Ühiskondliku töö tulu on seda suurem, mida suurem tema intensiwsus on. Wiimane aga ripub paljudest ja mitmekesistest tingimistest ära, mis ülelüldine ühiskondliku edenemise kõrgus ära määrab.

Üks osa nendest tingimistest on töötaja enese organismuses warjul — need on tema jõud, terwis ja harjumine.

Liig pikk tööpäew kurnab töötaja tööjõu ära, on tema terwisele kahjulik ja wähendab sellega töö intensiwsust. Sellepärast kaswab harilikult tööpäewa lühendamisega töö hulk, ehk jääb wähemalt endiseks: 12-ne tunnilise tööpäewa juures tehtakse rohkem tööd ära, kui 14—15-ne tunnilise juures, 10-ne tunnilise juures rohkem, kui 12-lise juures. Mõnede arwustiku teadete pääle põhjendades wõib koguni arwata, et isegi 8 tunnilise tööpäewa juures häädel elutingimistel rohkem tööd tehtakse, kui 10-ne tunnilise juures.

Et intensiwilise töö jaoks harjumist tarwis on, ei salga keegi. Just kauaaegse harjutamise läbi on Inglise tööliste töö intensiwsus nii suur. Sääl on tööliste klass juba mitu põlwe wana, ja iga põlwega on harjumine ikka kaugemale edenenud.

Tähtsat mõju töö intensiwsuse pääle awaldab töötaja haritlus (intelligentlus), ehk see päältnäha küll just mitte silmapaistew ei ole.

Iga töö on kõige enne nerwide jõu kulutamine, haritud inimese nerwisüsteem on aga palju jõurikkam, kui harimata inimese oma. Sellepärast ongi wähe haritud inimeste töö palju wähemal mõõdul intensiwiline. Amerika töölised on kõige intelligentlikumad ja nende töö on ka kõige intensiwilisem; nende järgmised on Inglise töölised. Wene tööline on selles asjas kõigist Euroopa töölistest maha jäänud; hiinlased on aga ka wenelastest weel madalamal.

Teised töö intensiwsuse tingimised on w a l m i s t u s e w i i s i g a ühenduses. Masinatega walmistamise juures, näit., peab tööline masinaga ühes töötama,

temale alati järele jõudma. Sellepärast on siin wõimalik masinate kiiruse suurendamise abil töö intensiwsust suurendada.

Kolmandaks peame õiguslikka ja ideelisi töötingimisi silmas pidama. Kõige tähtsamad on siin töötamise wabadus ja ühiskondlik tööst lugupidamine.

Kepi abil tööle sundimisest on wähe kasu: siis ei taha inimene kunagi kõigest jõust tööd teha. Niisugune oli wanaaegne orjade töö ja teoorjus weel hilja aja eest Wenemaal. Läbisegi kulutab ori poole wähem tööjõudu ära, kui ta ilma enesele kahju tegemata kulutada wõiks. Seda teadsiwad wanal ajal ka orjapidajad ise wäga hästi ja tarwitasiwad hädaliste tööde jaoks sagedasti palgatöölisi. Ja mida raskem, piinarikkam ja inimsusetam orjapõlw oli, seda madalam oli orjatöö intensiwsus.

Niisamasugune mõju on ka ühiskondlikul tööst lugupidamisel, mis üleüldiselt tõelise töötamise wabadusega käsikäes käib.

Nii siis määrawad ühiskondlikult-kasuliku töö hulga järgmised tingimised ära:

1) Walmistajate tööliste arw.
2) Keskmine tööaja pikkus.
3) Keskmine töö intensiwsus.

c) Töö sigiwus (produktiwsus).

Kui kaks töötegijat töö juures ühepalju jõudu ära kulutawad, ja üks nendest selle pääle waatamata ühe ja sellesama aja jooksul rohkem tööd ära teeb, kui teine, siis on arusaadaw, et ühe töö tagajärjerikkam ehk, nagu ütelda wõiks, sigiwam on, kui teise oma.

Tingimised, mis igal üksikul juhtumisel töö sigiwuse ära määrawad, on lõpmata mitmekesised. Nad ei ripu mitte üksi terwest praeguse ühiskonna elutingimiste summast ära, waid peituwad ka kõiges tema endises edenemises.

Siisgi wõib neid tingimisi uurimise kergenduseks osadesse jagada, millest siin igaühte ainult põhjusjoontes kirjeldada wõime. Pääosad oleks siis järgmised:

Esiteks, otsekohesed wälise looduse tingimised. Nendest ripub töö sigiwus iseäranis põllu- ja mäetöös ära, wähemal mõõdul aga ka kõigis teistes walmistuse harudes.

Teiseks, tehnika — tööriistade ja töötamise wiiside täius, tehnikaliste teadmiste kõrgus, ja ametiosawus.

Kolmandaks, ühiskondlik walmistuse korraldus — koostöötamine, tööjaotus jne.

1) Mida rohkem loodus inimesele materjali ja jõudu tasuta tarwitamiseks pakub, seda sigiwam on, üleüldiselt, ka inimese töö. Kõiki üksikuid looduse tingimisi läbi arutada, mis üsiskondliku töö sigiwuse pääle mõjuwad, ei ole mitte majanduseteaduse asi; seda peab õpetus mateerialise kulturi üle tegema. Siin wõime ainult paar näitust tuua, mis meile selle mõju tähendust selgitawad.

Kõige enne pöörame kliima, õhu soojuse ja niiskuse, pääle tähelepanemist. Iga taim ja loom tarwitab oma kaswamiseks teatawat õhu soojust, ilma milleta ta mitte elada ei wõi. Põhja-Wenemaal ei kaswa nisu sugugi ja rukis walmib waewaliselt, Lõuna-Wenemaal aga on sooja küllalt, et niihästi nisu, kui ka rukis hästi walmida wõiwad; arusaadaw on, et sääl põllutöö sigiwam on, kui põhja pool.

Niisamuti on ka niiskusel põllutöös suur tähtsus. Lõuna-Wenemaa stepimaades on soojust küllalt, ja maa hää, aga kliima ei ole mitte küllalt niiske, mille tagajärjel sagedate põudade kannul niisama sagedad wiljaikaldused käiwad.

Ka maa koorel, nimelt ta päälmiste kihtide kokkuseadel on töö sigiwuse kohta suur tähtsus. Ta määrab maa wiljarikkuse ja tema kasulikkude mineralide rohkuse ära, järjelikult — töö sigiwuse põllu- ja mäetöös, ja, üleüldse, soetawas tööstuses. Soetawa tööstuse produktidest aga ripub suurel mõõdul ühiskondliku töö sigiwus teistes walmistuse harudes ära.

Edasi on ka maapinna kujul — merede, jõgede, järwede jne. asukohtadel — töö sigiwuse kohta suur, kuid pääasjalikult kaudne, mõju. Maapinna kujust ripub nimelt inimeste läbikäimise kergus ehk raskus

ära; läbikäimine on aga walmistuse edenemise juures üsna tähtis: esiteks, õpiwad inimesed läbi käies üksteiselt täielikumaid walmistusewiisisid tundma, teiseks, wahetawad nad oma töö saadusid teiste wastu ja wõiwad sellepärast niisugused walmistuse-harud, mis kohaliste olude pärast liig palju tööjõudu tarwitawad, maha jätta ja selle asemel neid walmistuse-harusid laiendada, kus töö sigiwam on.

Europa mere-äärsetes maades — Greekamaal ja Italias — hakkas töö sigiwus sellepärast juba nii warakult edenema, et nad Wahemere kaudu enne teisi Europa maid Asia ja Afrika kulturi-rahwastega kokku puutusiwad: mered ja jõed ligindawad üleüldse inimesi üksteisele ja kergendawad selle läbi töö sigiwuse edenemise protsessi. Selle juures on suur tähendus niisugustel asjaoludel, nagu kallaste kujul, nendele ligipääsemise wõimalusel, jõgede, järwede, merede kinnikülmetamisel, jõgede woolu sihil, nende kõlbtusel laewasõiduks jne. Mäed jälle lahutawad inimesi üksteisest ära, takistawad läbikäimist ja sellega ühes ka töö sigiwuse edenemist. Seesugune tähendus oli esialgu ka meredel, kui laewasõit weel wähe edenenud oli.

Kui otsekoheste wälise looduse tingimiste mõju töö sigiwuse pääle kõige üleüldisemal kujul arwustada, siis tuleb ütelda: mida rohkem loodus inimesele otsekohe annab, seda kergem, seda jõudsam on wiimase töö.

Kuid looduse andide liig suur rohkus ei ole kaugeltgi igal kulturi-astmel töö sigiwuse edenemisele kasulik; paljudel juhtumistel on selle tagajärjed niisamasugused, kui siis, kui loodus oma andidega liig kitsi on.

Kui inimene oma elutarwitused wähese jõukulutamisega kätte saab, siis ei ole tal ühiskondliku töö edenemist sugugi tarwis, ja wiimane ei edene siis ka muidugi mitte.

Afrika palawates troopiku-maades kaswab suhkru sorgo. Üks niisugune taim wõib terwet perekonda päew otsa toita. Kui maa päriselanik paar päewa ära kulutab, et 400 sorgo taime istutada, siis on ta enesele

ja oma perele aastaks ajaks ülespidamise walmis muretsenud. Rohkem ei pruugi ta tööd teha. Arusaadaw on, et niisuguse wäikese töötamise-tarwiduse juures igasugune tähtsam walmistuse edenemine wõimata on.

Liig waese looduse keskel edeneb töö sigiwus niisama wiletsalt, ehk küll teisel põhjusel. Siin peab inimene kõik oma aja ja jõu selleks ära kulutama, et kõige hädalisemaid elutarwitusi täita. Sooja elumaja ehitamine ja soojade riiete muretsemine nõuawad Grööni-maa elanikult hulga ülearust tööd, millest soojamaa elanik wabastatud on. Ka toitu tarwitab põhjamaa elanik palju rohkem, kui lõunamaalane, ühtlasi peab see ka palju toitwam olema. Esimene peab looduselt palju rohkem saama, kui wiimane, ja ometi annab see temale ühesuguse töö juures palju wähem, kui lõunamaalasele. Ta peab ühtelugu kõigest jõust tööd tegema, et midagigi saada, ja siisgi ähwardab teda alati näljasurm. Muidugi on niisugusel korral tema keha ja mõistuse korralik edenemine wõimata.

Liig rikkalik ja liig waene loodus mõjub inimeste ühiskondade pääle niisama, kui waewata saadud waran-dus, ühelt, ja liig suur waesus, teiselt poolt, üksikute inimeste pääle. Andku loodus ehk teiste inimeste töö inimesele liig palju, kurnaku loodus oma karmusega inimese tööjõu ära, wõi tehku seda liig waesus — kõigil neil juhtumistel on täieline edenemine wõimata.

Siiamaale on edenemise tingimised paraja kliimaga maades kõige paremad olnud. Loodus ei ole sääl mitte liig rikas, kuid ka mitte liig waene: inimene peab kaunis palju tööd tegema, kuid siisgi mitte nii-palju, et see temal üle jõu käiks. Ajalugu näitab, et esimesed kulturi-idud palawatel ja rikkaliku loodusega maadel, nagu Indias, Messopotamias, Egiptuses jne., ilmusiwad. Sääl tegi walmistuse edenemine esimesed suured sammud. Põhjus on arusaadaw: nimetatud maade elanikkudel oli palju waba aega, sest et elutar-witused kergesti kättesaadawad oliwad. Kuid need kulturi-idud ei kaswanud suureks; teatawal kõrgusel jäi edenemine seisma. Palawate maade kultur tungis keskmise kliimaga maade rahwaste sekka ja nende

wiimaste käes edenes ta palju kaugemale. Ja praegusel ajal on niihästi töö sigiwus, kui ka kultur üleüldse just keskmise kliimaga maades — Europas ja Põhja-Amerikas — kõige kõrgemal järjel.

Looduse tingimised ei ole mitte igawesti ühesugused. Nad muutuwad, ja nendega ühes muutub ka nende mõju töö sigiwuse pääle.

Wälise looduse muutumisi wõiksime nende põhjuste järele kahte osasse jagada: esiteks, nii ütelda, iseseiswad muutused, niisugused, mis looduse enese jõudude tegewusel sünniwad, teiseks, muutused, millede põhjuseks inimese tegewus on.

a) Iseenesest muutuwad looduse tingimised wäga pikkamööda. Maa-aluste jõudude tegewuse tagajärjel kerkiwad ühed maa koore osad üles, kuna teised jälle wajuwad, sünniwad uued mäed ja saared, mered muudawad oma seisukohta ja sügawust, kuid kõik see tarwitab kümnete ja sadade tuhandete aastate kaupa aega. Muutused jõgede woolus on juba kiiremad. Mitmesuguste põhjuste pärast uhawad jõed wanad kaldad ära ja murrawad enestele uued sängid läbi: näit., woolas Sõr-Darja jõgi weel paarituhande aasta eest ühe haruga ka Kaspia merde, kuna ta nüüd kõik oma wee ainult Arali merde weeretab. Wahel sünniwad jõgede liiwast ja mudast terwed suured saared. Suurem osa Hollandimaast on wiimaste aastatuhandete jooksul Rheini jõe mudast sündinud. Ka kliima muutub, ehk küll pikkamisi. Geologiast teame, et, näit., Europa kliima aastatuhandete eest palju külmem oli, kui praegu, umbes nii külm, nagu nüüd Siberis. Luu ja kiwist tööriistade järele, mis sellest ajast pärit on, wõime kindlasti arwata, et ka juba siis Europas inimesed elasiwad. Selleaegne kare loodus oli muidugi töö sigiwuse edenemisele suureks takistuseks.

Kuid kõigil nendel muutumistel ei ole nende lühikeste ühiskonna edenemise-ajajärkude kohta, milledega praegune majanduseteadus tegemist teeb, peaaegu ühtegi tähtsust. Siisgi tuleb looduses wahel ka järskusi pöördeid ette. Maawärisemised, tulepurskamised, weeuputused sünnitawad wahel mõne tunni ehk ka minuti

jooksul maapinnal suuri muudatusi. Ühiskondliku töö edenemise pääle on sarnastel põrutustel suur, kuid nende häwitawa jõu tõttu ainult eitaw tähtsus.

b) Sestsaadik, kui ühiskondlik töö edenedes loodusest ikka enam ja enam wõitu hakkas saama, hakkas loodus ise inimese tegewuse mõjul tuntawalt muutuma. Mõnikord lähewad looduse tingimised selle tegewuse mõjul paremaks, teinekord jälle, ümberpöördult, pahemaks. Ühe kui ka teise juhtumise kohta wõiks palju näitusi tuua.

Kui inimesed metsasid häwitawad, muutub kliima kuiwemaks ja järsumaks; talwine külm ja suwine palawus lähewad suuremaks. Kui inimesed rabasid kuiwatawad, läheb põllupind wiljakamaks ja kliima muutub terwemaks. Osawuseta ja hoolimata põlluharimine kurnab põllu ära, teeb ta wiljakandmataks.

Jõgede sügawamaks tegemise ja nende kanalidega ühendamise läbi on inimesed weeteesid palju parandanud. Tuhandete werstade pikkused raudteed ühendawad nüüd niisugusid maakohti, milledega läbikäimine endisel ajal määratu kauguse pärast wäga raske oli. Sagedasti puuritakse terwed mäeahelikud läbi, mis läbikäimist takistawad. Nii on, näit., St.-Gothardi ja Mont-Senis' juures Alpidest tunnelid läbi puuritud. Suezi kanali läbi on India ja Atlandi okeanid ühendatud, ja Lõuna- ja Ida-Asia Euporale mitu tuhat wersta ligemale toodud.

Niipalju wõib ühiskondlik inimene juba praegu loodust muuta, nii suur on tema wõimus looduse üle. Ja mida kaugemale inimese töö edeneb, seda suuremaks ja ühes sellega ka inimesesoole kasulikumaks läheb inimese mõju looduse pääle.

Selle üle, kuidas inimese wõimus looduse kohta kaswab, wõime tema wõitluse-abinõude täienemise ja nendega ümberkäimise osawuse edenemise, ühe sõnaga — tehnika edenemise järele otsustada.

2) Paljaste kätega, ilma tööriistadeta, wõib inimene wäga wähe ära teha; mida täielikum tööriist, seda jõudsam, sigiwam on töö.

Meie esiisa pidi oma kiwist kirwega arwatawasti wähemalt tund aega tööd tegema, enne kui ta wäikese puu maha suutis raiuda. Brongsist tööriistad, mis Europas kiwiste asemel tarwitusele tuliwad, on juba palju paremad: brongsist kirwega wõis wähemalt korda 2—3 rutemine töötada, kui kiwisega. Kuid ka brongsist kirwes ei ole küllalt tugew — ta murdub ruttu ja läheb kergesti nüriks. Sellepärast on meie-aegse teras kirwega töötamine jällegi palju sigiwam — temaga töötades saab palju lühema ajaga seda walmis teha, mis brongsist kirwega.

Kõige täielikum tööriista worm on masin. Masina abil wõis inimene oma töö sigiwust mitmesaja wõrra suurendada.

Niisama, kui tööriistadel, on ka walmistuse materjalide omadustel töö sigiwuse pääle suur mõju. Looduse poolt pakutawate materjalide hulgast kõige paremate, kõige kõlbulisemate, tugewamate ja kergesti ümbertöötatawate wäljawalimise läbi wõib paljudel juhtumistel hulk tööd kokku hoida.

Pääle materjali ja tööriistade mängiwad ühiskondlikus tehnikas weel mõned tingimised, mis töötaja enese organismuses warjul on, tähtsat osa: ametiosawus, harjumine — üleüldse oskamine walmistuse-abinõudega ümber käia. Mida kõrgemal see oskamine seisab, seda suurem on ühesuguste töö-abinõude juures töö sigiwus: töötaja teeb wähem asjataid, oma otstarbe kättesaamiseks kasuta liigutusi, mis suuremal ehk wähemal mõõdul igal tööl kaasas käiwad: wähem materjalisid läheb raisku, tööriistad, mis ju muud ei ole, kui endine kokkuhoitud töö, kuluwad wähem jne. Üksikul töötajal on see oskamine õppimise ja harjutamise tagajärg. Ühiskondlikust seisukohast waadates, on ta aga terwe ühiskonna ajaloolise edenemise produkt.

Iseäranis kiireks läks ühiskondliku tehnika edenemine wiimastel aastasadadel, kui inimene selleks iseteadlikult oma mõistust tarwitama hakkas, kui teadus walmistuses pää edenemise-jõuks sai. Looduse ligema tundmise pääle põhjendatud tehnikalised teadmised

annawad inimesele määratu, enne tundmata wõimu looduse üle kätte.

Tehnikaliste teadmiste tähtsus tuleb iseäranis sääl terawasti nähtawale, kus nad ilma töö-abinõudest ära rippumata iseseiswalt töö sigiwust suurendada wõiwad. Nii töötab, näit., põllumees, kes teab, kuna, kuhu, kuidas ja missugust seemet kõige parem on külwata, alati palju paremate tagajärgedega, kui teine, kes seda mitte ei tea, ehk halwemine teab; esimene saab maast palju rohkem ja kurnab selle juures maad palju wähem, kui wiimane.

Tehnika wõis ainult ühiskonnas edeneda; ainult organiseeritud inimesed wõiwad edenenud tehnikat kasuga tarwitada.

3) Töö sigiwus ripub suuresti walmistuse organisatsioni wiisist ehk, nagu öeldakse, walmistuse ühiskondlikkudest wahekordadest ära. Seda ärarippuwust õpime pärastpoole ühes majandusliku edenemise protsessi õpetusega põhjalikumalt tundma, nüüd paneme aga paari üleüldist joont tähele.

Töö sigiwus suureneb, esiteks, tema ühenduse, teiseks, tema jaotuse läbi.

A. Töö ühendus, ehk õigemine öeldud, lihtne koostöötamine (kooperatsion) seisab selles, et mitu inimest üheskoos ühel ajal ühte ja sedasama tööd teewad. Tema mõju töö sigiwuse pääle on mitmekesine:

Esiteks, mõjub koostöötamine ka kõige wälispidisema töö ühenduse juures töötajate hingeelulise (psüühikalise) seisukorra läbi töö sigiwuse pääle. Teistega ühes töötades tunneb iga töötaja iseäralist nerwlikku äritust, tema tuju on lõbusam ja ergem, mis küll pääasjalikult töö intensiwsuse pääle mõjub, kuid siisgi ka selle sigiwust suurendab. 10 inimest, kes igaüks oma iseäralist tööd teewad, kuid üheskoos, ühises töökojas töötawad, teewad päewas rohkem ära, kui üks inimene kümne päewa jooksul sedasama tööd tehes ära teha suudab.

Teiseks, läheb koostöötamise juures töö-abinõude

pääle wähem tööjõudu kaduma: töökoja ehitamine, kütmine ja walgustamine wõtab wähem üles; materjali jäänusid on hõlpsam ära tarwitada, sest et neid rohkem kokku kogub jne. Näit., on 20-ne töötaja jaoks töökoja ehitamiseks palju wähem materjali tarwis, kui 10 töökoja ehitamiseks, milledest igaüks ainult kahe töötaja jaoks oleks.

Kolmandaks, on koostöötamine tihti pääle selleläbi kasulik, ja mõnikord ka tingimata tarwilik, et ta wõimalust annab tööd lühikese aja jooksul ära lõpetada. Ütleme, et tarwis on wilja wäljalt ära lõigata ja koristada. Kui töö pikale wenib, siis pudeneb muist teri maha ja läheb osa tööst asjata kaduma; koostöötamine aitab siin hädast wälja.

Neljandaks wõib, ja see on iseäranis tähtis, koostöötamise juures hulga inimeste mehanikalist jõudu tarwitada. On palju töösid olemas, mida üksik inimene kunagi ära teha ei suuda, kui palju ta ka iganes waewa ei näeks. Kui, näit., tarwis on kiriku kella torni toimetada, siis ei suuda üks inimene midagi ära teha, niisama ka 100 inimest üksteise järel töötades; sada inimest ühekoos tõstawad aga kella torni.

B. Tööjaotus on terwe rea ühiskondlikkude walmistuse-wahekordade üleüldine nimetus.

Ühiskondlik tööjaotus seisab selles, et walmistus ühiskonnas üksikute ettewõtete wahel ära on jaotatud: üks teeb põllutööd, teine walmistab riidid, kolmas — raudasju, neljas — jalanõusid jne.

Kui niisugust tööjaotust weel ei olnud, siis pidi iga üksik majapidamine kõike ise walmistama: arusaadaw on, et niisuguse walmistuse piirid mitte iseäranis laialised olla ei wõinud, ja tema edenemine wäga pikaldane oli.

Ühiskondliku tööjaotuse juures on igal ettewõttel oma isesugune enam ehk wähem kitsas tööpõld. See teeb töötajatele wõimalikuks ennast oma tööharus rohkem harjutada, osawamaks saada ja oma töö saadusid mitu korda rohkem walmistada, kui neid teatud majapidamine

tarwitab. Kingsepale ei ole, näit., aastas mitte üle kahe paari saapaid tarwis, kuna ta neid aga wähemalt 100 paari walmis teeb; kirstutegijal ei ole terwel oma eluajal ühtegi kirstu tarwis, ja ometi teeb ta neid tuhandid. Terwe ülejääk on teiste, ühiskonna, jaoks walmistatud. Ühel ehk teisel moel jagunewad üksikute ettewõtete poolt walmistatud produktid ühiskonnas ära, ja iga majapidamine saab keskmiselt rohkem tarbeasju, kui siis, kui ta kõik oleks pidanud ise walmistama.

Tehnikaline tööjaotus on tööjaotus ühe teatud ettewõtte piirides. Näituseks wõime manufakturi wõtta, kus töö materjal, enne kui ta lõpuliku produkti näol töökojast wälja tuleb, mitme töötaja kätte wahelt läbi käib. Nii, näit., teeb üks noa tera, teine lehwib, kolmas teritab, neljas teeb pää, wiies paneb üksikud osad kokku jne.

Tehnikaline tööjaotus suurendab töö sigiwust niisama, kui ühiskondlikgi, ja annab selleks weel iseäranis silmapaistwaid näitusid. Nööpnõela manufakturis teewad 10 töötajat tööjaotuse juures kergesti päewas 48000 nõela walmis, s. t. mehe pääle 4800 tükki, kuna aga üksik töötaja päewas waewalt paar tükki walmis saaks.

Tööjaotuse mõju töö sigiwuse pääle wõib järgmiselt ära seletada. Esiteks, saab palju aega kokku hoitud: kui töötajal palju wäikesi töösid üksteise järel teha on, siis läheb tal palju aega ühe töö juurest teise juurde minemisega, tööriistade wahetamisega jne. kaduma.

Teiseks, edendab tööjaotus töötaja osawust. Kes ühtelugu mitmesugusid keerulisi töösid teeb, see ei saa neid nii ruttu ja osawasti ära teha, kui töötaja, kes eluaeg ühte ja sedasama lihtsat tööd on teinud.

Wiimaks on jaotatud töö juures palju hõlpsam leidusid teha ja tööriistu täiendada. Mitmed aastad ühe tööriistaga tööd tehes paneb inimene ennem tähele, kuidas teda wõimalik on tarwitamiseks kõlbulisemaks ja täielikumaks teha, missugusid muudatusi tema jagudes ette wõtta. Niisugusid täiendusi on palju tööliste poolt tehtud.

3. Ühiskondlik kasulikkus ja ühiskondlik väärtus.

Walmistuse tagajärg on ühiskondlik produkt. Kas ta „mateerialine“ on wõi ei ole, kas tal ühed ehk teised füüsikalised ja keemialised omadused on, — see kõik ei puutu majanduseteadusesse. Wiimast, kui ühiskonnateadust, huwitab töö produkt ainult sellepärast, et ta, esiteks, ühiskonnale tarwilik, ja teiseks, ühiskondliku töö läbi walmistatud on.

Nii siis on majanduseteadusel ainult kaks produkti omadust tähtsad: 1) et ta teatud ühiskondlikku tarwidust täita wõib — produkti ühiskondlik kasulikkus, ja 2) et tema walmistamiseks ühiskondlikku tööjõudu on kulutatud — tema ühiskondlik wäärtus.

Produkt on ühiskondlikult-kasulik, kui ühiskond teda tarwitab, ja ainult niikaua; wastasel korral ei ole ta seda enam. Kui, näit., ühiskond oma leiwatarwidust weel mitte täitnud pole, on leiwa ühiskondlik kasulikkus suur; niipea aga, kui leiba rohkem on walmistatud, kui ühiskond tarwitab, kaotab üle jäänud osa oma kasulikkuse.

Seda mööda, missugust ühiskondlikku tarwidust produkt täidab, on ka tema ühiskondliku kasulikkuse iseloom wäga mitmesugune: leiwa kasulikkus on kirwe omast teisem, niisama ka teadusliku raamatu ehk näitemängu omast jne. Produkti kasulikkuse iseloom ripub töö omadusest ära, mida tema walmistamiseks on kulutatud: oma mitmesuguste omaduste pärast loob põllumehe, kooliõpetaja, pagari jne. töö isesuguselt kasulikka produktisid, kuna igaühe töö isesugusid ühiskonna tarwidusi täidab.

Ühiskondlikku tarwidust ei tohi mitte ühiskonna liikmete tarwiduste summaga ära wahetada. Üksikute inimeste tarwidused wõiwad terwe ühiskonna tarwidustega sagedasti terawas wastolus olla; niisugune on, näit., toredusetarwidus nende ühiskonna liikmete seas, kes ühiskondlikust walmistusest ise osa ei wõta. Ühiskondlik tarwidus on walmistuse, looduse wastu wõitlemise tarwidus. Ainult siis, kui isikliku tarwiduse täitmine walmistuse edasikestmise pärast tarwilik on, wõime teda ühiskondliku tarwiduse hulka arwata. Keegi ei tarwita isiklikult masinaid, rauamulda ja teisi sarnasid töö-abinõusid, kuid sellegi

pärast täidawad nad ühiskonna tarwidusi, sest et ühiskonnal neid walmistuse juures tarwis on. Majanduseteadus ei wõi üleüldse mitte inimeste otsekoheste, isiklikkude tarwidustega tegemist teha. Kui ta neid wahel ka puudutama peab, siis teeb ta seda sellesama põhjuse pärast, mispärast ta ka teiste majanduse piiridest wälja minewate nähtuste pääle tähelepanemist pöörab, nimelt sellep., et need nähtused majanduslikkude nähtustega ühel ehk teisel wiisil ühendatud on, nende pääle ühel ehk teisel wiisil mõjuwad.

Produkti ühiskondlikuks wäärtuseks nimetatakse seda ühiskondliku tööjõu hulka, mida produkt ühiskonnale maksma on läinud. Järjelikult mõõdetakse teda nende inimeste tööaja pikkuse ja töö intensiwsusega, kes produkti walmistamisest osa on wõtnud. Kui teatud produkti walmistamiseks 30 tundi ühiskondlikku tööd ära kulub, teise produkti walmistamiseks aga 300 tundi kaks korda intensiwilisemat tööd, — siis on arusaadaw, et teise produkti ühiskondlik wäärtus, tööjõu hulk, mida ta eneses kehastab, esimese omast 20 korda suurem on.

Ühiskondlik wäärtus ei ripu sellest ära, kui palju üks ehk teine töötaja produkti walmistamiseks tööjõudu ära on kulutanud. Kui mõni töötaja oma mõistmatuse, puudulikkude tööriistade ehk mõne muu iseäralise põhjuse pärast produkti walmistamiseks rohkem tööjõudu ära kulutab, kui teatud ühiskonnas harilik on, siis ei lähe produkti wäärtus selle läbi mitte suuremaks. Niisama ei lähe ta ka mitte wäiksemaks, kui mõni töötaja oma iseäranis suure osawuse ehk ühiskonnas weel mitte üleüldisele tarwitusele wõetud paremate tööriistade abil produkti wähema jõukulutamisega walmis teeb, kui see selles ühiskonnas harilistel tingimistel wõimalik on. Ühiskondliku wäärtuse määrab see tööjõu normal hulk ära, mis teatud ühiskonnas produkti walmistamiseks harilikkudel töö-oludel tarwis läheb.

Sellepärast peab ühiskondliku ehk normal ja indiwidual ehk juhusliku wäärtuse wahel wahet tegema, selle tööjõu hulga wahel, mida produkti walmistamiseks teatud ühiskondliku edenemise astmel üleüldiselt tarwis läheb, ja selle wahel, kui palju teda mõnel üksikul juhtumisel tarwitatakse. Majanduseteadusel on ainult

normal wäärtus tähtis. Indiwidual wäärtusega teeb ta ainult selleks tegemist, et normal wäärtuse muutumistest aru saada.

Omaduslikult mitmekesine töö ei ole oma täidesaatmise raskuse poolest mitte ühesugune. Ühel juhtumisel on ta kergem ja lihtsam, kui teisel. Nii on kingsepa töö lihtsam, kui kellassepa oma, ja kellassepa töö jälle lihtsam, kui õpetlase oma. Seda peame produktide ühiskondliku wäärtuse hindamise juures silmas pidama.

Mida raskem ja keerulisem töö on, seda rohkem nõuab ta õppimist, seda kaugemale peab töötaja organismus edenenud olema. Rohkem edenenud organismus aga kulutab töö juures ühe ja sellesama aja jooksul palju rohkem tööjõudu ära, kui wähem edenenud. Sellepärast peame raskema ja keerulisema töö pääle lihtsama tööga wõrreldes, kui suurema tööjõu kulutamise pääle waatama. Nii wõib, näit., õpetlase tunnipikkune töö oma tööjõu kulutamise poolest mehaniku 3 tunni pikkuse ja wahest ehk mustatöölise 12 tunni pikkuse töö suurune olla.

Alamal saame termini „lihtne töö“ tarwitama, mille all wiljaka töö kõige lihtsamat wormi tuleb mõista, mida ühiskonnas teatud edenemise-astmel leida wõib.

Lihtne töö on selles mõttes, nagu talle praegu andsime, wäärtuste wõrdlemise juures kõige loomulikumaks mõõdupuuks, mille abil kõiki teisi keerulisemaid ja raskemaid töö wormisid mõõta wõib. Mõõtmise üksusena tuleb tunnipikkust keskmise intensiwsusega tööd tarwitada. Kui, näit., produkti walmistamise pääle 100 tundi nii rasket ja intensiwilist tööd ära on kulutatud, mille üks tund 10 tunni keskmise intensiwsusega lihtsa töö suurune on, siis oleks produkti wäärtus 1000 tundi jne.

Et ühiskondades, mis mitte ühesugusel edenemise-astmel ei seisa, tund lihtsat tööd — meie mõõtmise üksus — kaugeltgi mitte ühe suurune ei ole, on iseenesest arusaadaw.

„Lihtsa töö“ mõistet oleme siin teises mõttes tarwitanud, kui seda teaduses siiamaale on tehtud. Lihtsa töö all mõistetakse harilikult tööd, mida keskmise jõu, terwise ja edenemisega ühis-

konna liige ilma ühegi õppimiseta ja harjumiseta teha wõib; sarnane formel on liig abstraktiline ja osalt ka segane („ilma ühegi õppimiseta“ ei saa midagi ära teha).

Kui töö sigiwus, jõudsus, teatud tööharus kaswab, siis kulub arusaadawal wiisil produkti walmistamise pääle ikka wähem tööjõudu ära, teiste sõnadega — produkti ühiskondlik wäärtus langeb. Matematikaliselt wõiksime seda niiwiisi wälja ütelda: produkti ühiskondlik wäärtus on töö sigiwusega wastupidi proportsional — kui üks kaks korda suureneb, wäheneb teine kaks korda, ja ümberpöördult.

Kordame weel: see, et produkt mõnda ühiskondlikku tarwidust wõib täita, on tema ühiskondlik kasulikkus. Produkti ühiskondliku wäärtuse all aga mõistetakse seda tööjõu hulka, mida produkti walmistus ühiskonnale hariliste tingimiste juures keskmiselt maksma läheb.

Sagedasti tarwitatakse sõnade „ühiskondliku“ ehk „normal“ wäärtuse asemel sõnu „töö wäärtus“ ehk ka lihtsalt „wäärtus.“ Kui meeles pidada, et majanduseteadus ainult ühiskondlikkude faktidega tegemist teeb, siis on wiimane nimetus kõige kohasem.

Üleüldiste mõistete ülewaade.

1) Majanduseteadus on ühiskonnateaduste üks haru. Tema uurib, esiteks, walmistust, s. t. ühiskondlikult-kasulikku tööd ja nimelt selle töö ühiskondlikku külge — inimeste wahekordasid; teiseks — walmistuse tagajärgede jaotust. Inimeste wahekordasid walmistuses ja jaotuses paneb ta nende muutustes — edenemises ja kõdunemises — tähele.

2) Ühiskondlikult-kasuliku töö kohta tekkiwad alg-küsimused on küsimused selle töö omaduse, hulga ja wiljakuse üle.

Töö omaduse ehk tööjõu tarwitamise sihi määrawad otsekohe esiteks, ühiskondlikud tarwidused, teiseks, ühiskondlikud töö-abinõud ja kolmandaks, ühiskonnas olemas olew tööjõudude süsteem ära; igaühe nendest tingimistest määrab omakord terwe ühiskonna ajalugu ära.

Ühiskondliku töö hulk ripub walmistuses ametis olewate ühiskonna liikmete arwust, tööaja pikkusest ja töötajate töö intensiwsusest ära. Igaüks neist kolmest elemendist on jälle omakorda endiste ja olewate ühiskondlikkude tingimiste summast ära rippuw.

Ühiskondliku töö wiljakuse määrawad ära: esiteks, looduslikud tingimised, milledes teatud ühiskond elab; teiseks, tehnika, s. t. inimeste oskamine looduse jõudusid tarwitada, ja kolmandaks, walmistuse ühiskondlikkude wahekordade süsteem — koostöötamise, tööjaotuse jne. edenemine.

3) Walmistuse tagajärjel — produktil — on pääle tema looduslikkude omaduste weel kaks „ühiskondlikku" omadust: tema ühiskondlik kasulikkus ja wäärtus. Ühiskondlik kasulikkus seisab selles, et produkt ühiskondlikku tarwidust täita wõib. Ühiskondlik wäärtus on see tööjõu hulk, mida ühiskond produkti walmistamise pääle ära kulutab. Produktide wäärtuse wõrdlemise juures on mõõduks kõige lihtsama keskmise intensiwsusega töö tund, mida teatud ühiskonnas walmistuses leida wõib.

Majanduseteaduse ärajagamine ja õpetuse kord.

Walmistuse ja jaotuse ühiskondlikud wahekorrad muutuwad samm-sammult, järjekindlalt, pikkamööda. Järskusi üleminekuid ei tule ette, terawaid piirisid eelminewa ja olewa wahel ei saa kusagil teha.

Kuid siisgi wõime suuremalt jaolt, kui meie mõne ühiskonna majanduslikku elu tundma õpime, wiimast mitmesse ajajärku jagada, mis oma ühiskondlikkude wahekordade poolest üksteisest märksa lahku lähewad, ehk nende wahel küll kindlat piiri ära näidata ei saa.

Kõige huwitawam meile ja ühes sellega ka teaduse poolt kõige paremine läbi uuritud on nende ühiskondade edenemise käik, milledest praeguse aja „tsiwiliseeritud" inimesesugu wälja on wõrsunud.

Oma põhjusjoonte poolest on nende edenemise tee igalpool ühte laadi. Praeguse ajani on kahe pää

edenemise-ajajärgu wahel wahet tehtud, mis üksikutel juhtumistel küll wahel ka erandites lahku on läinud, kuid põjusjoontes iga ühiskonna edenemise juures ühetaolised on:

I. *Algaegne natural-majapidamine.* Tema pää-iseäraldused on: ühiskondliku inimese jõuetus looduse wastu wõitlemises, üksikute ühiskondlikkude organisatsionide kitsad piirid, ühiskondlikkude wahekordade lihtsus, wahetuse puuduline ehk wähene edenemine, ühiskondlikkude wormide muutumise pikaldus.

Seda ajajärku wõime kolme osasse jagada:

1) Algaegne sugukondlik kommunismus: wälise looduse wõim inimese üle on kõige suurem — inimese olemine on täiesti kindlustamata; töö organiseerimine on ligema weresuguluse pääle rajatud; ekspluateerimist ei ole olemas.

2) Patriarhal-sugukondlik kord: juba on niisugused olemise eest wõitlemise abinõud olemas, mis elamist kindlustawad (põlluharimine ja karjakaswatus); ühiskondliku töö organisatsion laieneb, ehk ta küll weel suguluse piiridest wälja ei lähe; walmistuses eraldab ennast juba organiseerija töö wälja, mis üksikule isikule sugukonna liikmete üle wõimu kätte annab; sellega on ka ekspluateerimine wõimalikuks tehtud, kuid see on walmistuse kitsaste piiride pärast üsna tähtsuseta.

3) Feudal kord. Inimeste ühiskondliku jõu kaswamisega ei jää töö organisatsion mitte enam sugukonna piiridesse seisma; tema sisemine ühendus wäheneb ühes tema laienemisega; tema osad, üksikud sugukondlikud grupped, ei liitu mitte täiesti ühte, waid neil jääb teatud iseseiswus alles; organiseerimise töö läheb osalt nende üksikute gruppede wanemate liikmete kätte, osalt aga jääb ta ühendaja organiseerija — feudali — hooleks; ekspluateerimine läheb süstematiliseks, kuid tema piiriks on ikkagi walitsewa gruppe tarwidused.

III. *Saadusid wahetaw (wahetuslik) majapidamine.* Ühiskondliku walmistuse piirid laienewad ja tema osade mitmekesidus kaswab. Ühiskond on üksikutest organiseeritud gruppedest kokku pandud, mis üksteisega organiseerimata tööjaotuse läbi ühendatud on. Jaotuse wahekordade seas on wahetus walitsew. Ühiskonna edenemise protsess kiireneb.

Selle ajajärgu wõime kahte osasse jagada:

1) Wäikekodanlik kord. Selle iseäralduseks on üksikute majapidamise-organisatsionide wäiksus: walmistuse-abinõud on selle omad, kes neid otsekohe ise tarwitab; sellep. ei ole ekspluateerimist olemas, ehk ta on tähtsuseta.

2) K a p i t a l i s t l i k k o r d. Walmistuse piirid ja keerulsus, aga ühes sellega ka ühiskondliku inimese wõim looduse üle, on määratu suureks kaswanud. Määratu suureks kaswab aga ka äraarutamata keeruliseks läinud ühiskondlikkude wahekordade wõim inimeste üle. Nende wahekordade aluseks on waba palgatöö. Ühiskondliku edenemise protsess läheb tormawalt kiireks.

III. *Sotsialistlikult organiseeritud majapidamine. Sinnamaale ei ole ühiskondlik edenemine weel mitte jõudnud.* Walmistuse keerulsus ja piirid laienewad ka sääl ühtelugu, kuid walmistuse elementide mitmekesidus käib tööriistade ja töö wiiside (methodide) kohta, ühiskonna liikmete eneste edenemine läheb aga nende sarnastamise poole. Walmistus ja jaotus on ühiskonna enese poolt ühiseks, terweks, kindlaks süsteemiks organiseeritud, mis killustamist, wastolusid, anarhiat ei tunne. Edenemise protsess kiireneb ikka rohkem.

(Wanaaegse k l a s s i k a l i s e i l m a elu tema iseäralise wooluga, mis orjatöö eksploateerimise kõige täielikumate wormide poolest iseloomulik on ja wiimaks kõdunemisega lõppes, peame teatud mõttes praeguse aja kulturiliste ühiskondade üleüldisest edenemise protsessist lahus tundma õppima).

Iga ajajärgu ühiskondlikkude wahekordade analiseerimise juures peame enesele selgeks tegema, m i s p ä r a s t ja k u i d a s nad tekkisiwad, m i s p ä r a s t ja k u i d a s nad uuteks ümber muutudeks edenesiwad.

Et majanduslikud nähtused õiguslikkude ja ideeliste nähtustega alati lahutamata ühendatud on, siis ei wõi majanduseteadus sellest küsimusest mööda minna, missugune wastastikune ühendus nende inimesesoo kolme elu piirkonna edenemise wahel on.

Majanduseteadust jagatakse harilikult järgmistesse osadesse: politika-ökonomia, majanduse (ökonomiline) politika, majanduslik edenemise ajalugu ja majanduslikkude õpetuste ajalugu.

Majanduslikkude õpetuste ajalugu ei wõi arusaadawal wiisil mitte majanduseteaduse osaks arwata: see on üks osa waimlise kulturi ajaloost, millega ju majanduseteadusel tegemist ei ole. Niisamuti ei ole ka õige, kui politika-ökonomiat ja majanduse politikat majandusliku edenemise ajaloost eraldatakse, sest niihästi esimene, kui ka teine, ei saa ju muuga tegemist teha, kui ainult ajalooliselt muutuwate ühiskondlikkude wahekordadega. Nii siis wõiksime majanduseteadust ainult politika-ökonomiaks ja majanduse politikaks jagada; selle jagamise ainus mõte oleks

järgmine: politika-ökonomia on õpetus ühiskondlikkude wahekordade muutumiste põhjustest, majanduse politika aga nende wahekordade muutmise methodidest (wiisidest).

Majanduseteaduse methodist.

Majanduseteadus on ühiskondlik teadus. Sellepärast saame tema methodist kõige kergemine aru, kui waatame, missugused teaduse methodid üleüldse olemas on, mille poolest ühiskondlikkude teaduste methodid teistest lahku lähewad, ja, lõpuks, missugused iseäraldused majanduseteaduse methodil on.

Üleüldisid teaduslikka alg-methodisid on kaks: induktiwiline ja deduktiwiline (ülesehitaw ja järeldaw).

Induktsion seisab selles, et üksikutest katsetest ja tähelepanekutest teatawad otsused tehtakse, sarnaste otsuste reast tehtakse üleüldisem järeldus jne., kuni teaduse kõige üleüldisemate otsusteni.

Uurija on mõnda korda tähele pannud, et sõitmise juures wankri telg soojaks läheb. Sellest tekkib esimene üksikute nähtuste pääl põhjenew otsus: „õerumise juures läheb wankri telg soojaks". See järeldus saadi „sarnaduse" methodi abil: üksikutest nähtustest eraldati see wälja, mis nendes ühist ja üleüldist on. Otsus on kahtlemata õige, kui teda teisel teel, nõndanimetatud „wahetegemise" methodi abil kinnitatakse: muudetakse õerumise jõudu, määritakse telg, näit., määrdega kokku ja wähendatakse selle läbi õerumist, ehk tehtakse rummu auk kitsamaks, mille läbi õerumine kaswab. Kui ära nähtakse, et telje soojus õerumise wähenemisega wäheneb ja selle suurenemisega suureneb, siis on selge, et telje soojaks minemise põhjuseks õerumine on.

Niisamasugusel wiisil sünnib terwe rida teisi sarnasid otsusid: saag läheb saagimise juures puud wastu õerumise läbi soojaks, weskikiwid üksteist wastu õerudes niisama, metsrahwad muretsewad enesele tuld kuiwade puutükkide üksteist wastu õerumise abil. Siit tekkib üleüldine seadus: „õerumise läbi lähewad kehad soojaks."

Siis leiame weel, et teatud keha ka siis soojaks läheb, kui ta liikumine järsku seisma jääb: näit., läheb püssi kuul laskmise juures wastu seina lüües palawaks. Õerumise juures ei jää liikumine mitte seisma, ta jääb aga nõrgemaks, pikaldasemaks, ühe sõnaga, üks osa liikumise energiast kaob ära. Ühine on mõlemate nähtuste juures see, et liikumine osalt ehk täiesti ära kaob. Hulgast niisugustest järeldustest tehtakse järgmine üleüldine otsus: „kus liikumine ära kaob, sääl sünnib soojus", ehk: „liikumine (mehanikaline) muutub soojuseks".

Teised uurimised on ära näidanud, et niihästi walgus, kui ka elekter, soojuseks ja mehanikaliseks liikumiseks ümber muutuda wõiwad, ja ümberpöördult. Siit järgneb seadus: „Kõik energia wormid (kõik looduses sündiwate muutuste tüüpused) wõiwad üksteiseks ümber muutuda".

Nii läheb siis induktsion katsete ja tähelepanekute pääl põhjenedes oma otsustes eranditest üleüldisema poole.

Deduktsion käib aga otse teist rada. Üleüldiseid seadusi tarwitades teeb ta nendest üksikute erandite kohta otsusid. Kui uurija, näit., teades, et iga energia worm igaks teiseks ümber muutuda wõib, mõne uue enne tundmata energia wormiga kokku puutub, siis wõib ta kohe ütelda, et ka seegi igaks teiseks energia wormiks ümber muutub.

Kuid ka deduktsioni aluseks on ikkagi induktsion, sest et see üleüldine, millest erandite kohta otsust tehtakse, enne juba induktiwilisel teel saadud peab olema.

Ühiskondlikud teadused tarwitawad ka neid kahte methodi, mis teised teadusedgi, kuid eraldawad endid teistest selle läbi, et nad nähtusid ühiskondlikust waatepunktist tundma õpiwad. Walearwamine oleks, kui keegi ütleks, et ühiskondlikud teadused ainult ükiskonnaga tegemist teewad; ei, nad puudutawad õige sagedasti ka wäljaspool ühiskonda seiswaid nähtusid, aga õpiwad neid ainult sedawõrt tundma, kuidas need wiimased ühiskonna elu pääle mõju awaldawad. Nii, näit., algatakse iga rahwa elu kirjeldust looduslikkude olude kirjeldamisega, milledes rahwas elab; kuid neid kirjeldatakse ainult selle pärast ja sedawõrt, et rahwa elu ühe ehk teise iseäralduse põlwenemisest aru saada. Egiptuse ühiskondliku elu tundmaõppimine oleks wõimata, kui selle juures mitte Niiluse periodilisi üle kallaste tõusmisi tähele ei pandaks. See nähtus iseenesest ei ole mitte ühiskondlik, kuid waatama peame tema pääle ainult ühiskondlikust waatepunktist, tähele panema peame meie ainult seda mõju, mis temal Egiptuse ühiskondliku elu pääle on olnud, ilma et meie tema astronomilisi põhjusid uurima hakkaks.

Kuid ühiskonnateadus on laialine ja ühiskondlikku waatepunkti ühiskonna ja looduse kohta wõib mitmet wiisi tarwitada. Üks ühiskonnateaduse osa — õpetus ainelisest kulturist — õpib kõiki nähtusid ühiskonna otsekohese looduse wastu wõitlemise seisukohalt tundma; kui see õpetus wahel ehk ka, näit., ideede ajalooga tegemist teeb, siis ainult sellep., et küsimise pääle wastata, missugune mõju teatawatel ideedel ühiskonna edaspidise looduse wastu wõitlemise pääle oli. Teine osa — majanduseteadus — uurib nähtusid nende wahekordade seisukohast, mis inimeste wahele olemas-olemise eest wõitluses tekkiwad; kui see teadus ainelise kulturi küsimustega tegemist teeb, siis ainult selle selgitamiseks, missugune mõju teatud tehnikalistel tingimistel inimeste wastastikkuste wahekordade muutumise pääle oli ja olla wõib.

Nii siis seisab majanduseteaduse methodi iseäraldus selles, et teda kõigis nähtustes ainult üks külg huwitab, nimelt see, missugune mõju neil nähtustel looduse wastu wõitlemise juures tekkiwate inimeste wahekordade pääle on.

Iga nähtuse algpõhjused seisawad nähtusest enesest wäljaspool. See on ka majanduse kohta õige. Sellepärast

on tingimata tarwilik majanduslikkude faktide tundmaõppimise juures alati nende wäljawõrsumist mitte-majanduslikkudest faktidest selgitada, sellepärast ei tee ka meie eespool mitte üksi inimeste-waheliste walmistuse-wahekordadega tegemist. Sääl peame ka tehnikat, kui majanduslikkude muutuste põhjust tähele panema, peame ka waimlisest kulturist, kui tähtsast, ehk küll isegi juba teiste tingimiste läbi sünnitatud, majanduslikkude muutuste käigu tingimisest kõnelema, mis küll iseseiswalt muutusid sünnitada ei saa, aga teatud mõttes nende muutuste wormi ära määrata, nende käigu pääle kiirendawalt ehk wiiwitawalt mõjuda wõib.

Ühiskondlikkude nähtuste piirita keerulsus teeb majanduseteaduses induktiwilise methodi tarwitamise, mida ainult lihtsate faktide juures kerge on tarwitada, tihtipääle wäga raskeks. Niisugusel korral aitab deduktsion nõnda nimetatud abstraktilise methodi kujul hädast wälja: uurija püüab enesele teatud ühiskondlikkude faktide külge kõige puhtamal ja lihtsamal kujul ette kujutada ja katsub siis loogikaliste järelduste läbi otsusele jõuda, missuguseid muudatusi üks ehk teine uus mõju sünnitab. Nii wõib, näit., praeguse ühiskonna tundmaõppimisel ette kujutada, et tema piirides täiesti waba ettewõtete wõistlus walitseb, ja siis otsustada püüda, kuhu poole edenemine niisugusel korral sihitud oleks; pärast seda wõib juba neid mõjusid arwesse wõtta, mis praegu waba wõistlust takistawad, ja waadata, missuguses mõttes nad enne leitud edenemise-sihti muudawad.

Wiimaks weel paar sõna sellest, kui kaugele majanduseteadus praegusel ajal edenenud on. See aste ei ole kõrge — waewalt esimesed ehk küll arwatawasti ka kõige raskemad sammud on astutud. Majanduseteadus on weel õige noor — ta tekkis alles XVII aastasajal.

Sarnase hilise ja wõrdlemisi wäikese majanduseteaduse edenemise pääpõhjusid on kaks:

Esimene, üleüldisem põhjus on see, et ühiskondlikkude nähtuste uurimine nende keerulsuse pärast wäga raske on.

Teine põhjus on erandlikum: huwitus majanduseteaduse wastu tõusis alles hiljuti: uuriwa mõistuse uudishimu äratawad kõige enne ja kõige suuremal mõõdul need elu küljed, mis kiiresti muutuwad, sagedasti wormisid wahetawad. Kapitalismuseeelsed ühiskondlikud wormid edenesiwad aga liiga pikkamööda, tundumatalt. Ainult kodanlik ilm oma palawikutaolise kiire elukäiguga, hulga ikka terawamine päewawalgele ilmuwate wastoludega, suutis majanduslikkude küsimuste wastu sügawat ja elawat huwitust äratada.

I.

Algaegne sugukondlik kommunismus.

Alg-aja inimeste elu tundmaõppimise hallikaid ei wõi rikasteks nimetada. Ühtegi kirjandust sellest ajast ei ole järele jäänud, sest et teda siis ollagi ei wõinud. Ainsateks selle aja mälestusemärkideks on maa seest leitawad luud, tööriistad jne.

On weel üks hallikas olemas, mida alg-aja inimesesoo elu tundmaõppimiseks tarwitada wõib; see on nimelt praegu elawate kõige alamal edenemise-astmel seiswate metsrahwaste kombed ja eluwiisid.

Kuid selle hallika tarwitamise juures peab otsustega õige ettewaatlik olema. Nüüd ei ole enam metsrahwaid olemas, kes mitte kõrgemal edenemise-astmel olewate rahwastega kokku ei oleks puutunud; kui aga seda, mis tõe poolest hilisematel aegadel teistelt laenatud on, algaegseks kombeks pidada, siis wõib kergesti suuri wigasid teha.

Ka teistsugused eksitused on wõimalikud. Mõni juba teatud kulturi-astmeni edenenud suguharu langeb pahade ajalooliste tingimiste mõjul uuesti alamale astmele tagasi. Kui sarnast uuesti metsikuks läinud suguharu algmetsikuga ära wahetada, wõib palju wale otsusid teha.

Igatahes on aga ka neist wähestest teadmistest, mis meil praegusel ajal algaegsete inimeste elu üle olemas on, selleks küllalt, et „ajaloo-eelsete“ ühiskondlikkude wahekordade põhjusjoonte üle selgusele jõuda.

1. Algaegse inimese wahekorrad looduse wastu.

Looduse wastu wõitlemiseks on algaegne inimene wäga halwasti ette walmistatud. Tema looduse käest saadud tööriistad — käed, jalad, hambad — on suurte kiskjate loomade omadest palju nõrgemad. Kunstlikud tööriistad aga, mis nüüd inimesele niihästi elawa, kui ka surnud looduse üle täielise üliwõimu kätte annawad, oliwad siis weel wiletsad, ja neid oli selleks liig wähe, et nad inimese wõitlust olemise eest palju kergendada oleks wõinud.

Sellel raskel wõitluse ajal ei wõi meie inimest weel kaugeltgi looduse kuningaks nimetada. Otse selle wastu — inimesesoo elu esimene ajajärk on just orjuse ja rõhumise ajajärk. Rõhujaks ja isandaks ei ole aga mitte teine inimene, nagu hilisematel aegadel, waid loodus.

Inimese esimesed tööriistad oliwad kahtlemata kiwi ja nui. Neid tööriistu, mis otsekohe loodusest on wõetud, tarwitawad nähtawasti isegi ka kõrgemat tõugu ahwid.

Praegusel ajal aga ei leita enam kusagil niisuguseid metsinimesi, kes pääle eelpool nimetatud kahe weel teisi tööriistu ei tunneks.

Alg-aja inimese aju on nõrk ja edenemata. Waimlise töö jaoks ei jää temal alalise kurnawa ja elukardetawa wõitluse juures aega üle.

Kuid kõige selle päälé waatamata edeneb inimene. Elutarwitusi muretsedes, oma olemas-olemise eest wõideldes, tutwustab ennast tuim, rõhutud looduse-ori looduses olewate asjade ja jõududega, kaswatab ja pärandab põlwest põlwe oma osawust, täiendab tööriistu.

Aastatuhanded weerewad üksikute leiduste wahel ajamerde. Asjade leidmine, mis meie aja inimese silmis lihtsad on ja midagi ei maksa, tarwitas siis koletu hulga aega, tuli alg-inimesele palju maksma.

Kiwi ja nuia ühendades, nendele ihumise ja tahumise läbi mitmesugust kuju andes, tegi alg-inimene oma esimestest tööriistadest mitu uut — kiwi kirwe, haamre, noa, oda jne.

Umbes selsamal kiwist tööriistade ajajärgul õpiti ka tule kasulikka omadusi tundma.

Kalaluust õng ja parw, millest pärastpoole paat wälja arenes, tuliwad hiljem tarwitusele. Wibu ja noolte tarwitusele wõtmine tõstis wiimaks inimese kõige tugewamate loomadega ühe pulga pääle.

Nii läks sel inimesesoo edu warasel ajajärgul wiljaka töö edenemine wähehawal edasi.

Selleaegne tööstus seisis puuwilja korjamises, jahipidamises wäiksemate loomade pääle, kalapüüdmises, kiwist, puust ja luust tööriistade ja nahkadest kõige lihtsamate riiete walmistamises. Sarnast walmistusetüüpust wõiks ehk j a h i l i s e k s nimetada, kui meie selle juures jahi all üleüldse elutarwituste otsekohest muretsemist wälisest loodusest nimetame, selle pääle waatamata, kas need metsloomad, kalad ehk puuwili on. Sarnase walmistusewiisi iseäralduseks on see, et ta kunagi inimese olemas-olemist teatawa aja pääle täielikult ei kindlusta. Puuwilja korjamine, jahipidamine ja kalapüüdmine on kõik sarnased ametid, milledes alati juhtumine suurt osa mängib. Weel ei ole niisuguseid walmistuseharusid olemas, mis inimest homse päewa eest muretaks teeks — ei ole põlluharimist ja karjakaswatamist.

Kõik inimese jõud kulub tarwilikkude elutarwituste muretsemise pääle ära. Tema päewatööst saab waewalt ta toitmiseks küllalt. Kõik tööaeg läheb tal olemasolemise eest wõitlemise pääle kaduma; tal ei jää üleliigset (lisa-) tööaega üle, mida ta teiste kasuks töötamise ehk oma elutingimiste parandamise pääle tarwitada wõiks. Töö ei sünnita pääle elu ülespidamiseks tarwis minewa produkti mitte üleliigset, lisa produkti.

Kui ehk wahest täna metsik jahimees rohkem on saanud, kui tal tänaseks tarwis on, siis ei saa ta selle eest homme, wõib olla, mitte midagi, ehk saab weel koguni wõitluses mõne tugewa metsalisega otsa.

Niisugustel tingimistel on ekspluateerimine, s. t. wõõra lisaprodukti omandamine arusaadawal wiisil

wõimata, sest et lisaprodukti ennast weel olemas ei ole. Ainult ühel wiisil on wõimalik teisest inimesest kasu saada — teda wõib ära süüa.

2. Walmistuse ühiskondlikud wahekorrad alg-aja sugukondlikus gruppes.

Praeguse aja teadus ei tunne olewikus ega minewikus sarnaseid inimesi, kes mitte seltskonnas ei oleks elanud. Juba alg-ajal oliwad inimeste wahel sidemed olemas, ehk küll mitte nii laialdased, kui praegu. Ilma teiste inimeste abita oli ka tolleaegsel inimesel niisama wõimata olemas-olemise eest wõitlemises läbi saada, kui praegusel. Teda oleks rutuline hukatus ootanud, kui ta üksinda waenulise looduse wastu oleks pidanud seisma.

Kuid ka ühiskondlikkude ühenduste wõim oli tühine. Selle pääpõhjus seisis, nagu juba seletatud, wiletsas tehnika edenemises; see sünnitas jälle omat korda teise põhjuse — ühiskondlikkude sidemete liia kitsuse, üksikute ühiskondade wäiksuse.

Mida madalamal järjel tehnika seisab, mida wiletsamad olemas-olemise eest wõitlemise abinõud on, seda suuremat maatükki tarwitab inimene omale elutarwituste muretsemiseks. Algaegne jahipidamine on sedawõrt sigimata amet, et keskmise kliimaga maades harilikkudel tingimistel ühe ruut-penikoorma pääl waewalt 20 inimest ära elada saawad. Wähegi suurem inimeste gruppe oleks nii laialise maa pääl elama pidanud, et nende wahel ühiskondlikkude sidemete alalhoidmine waewalt wõimalik oleks olnud: kui aga weel alg-aja läbikäimise-tehnikat meeles pidada — sel ajal ei olnud weel mingisuguseid teesid, ei olnud ühtegi kodulooma, keda sõiduloomaks oleks wõinud tarwitada, kõige wähem kui reisimine oli alati elukardetaw — siis on täiesti arusaadaw, et ühiskondliku ühenduse piirid enesesse kõige rohkem paarkümmend inimest mahutada wõisiwad.

Ühiseks elu eest wõitlemiseks ühineda oli sel ajal ainult nendel wõimalik, keda juba loodus põlwenemise ühtluse läbi ühendanud oli, kes üksteisega ligemas suguluses seisiwad.

Inimesed, kes were poolest üksteisele wõõrad oliwad, ei teinud mingisuguseid ühendusi ühise walmistuse otstarbega: algaegne inimene ei mõista weel niisugust keerulist asja wälja mõtelda, kui leping on; ja pääasi — eluwõitluse kole karedus oli teda iga inimese wastu õpetanud waenuliku olema, kellega teda mitte sugulus ja üheskoos elamine kokku ei olnud köitnud.

Sellepärast oli algaegsel ühiskondlikul organisatsionil *sugukondliku ühisuse* ehk *sugukonna* kuju. Ja ka majanduslikud wahekorrad ei läinud kunagi sugukonna piiridest üle.

Sugukondliku gruppe pää walmistuse-wahekord on *lihtne koostöötamine*. Ühiskondlik töö ja tegewus on sedawõrt lihtne, et igaüks kõike seda teha mõistab, mis teinegi, ja kõik ühiskonna liikmed peaaegu ühte ja sedasama tööd teewad. See on koostöötamise kõige lõdwem worm. Teatawatel juhtumistel tõuseb aga kehalisema iseloomuga põhjus üles, mis koostöötamise hädasti tarwilikuks teeb: niisuguste ülesannete kollektiwiline täitmine, mis üksikul üle jõu käiwad, mida aga hulga inimeste ühendatud mehanikalise jõu abil wõimalik täita on, näit., ühine kaitsemine mõne tugewa kiskja wastu wõi tema pääle jahipidamine.

Edasi, ilmus sugukondlikus gruppes juba õige warakult *tööjaotus*. Esialgu põhjeneb ta sugu ja wanaduse füsiologialistes iseäraldustes. Jahil käimine on täiskaswanud meeste, puuwilja korjamine — naeste ja laste amet.

Töö ärajaotamine ei wõinud mitte üksikute isikute hää tahtmise järele sündida; raske wõitlus looduse wastu takistas seda: üksikute töötajate tegewust pidi hoolega tasakaalus hoidma, et mitte kasuta jõukulutamist ette ei tuleks. Töö oli üleüldiseid kasusid silmas pidades terwe sugukondliku gruppe ühise tahtmise järele organiseeritud.

Praegusel ajal on algaegse sugukonna edenemise käiku ainult ligilähedalt ja kõige üleüldisemates joontes wõimalik ära märkida.

Oma alg-kujus seisis sugukondlik gruppe wististi naesterahwast-emast ja tema lastest koos, kes esialgu

weel ema abi tarwitasiwad. Ajajooksul tegi koostöötamise kasu sidemed üksikute perekonnaliikmete wahel tugewamaks: lapsed ei läinud ka meheks saades mitte ema juurest ära. Inimesed harjusiwad ühes elama, hakkasiwad ikka rohkem ühte hoidma. Sugukondlikud grupped suurenesiwad muidugi ainult selle piirini, kui seda tehnika edenemine lubas. Kui nende suurus sellest piirist üle oli läinud, pidiwad nad paratamata ära lagunema.

3. Algaegsed jaotuse wormid.

Ka jaotuse wormid algaegses sugukondlikus gruppes oliwad täiesti tema walmistuse-wahekordade kohased. Niisama, kui tolleaegne t ö ö ärajaotamine mitte isiklikust, waid kollektiwilisest tahtmisest ära rippus, nii oli ka p r o d u k t i jaotus terwe gruppe asi. Gruppe andis igaühele tema tarwidust mööda. Mõnele oma liikmele wähem anda, kui see tarwitas, ei olnud temal wõimalik, sest et sarnane teguwiis üksikuid sugukonna liikmeid hukatusele oleks wiinud ja sellega ühes terwet sugukonda nõrgendanud; kellegile aga tema tarwidustest rohkem anda oli wäga harwa wõimalik: seda ei lasknud wilets walmistuse edenemine ja lisatöö (s. t. töö, mis elutarwituseks üleliigseid produktisid walmistab) puudumine sündida.

Järjelikult oli algaegsel jaotusel organiseeritud, kommunistlik iseloom. Isiklikust eraomandusest ei olnud jälgigi olemas. Mis ühiselt walmistati, see jaotati ühiselt ära ja tarwitati ka otsekohe. Kogumist ei olnud.

4. Algaegse ühiskonna psühologia põhjusjooned.

Isiku seisukorda sugukondlikus gruppes on sagedasti wäga külgetõmbawalt kujutatud: isandate ja orjade puudumine, üheõiguslus jaotuses, wendlus wastastikkuses läbikäimises. Näeb wälja, nagu oleks siin kõik tingimised inimese jõudude kiireks edenemiseks, kõikide ühiselu külgede progressiks olemas. Tõe poolest ei

olnud aga asi pooltgi nii kaunis: teadus ei tunne pääle algaegse kommunismuse ühtegi teist ühiskonna wormi, kus edenemine weel pikaldasem, elu weel liikumatam oleks olnud.

Sugukondlik ühiskond ei tundnud isandaid ega orjasid. Kuid ta ei tundnud ka wabadust. Inimene oli kõige raskemas orjuses, mis üleüldse olla wõib. Teda rõhus kare looduse wõim, mille wastu ta kaitseta oli, millest ta weel ei olnud õppinud jagu saama. Wälise ilma stihialised jõuud hirwitasiwad tema tegewuse üle, mängisiwad iga sammu pääl tema saatusega. Nende pime omawoli oli palju halastamatam, kui pärastistel aegadel kunagi teise i n i m e s e iseteadlik omawoli on olnud.

Jaotuses walitses üheõiguslus. Kuid mida oli jaotada? Ühiskondliku töö tagajärjed oliwad nii tühised, et ka kõige wiletsamate, edenemata tarwiduste juures sugukonna liikmed enesel waewalt elu sees hoida suutsiwad. Alg-inimeste mateerialine seisukord oli niisugune, et praeguse aja kerjused nendega wõrreldes rikkad on.

Alg-aja wendlus, wastastikku abiandmine ja hädakorral kaitsemine oliwad algaegsete inimeste wahel tõesti kaunis tugewaks ühenduse-sidemeks. Kuid sarnased wahekorrad oliwad ainult kitsastes sugukonna piirides mõõduandwad. Inimene, kes teatawa sugukonna liige ei olnud, ei wõinud wiimase poolt ühtegi abi ega osawõtmist loota. Temas nähti harilikult otsekohest waenlast, sagedasti peeti tema pääle, nagu iga teise looma pääle, jahti.

Looduse wõim tegi edenemise kole raskeks, kuna ta inimest sundis kõike oma jõudu otsekohese toore eluwõitluse pääle ära kulutama. Madalal järjel olewa tehnika ja lisatöö puudumise tagajärg — ühetasane jaotus — ei lasknud ka seda sündida, et üksikud isikud oma tarwidusi oleks laiendanud, ja sellega oma isiklikku energiat suurendades, ise edenemisewõimuliseks ja ühiskonna edenemisele hoo-andjaks saada oleks wõinud. Ligidane wastastikkune ühendus sugukonna liikmete wahel wiis nende peaaegu täielise psüühikalise sarna-

duse juures nii kaugele, et isik ennast oma gruppest ei suutnud eraldada, enese, kui üksuse pääle ei mõistnud waadata. Inimesel ei olnud oma isiklikku tahtmist Olemas oli sugukonna tahtmine. See aga oli rohkem surnute, kui elawate oma. Ühed ja needsamad harjunud eluwõitluse wiisid, ühed ja needsamad wastastikkuste wahekordade wormid, üks ja seesama mõtlemise-wiis — see kõik sai peaaegu muutumatalt aastasadade ja tuhandete wiisi põlwest põlwe edasi pärandatud. Liikumata kombes kehastatud minewik walitses olewiku üle. Neil wäiklastel elu erajuhtumistel aga, mis kombe raamidesse ei mahtunud, ei suutnud isik iseseiswalt wälja astuda ja paenutas ennast täiesti gruppe otsuste alla.

Tuhandete põlwede jooksul läheb kombete muutumatus kuni kiwistuseni. Kõik uus, mis wanade harjunud eluwormidega ja arusaamisega wastolus on, hirmutab ja peletab enesest eemale. Selles mõttes teeb algaegse inimesesoo psühologia igasugusele edenemisele kõige suuremaid takistusi.

Kuid seda on wähe. Edenemise jaoks on materjali tarwis. Mida waesem inimese psüühika (waimuilm), mida iseteadwusetam tema waade oma ümbruskonna pääle on, seda wähem on edenemise wõimalus: iseteadwus on edu pää tööriist, aga algaegse inimese juures oli ta waewalt idanemas.

Algaegse inimese waated elu ja ilma pääle oliwad iseenesest mõista toored ja udused. Looduse wõim rõhus mõistust; sugukondlikkude wahekordade kitsus, mis mõtet ühes ja sellessamas kitsas piiris sundis liikuma, oli igasugusel waimlise silmapiiri laiendamisel takistuseks ees.

Kõik tolleaegse inimese waimline warandus seisis wäikesest arwust korraldamata praktilistest teadmistest koos, mis terwe hulga täiesti fantastiliste ettekujutustega ilma üle läbi põimitud ja ühiseks koguks segatud oliwad. Psüühikalise apparadi täienematus teeb wõimalikuks, et tähelepanekutest tehtawad otsused suuremalt osalt waled on, et nendes rohkem fantasiat, kui positiwilisi äratundmise tagajärgesid on.

Looduse üliwõimu all ägades ei suutnud inimene mitte üksi selle saladustest aru saada, waid temal puudus täiesti ka tung, mis teda seda kätte püüdma oleks kihutanud. Tema ei mõistnud elawa ja surnu wahel wälises ilmas, iseteadwuseta ja iseteadliku wahel oma enese sees wahet teha. Kõik looduse nähtused oliwad tema meelest ühesarnased: päikene, mis teda soendas; kiwi, mille wastu ta jala ära oli löönud; metsloom, kes teda waritses; teine inimene, kellega ta kokku puutus, — igas niisuguses faktis nägi ta ainult tegewust, ainult jõudu, mis temale ühel juhtumisel kasulik, teisel kahjulik olla wõis. Asjade wahekorrad paistsiwad tema meelest täiesti inimeste wahekordade sarnased olema.

Liiga wähesest teadmisest ja arusaamisest järgnes siis, nagu näeme, niisugune waade looduse pääle, mis oma wälimuse poolest praeguse aja teaduslikku waadet meelde tuletab. Metsinimesele oli kõik loomulik, sest et tema nõrk mõtlemise-jõud weel kuni üliloomulise ideeni ei olnud jõudnud.

Tuimus, kitsus, ärawõitmata jälkus igasuguse uuenduse wastu, iseteadwuse waesus — niisugused on algaegse psühologia põhjusjooned, niisugused, et esimesel silmapilgul näitab, nagu häwitaks nad inimese igasuguse materialise ja waimlise elu edenemise wõimaluse idudgi ära. Kuid ometi läks, ehk küll määratu aeglusega, edenemine oma teed.

Stihialine edule wastupanemise jõud, mida enesest algaegse inimese psühologia kujutas, wõis ainult niisamasuguste stihialiste jõudude rõhumisel murtud saada.

5. Edenemise-jõud algaegses ühiskonnas.

Sugukondliku gruppe suurus ripub, nagu meie eespool juba nägime, täiesti töö sigiwusest ära: teatawa walmistusewiisi juures peab gruppe tingimata lagunema hakkama, niipea, kui siginemise-jõud tema arwu poolest

teatud piirist suuremaks on teinud. Ühest gruppest sünnib siis kaks, ja igaüks neist kahest wõib uuesti suurenedes, kaheks lõhkeda jne. Siginemise tagajärjel peab siis teatawa maa elanikkude arw alalõpmata kaswama. Maa aga, mille pääl inimesed elawad, ei laiene, ja wõib teatud walmistusewiisi juures ainult teatud arwu inimestele ülespidamist anda. Kui, näit., jahipidaja rahwa tihedus kuni 20 inimeseni ruut-penikoorma pääl on tõusnud, siis on edaspidine rahwaarwu kaswamine üleliigne, ja kaswawal rahwal tuleb elutarwituste puudus kätte.

See on nõnda nimetatud absolutiline rahwa ületihenemine, (абсолютное перенаселение, absolute Übervölkerung). Rahwa absolutiline ületihenemine toob enesega nälja, haigused, kaswawa surewuse ja terwe hulga teisi wiletsusi ühes. Häda sund wõidab kombe tuima liikumatuse ära ja teeb tehnika edenemise wõimalikuks. Nälja tagatkihutamisel saadakse uuenduste-jälestusest üle ja uued eluwõitluse-abinõude idud, niihästi need, mis juba tuntud, aga mitte üleüldisel tarwitusel ei ole, kui ka need, mis alles leitakse, hakkawad kaswama.

Esimene ja kõige tähtsam takistus edenemise teel on sellega kõrwale toimetatud. Järele jääb teine — arusaamise ja teadmise puudus iseteadlikuks uute looduse wastu wõitlemise abinõude otsimiseks. Sel põhjusel läheb edenemine iseteadwuseta, stihialiselt, nii pikkamisi, et praegune inimene seda enesele waewalt suudab ette kujutada.

Tehnika täienemine wähendab ainult ajutiseks rahwa absolutilise ületihenemine läbi tärkanud wiletsusi. Uued ühiskondliku töö wiisid ei suuda omakorda kõiki rahwa tarwidusi täita, kui rahwaarw uuesti üle tiheneb; ja korduw wiletsus, nälg ja häda sunnib inimest edenemise teel ikka ja ikka jälle uusi sammusid astuma.

Niisugused on edenemise põhjused algaegses ühiskonnas. Walmistuse wormide liikumatuse tagajärjeks on warem ehk hiljem ikka absolutiline ületihenemine,

mis omakorda selle liikumatuse lõpetab. Algaegse psühologia määratu konserwatismuse juures jäi tehnika progress rahwaarwu kaswamisega wõrreldes peaaegu alati hiljaks, nii et elutarwituste nappust sel ajal üleüldse alaliseks wõib nimetada.

Absolutilise ületihenemise esimeseks tagajärjeks on harilikult äge üksikute sugukondade watastikkune wõitlus ja terwete sugukondade uutesse maadesse wäljarändamine. Wäljarändamine on aga alg-aja inimeste nürile psüühikale niisama raske, kui igasugune tehnika muutminegi.

II.

Patriarhal-sugukondlik ühiskonna organisatsion.

1. Põllu- ja karjapidamise tekkimine.

Rahwa absolutilise ületihenemise jõud sundis algaegseid inimesi ajajooksul oma jahilise walmistuse tööriistu ja tööwiisisid täiendama. Ja sellesama jõu tagajärjel oli inimene wiimaks sunnitud ka tolleaegse walmistuse piiridest wälja astuma, et uute olemas-olemise eest wõitlemise wiiside juurde üle minna, sarnaste wiiside juurde, mis inimese saatust looduse stihialiste tujude mõju alt tähtsalt wabamaks tegiwad.

Põllu- ja karjapidamine tekkisiwad üksikutes maades nähtawasti iseseiswalt, ja alguses üksteisest iseäraldi, selle järele, missugused kohalised looduslikud tingimised oliwad.

Põllupidamise tarwitusele wõtmist wõime enesele kõige wõimalikumalt, kui terwe rea „juhtumisi“ tähele pantud faktide tagajärge, mis aeg-ajalt paratamata korduma pidiwad, ette kujutada.

Kui metsinimese käest wahel kogemata paar kogutud metsikult kaswawat wiljatera maha pudenes, leidis ta paari kuu pärast sellesama koha päält üles kaswanud wiljapääd. Tuhandetel juhtumistel jäi see talle tähelepanemataks ja arusaamataks; kuid warem ehk hiljem hakkas inimese mõistus siisgi ühendusest nende kahe nähtuse wahel aru saama, ja wajadus sundis teda seda ühendust oma kasuks tarwitama. Kõige wõimalikum on, et naesed kõige enne selle leiduse tegiwad, sest et nemad enam puuwilja ja terade korjamisega tegemist tegema

pidiwad, kui mehed, kes ennast pääasjalikult küttimisest elatasiwad.

Algaegsel põllupidamisel on niihästi tarwitatawate tööriistade, kui ka töötamisewiiside poolest praegusega wäga wähe sarnadust. Nii, näit., on adergi wõrdlemisi õige hilja tarwitusele wõetud; weel hilistel ajaloolistel aegadel toimetati kündmist puu abil, millel oksad pääle ühe küljest ära oliwad murtud. Wiimane oli otsast terawaks tehtud ja sellega weetigi wagusid. Kõige esimene põllutööriist oli aga lihtne terawa otsaga kepp, mille abil wiljaterade jaoks augukesed maa sisse tehti. „Alguses“ aga ei tarwitatud sedagi.

Mis karjapidamisesse puutub, siis on ta arwatawasti metsloomade lõbu pärast taltsutamise läbi tekkinud. Praegugi taltsutawad paljud metsrahwad, kes kõige alama edenemise-astme pääl seisawad ja kellel karjapidamisest weel ühtegi aimu ei ole, metsloomi, kelledest nad ühtegi mateerialist kasu ei saa, kes neil mõnikord otse risuks kaelas on.

Niisama kui põllupidaminegi, tegi karjapidamine inimeste olemas-olemise kindlamaks, elutarwituste saamise kergemaks, mille läbi üks osa ühiskondlikust tööjõust wabastatud, ja selle läbi edenemine kergendatud sai.

Algaegsed põllu- ja karjapidamise wormid suurendasiwad ka sääl, kus nad üksteisest lahutatult ilmusiwad, 3—4 korda rahwa tiheduse maximumi (paraja kliimaga maades wõis keskmistel tingimistel juba kuni 70 inimest endiste 20 asemel ühe ruut-penikoorma pääl ennast ära toita).

Põllupidamine muudab alguses wäga wähe metsikute rahwaste hulkuwat eluwiisi — ta on ainult jahile täienduseks, nii et sugukondlik gruppe jahi nõuete järele ikka niisama ühest kohast teise käib, ja ainult nii kaua ühe koha pääl paigal on, kui wilja külwamiseks, walmimiseks ja lõikuseks tarwis läheb. Mis karjapidamisesse puutub, siis on tema juures alguses rändaw eluwiis otse tarwilik: loomad tarwitawad karjamaad, ja kui see ühes kohas paljaks on söödud, peab teist kohta otsima.

Ajajooksul sunnib rahwaarwu kaswamine inimesi karja- ja põllupidamist ühendama ja ühes sellega ka ühe koha pääle elama jääma. See teeb põllutööriistade täiendamise ja loomajõu tarwitamisele wõtmise põllutöös wõimalikuks. Töö sigiwuse kaswamine suurendab rahwa tiheduse maximumi weel umbes kolme wõrra (parajas kliimas — kuni 200 inimest ruut-penikoorma pääle). Sellest ajast pääle on inimese olemas-olemine wõrdlemisi kindlustatud, ja lisatöö saab alaliseks nähtuseks.

2. Walmistuse-wahekordade edenemine sugukondlikus gruppes.

Ühiskondliku töö sigiwuse kaswamine tegi sugukondliku gruppe suurenemise wõimalikuks: selle piirisid aitas tublisti ka see asjaolu suurendada, et karjakaswatusega ühes ka edasiliikumine palju kergendatud sai (põtrade, hobuste ja kamelitega sõitmine), ja niiwiisi kaugema maa pääl ühiskondlikkude sidemete alalhoidmine wõimalik oli. Ühiskonna liikmete arwu ei mõõdetud enam mitte kümnete, waid õige sagedasti ka juba sadadega. Nii, näit., oli esiwanemal Abrahamil oma rändawas sugukonnas 417 meest, kes sõjariistu kanda wõisiwad.

Keerulisemaks ja laialdasemaks minew walmistus sünnitas uusi tööjaotuse wormisid. Üks nendest on pärastises edenemises iseäranis tähtis: see on nimelt walmistuse korraldamise (organiseerimise) töö eraldamine.

Kui gruppeline walmistus weel suuruse järele wäikene, üsna lihtne ja kõige lähema tulewiku otsekoheste tarwiduste täitmise pääle oli sihitud, wõis korraldamise töö üleüldsuse asi ja otsekohese walmistamise tööga ühendatud olla, kuna ta keskmise gruppe liikme arusaamise piiridest mitte üle ei ulatanud. Kui aga tarwis on sadasid iseäralisi töösid otstarbekohaselt üksikute töötajate wahel ära jaotada, kui gruppe tarwidusi kuude kaupa on tarwis ette arwata, ühiskondliku tööjõu kulutamist sellekohaselt hoolega ära määrata ja tähelepanelikult selle kulutamise järele

walwata, siis eraldab ennast korraldaw tegewus paratamatalt otsekohesest täidesaatlikust tööst, ja läheb nende kahe tegewuse ühendamine igas üksikus isikus wõimataks — selleaegse keskmise inimese mõistuse kohta on esimene liiga raske; korraldaw tegewus saab targemate, enam wilunud isikute spetsialiteediks. Lõpulikult läheb ta igas üksikus gruppes ühe, harilikult sugukonnas kõige wanema inimese, patriarhi, kätte.

Et kõik töö korraldaja sõna peawad kuulma, järgneb juba tema mänguosa sisust, mis ta walmistuse juures mängib. Nii tekkib siis walmistuse piirkonnas isiklik wõimus ja sõnakuulmine — iseäraline tööjaotuse worm, millel pärastises ühiskonna edenemises määratu tähtsus on.

Üksikute sugukondlikkude gruppede seisukohast tuleb s õ j a pääle, kui iseäralise walmistuseharu, kui ühiskondliku wälise looduse wastu wõitlemise ühe külje pääle waadata, sest et waenulised inimesed loodusliku ühiskonna kohta osa wälisest loodusest on, otse niisama, kui kiskjad metsalised. Patriarhal-sugukondlikus ajajärgus omandab see walmistuseharu enesele suure tähtsuse, sest et endisega wõrreldes kaswanud rahwa tihedus inimestewahelised kokkupõrkamised sagedamaks teeb; iseäranis silmatorkawalt tuleb see rändawate karjapidajate sugukondade juures nähtawale: nende juures on sõdimine karjamaade pärast alaline nähtus. Sõjad mõjuwad korraldawa wõimu suurendamiseks ja kindlustamiseks suuresti kaasa; nad nõuawad liitunud korraldust, kõwa korrapidamist. Wäejuhataja käskude tingimata kuulmine sõja ajal saab ajajooksul ka rahu aja kohta maksma. Wäga wõimalik on, et just jahi- ja sõjapidamise ringkonnas kõige enne korraldaw wõim elule tekkis, mis siis ajajooksul ka teistes walmistuseharudes ühes nende keerulsuse kaswamisega maad wõttis. Korraldawa wõimu wõimupiiri laienemisele mõjus iseäranis see asjaolu kaasa, et sõja ja jahikorraldajast esimesest, kui ka teisest ettewõttest saadud saagi jagamine ära rippus; see aga andis temale arusaadawal wiisil gruppes teatud majandusliku jõu ja autoriteedi.

Korraldaw töö on nähtawasti üleüldse ajalooliselt kõige wanem kwalifitseeritud töö worm. Algaegses kommunistlikus gruppes, kus igaüks kõike seda teha wõis, mis teinegi, wõime igaühe töö, kui täielise lihtsa töö pääle waadata; niisamasugune on ka suurema osa patriarhal-sugukondliku gruppe liikmete täidesaatlik töö. Ainult korraldaja osa ei wõi mitte ükspuhas kes oma pääle wõtta. See nõuab iseäralist wilumist ja osalt ehk ka iseäralisi waimuandeid.

Korraldaja peab oma tegewuses wähemalt esialgu üleüldiseid sugukonna tulusid silmas. Ühelt poolt ennast terwe sugukonna tarwiduste summa ja teiselt poolt olemas olewate tööjõudude pääle põhjendades, jaotab ta üksikute wahel tööd, määrab koostöötamise ja tööjaotuse wormid ära. Iseenesest mõista teeb ta seda suuremalt jaolt täiesti stihialiselt, kindlaks jäänud kombe ja esiisade eeskuju järele; ainult wõrdlemisi wäikestes erandites on ta sunnitud iseseiswalt oma enese arwamise järele talitama.

Korraldawa tegewuse kaswaw keerulsus kutsus ajajooksul sugukondliku gruppe sisemises ehituses uued muutused elule. Gruppe ja tema walmistuse laienemine tegi ühele inimesele terwe korraldawa töö täitmise wõimataks; osa sellest läks paratamata wähehawal teiste enam wilunud ja wanemate sugukonna liikmete kätte. Igaüks nendest mängis teatud sugukonna osas teiseastmelise korraldaja osa ja arusaadawal wiisil nimelt selles osas, millega teda kõige ligemad suguluse sidemed ühendasiwad. Niiwiisi hakkasiwad ennast sugukonna piirides wähehawal perekonnad eraldama, mis ennast üksikute korraldajate, perekonna-pääde, ümber gruppeerisiwad, kellede üle patriarh seisis. Kuid sarnane eraldamine ei jõudnud patriarhal ajajärgus kaugele; sugukonna ühtluse-tung oli alati tema üksikute osade eraldamise-tendentsidest üle.

Iseäralise tähtsuse sai ajajooksul patriarhi perekond. Selle perekonna liikmed oliwad korraldawa wõimule kõige ligemal ja wõisiwad sellepärast kõige paremine selle tegewust tunda ja sellega ka korraldawat wõimu kõige ennem pärida. Neil põhjustel walitigi uus

sugukondliku walmistuse korraldaja, kui wana suri ehk enam ei kõlbanud, kõige sagedamine just sellest perekonnast. Loomulik on, et patriarhid sarnast asjakorda kinnitada püüdsiwad ja oma ligemaid sugulasi juba aegsasti korraldaja osale ette walmistasiwad, teiste sugukonna liikmete pääle aga nii mõjuda katsusiwad, et nad neid waliks. Mida kaugemale, seda enam läksiwad nende püüdmised täide: uue korraldaja walimine muutus ajajooksul lihtsaks wormi täitmiseks, ja faktiliselt hakkas patriarh ise enesele pärandajat määrama; korraldaw wõim sai tema perekonnas päritawaks.

Niisugused on patriarhal sugukonna sisemised walmistuse-wahekorrad. Pääle nende saawad patriarhal ajajärgus inimese töö sugukonna-wahelised sidemed suure tähenduse.

Sugukonna jagunemise juures ei kadunud uuesti sündinud gruppede wahel läbikäimine mitte täiesti ära. Teatud juhtumistel, kui üksiku gruppe jõust mõne ettewõtte tarwis mitte küllalt ei olnud, ühinesiwad üksikud ühest sugukonnast pärit olewad grupped ühiseks tegewuseks kokku, nii näit., wõõraste sissetungimise juures, suure jahi otstarbeks jne. Sarnaste ettewõtete etteotsa asub kas wanemate-korraldajate nõukogu ehk iseäraldi walitud juhataja.

Sarnase organiseeritud koostöötamise kõrwal üksikute gruppede wahel astub wähehawal ka walmistusliku ühenduse teine worm näitelawale — *korraldamata ühiskondlik tööjaotus*. Et lisatöö kaunis harilikuks asjaks, ja põllu- ja karjapidamise ühendamisega alaliseks nähtuseks on saanud, siis hakkab walmistuses ülejääk, tagawara, ilmuma. Mitmesuguste looduslikkude tingimiste pärast, milledes üksikud sugukonnad elawad, sagedasti ka mõne muu juhtumise läbi, on üksikute gruppede tagawarad mitmesugused. Wõib olla, et suguluses olewate gruppede kombest, üksteisele neid ülejääkusid wastastikku tarwitada anda, esialgne wahetus wälja on kaswanud. Wahetuses kujutab ennast korraldamata walmistuslik ühendus üksikute gruppede wahel: tegelikult ei walmista üksik gruppe produktisid mitte

TRÜ Raamatukogu

üksi enese, waid osalt ka teiste gruppede jaoks, teised niisamuti — osalt ka tema jaoks; walmistus on teatud mõttes nende wahel ühine; kuid selle ühise walmistuse jaoks ei ole ühist korraldust olemas — iga üksiku gruppe töö on täiesti iseseiswalt korraldatud.

Patriarhal-sugukondlikus ajajärgus ei mängi sarnane ühiskondliku tööjaotuse worm üksikute ühiskondade elus suurt osa: suurema, tähtsama osa tarwis minewatest produktidest walmistab iga ühiskond enesele ise.

Nii siis on walmistuse-wahekordade põhjusjooned, mis patriarhal sugukonda algaegsest eraldawad, järgmised: korraldawa ja täidesaatliku töö eraldamine, koostöötamise jä tööjaotuse laienemine niihästi üksikutes gruppedes, kui ka — wähemal mõõdul — üksikute gruppede wahel, mille juures lisatöö ilmumise tõttu juba ka see korraldamata tööjaotuse worm näitelawale ilmub, mis ennast wahetuses kujutab.

Kõik need wormid kujunewad wäga aeglaselt ja nende täieline edenemine saab alles ühe koha pääle elama asumise läbi wõimalikuks, mis põllu- ja karjapidamise ühendamise pääl põhjeneb. Erandina olgu nimetada, et rändawate karjapidajate juures uued elu wormid palju rutemine edenewad, kui palja põllupidajate juures; see nähtus ripub, esiteks, karjapidamise suuremast sigiwusest algaegse põllupidamisega wõrreldes, teiseks, rändajate liikuwamast elust, mis inimeste wahel sagedama kokkupuutumise ja -põrkamise wõimalikuks teeb.

3. Patriarhal-sugukondliku ajajärgu jaotuse wormid.

a) Korraldatud jaotus.

Selsamal mõõdul, kui korraldaw tegewus walmistuses ajajooksul terwe gruppe käest üksiku isiku — patriarhi — kätte läks, selsamal mõõdul läks ka wõim, mis jaotust korraldas, tema kätte. Ainult walmistuse korraldaja wõis, ühiseid tulusid silmas pidades, ilma weata ära määrata, missugust osa ühiskondlikust

produktist kohe wõib ära tarwitada, missugust osa tulewase walmistuse pääle tuleb kulutada ja missugust musta päewa jaoks tagawaraks peab hoidma; ainult tema wõis, üksikute gruppe liikmete mänguosa walmistuses silmas pidades, igaühele niipalju ühisest produktist ära anda, kui palju tema osa korraliku täitmise jaoks waja läks.

Mida enam sugukondliku gruppe enamus tegelikult korraldawast tegewusest osawõtmisest ja jaotuse kontroleerimisest eemale sai tõrjutud, seda suuremaks kaswas patriarhi õigus lisaprodukti tarwitamises. Sel määral, kui lisaprodukti üleüldine summa kaswas, kaswas ka see lisaprodukti osa, mida patriarh oma kasuks tarwitas — kaswas, tähendab, sarnadusetus jaotuses tema ja teiste gruppe liikmete wahel. Siin peitub juba teatud mõttes eksploateerimise idu, kuid ainult idu: inimene, kellel niisugune raske ja keeruline amet oli, kui walmistuse korraldamine, tegi ju lõpulikult palju rohkem tööd, kui iga teine sugukonna liige, ja sellepärast ilmusiwad tema juures ka paratamata wõrdlemisi suuremad tarwidused. Juba üleüldise walmistuse wäiksuse ja produktide wäikese mitmekesiduse pärast oliwad eksploateerimise piirid õige kitsendatud: korraldaja ise pidi nendesamade tarwituse-abinõudega rahul olema, mis iga teinegi; ja kuigi ta kõigest, mis walmistati, kõige parema wälja walida wõis, siis ei jõudnud ta ometi kümme korda rohkem liha ehk leiba ära süüa, kui teised gruppe liikmed. Tõsi, ta wõis osa lisaprodukti teises gruppes mõne iseäralise tarwituse-abinõu wastu ümber wahetada; kuid seda tuli walmistuse wähese edenemise pärast wõrdlemisi harwa ette.

Neil juhtumistel, kui üksikud sugukondlikud grupped mõne iseäranis suure ettewõtte jaoks üleüldiseks suguwõsaliseks organisatsioniks ühinesiwad, jaotasiwad üleüldise töö produkti (ühise jahi-, sõjalise rööwkäigu saagi) needsamad isikud ära, kes ettewõtte korraldajad oliwad, harilikult — wanemate nõukogu; üksikute gruppede wahel sündis jaotus siis sedamööda, kui palju üks ehk teine ühisest tööst osa oli wõtnud.

Üleüldse ei eraldanud ennast tolleaegse jaotuse

wormid algaegsetest mitte nii palju jaotuse sarnadusetuse ja ekspluateerimisega, kui jaotust korraldawa wõimu üksikute isikute kätte üleminemisega.

b) Korraldamata jaotus — wahetuse edenemine.

Kui ülejäägu walmistamine sugukondlikus gruppes igapäewaseks asjaks sai, oli kahe sugukondliku ühiskonna wahel wahetuse tekkimise jaoks kahe tingimise olemas-olemist tarwis: et nad mitte ühesuguseid produktisid ei walmistaks, ja et sugukondade wahekorrad sõbralikud oleks. Esimene tingimine sai alguses suuremalt jaolt selle läbi kehastatud, et walmistuseabinõuud, mida üksikutele ühiskondadele wäline loodus andis, mitte ühesugused ei olnud; põllupidaja kogukond mille maa hästi rukist, aga halwasti lina kaswatas, astus teise sarnasega wahetusesse, mille maa hästi lina ja halwasti rukist kaswatas; rändawate karjapidajate gruppe wahetas oma karja põllusaaduste wastu jne. Teise tingimise ilmumise tegi wõimalikuks üksikute ühiskondade suguharulise suguluse side, mis suurte ühiste ettewõttete läbi alal sai hoitud. Pärastpoole, kui wahetus juba kaugemale edenenud oli, hakkas walmistuse wahede pääle üksikutes sugukondades ikka enam ja enam, pääle otsekoheste looduslikkude tingimiste, juba teatud sihis edenenud tehnika, wilumine teatud produkti walmistamiseks mõju awaldama; sõbralik läbikäimine aga algas tihti ka selle pääle waatamata, et sugukonnad üksteisele oma põlwenemise poolest wõõrad oliwad.

Omas ajaloolikus edenemises läheb wahetus kolmest iseäralisest faasest läbi, saab enesele järgimööda kolm isesugust wormi.

Esimene ehk lihtne wahetuse worm on sellest ajast pärit, kui wahetus weel üsna harw nähtus oli, wõib olla, koguni juba algaegse kommunismuse ajajärgust. Juhtumisi puutuwad kaks inimest kokku, teine teisest sugukonnast; kumbagil nendest on üleliigne produkt olemas, mida teisel juhtumisi tarwis on, mis nad siis ka wastastikku ära wahetawad. Wahetusel on ainult

kaks produkti, näit., kirwes ja wili. Sarnast wahetust wõime järgmiselt kujutada:

1 kirwes = kaks mõõtu teri,

ehk teisiti: ühe kirwe wahetuse-wäärtus on kaks mõõtu teri. (Üleüldse nimetatakse produkti wahetuse-wäärtuseks nii palju teist produkti, kui palju tema eest wahetusel antakse).

Produktid saawad esimest korda kaubaks, s. t. wahetuse asjaks. Kuid sellel ajajärgul mängiwad nad kauba osa juhtumisi, ja walmistajal, kes wahetusesse astub, ei ole weel walikut mitmesuguste produktide wahel, mida ta omandada wõiks.

Teine, laienenud wahetuse worm on sellest ajajärgust pärit, kui wahetus juba harilikuks nähtuseks oli saanud, ja ühendus inimeste wahel laienenud. Ühel ajal ei puutu mitte kaks, waid mitu kaupa kokku. Müüja tuleb kirwega; ühelt poolt pakutakse temale 2 mõõtu teri, teiselt — üks lammas, kolmandalt — 8 noolt jne. Müüja wõib mitmesuguste kaupade wahel walida; tema ees on turg. Wahetuse worm on juba niisugune:

1 kirwes = 2 mõõtu teri
ehk 1 lammas
ehk 8 noolt jne.

Teine wahetuse worm ei kesta kauemat aega; warsti läheb ta kolmandamaks — edenenud ehk rahaliseks wormiks üle.

Kirwe walmistaja läheb turule ja tahab oma kirwest noolte wastu ümber wahetada. Kuid wäga harwa juhtub just nii, et noolte müüjale kirwest tarwis on; wõib ka nii juhtuda, et sel ajal turul noolesid üleüldse leida ei ole.

Kirwe müüjale pakutakse igalt poolt kaupasid, mida temal tarwis ei ole: siin 2 nuga, sääl 1 lammas, 2 jänest jne. Mis ta peab tegema? Järele mõteldes, wõtab ta lamba. Selle juures arutab ta umbes niiwiisi: „mul on küll praegu liha küllalt, kuid siisgi wõib mul lammas kõige pahemal juhtumisel nii kaua elada, kuni mu lihatagawara otsa lõpeb; kui ma aga inimesega kokku puutun, kes noolesid müüb, annab ta

nad lamba wastu kergemine ära, kui kirwe wastu: kirwest ei ole temale wahest ehk sugugi tarwis, lammas aga kulub igaühele ära, ja üleüldse wõetakse turul kõige paremine loomi wastu.“ Arutused lähewadgi tõeks: noolte müüja wahetab omad nooled wahest ehk neilsamadel põhjustel lamba wastu ümber.

Kui loomade kohta turul üleüldse suur nõudmine on, siis harjutakse wähehawal iga kaupa loomade wastu wahetama, kui otsekohe seda kaupa leida ei ole, mis ostjale tarwis läheb. Ilmub koguni kombe kaupa alati otsekohe loomade wastu ümber wahetada ja alles loomade eest tarwilikku produkti osta.

Looma-kaup saab koguni iseäraliseks kaubaks, mille wastu igaüks hää meelega oma produkti ümber wahetab. Otsekohene wahetus kaob ära. Kui iga kaupa enne loomade wastu ümber peab wahetama, et siis loomade eest tarwilikku produkti osta wõiks, siis on arusaadaw, et see iseäraline kaup — loomad — wahetuse-abinõuks muutub, mille abil turul kaupasid wahetatakse.

Nii saame kolmandama wahetuse wormi:

1 kirwes
ehk 2 nuga
ehk 8 noolt
ehk 2 mõõtu teri } = 1 lammas.

Seda iseäralist kaupa, mida wahetuse-abinõuks tarwitatakse, nimetatakse rahaks. Kauba wahetuse-wäärtust rahas nimetatakse kauba hinnaks.

Raha tarwitusele wõtmine kergendab suuresti edaspidist wahetuse edenemist. Juba oma olemas-olemisega tähendab raha seda, et sugukondade wahel alaline wahetuse sihiga läbikäimine olemas on.

Patriarhal-sugukondlikus ajajärgus näeme aga igatahes weel wõrdlemisi nõrka wahetuse edenemist, näeme, et ta üleüldises majapidamise süsteemis wäikest osa etendab. Ainult wäikene jagu sugukondliku gruppe poolt walmistatud produktidest läheb turule ja ainult pisukene osa gruppe tarwidustest saab wäljastpoolt wahetatawate produktide läbi täidetud. See ei ole aga sugugi selle asjaoluga wastolus, et turu üleüldine

edenemine juba räägitawa ajajärgu algusel nii kaugele oli jõudnud, et rahalise wahetuse wormi tekkimine wõimalik oli.

Rahalise wahetuse wormi ajalugu tundma õppides näeme, et raha aset mitmesugustel ajajärkudel õige mitmesugused kaubad on täitnud.

Alguses tarwitati rahana igalpool mõnda iseäranis laialt leitawat ja tarwitatawat kaupa, nagu näit., nahku, soola, kaunu, kakaod, iseäralisi konna-karpisid jne. Praegusel ajal leiame õige sagedasti metsikute suguharude juures nende kaupade raha asemel tarwitamist, mida alatasa ja kindlal määral teatud maakohast wälja wõi sinna sisse weetakse, kus juures sagedasti kahel naabruses asuwal külal igaühel oma isesugused raha-märgid on. Rändawate rahwaste (nomadide) juures mängis raha osa kõige sagedamine kari. Lõuna-Europas oli asi juba umbes 1000 aastat e. Kr. s. niiwiisi. Homeruse Greeka lugulauludes lliases ja Odysseias hinnatakse wask kolmejalgset ohwrinõuu 12 härja, kuld sõjarüüdu — 100 härja wääriliseks jne.

Kuid wähehawal sai kari kui wahetuse-abinõu metall raha läbi wälja tõrjutud. Kõige enne ilmusiwad raud- ja waskrahad. Metallisid osteti niisama hää meelega, kui loomasidgi, sest et metall töö- ja sõjariistu igas majapidamises hädasti tarwis on. Selle juures on metallidel weel palju häid omadusi, mis neid rahaks tarwitamisele tehnikaliselt kõlbulisemaks teewad: esiteks, on neid wõimalik wäiksehinnalisteks tükkideks jagada, mis looma juures ilma tapmata wõimalik ei ole; teiseks, on metallide aine ühesugune ja igal tükikesel on niisamasugused omadused, kui teiselgi, kuna aga teistel kaupadel, ja nende seas ka karjal, sarnaseid omadusi ei ole: üks lammas ei ole kunagi täiesti teise lamba sarnane; kolmandaks, seisawad metallid paremine alal, — isegi raud ja wask, mida küll õhk ja niiskus pikkamööda kõlbmataks teewad; neljandaks, on metallid ühe ja sellesama wahetuse-wäärtuse juures teiste kaupadega wõrreldes wähemad ja kergemad. (Nagu pärastpoole selgub, ripub see metallide wõrdlemisi suuremast töö wäärtusest ära).

Ajajooksul tulewad raua ja wase asemel hõbe ja kuld tarwitusele. Nendes astuwad eelpool nimetatud tehnikalised hääd omadused iseäranis terawasti ette. Esimesel silmapilgul jääb ainult küsimine tumedaks, mispärast need metallid turul niisama hästi ostjaid leidsiwad, kui raud, loomad jne., kuna nendel ometi walmistuses suuremat tähtsust ei ole. Asi selgub nii. Hõbedat ja kulda tarwitatakse pääasjalikult ehteasjade tarwis. Weel praegugi on ehteasjade ostjaid küllalt: wähe edenenud inimesed — iseäranis wäheharitud naesterahwad — on tihtipääle walmis nälgima, et aga wõimalust saada enesele mõnda tühist iluasja külgi riputada. Harimata ja poolharitud rahwaste juures on ehteasjad iseäranis kallid ja otsitawad: Europa kaupmehed ostsiwad sagedasti metsrahwaste käest mõne niiditäie helmete eest kallid kaupasid — suured hulgad kalu, nahku jne. Nii tegi nõudmine ehteasjade järele ülemineku raud- ja waskrahade juurest kuld- ja hõberahade juurde wõimalikuks.

Esialgu hinnati raha lihtsalt kaalu järgi: ostu ja müügi juures õiendati arweid metallide kaalumise läbi.

Wahetusega on teine ühiskondliku jaotuse worm — k r e d i i t — ühenduses.

Kui wahetus laieneb, peawad sarnased juhtumised õige sagedaks minema, kus wahetamine ostja ajutise rahapuuduse läbi takistatud saab. Kaupa on otsekohe tarwis, raha aga otsekoheseks maksmiseks käepärast ei ole, ehk teda ei ole mitte nii palju, kui tarwis; kuna aga teada on, et ostjal ligemal ajal tingimata wõimalik saab olema raha ära maksta. Sarnasel juhtumisel on müüja tihti pääle walmis kaupa w õ l g u, k r e d i i t i andma. Sõna „krediit“ tähendab „usaldus“; wõlguandmise eeltingimiseks on arusaadawal wiisil, esiteks, usaldus wõlgniku auususe ja teiseks, tema maksuwõimuse sisse.

Määratud ajal annab wõlgnik raha ära, mida siin juba kui m a k s u a b i n õ u u tarwitatakse.

„Usaldust“ ei näidata harilikult mitte ilmaaegu üles: wõlg maksetakse teatawa lisa — protsendiga — tagasi.

Lihtsa kauba-krediidiga peaaegu ühel ajal ja temaga ligemas ühenduses edeneb teine krediidi worm, mida harilikult nimega liiakasuwõtmine ära tähendatakse — raha laenamine protsentide pääle.

Abstraktiliselt arutades ei oleks raske olnud krediidi tekkimist wahetusest ärarippumatalt ja juba enne wiimase tekkimist ette kujutada: üks kogukond, näit., laenab teisele ajutiseks mõnda tööriista, mida sel wiimasel ei ole. Kuid kuigi ka sarnased juhtumised olemas oliwad, siis ei wõi nendes ometi mitte „krediiti“ näha: ajutiseks tarwitamiseks wõetud tööriistad antakse pärast tarwitamist lihtsalt tagasi, aga ei „makseta“ mitte nende hinda wälja. Krediidi olemas-olemine tarwitab pääle wahetuse ka weel raha olemas-olemist.

4. Ühiskondliku psühologia põhjusjooned patriarhal-sugukondlikul ajajärgul.

Sugukondliku gruppe liikmete seast walmistuse korraldaja wälja arenemine muudab ajajooksul isiku wahekorda gruppe wastu ja tema hingeelu.

Looduse wõim inimeste üle oli wähenenud, kuid selle asemel oli nüüd uus tärkanud — ühe inimese wõim teise üle. Sisulikult oli ta seesama endine gruppe wõim oma üksikute liikmete üle, ainult see wõim oli nüüd ühe inimese — patriarhi — kätte läinud.

Sarnadus jaotuses oli kadunud: terwe lisatöö produkt läheb walmistuse korraldaja kätte. Kuid teiselt poolt polnud wahe üksikute sugukonna liikmete wahel ka weel kuigi suur: walmistuse korraldaja jaotab niisama, nagu seda enne terwe gruppe oli teinud, igaühele nii palju produktisid kätte, kui palju tema elu ülespidamiseks ja tema jaotöö täitmiseks walmistuses tarwis läheb. Walmistuse korraldaja ise ei ole oma tarwiduste edenemisega weel teistest gruppe liikmetest paljut kaugemale jõudnud.

Sidemed üksikute gruppe liikmete wahel wastastikkuse toetamise otstarbega wälise looduse wastu wõitlemises lähewad endise ajajärguga wõrreldes weel tugewamaks, niisama aga ka terwe gruppe sisemine ühendus üleüldse kindlamaks. Esiteks, seowad täielikumad koostöötamise ja tööjaotuse wormid üksikuid gruppe liikmeid tugewamine üksteise külgi, kui ennemalt,

kuna igaüks suurema osa igapäewastest gruppe töödest iseseiswalt täita wõis, kui ainult lihtne „üheskoos töötamine“ olemas oli; teiseks, läheb sugukonna sisemine ühendus osalt ka selle läbi kindlamaks, et ta patriarhi isikus elawalt, konkretiliselt kehastatud on.

Selsamal ajal ja nendesamade tingimiste tõttu tärkawad sugukondlikus gruppes ka indiwidualismuse idud elule, mille pääsisu selles seisab, et inimene oma iseteadwuses *ennast* ja *oma* gruppest lahutama hakkab, — et *isiklikud* huwid ilmuma hakkawad, kuna enne ainult ühiskondlikud olemas oliwad.

Walmistuse korraldaja tegewus walmistuses oli *iseäraline* ja *ainuüksi tema oma*. Selle algpõhjusega tuleb seda seletada, et tema psüühikas indiwidualistlikud tundmused ja kujutused tekkima hakkasiwad. Sellest algpõhjusest järgnesiwad teised, mis oma korda sellessamas sihis tegewad oliwad.

Walmistuse korraldaja walitses terwe ühiskonna tagawara, terwe lisaprodukti summa üle, mis temale wõimaluse andis oma tarwidusi laiendada ja ennast nii weel enam teiste gruppe liikmete seas silmapaistwamaks teha. Wahetuse juures astus ta alati, kui terwe sugukonna waranduse otsekohene walitseja wälja ja harjus pikkamööda, teiste oma sarnaste korraldajatega asju ajades, nende, ja wiimaks ka iseenese pääle, kui wahetatawate produktide *omanikkude* pääle waatama. Nii edenes järk-järgult eraomanduse mõiste: alguses sünnitas wahetus üksikute sugukondade wahel, kus wiimased kui kauba omanikud wälja astuwad, *sugukondliku* eraomanduse mõiste, ja pärastine iseäraline osa, mida walmistuse korraldajad sugukondade-wahelises wahetuses mängisiwad, muutis inimeste psüühikat teatud sihis edasi, mille tagajärjena *isikliku eraomanduse* idee ilmale sündis.

Kuid siisgi wõis isikliku eraomanduse idee ainult siis sügawamine walmistuse korraldaja päha juurduda, kui tema amet päritawaks sai, kui gruppe enam oma patriarhi ei walinud, ja sellega siis, järjelikult, wiimased jäljed kadusiwad, mis weel sellest märku anda wõisiwad, et tema wõim üleüldisest sugukonna tahtmisest põlwe-

nenud on. Siis leidis indiwidualismus enesele oma tulewaseks edenemiseks kindla toetusepunkti. Walmistuse korraldaja ajusse juurdus ikka kindlamine arwamine sisse, et sugukonna warandus tema isiklik eraomandus on, ja kadus ikka enam endine waade, mille järele tema ainult ühiskondliku kontrolli alla paenutatud sugukonna waranduse järelwaataja ja walitseja oli. Ühes faktilise gruppe kontrolli kadumisega oma walmistuse korraldaja tegewuse üle hakkas wiimane enese käskudele ikka enam ja enam tingimata allaheitmist nõudma, ja hakkas temas maad wõtma arwamine oma isiklikust wõimust sugukonna liikmete üle ja püüd, seda arwamist elus läbi wiia. Sarnased arwamised pidiwad omas edenemises paratamata waadete ja arwamistega teiste sugukonna liikmete seas wastolusse sattuma; arwatawasti mitte üks kord ei elanud üksikud sugukondlikud kogukonnad suuri sisemisi wõitlusid läbi; kuid warem ehk hiljem murdsiwad ikkagi korraldaja püüded läbi, sest et nad faktilistele wahekordadele wastasiwad; korraldaja käes oli tegeline wõim produktide ja inimeste üle, ja see wõim oli gruppele tarwilik. Nii muutus siis patriarh omas gruppes täielikuks ja ainukeseks omanikuks.

Lõpulikult ei olnud tärkanud psühologilised iseäraldused korraldaja ja teiste sugukonna liikmete wahel weel mitte iseäranis suured, sest et mõlemate hingeehituse alused üleüldiselt endiseks oliwad jäänud. Täieline ja tingimata kombe alla heitmine ja sugukonna, kui sarnase terwe ja jagamata üksuse ettekujutamine, millest wäljaspool igasugune isiklik olemine wõimata on, — niisugused oliwad need alused weel nüüdgi. Ja patriarhil eneselgi ei olnud, tema wõrdlemisi rikkama psüühika pääle waatamata, wõimalust, hallidest aegadest pärandatud sugukondliku elu alustest kõrgemale tõusta, ühtegi tungi nendega wastolusse astuda. Walmistuse korraldaja ei olnud mitte genius, iseäranis suurte waimuannetega inimene; ta oli ainult kõige wanem sugukonnas, kõige enam wilunud. Tema korraldaw tegewus põhjenes kõige enne ja pääasjalikult mälestuste pääl, kuidas tema eelkäijad teatud juhtumistel ennemalt talitanud oliwad, ja

ainult wähesel mõõdul — isikliku loomise, ärakaalumise pääl. Tema hinges walitses kombe peaaegu niisama tingimatalt, kui tema kauge esiwanema — algaegse kommunisti — hinges. Ka walmistuse korraldaja psüühika üle walitses niisamuti kujutus gruppe jagamatuse üle, sest ka temal ei olnud üksikult oma sugukonnast wäljaspool elamine ühelgi tingimisel wõimalik, kuna ta pääle sugukondlikkude sidemete ühtegi teist ühiskondlikku sidet ei tundnud; wäljaspool ühiskonda elamine tähendas aga surma. Teiste gruppe liikmete kohta passiwad need arutused weel enam. Üleüldse ei olnud weel kombe konserwatismus uute wahekordade läbi kõigutata, isiklik iseteadwus aga hakkas ennast waewalt gruppelisest lahutama. Ainult kujutus gruppe ühetaolusest oli kadunud.

Oma üleüldise sisu poolest ei lähe siis patriarhal ühiskonna hingeelu kuigi palju algaegse ühiskonna hingeelust lahku. Järjelikult oliwad endised takistused, mis igal edenemisel ees oliwad, weel peaaegu täies jõus. Peame ütlema: „peaaegu", sest ikkagi oliwad ka sarnased jõuud juba tärkanud, mis, ehk küll wäikesel mõõdul, ikkagi neid takistusi wähendasiwad; nõrk, kestwuseta läbikäimine ja ühendus üksikute gruppede wahel laiendas siisgi isiku silmaringi juba üle sugukonna piiride, ja mitmesuguste kombe wormide kokkupuutumine nõrgendas nende konserwatismust.

Nüüd teine küsimus: kui suur ja kui kohane see edenemise-materjal oli, mida inimesele tema iseteadwus pakkuda wõis?

Iseenesest mõista, et sugukondlikkude ühiskondade aastatuhandete pikkune elu mitte asjata kaduma ei olnud läinud, et inimeste waimutagawara suuremaks ja mitmekesisemaks oli muutunud. Praktilistel teadmistel oli inimese psüühikas juba wõrdlemisi rohkem aset, fantastilistel — wähem. Walmistuse laienemine tõi enesega paratamata ka teadmiste laienemise ühes; sel mõõdul, kuidas kartus looduse stihialiste jõudude ees kadus, kaswas teadmisehimu.

Meie ei tee wististi wiga, kui ütleme, et just sellel ajajärgul inimene esimest korda enesele loodust ära seletama, nähtuste sidemeid otsima hakkas; esimest korda ilmus see, mida meie, wähemalt osaltgi, „ilmawaateks“ nimetada wõiksime. Selle ilmawaate sisuks oli natural fetishismus.

Inimesed on alati püüdnud enesele kauget — ligidasega, iseäralikku — igapäewasega, imelikku — arusaadawaga ära seletada. Uus nähtus näib seletatud olema, kui korda läheb teda endiste tähelepanekute piiri sisse tõmmata. Kõige ligemad, kõige harilikumad on inimesele tema wahekorrad teda ümbritsewate inimeste wastu. Sellest tulebgi, et kõikide ajajärkude ilmawaadete üleüldised põhjusjooned ikka ja alati ühiskondlikkude wahekordade pitsatit otsa ees kannawad, pitsatit mis ühel juhtumisel enam, teisel wähem selge ja silmapaistew on. Sedasama peame ka patriarhal-sugukondliku ajajärgu kohta ütlema: natural fetishismus on just sarnane waade looduse pääle, mis asjade wahekordasid, kui inimeste wahekordasid ette kujutab.

Korraldawa töö eraldamine täidesaatlikust tööst lõi sugukondliku ühiskonna sisemistesse wahekordadesse iseäraliku kahepaiksuse: waimline jõud oli nagu toorest füüsikalisest jõust eraldatud; esimene wõttis enesele wõimu, teine — allaheitmise kuju; esimene sai patriarhi isikus, teine — kõigis teistes sugukonna liikmetes kehastatud. Selsamal ajal oliwad need mõlemad elemendid üksteisest lahutamata, ja üksikult täiesti ilma mõtteta: sääl, kus korraldawat tahtmist ei ole, kaotab täidesaatlik tegewus kõik oma otstarbekohasuse; kus aga täidesaatlik töö puudub, sääl ei ole korraldawal wõimul ühtegi wäärtust.

Ümbritsewate inimeste tegewuses oli inimene harjunud korraldawa tahtmise mõju toorema — täidesaatliku jõuu pääle nägema. Sellesama tüüpuse järele hakkas ta ka nähtusid seletama, mis ta wälises looduses tähele pani. Iga nähtus muutub tema silmis kahe elemendi — tahtmise, mis käseb, ja mateerialise jõuu, mis täide saadab — lahutamata ühenduseks. See,

et ta ainult teist näeb, ei eksita teda; ta ei suuda seda ilma esimeseta enesele ära seletada, ja kujutab enesele korraldawat wõimu ka sääl ette, kus ta teda otsekohe mitte ei näe. Nii tekkiwad „asjade hinged". Nad täitsiwad nähtuste põhjuste aset, milledega mõistus tükiks ajaks wõis rahule jääda. Inimene otsis neid igal pool — kiwis ja puus, inimeses ja loomas, tules ja wees. Loodus paistis temal kõigis oma nähtustes kahepaiklikult-ühtlane olema.

Harilikult seletatakse natural fetishismuse ehk animismuse põlwenemist järgmiselt: Mõne asja häwinemise, inimese, looma surma järele jääb inimeste mälestusesse weel tükiks ajaks kadunud asja kuju järele. Sarnane kuju on alg-aja inimesel iseäranis elaw ja selge, nii et ta oma intensiwsuse poolest peaaegu otsekohesele meeltega tundmisele ligineb, ja unenäos astub ta juba, kui midagi täiesti realilist ette. Nii sünnib arwamine, et häwinenud asi, surnud organismus weel mõni aeg edasi elawad, et nendest midagi järele jääb. Tähelepanekud surnukehade ja magawate ehk minestuses olewate inimeste juures täiendasiwad omalt poolt seda arwamist; teisest küljest: wahel jääb organismusele kõigiti tema endine realsus alles, kuid siisgi on temas midagi puudus, ja siis ei nähta tema juures enam tegelikka eluawaldusi. Selles nägemata midagis, mis ühel juhtumisel järele jääb, teisel — igaweseks ära kaob, kolmandamal — ajutiselt ümber rändab (unenäod), näebgi fetishist „asja hinge".

Sarnast animismuse hallikate seletust ümber lükkama hakata ei ole põhjust: ta määrab üsna õieti selle psüühikalise materjali ära, millest animismus tärkama pidi. Kuid ta ei ole täielik, ta ei seleta meile, esiteks, mitte, miks just see faktide rida inimeste ilmawaate aluseks saama pidi, kuna tal ju eluwõitluses suuremat tähendust ei ole; teiseks, ei selgita ta mitte, miks sarnane ilmawaade just teatawal edenemise-astmel üleüldine on, miks teda mitte madalamal astmel olewate suguharude juurest ei leita, kelledel ometi ilma ühegi kahtluseta seesama materjal tähelepanekuteks käepärast on. Minu arwates on nende küsimuste pääle ainult niisugusel juhtumisel wõimalik wastata, kui tõeks tunnistada, et ilmawaate alg-tüüpus ühiskondliku organisatsioni alg-tüüpuse läbi ära määratud saab; siis saab selgeks, et ainult sügaw kahepaiksus ühiskonna enese ehituses niisuguse iseäralise mõttewiisi sünnitada wõis, mis igas ilma elu nähtuses kahepaiksust leida püüab.

Inimeste päädes walitses siis natural fetishismus. Kas oli ta mõistuse progressi, iseteadliku looduse wastu wõitluse edenemise hääks tingimiseks? Selle pääle peame ennemine eitawalt wastama. Iga nähtuse põhjuste äratundmine katkes fetishisti juures ikka nähtuse

„hinge“ juures, säält ta kaugemale ei saanud; asjade „hinge“ juurde kadusiwad kõik põhjuste sidemed ära. Nii oli siis inimese äratundlik tegewus oma sisu sügawuse poolest üsna piiratud ja wäike. Pinnapäälsele, praktilisele tutwusele üksikute nähtustega lisanes nüüd nende fetishistlik seletus juurde, ja sellega oli mõtlemise tarwidus täidetud.

Sarnase äratundmise sisupuuduse ja nõrkuse juures oli edenemise materjal, mida inimese psüühika pakkuda wõis, tähtsuseta wäike. Tehnika, ökonomika ja ideologia progress wõis sarnase iseteadwuse puuduse juures ainult stihialiselt-aeglane olla, ja selles mõttes on patriarhal-sugukondliku ja algaegse kommunistliku ajajärkude wahel wäga wähe wahet.

Inimesesoo tõelik wõit wälise looduse üle kujutab ennast alalõpmata edenewas põhjuste äratundmises. Ümberpöördult, fetishistlik loodusest arusaamine tähendab weel *murdmata looduse wõimu inimese üle*. Tõsi on, et fetishismus alles siis ilmub, kui see wõim juba wähenenud, kergemaks läinud on; kuid see on ainult sellepärast nii, et waremalt, alg-ajal looduse wõim *ühegile* loodusest arusaamise katsele maad ei andnud.

5. Edenemise-jõuud ja uued elu wormid patriarhal-sugukondlikul ajajärgul.

Et ühiskondlik hingeelu tundma õpitawal ajajärgul edenemisele just niisamasuguseid sisulikult stihialisi takistusi ette tegi, kui eelmisegi inimesesoo edenemiseastme pääl, siis on arusaadaw, et ühiskondliku edenemise tõukejõuks seesama stihialine absolutilise ületihenemise jõud pidi olema. Seda mööda, kuidas rahwaarwu kaswamisega elutarwituste puudus kätte tuli, pidi kombe konserwatismus taganema — tehnika täienes ja ühiskondlikud wahekorrad muutusiwad. *Wahetuse* tärkamine ja järk-järguline laienemine oli selle edenemise iseäranis tähtsaks wõidusammuks.

Tehnika edenemise põhjal edasiminew wahetuse progress, ehk õigem ütelda — ühiskondliku tööjaotuse edenemine muutub ise kõigil tulewastel ajaloo-järkudel praeguse aja kapitalismusega lõpetades, määratu suureks edenemise-jõuks.

Teine wähema tähtsusega samm, mis tundma õpitawal ajajärgul tehtud sai, seisab orjade walmistuses tarwitusele wõtmises.

Lisatöö tekkimise tõttu oli sugukondliku gruppe walmistuse korraldajal mitmesugustel juhtumistel kasulik gruppe liikmete arwu suurendada: selle läbi kaswas lisaprodukti summa, mis korraldaja omale wõis pidada. Sellepärast lähewad patriarhal sugukondades juhtumised õige sagedaks, et sõjas ära wõidetud waenlast mitte ära ei tapeta, waid sugukonna juurde arwatakse ja walmistusest osa wõtma sunnitakse. Sarnased gruppe juurde arwatud sõjawangid saiwad orjadeks.

Patriarhal ajajärgu orjasid ei tohi enesele kui inimesi ette kujutada, kellede wäärtus asjade wäärtuseni alandatud oleks. Nad oliwad peaaegu selle sugukonna täieõiguslised liikmed, kes neid enese külgi oli liitnud; ühine töö sidus nad warsti tugewasti teiste gruppe liikmete külgi ja kaotas mälestused endisest wõitlusest. Walmistuse korraldaja „eksploateeris“ neid waewalt rohkem, kui oma were-sugulasi — nad töötasiwad ju niisama, kui wiimasedgi. Neid ei müüdud ja üleüldse käidi nendega umbes niisama ümber, kui Amerika indianlased oma pojaks wõetud wangidega ümber käiwad.

Patriarhal orjapidamine sai oma edaspidise edenemise ja wormide muutmise tagajärjel selle iseäraliselt kaswanud ajaloolise elu wäljamineku-punktiks, mis wanas klassika ilmas oma kõrgemale edenemise-astmele jõudis ja selle järele degradeerimisega lõppes.

Wahetuse tärkamisel ja orjapidamise tekkimisel — kahel wälispidi täiesti sarnaduseta faktil — on seespidi ometi suur sarnadus: esimene kui ka teine rikkus wana koostöötamise süsteemi korda, mis ainult were-suguluse ja sellest järgnewa määratu suure isikute psüühikalise sarnaduse pääle oli rajatud. Weresuguluse sidemed on paratamata kõige selle wastu salliwuseta, mis nende piiridest wäljaspool on; uued elu wormid oliwad selle salliwuseta olekuga teatud mõttes wastolus ja kitsendasiwad teda osaltgi. Sellest aga kaswis omakord terwe rida ühiskondlikka faktisid wälja.

Ainult weresuguluse pääle rajatud ühiskonnakord andis kombele täieliku walitsuse inimese tegewuse üle

kätte. Harjumise mõju kindlaks jäänud elu wormide kohta oli nii suur, isiku iseteadwus nii nõrk, et üksik inimene lihtsalt ei suutnud kombega wastolusse astuda, temast mööda minna; ta ei suutnud seda enesele ettegi kujutada. Kuritegusid ei olnud. Kui midagi juhtus, mis kombega kokku ei käinud, siis ei waadatud selle pääle mitte nii, kui praegune inimene kuriteo ehk süü pääle waatab, waid kui loomuwastase nähtuse pääle. Kui kahe pääga laps sündis, siis surmati ta, kui kardetaw elukas ära, kui mõni kombest üle astus—tehti temaga sedasama: ta surmati ära, ehk kihutati minema, mis neil aegadel niisama palju tähendas. See ei olnud mitte karistus, waid stihialine enesekaitsmise abinõuu arusaamata ja kardetawa nähtuse wastu. Õiguse (право) ja selle rikkumise ideed, kõlblus ja kõlblusetus puudusiwad täiesti; inimesed tegiwad sellesama loomulise paratamatuse pärast kombe järele, nagu nad sellesama paratamatuse pärast sööwad, joowad, magawad.

Uute ühiskondlikkude sidemete edenemisega, mis mitte suguluse pääl ei põhjenenud, muutus asjaolu. Kombest üleastumisi ei tule mitte enam ainult üksikutel, iseäralistel juhtmistel ette. Esiteks, hakkawad üleüldse mitmesugused kombed sagedamine kokku puutuma; sagedasti aga wõib ühe gruppe kombete täitmine teise gruppe kombetest üleastumine olla. Nii wõis sugukonna külgi liidetud wang — ori — oma wanade kombete järele käies kergesti ühiskondliku walmistuse normal käiku segada ja sellega oma uutele seltsimeestele palju meelepaha teha. Niisama wõis korralik wahetuse otstarbega läbikäimine wana sissejuurdunud kombe läbi, et kõigi wõõraste inimeste wastu waenulik peab olema, rikutud saada. Kombest üleastumised muutuwad igapäewaseks asjaks, ja ühiskond ei wõi nende pääle enam endise pilguga waadata.

Sünnib uus ühiskondliku elu worm — harilik õigus (обычное право), mille sihiks on kombeid üleastumise eest kaitsta. Kurjategijaga ei wõidelda mitte enam stihialiselt, waid enam-wähem iseteadlikult; tema üle mõistetakse kombe järgi kohut.

Tekkib terwe karistuste süsteem mitmesuguste kuritegude tarwis. Ilmub terwe rida määrusid, mis otsekohe kombest üleastumise wastu on sihitud. Nende otstarbeks on üleastumise läbi sünnitatud kahju parandada ja abinõusid nende kordumise wastu otsida. Areneb arwamine seadusliku — õige, seadusewastase — õiguseta wahel; esimene tähendab teguwiisi, mis kombega kokkukõlas on, teine — mis seda mitte ei ole. Tärkawad ained, milledest pärastpoole kõlblus ja „õigus" sõna täies mõttes wälja kaswab.

Õigusliku elu (правовая жизнь) piirkonda eraldatakse harilikult terawasti majanduse piirkonnast ära; praeguse aja teadusele on aga see wahetegemine täiesti tingiw. Ühiskonna wõitlus „ülekäte" läinud isiku wastu ei eralda ennast sisulikult mingil wiisil igast teisest wõitluse wormist wälise looduse wastu; kuritegu on ühiskonna-wastane jõud, jõud, mis ühiskonnale waenulik on, nagu külma wõi kiskja metsalise jõudgi. Nii siis on õiguslik elu ainult teataw ühiskondliku looduse wastu wõitlemise worm; seda iseäralist wormi peame tema tehnikalisest (abinõuud kurjategija, kui wälise looduse elemendi pääle mõjumiseks), majanduslikust (ühiskonna liikmete wastastikkused wahekorrad nende mõjumise-protsesside juures), ja ideologilisest (inimeste waated õiguse ja temast üleastumise pääle) küljest tundma õppima. Nii siis seisab ühiskonna õiguslik elu *seespool walmistuse piirisid*, aga mitte nendest wäljaspool.

Päätükkis, kus walmistuse-wahekordadest kõnelesime, tähendasime meie juba organiseeritud walmistuse wahekordade tekkimise pääle üksteisega suguluses olewate gruppede wahel; need on: ühised suured jahid, suguwõsaline sõjakorraldus. Ajajooksul ühendawad sarnased kollektiwilised ettewõtted wahel ka gruppesid, kes üksteisega mitte suguluses ei ole, keda aga wahetus ja üleüldse rahujalal läbikäimine ühte köidab. Niisuguste ühisuste eesotsas seisab harilikult wanemate nõukogu ehk nende poolt walitud juhataja. Niisuguste ühisuste pääle peab, kui riikliste, politiliste organisatsionide idude pääle waatama, milleks nad ka seda mööda ümber muutuwad, mida mööda nad ajutistest ikka enam ja enam seiswateks, alalisteks muutuwad, mida enam ühiskond ise klassidesse jaguneb, milledest ühed walitsewad, teised rõhutud on.

Üleüldse on igasugune politikaline organisatsion sisulikult ikkagi majanduslik, teatud kollektiwiteedi ühise wõitluse jaoks

asutatud organisatsion. Riik eraldi wõetud on klassilise walitsuse organisatsion, — organisatsion, mille abil üks klass teise klassi üle walitseb.

Wanaaegne orjapidamine.

Mitmetpidi iseäralik on see ühiskondliku edenemise tüüpus, mis wana-aja ilma kulturi lõi, ja walmistaja töölise tööriistaks muutmise pääl põhjeneb.

1. Ühiskonna wahekorrad wälise looduse wastu.

Orjapidamise süsteem kaswas patriarhal-sugukondlikust ühiskonnakorrast kahe põhjustingimise ühinemise läbi wälja; need oliwad: lisatöö wahetpidamata kaswamine ja wõitlus ühiskondade wahel, mis mitmesugustel kulturi astmetel seisiwad.

Juba karja- ja põllupidamise ühendamine ja ühe koha pääle elama asumine tegiwad lisatöö alaliseks nähtuseks. Alatasa kaswaw tööjaotus üksikute sugukondade wahel tõstis töö sigiwust. Wahetuse-sidemed üksikute gruppede wahel andsiwad neile wõimalust nendes tööharudes walmistust seisma jätta, kus töö mitte küllalt sigiw ei olnud, ja teda nendes laiendada, kus ta seda enam oli. Metallide-, töö- ja sõjariistade-walmistus täienes ja laienes; awanesiwad ikka uued ja uued tööstuseharud. Walmistawa sugukonna piirid oliwad juba kuni paari saja inimeseni wälja weninud; üksikutel juhtumistel ühendas ühe patriarhi korraldaja wõim juba mitu tuhat inimest. Sellele wastawalt kaswas muidugi ka lisaprodukti summa, mis sugukond walmistas, kole suureks.

Nii jõudsiwad üksikud inimeste ühiskonnad ikka uute ja uute wõitude järele wälise looduse üle wõrdlemisi üsna kõrgele edenemise-astmele. Üheks wälise looduse elemendiks igaühe walmistawa organisatsioni kohta on teised waenulised organisatsionid, milledega ta wõitlema peab. Sarnane wõitlus ongi sagedasti inimeste „walmistawa“ tegewuse tähtsamaks osaks. See tähendus käib isearanis nende suguharude kohta, mis esimestena paljude teiste mahajäänud suguharude seas edenemise-teed sammusiwad ja niiwiisi rikaste osa waeste keskel mängisiwad. Alatasa oliwad kokkupõrkamised, tekkis alalõpmata waenlus. Absolutilise ületihenemise ike sundis mahajäänud suguharusid uute territoriate pärast wõitlema, ja muidugi langesiwad nad kõige suurema meelehääga just kõige kulturilisemate naabrite kaela, kuna ju säält kõige suuremat saaki loota wõis. Mitte ükskord ei ole metsikud nomadid (rändawad rahwad) nendest kulturiliselt palju kõrgemal seiswaid paigal elawaid rahwaid ära wõitnud, nende kulturi häwitanud, ehk ise wiimase mõju all kulturiliseks saanud.

Kuid mõnel wõrdlemisi warase kõrgema edenemisega ühiskonnal läks korda ennast aastasadade kaupa wõidurikkalt madalamal järjel seiswate suguharude stihialise pääletungimise wastu

kaitseda. Niisugune wõitlus kõige kardetawamate wälise looduse elementide wastu ei olnud mitte üksi selles mõttes eelpool nimetatud ühiskondade kohta sigiw ja ühiskondlikult-kasulik, et ta walmistuse, kui terwe, alalhoidmise pärast üleüldse tarwilik oli, waid ta oli seda ka weel teises, positiwlikumas mõttes; sellest ajast pääle, kui lisatöö oli eksploateerimise wõimalikuks teinud, suurendas iga wõit sõjawangide orjaks tegemise ja ühiskonna külgi liitmise läbi wõitja ühiskonna walmistusejõudu.

See iseäralik osa, mida sõda warajasel kulturi-astmel olewate ühiskondade walmistuse elus mängis, mõjus pärastpoole mõõduandwalt ka nende edaspidise saatuse pääle.

2. Orja-aja walmistuse- ja jaotuse-wahekordade edenemine.

a) Orjapidaja gruppe.

Sel mõõdul, kui patriarhal sugukond suurenes ja tema walmistuse piirid laienesiwad, muutus ka patriarhi ja tema alamate wastastikkune wahekord. Korraldaja tegewus walmistuse piirkonnas sai rohkem teistest eraldatud, — korraldaja spetsialiseeris ennast oma piirkonnas ikka enam ja enam. Ühiskondlikus hingeelus astus wahe tema ja teiste wahel ikka terawamine nähtawale.

Kui patriarhi wõim päritawaks muutus, hakkasiwad ennast sugukondlikus gruppes ühes patriarhiga ka wiimase pere ja ligemad sugulased teistest gruppe liikmetest eraldama. Sarnadusetus jaotuses läks suuremaks: patriarhi wõimu pääle toetades, hakkas tema perekond ikka enam ja enam lisaproduktist elama. Sellest ajast pääle wõime juba otsekohesest eksploateerimisest kõnelema hakkata, sest et ühiskondliku produkti osa, mis iga patriarhi perekonna liige saab, mitte üksi sellest ära ei ripu, missugust osa see liige tegelikult ühiskondlikus walmistuses mängib, waid pääle selle weel tema iseäraliku seisukorra läbi teiste gruppe liikmete keskel ära saab määratud, — selle läbi, et ta „isandate“ perekonnast on. Iseenesest mõista, sai see ainult lisaprodukti summa tähtsa suurenemise läbi wõimalikuks.

Mida enam gruppe eksploateerimine patriarhi, ja tema perekonna poolt, ja, järjelikult, nende majanduslik jõud kaswas, seda piiramatamaks muutus patriarhi wõim sugukonna liikmete üle, kuni ta wiimaks nii suureks läks, et patriarh oma alamate elu ja surma peremeheks sai. Kuid siisgi ei olnud nii kaua töötaja lihtsaks tööriistaks muutmine weel mitte wõimalik, kui gruppe liikmed peaaegu kõik suguluse-sidemetega ühendatud oliwad, kui gruppe sugukondlikuks jäi: töötajat oli tarwis hoida, tema tarwidusi oli waja korralikult ja hoolega täita, sest et tema kaotamise puhul raske oli tema aset täita — selleks oli tarwis oodata, kuni gruppes uus liige tööwõimuliseks saab.

Kuid seda mööda, kui orjade arw gruppes wõrdlemisi kaswab, kui sõjad alamal kulturi-astmel seiswate sugukondadega alaliseks tööjõuu hallikaks muutuwad, — saawad kõik tingimised käsualuse

walmistaja täeliseks maharõhumiseks käepäraliseks. Igaühe töötaja asemele võib tema surma puhul uus muretsetud saada, nagu wana ärakulunud tööriista asemele uus muretsetakse. Tõsi on, et alguses selleks otstarbeks tarwis on sõjakäiku waenlaste pääle ette võtta, et tarwilikka wangisid kinni püüda, keda siis orjadeks võiks teha, mis muidugi mitte iseäranis kerge ei ole; kuid ühes wahetuse ja wahetuse-psühologia edenemisega kaob see takistus ajajooksul ära. Kui liiga palju waenlasi wangi on võetud, nii et neid kõiki mitte võimalik ei ole orjaks teha, siis on võitjad muidugi hää meelega walmis ülejääku mõnele suguluses ehk sõpruses olewale gruppele edasi andma, selle asemel, et neid asjata maha tappa — muidugi wahetuseks mõne kauba wastu. Inimene muutub kaubaks ja keskmine töötaja isik saab omale lihtsa tööriista wäärtuse, mille asemele rikkiminemise korrai iga silmapilk uus võib ostetud saada.

Selsamal ajal kaswab ühes wahetuse edenemisega walmistuse korraldaja ja tema perekonna ahnus. Niikaua, kui lisaprodukti weel tema otsekoheses, natural olekus ära tarwitatakse, on eksploateerimisel teatud piirid ees, sest et walitsewa perekonna tarwidustel piirid olemas on: mis hakkaks isandad määratu leiwahulgaga pääle, mida nad ära süüa ei jõuaks? Kuid wahetuse progress teeb walitsewa perekonna tarwiduste edenemise piiritaks; iga ülejääk wahetatakse mõne uue tarbeasja wastu ümber, mida gruppe ise ei walmista; sellepärast — mida rohkem lisaprodukti, seda parem.

Walmistuse korraldaja ei waata nüüd enam oma alama, kui lihtsa tööriista, waid pääasjalikult, kui lisaprodukti-walmistuse tööriista, kui eksploateerimise objekti pääle. Töötaja tarwiduste korraliku täitmise küsimus jääb teise plaani pääle, esimese plaani pääle astub võimalikult suure kasu saamise küsimus. Kõige suurem kasu nõuab aga, et töötaja tarwidused kuni minimumini wähendatud, tema tööhulk aga kuni moximumini suurendatud saaks. Walmistuse korraldaja peab niisugustel tingimistel toore, wägiwaldse sundimise appi võtma, mida enne ainult nende orjade kohta tarwitati, kes hiljuti gruppesse wastu oliwad võetud. Selle juures ununewad endised suguluse-sidemed ja weel seda enam, et faktiliselt gruppe suurem osa juba orjadest koos seisabgi. Sugukondlik gruppe muutub lõpulikult orjapidajaks ümber; aegamööda muutuwad pääle sõjawangide ka endised korraldaja sugulased, kellede sugulus juba liig kaugeks läheb ja selle läbi ära ununeb, orjadeks. Tekkib terwe kuristik waba isandateperekonna ja õigusteta orjadehulga wahele; esimesed on kõige peremehed, wiimastel ei ole midagi, isegi mitte õigust elamiseks. Ainult ühe asja omandasiwad selles muutuses endised sugukonna liikmed — kauba omadused, wahetuse-wäärtuse.

Lõpulikult ei olnud inimese kaubaks muutumise tagajärg mitte üksi see, et ta inimese isiku maha õhus; tal oli ka oma positiwiline tähtsus, nimelt selles mõttes, et selle läbi töö sigiwuse progress teatud mõõdul kergendatud sai: õpetatud orjade ringkäik turul, keda igaüks kõige parema meelega ostis, tähendas

ühes sellega ka kõiksugu tehnikaliste teadmiste majapidamisest majapidamisesse ja maalt maale edasikandmist.

Tüüpikaliste orjapidajate gruppedega kõrwuti seisiwad weel kaua aega wõrdlemisi wäikesed patriarhal sugukonnad alal, kus sugugi ehk peaaegu sugugi orjasid ei tarwitatud. Nende kahe majapidamise wormi wahel ei olnud ühtegi põhjalikku wahet: kui orjapidaja perekond waeseks jäi, müüs ta omad orjad ära — ja majapidamine muutus jälle liht-perekondlikuks; kui perekond rikkaks läks, kellel orjasid weel ei olnud, siis muretseti need. Üleüldine elu iseloom sai orjapidajate gruppede, kui majanduslikult tugewamate poolt ära määratud.

Koostöötamine ja tööjaotus mängis orja-aja majapidamises suurt osa. Greekamaal oliwad juba umbes wiiendal aastasajal e. Kr. s. terwed laialdased manufakturid — ergasteriumid — olemas, kus orjad töötasiwad. Hiljemine ilmub Italias ja Sitsilias suur-põllupidamine, kus sagedasti sadanded orjad ühe wälja pääl töös oliwad. Peab tähendama, et tööjaotus harwa teatawast piirist kaugemale läks; selleks piiriks oli nimelt üksiku terwe produkti walmistamine üksiku töötaja poolt; et teatud terwe produkti walmistamine mitme töötaja wahel ära oleks olnud jaotatud, tuli wäga harwa ette; kui erandit wõib nimetada nahaparkimise ergasteriumisid. See rippus pääasjalikult küll sellest ära, et turg weel mitte küllalt laialine, nõudmine weel mitte nii suur ei olnud, et suurewiisilist produktidewalmistamist elule kutsuda: kaugele minew tööjaotus on aga ainult niisuguse walmistuse juures kasulik.

Ajajooksul saab ühes orjapidawa majapidamise laienemisega isegi walmistust korraldaw tegewus ära jaotatud: isandad hakkawad seda tükikaupa teistele, harilikult kõige ustawamatele ja osawamatele orjadele edasi andma. Alguses sünniwad sarnased muutused sellepärast, et ühel inimesel tõesti faktiliselt wõimata on üksi terwe laialise majapidamise järel walwata, pärast aga edeneb kord algatud korraldawa töö jaotus ilma otsekohese tarwiduseta ainult sellepärast, et orjapidajad isandad oma elu wõimalikult rahulikuks ja töötaks teha, ja kõike oma tööjõudu ja mõistust ainult lisaprodukti äratarwitamise pääle kulutada tahawad.

b) Gruppede-wahelised walmistuse sidemed.

Mis gruppede-wahelistesse walmistuse sidemetesse üleüldse puutub, siis laienesiwad need tundma õpitawal ajajärgul suuresti.

Organiseerimata tööjaotus gruppede wahel, mis ennast wahetuses kujutab, edenes endise ajajärguga wõrreldes määratumalt, — wõttis aga siisgi ainult wähema osa ühiskondlikust walmistusest enese alla.

Kuigi ka orjaaegset majapidamist alguses peaaegu ainuüksi natural majapidamiseks nimetada wõib, siis oli tal oma edenenud kujus siisgi juba suurel mõõdul kahepaiklik natural-wahetuslik iseloom. Gruppes eneses walmistatud produktidest leidsiwad orjade tarwidused peaaegu täielikku täitmist, kuna aga isandate

tarwidustest ainult wäikene osa oma produktidega täidetud sai, ja nad pääasjalikult wäljast wahetatud produktisid tarwitasiwad. Nii siis wõttis wahetus pääasjalikult just ühiskonna kõrgemad kihid oma mõju alla, ja pääosa wahetuse-wahekordades mängisiwad komforti- ja uhkuse-asjad.

Osalt mõjus see, et ilu- ja uhkuse-asjad wahetuses suurt osa mängisiwad, ka selleks kaasa, et orja-ajal kallid metallisid, kui tähtsamat ehtekaupa, üleüldiselt rahaks hakati tarwitama. Selsamal ajal hakati ka esimest korda raha l ö ö m a: uuesti tekkinud ühiskondlik-majanduslik organisatsion — riik — wõttis selle kohuse oma pääle: ehk õigemine — riik sai õ i g u s e raha-metallidest teatud wormi, raskuse ja wäärtusega rahatükkisid lüüa, mida siis terwes riigis kui ü l e ü l d i s t s e a d u s l i k k u k a u b a w a h e t u s e a b i n õ u u tarwitama hakati.

Wahetusetegewus ise sai iseäraliku ühiskondliku klassi — kaupmeeste — ametiks, kes walmistajatelt kaupa ostawad, seda tarwitajatele edasi müüwad ja nendele kätte toimetawad; ise elawad nad kasust, mis ostmise-müümise tagajärjel nendele üle jääb.

Üleüldiselt oli aga kaubandus praeguse aja kaubandusega wõrreldes weel üsna wäeti. Selle üle wõib kaunis õieti selle rahahulga järele otsustada, mis kauba ringkäiguks tarwis läks: kulda ja hõbedat kaewati ka klassikalise ilma kõige kõrgemal õitseajal Europas ja Asias siisgi mitukümmend korda wähem wälja, kui praegu; selsamal ajal oli ka wahetuse tehnika palju madalamal järjel; niisugused täielikud abinõuud, nagu praeguse aja assignatsiad, pangapiletid, tscheki-süsteem jne. ei wähendanud tol ajal weel rahatarwidust wahetuse operatsionide juures.

Kreediit, ehk õigemine, tema idu — liiakasuwõtmine — edenes tundma õpitawal ajajärgul pikkamööda õige laialiseks ja suureks. Ta mängis suurt osa esiti Greeka ja pärast Rooma aristokratia määratumate rikkuste loomises.

Niisama, kui organiseerimata majanduslikkude sidemete edenemine üksikute gruppede wahel, läks selsamal ajal ka organiseeritud sidemete edenemine wana-aja ühiskonnas kiiresti edasi.

Need riiklikkuse idud, mis patriarhal ajajärgul kollektiwiliste, suguwõsaliste ettewõtete kujul, sõja- ja jahipidamise otstarbega, nähtawale tuliwad, edenesiwad kiiresti ja muutusiwad laialisteks politikalisteks ühendusteks, mis eneses sagedasti kümnete miljonite kaupa inimesi ühendasiwad. Ühiskondliku tööjaotuse progress, mis ennast wahetuse kaswamises kujutas, nõudis majanduslikku ühinemist wahetusliku läbikäimise kaitsmise ja kergenduse otstarbeks; tarwis oli ühist raha, ühiseid kaubamõõtusid muretseda, teesid teha ja neid sõjawäe abil kaitsta, turgusid tarwitusele wõtta ja neid kaitsta, wõlgademaksmist kontroleerida, kaupmeeste isikut ja warandust kaitsta, kes wõõral maal elasiwad jne. Sõja kui orjade ja uute maade muretsemise abinõuu määratu suur tähtsus, nõudis kindlat ja laialist sõjalikku organisatsioni. Wanaaegse ühiskonna teraw kaheks klassiks — rõhujaks ja rõhutawaks — jagunemine, milledest teine palju arwurikkam oli, — ja esimese klassi mitmesugustesse was-

tastikku-waenuliste tuludega gruppedesse lõhenemine, — kõik see sünnitas jällegi hädalist tarwidust tsentraliseeritud sõjalise jõuu järele... Wanaaegne riik täitis kõiki neid tarwidusi.

Wanaaegsed riigid edenesiwad kahte iseäralist teed mööda, ja nende edenemine lõppes ka kahe täiesti sarnaduseta organisatsioni tüüpusega.

Ühedel juhtumistel sai laialine politikaline üksus pääasjalikult sõjalisel teel kokku pandud. Selleks oli kahe tingimise olemasolemist tarwis: esiteks, et wälise looduse tingimised ise laialist ühiskondlikku organisatsioni tarwitaks, näit., kui ühiskondliku walmistuse saatus suurte jõgede weeseisu reguleerimisest ära ripub (wiljarikkad Niili, Tiigrise ja Eufrati, Ho-ang-he ja teiste jõgede orud oliwad esimeste despotiliste monarhiate asukohad), ehk kui tarwis on ennast teiste suguharude alaliste röövkäikude wastu wõitlemiseks ühendada; teiseks, et wahetuse sidemed weel mitte nii kaugele edenenud ei oleks, et nad tugewa politikalise ühisuse asutamise wõimalikuks teeks. Otsatumate sõdade tagajärjel, mis patriarhal ajajärgu lõpul peeti, läks üksikul sugukonnal terwe rea wõitude abil korda mitut naabruses elawat sugukonda enese alla heita. Esiteks liideti wõidetud lihtsalt, kui orjad wõitjate sugukonnale külgi. Kuid sarnane külgeliitmine ei saa mitte teatud piiridest üle minna — majapidamine läheks nii laialiseks, et teda üks isand korras hoida ei suudaks; niisugustel kordadel hakkas wõitja sugukond sellega leppima, et ta ärawõidetuid ainult politiliselt enesele alla heitma, s. t. oma ülem-wõimu tunnistama ja omale maksu maksma, sundis; sisemistes asjades jäi allaheidetud sugukonnale weel teatud iseseiswus alles.

Niiwiisi ikka enam ja enam laienedes, muutus üksik sugukond lõpuks wanaaegse ilma määratu suureks despotiliseks riigiks. Niisugused riigid oliwad wanaaegsed Egiptuse, Assyria, Babylonia, Persia ilmariigid. Despoti wõim oli nendes niisama piirita, kui patriarhi, orjapidaja wõimgi. Despoti ja lihtsa orjapidawa perekonnapää wahel oli terwe rida ühendawaid lülisid: satrapid, maakondade ülemad jne., ja igal ülemal oli oma alamate kohta, kellede tegewust ta korraldama pidi, määratu suur patriarhal wõim käes. Organisatsioni tüüpus oli kõigis sarnastes riikides üks ja seesama.

Teistsugune oli nende wanaaegsete riikide iseloom, mis üksikute gruppede-waheliste kindlate ja laialdaste wahetuse sidemete põhjal elule sündisiwad. Need oliwad üksikute, ühest suguharust pärit olewate üheõigusliste sugukondade wabad ühisused, ühisused, millede algussiht ühistes sõjalistes ettewõtetes ja wahetuse ja eraomanduse kaitsmises seisis.

Wälise läbikäimise ja ühiskondliku tööjaotuse mõjul tekkis ikka rohkem niisuguseid ettewõtteid, mis kõikide ühenduses olewate gruppede ühist asjaajamist nõudsiwad ja sellega üksikuid gruppesid ikka kindlamine ja tihedamine üksteise külgi köitsiwad.

Ühiste asjade otsustamine oli wanemate nõukogu, pärastpoole aga nende poolt walitud asjaajajate käes, kes wiimased küll alati wanemate kontrolli all talitasiwad. Gruppe sisemises elus

jäi iga waba perekonnapää wanawiisi täielikuks isandaks. Mis orjadesse puutub, siis ei wõtnud nad, arusaadawal wiisil, ühiskondlikkude asjade üle walitsemisest mingit osa. Niisugused oliwad suurearwulised wanaaegsed Greeka ja osalt Italia wabariigid.

Alaliste sõdade tagajärjel, mis wanaaja ilmas möllasiwad, ei seisnud wiimase tüüpuse järgi organiseeritud riigid mitte iseäranis kindlal alusel ja muutusiwad tihti-pääle esimese tüüpuse riikideks ümber; sõda nõuab kindlat walitsuse ühtlust, mida aristokratilistes wabariikides wäga raske oli kätte saada. Nii muutus wabariiklik Room määratute sõdade järele caesarite Roomaks ümber. Pääle selle oliwad sisemistel kodusõdadel, mis wabariikides üksikute kihtide majanduslikkude kasude pärast lõkkele lõiwad, sagedasti niisamasugused wormimuutused tagajärjeks: paljud Greeka wabariigid muutusiwad mitmel korral tyranniateks ümber; kui wäike-orjapidajad, talupojad, käsitöölised ja kaupmehed suurorjapidawa aristokratiaga wõitlusesse astusiwad, kogusiwad nad ennast harilikult tyranni lipu alla, sest ainult kindel jõudude tsentraliseerimine wõis neile wõitu tuua.

Üleüldiselt oli wana-aja ilma riik olemas olewate majanduslikkude wahekordade sisemise ja wälimise kaitse organisatsion, organisatsion, mis orjapidajate tulusid kaitses.

3. Wana-aja ilma ühiskondliku waimuelu põhjusjooned.

a) Isiku seisukord gruppes ja seltskonnas.

Patriarhi samm-sammuline orjapidajaks ja orjapidaja walmistuse korraldajast parasiidiks muutumine tõi enesega ka sellekohased waadete muutused walmistaja ja sigiwa töö pääle ühes. Lugupidamine ja huwitus sigiwa töö wastu kadus ära ja andis wastupidistele waadetele maad. Siin on paras koht seda ühiskondliku mõttewiisi külge tema täiuses, orjapidamise süsteemi õitseajal, karakteriseerida.

Neil aegul klassifitseeriti walmistuse-riistu järgmisel wiisil: 1) instrumenta muta — tummad, surnud tööriistad, nagu, näit., kirwes, kangasteljed; 2) instrumenta semivocalia — elusad tööriistad, kuid niisugused, kes ainult poolikult oma tundmusi häälega awaldada mõistawad — kodulõomad; 3) instrumenta vocalia — tööriistad, millel kõnelemiseand on, s. t. inimesed-orjad.

Niisugune waade oli wana-aegse ühiskondlik-majandusliku korra paratamata tagajärg: walmistusesüsteem põhjenes inimeste wahekordade pääl, kus üks inimene teist kui lihtsat tööriista tarwitas, põhjenes wõõra isiku omandamise pääl, mis tööjõuu oma kasuks tarwitamise otstarbega oli sündinud.

Et wanal ajal muud ilmakorda ei tuntud, siis peeti orjust; loomulikuks ja muutumata looduseseaduseks. Sarnasest waatest ei suutnud ka tolle aja kõige intelligentlikumad, isegi genialilised inimesed lahti saada. „Loodus loob ühed inimesed wabadeks, teised — orjadeks.“ (Aristoteles, „Politika“). Plato, üks wana aja kõige auusameelelisemated mõttetarkadest, ei

leidnud, oma idealiliselt-täieliku riigi plaani luues, mitte wõimaliku olewat sääl ilma orjadeta läbi saada. (Wiimane on seda enam arusaadaw, et Plato „Wabariik“ oma sisu poolest lihtsalt Sparta ühiskonna idealiseerimine on).

Kuigi ka orjadega mitte alati toorelt ja halastamatalt ümber ei käidud, siis ei peetud neid wähemalt üleüldse mitte inimesteks, ja ei wõidudgi pidada. Muu seas edeneb küll ka toorus ümberkäimises ühes sellega, kui wahetuse edenemine temast järgnewa kasusaamise himuga isandaid ikka suuremale ja suuremale orjade ekspluateerimisele kihutab.

Orjade wastastikkuses läbikäimises walitses sarnadus, — muidugi teada ainult selles mõttes, et nad ühesarnaselt rõhutud oliwad. Kuid sel mõõdul, mil isandad osa oma korraldawast tegewusest edasi andsiwad, tekkis ka orjade wõim orjade üle.

Orjade perekondlikud ühendused loodi ja häwitati isandate hääksarwamist mööda.

Isandate hääksarwamine määras ka orja elutarwituste hulga ära. Ühes laialdase süstematilise orjakaupluse edenemisega sai kasulikuks ainult orjatöö wõimalikult suure intensiwsuse eest hoolt kanda, selle pääle waatamata, kas ori oma alg-tarwidusi täita saab, ehk mitte. Selleläbi „kulus“ ori õige ruttu läbi, ja tema ase täideti uue, wärskega, kes wõrdlemisi mitte wäga kallis maksma ei tulnud. Järjelikult — isandad reguleerisiwad niisamuti orjade ea pikkust, kui nad nende siginemist reguleerisiwad.

Rusutud olek, tüdimus, mõtteta allaheitmine on orja psühologia põhjusjooned, mis sarnastest oludest wälja kaswama pidiwad. Edenemise-wõimalust ei olnud olemas, ka wõitluse idee puudus. Ainult erakorralistel tingimistel tuliwad wahel orjade rahutused ette; see oli harilikult niisugustel kordadel, kus juba orjade tööl enesel niisugune iseloom oli, et tema läbi, kas suurte orjahulkade ühinemine (Sitsilia põllutöö orjad, kes sadade kaupa ühte needitult ühe wälja pääl töötasiwad) ehk sõjaline meeleolu ja suur energia-tagawara wõimalikuks sai (Rooma gladiatorid. Siin on küll muu seas ka see asjaolu tähtis, et gladiatorid suuremalt jaolt alles esimest põlwe orjad oliwad, nii et nad wähemalt teadsiwad, mis see wabadus on, mille eest tarwis on wõidelda). Niisugused rahutused rõhuti halastamata waljusega mässajate wõimalikult täieliku ärahäwitamise abil maha. Kuid ka wõidu puhul ei oleks wahekordade süsteem muutunud — orjad ei oleks suutnud uut ilmakorda luua; nende wõidu läbi oleks ehk ainult wabade inimeste klassi kokkusead teiseks saanud.

Õiguseta orjadehulga üle seisis isanda pere. Kuid ka selle korralduse pääl oli orja-aja pitsat. Walitsewa perekonna liikmete üle ei olnud mitte üksi perekonnapää — patriarhi — wõim alles jäänud, mille järele wiimase käes woli oli oma omaksete elu ja surma üle otsust anda; perekonnapääl oli isegi õigus oma lapsi orjaks müüa; ja isegi klassikalise ilma õitseajal tuli sarnaseid juhtumisi üsna sagedasti ette. Kuid ehk küll perekonnapää wõim perekonna liikmete üle oma piiramatuse poolest isanda

wõimu orjade üle meelde tuletas, siisgi oli tegelikult poolede wahekord esimesel juhtumisel palju pehmem, kui teisel.

Üksiku perekonna üle seisis riik. Waba inimese ja riigi wahekord oli wäga mitmekesine, selle järele, missugune riigi korralduse tüüpus oli.

Asia despotiates oli iga riigialam — riigi ori. Majanduslikult paistis see eramajapidamise eksploateerimisest riigi majapidamise poolt — määratu suurte maksude kogumisest — wälja; õiguslikult — sellest, et isik iga administratiwilise masina rattakese — ametniku ees, kes neid maksusid pidi sisse wõtma, täiesti õiguseta oli. Rahwahulk ei elanud üleüldse mitte kodanlikku elu. Tema pääl lasuw ike läks ajajooksul seda raskemaks, mida enam bürokratia organisatsion täienes. Selle asemel, et ainult kõrgema wõimu käskusid täita ja selle käes ainult eksploateerimise elusaks tööriistaks olla, hakkas bürokratia ikka enam oma ise-elu elama, rahwast enese kasuks eksploateerima. See muutus läks seda mööda oma teed, kuidas Asia riikide bürokratia kõrgemad kihid oma ühiskondlikku korraldawat tegewust ikka enam ja enam alamate kihtide pääle weeretasiwad, nii et nad ise töötawatest ühiskonna liikmetest parasiitideks muutusiwad, nagu meie seda eelpool Greeka ja Rooma orjapidajatest nägime. Selle juures lõi bürokratia, oma järeltulewa soo eest muretsedes, terwe hulga ühiskondlikult täiesti kasutaid ametisi. Niigudustes Ida despotiates nagu Persia, Hiina, sai administratiwilise organisatsioni muinasjutuline wõim kõige suuremaks majandusliku ja õigusliku rõhumise hallikaks.

Sarnastel tingimistel läheb isiku edenemine üleüldse wõimataks, ja isandate waimline tuimus ja rõhutud olek ei lähe orjade tõlpusest palju lahku.

Teises wahekorras seisis isik politikalise terwiku wastu europalise tüüpusega riikides.

Sääl ei olnud isik rõhutud — sisulikult ei lubanud seda juba riikliku ühenduse worm ise. Esialgu läks küll ka säälgi iseäranis rikastel ja tähtsatel orjapidajate perekondadel korda demost — waesemaid kodanikka, käsitöölisi ja põllupidajaid, — majanduslikult ja politikaliselt oma alla rõhuda; wiimaste majanduslik äraripuwus seisis pääasjalikult esimestele wõlgnemises, politikaline — wäheses mõjus riigi walitsemise pääle. Kui aga wahetusliku läbikäimise edenemisega wastastikkune ühendus demose elementide wahel tugewamaks läks, ja kui uus energiline demose kiht — kaupmehed — näitelawale astus, algasiwad kõik ühinenud demose kihid suurpõllupidaja aristokratiaga politikaliste õiguste ja nendega ühendatud majanduslikkude tulude pärast wisa wõitlust. Wõitlus lõpes demose wõiduga, kes täielise politikalise üheõigusluse kätte sai.

Ajalugu wõib waewalt teist niisugust hiilgawat kodanliku elu õitseaega nimetada, kui Athena õitseaeg VI — IV aastasadadel e. Kr. s. Õiguslik ühetaolus oli täielik: igaüks wõis üleüldiste riigiasjade arutamise juures kaasa rääkida ja nende

otsustamisel häält anda. Asi läks koguni nii kaugele, et mõnede ametite pääle ametnikkusid enam ei walitudgi: kohta wõis liisu läbi iga Athena kodanik saada. Niisugune oli wabariigi demokratismus. Kuid see oli seltskondliku elu näo pool.

Paarikümne tuhande kodaniku taga, kes wabalt laialikus kodanliku elu õhus edenesiwad, seisiwad mitmed sajad tuhanded ilma õigusteta, rõhutud „elusaid tööriistu". Wabade inimeste politikalise tegewuse mõte seisis saagi jagamises, mis orjade töö läbi loodud, wiimastelt aga ära wõetud oli.

Niisama oli lugu ka wanaaegses Roomas. Mitu aastasada kestis sääl wõitlus demokratia — plebeide — ja kõrgema klassi — patritsiuste — wahel nendesamade majanduslikkude kasude pärast, kui Athenasgi. Imestamisewäärilise wisadusega sundisiwad plebeid oma tugewat organiseeritud wastast samm-sammult oma sarnaduse nõudmistele järele andma. Kuid kõige selle wõitluse ajal ei kuuldud mitte ühte häält, mis orjade seisukorra kergendamist oleks nõudnud; selles mõttes ei olnud kõige omakasupüüdwamate demagogide ja auusameelelisemate utopistide wahel, nagu, näit., wennaksed Grachused oliwad, kellede terwe elu ennast-ärasalgawas wõitluses „rahwa" kasude eest mööda läks, ühtegi wahet.

Kõike kokku wõttes, mis meie isiku seisukorrast wanaaegses ühiskonnas rääkinud oleme, wõime järgmist ütelda. Orjadel ei olnud ühtegi edenemise-wõimalust, kuid olemas oliwad kõik tingimised nende waimlikuks kõdunemiseks. Idamaa nõrga wahetuse edenemisega ühiskondades oli isandate edenemise-wõimalus waewalt suurem; selle wastu oliwad aga Läänes, kus wahetus laialiselt edenenud oli, waba isiku edenemiseks kõik tingimised olemas.

b) Ühiskondlikud ilmawaate wormid.

Nüüd peame küsimuse pääle waastama, kui rikkalikku ja kui kohast materjali pakkus tehnikalise ja sellega ühes ka majandusliku edenemise jaoks orja-aja ühiskondlik psühologia.

Mis orjade psüühikasse puutub, siis ei ole temast palju ütelda: tema piirita waesuse, sisupuuduse ja kitsuse juures ei saa kahelda, kui silmas pidada, et orjad tegelikult kuni lihtsate tööriistadeni alandatud oliwad. Siin on edenemise-elementide otsimine asjata; selle klassi liikmete waimuelu oli kõige paremal juhtumisel (õpetatud orjad) ainult isandate waimuelu nõrk wastuhelk.

Isandate-klass oli teises seisukorras: siin ei olnud psühologia waesus mitte paratamata tarwilik nähtus; juba oma loomu poolest on korraldaw tegewus niisugune, et ta teatud waimlist edenemist nõuab; orjade ekspluateerimine andis aga isandatele wõimalust oma aega pääle kõiksuguste lõbustuste ka waimutööle pühendada.

Laialdane orjuse-ajajärk mahutab enesesse pika rea kaugeltgi mitte ühetaolisi ühiskondlikka formatsionisid; kui selle ajajärgu mitmesuguste rahwaste waimuelu mitmesugustel astmetel wõrrelda, siis wõime sääl kõiki üleminekuid tähele panna, kõige

madalamast barbarismusest, kuni selle kõrge tsiwilisatsioni astmeni, millel Greeka ja Rooma oma õitseajal seisiwad.

Meil ei ole ühtegi tarwidust isandate waimuelu sisu nendes ühiskondades tundma õppida, mis nõrkade wahetuslikkude ühenduste aegul elule tõusiwad ja enesele Idamaa despotiate kuju omandasiwad: teatud edenemise-astmel kaowad nendes ühiskondades peaaegu kõik wahed isandate ja orjade psühologia wahel; analogilik ühede, kui teiste üle rippuwa rõhumise iseloom sünnitab ka analogiliku mõtteilma kitsuse, tühjuse ja kiwistatud oleku mõlemate poolte juures. Wahe mõlemate mõtteilmade wahel on nii tähtsuseta, et ta tähelpanemist ära ei teeni.

Üsna teistsugust pilti pakuwad orjapidawad ühiskonnad, kus wahetus enam edenenud on. Wabad, kaugele ulatawad wahetusesidemed laiendawad inimeste waimlist silmaringi, annawad äratundmisele hoogu, wabastawad mõttewiisi sellest kiwistusest, milles ta eelmisel ajajärgul, patriarhal-sugukondlikkude wahekordade walitsuse ajal oli olnud. Psüühikaline materjal kaswab tarwilikul wiisil ja läheb mitmekesisemaks; wälise rõhumise puudus ühelt poolt ja wõrdlemisi wäikene looduse wõim inimeste üle teiselt poolt, loowad aluse teatud mõttetegewuseks, annawad wõimaluse intensiwilisemalt ja suuremate tagajärgedega äratundlikku tegewust awaldada.

Natural fetishismus jääb ikka enam teise plaani pääle. Ainult üksikud piirkonnad jääwad weel tema mõjuwalda. Tolleaegsed paganlikud usud, metafüsikalik elunähtustest ja üleüldse kõigist keerulisematest looduse ilmuwustest arusaamine — on ta jäänused. Wana-aja ilma uskudes astuwad äraseletamata jäänud stihialised loodusenähtused fetishistlikult jumalateks tehtult ette, pärastpoole tehtakse sedasama ka stihialiste ühiselu nähtustega . . . Metafüsika, mis nähtusid isikuta „jõududega, mis nähtuste taga warjul on," ära seletada püüab, on ainult abstraktliku animismuse worm. Iseenesest mõistetaw on, et majanduslikult alamate ühiskonna kihtide (demos, plebs, pärastpoole proletariat) psüühikas animismus ja metafüsika alati wõrdlemisi rohkem ruumi ära täidawad, kui kõrgemate kihtide psüühikas.

Igatahes aga suutis klassika-ilm oma olemise ajal äratundliku tegewuse õige kõrgele järjele tõsta. Küsitawaks jääb aga ainult, kas äratundmise progressi siht niisugune oli, et ta tehnika ja ökonomika edenemisele kasuks tuli, kas äratundlik tegewus otsekohese looduse wastu wõitlemise tulude seisukohalt kasulik oli, kas ta looduse üle tõeliku wõimu kättesaamist kergendas?

Siin peab kahe klassikaliku ilma elujärgu wahel wahet tegema. Nii kaua, kui suur-orjapidaja oma gruppes walmistuse tegelikuks korraldajaks jäi, ja tema kõrwal weel waba talupoeg ja käsitööline alal oli, nii kaua pidi ühiskondlik mõttetegewus paratamata praktiliste teadmiste muretsemise poole sihitud olema. Tõsi, see oli orjapidawa kulturi edenemise alg-aegadel, siis, kui edenewa äratundmise jõud weel tühine oli ja patriarhal olukorra konserwatismus weel suurel mõõdul meelte üle walitses; järjelikult wõis praktilikkude teadmiste progress ainult pikkamööda edasi

sammuda. Kuid endise ajajärguga wõrreldes oli kiirus siisgi määratu suur. Wäheste aastasadade jooksul tehti terwe hulk kõiksugu tehnikalisi täiendusi ja leidusid; antika ilma ajaloo wiimasteks aastasadadeks oli suur tagawara teaduslik-praktikalisi teadmisi kogutud, walmistus oli üksikutes tööharudes otstarbekohaselt, sügawa asjatundmise pääle põhjendatult, sisse seatud (näit. ehituse- ja inseneritöö, mettallide ümbertöötamine jne).

Teisel järgul hakkab suur-orjapidaja tähtsus walmistuses kiiresti wähenema; korraldaw tegewus walmistuses läheb ühe osa orjade (ja orjade sarnaste teenijate) õladele. Selsamal ajal häwitab asjade käik talupoegade- ja käsitööliste klassi ära ja muudab nad parasitiliseks proletariadiks ümber (mil wiisil — saab eelpool seletatud). Siis muutub ka loomulikult isandateklassi waimuelu siht. Ta saab otsekoheste looduse wastu wõitlemise tulude küljest lahti kistud ja pöörab ennast „kõrgemate asjade" poole. Niisama, kui isandate ühiskondlik tegewus ikka enam ainult produktide tarwitamiseks muutub, teeb nende mõttetegewus enesele ainult peenendatud eneselõbustamise ülesandeks.

Igasugune huwitus tehnikaliste teaduste wastu, mis otsekohe walmistawale tööle tähtsad on, kaob ära: orjade töö ei huwita isandaid. Looduseteadused jääwad juba oma idanemise juures kängu, sest et isandad igapäewaste nähtuste tähelpanemist ja järelkatsumist enese kohta alandawaks peawad.

Ühiskonnateadustest ei maksa rääkidagi: nende iduna ilmub ainult pääliskaudne kangelaste ja sõdade ajalugu; mateerialise ja majandusliku kulturi tundmaõppimine puudub peaeegu täiesti, sest et ta niisuguse alatu ja tähtsuseta orjade asjaga tegemist teeb, kui walmistus on. Niisugune mõttekõrkus on iseloomuline wastupõrge isandate piirita wõimust oma orjade üle.

Iseäranis hää meelega uuriti wanal ajal kõige abstraktilisemaid teadusi — matematikat, logikat. Konkretilikumatest teadustest auustati astronomiat, kuna see sarnaste kõrgete asjadega tegemist teeb, nagu taewalaotus. Nende teaduste praktilist elus tarwitamist peeti teaduse alandamiseks. Plato, näit., pidas geometria tarwitamist mehanikaliste ülesannete juures geometria, kui teaduse haawamiseks.

Filosofiaga tehti wana-aja ilmas, iseäranis Greekamaal, wist küll nii palju tegemist, kui kusagil mujal pärast seda on tehtud. Greeka filosofia on küll kõige hiilgawam wanaaja tsiwilisatsioni wili. Kuid ka selle iseloomulikumaks jooneks on see, et ta elust kaugel on, et ta aluseks mitte elunähtuste tundmaõppimist panna ei püüta, — tema pääasjalikult metafüsikaline iseloom.

Üleüldse oli antika ilma hilisematel ajajärkudel kõik teadmiste-rikkus tehnika progressile ja, järjelikult, ka majanduslikule edenemisele, peaaegu täiesti kasuta.

Kujutawa kunsti edenemine oli teine wanaaja ilma psüühikalise edenemise iseloomuline produkt, mis majanduslikule edenemisele niisamuti peaaegu täiesti kasuta oli ehk tal kõrgemate klasside kohta küll elumaitsmise mõttes suur wäärtus oli.

Klassikaliku ilma tsiwilisatsioni õitse-ajajärgu majanduslikkudest waadetest paistab iseäranis selgesti ühiskondliku mõttetegewuse siht silma, mis majanduslikule edenemisele kuidagi kasulik olla ei wõiuud.

Neid waateid wõib tükk-hawal, laiali pillatult mitmesugustest wana-aja kirjatöödest leida.

„Kõik peremehe teadus, — ütleb Aristoteles, — seisab selles, et ta oma orja kasulikult tarwitada mõistaks.“ Selle juures on klassika-ilma rahwaste idealiks, et wõimalikult kõike, mis tarwis läheb, o m a orjade abil walmistada. Niisugune waade oli isegi athenlastel, kes muidu ometi kaubaajaja rahwas oli. Ta põhjenes, esiteks, tolleaegse majapidamise üleüldise iseloomu pääl, mis ikkagi rohkem naturaliline, kui wahetuslik oli; teiseks, kaupmeeste ja teiste ühiskonna-kihtide wahelise terawa antagonismuse pääl.

Sel ajal, kui wahetus wõrdlemisi weel wähe edenenud ja, järjelikult, kauba hulk, mis kaupmehe käte wahelt läbi käis, wäikene oli, ei wõinud kaupmees mitte nii wähese kasu protsendiga leppida, kui, näit., meie ajal. Kaupmehed eksploateerisiwad hoolega niihästi walmistajaid, kui tarwitajaid, mis neil nõrga wõistluse pärast ka kaunis kerge oli. Nii tuli siis kaupmeesteklassi ja teiste ühiskondlikkude kihtide tulude wastolu terawasti nähtawale. Sellest järgnesgi suurema osa wana-aegsete kirjanikkude waenlus kaubanduse ja kaupmeeste wastu. „Kaupmehi, kes waletamise ja pettusega harjunud on, wõib riik ainult, kui paratamata kurja, kannatada... Kodanikule on kauplemine kuritegu... Riik peab kauba müümise järel walwama ja kaupmehi wõimalikult wähe kasu wõtta laskma“ (Plato). „Wäikekauplus on häbiwäärt töö, suur-kauplus — ainult kannatataw. Ilma pettuseta ei wõi kasu saada“ (Cicero). Kauba wahetusewäärtus saab Aristotelese käest pool-põlgawa nime: „asja kunstlik kasu“, kuna ta sellele „asja loomuliku kasu“, s. t. produkti otsekohese tarwituse-wõimaluse wastu seadib.

Tööjaotust ei hinnatud tol ajal mitte walmistuse, waid tarwituse seisukohast. Mitte selle pääle ei waadatud, et tööjaotus produktide hulka suurendab ja nende wäärtust wähendab. Ainult see oli wana-aja ilma kodanikkude meelest tähtis, et tööjaotus produktisid paremaks teeb, nende tarwitamise lõbu suurendab. Sarnane waatepunkt on kõigiti selle tarwitaja osaga kokkukõlas, missugust orjapidajad edenenud antika ühiskonnas mängisiwad.

Ühiskondlik tööjaotus ja wahetus, milles esimene ennast kujutab, oliwad wana-aja ilmas määratu suurteks edenemise-jõududeks. Nad oliwad põhjus-sidemeks, mis terwet tolleaegset walmistust ühendas. Ja just nende nähtuste pääle waatas ühiskond osalt täiesti eitawalt, osalt nende päätähtsust — nende mänguosa wõimu kättesaamise juures wälise looduse üle — ignoreerides.

Huwitaw on, et liiakasuwõtmist auusamaks ametiks peeti, kui kauplemist. Kirjanduses leidub küll ka selle kallale tungimisi, — näit., mõistab Aristoteles teda sellepärast hukka, et

„rahast raha sünnitamine wäga loomuwastane on.“ Kuid sarnaseid päälekippumisi on kaunis wähe. Ometi on liiakasuwõtja ja tema wõlglaste tulude wastolu niisama silmanähtaw ja niisama walusasti tunduw, kui kaupmehe tulude ja walmistajate ja tarwitajate tulude wastolugi. Liiakasuwõtmine oli sellepärast rohkem auustatud, et klass, kes liiakasuwõtmist ajas, kaupmeeste-klassist palju tugewam ja mõjukam oli.

Kauplemine nõudis tol ajal palju ettewõtte-waimu, waewa ja oli alatise riskeerimisega ühendatud. Ilma waewata elama harjunud suurtsugu orjapidajatel ei olnud niisuguse ameti tarwis mitte küllalt energiat. Liiakasuwõtmine oli palju kergem ja mitte wähem kasulik amet. Tema wastu ei olnud aristokratidel midagi ja nad oliwad alati walmis seda ametit pidama. Athena õitseajal oli 18% aastas harilik wõla protsent. Roomas ei pidanud niisugused mehed, nagu Pompejus, Sulla, Antonius, ja isegi idealistid-patriotid Brutus ja Cassius oma wõlglastelt 48%—70% aastas kasuraha wäljanõõrimist mitte auutuks. Ka see on üsna loomulik, et riik liiakasuwõtmist iga sammu pääl kaitses ja imestamisewäärilise hoolega wõlauskujate kasude eest wälja astus. Siis ei teinud riik wõla tasumise wõimatuse ja tahtmatuse wahel wahet. Wõlauskujal oli õigus wõlglast, kes wõlga ära tasuda ei suutnud, orjaks müüa. Ja Rooma 12 tahwli seaduste järele (aristokratide poolt 451 a. e. Kr. s. kokku seatud) oli wõlauskujatel nähtawasti õigus inimest, kes wõlga tasuda ei suutnud, tükkideks raiuda.

Niisugune oli seltskonna ja riigi wahekord liiakasuwõtmise wastu. Ja wiimaks mängis weel, nagu pärastpoole nägema saame, liiakasuwõtmise edenemine wana-aja ilma langemise ajaloos haletsemisewäärilist osa.

Politika ülewõim kõigi teiste elu külgede üle paistab Greeka-Rooma ilmas terawasti silma. Politikalised asjad mängisiwad kodanikkude elus nii suurt osa, et Aristoteles tungi politikalise tegewuse järele inimese pää-tundemärgiks pidas. „Inimene on, — ütleb tema — juba oma loomu poolest politikaline loom“ (s. t. kodanik). Füüsikalise töö põlgamist motiweeritakse pääasjalikult sellega, et ta ühiskondlikkude asjade ajamiseks aega üle ei jäta (Xenophon). Kui aga neid tulusid lähemalt uurida, mis selle laialdase kodanliku elu aluseks oliwad ja erakondade wõitlust sünnitasiwad, siis näeme, et nad lõpulikult muud ei olnud, kui eksploteerimise, ärawõitmise, rööwimise, saagijagamise tulud. Ja mida kaugemale, seda enam ja enam läks kõik politikaline töö ja tegewus faktiliselt sigimataks, s. o. ühiskondlikult-kasutaks, kuna aga wabad kodanikud ise teda ainsaks kõige sigiwamaks, kõige kasulikumaks ja kohasemaks kodaniku ametiks pidasiwad.

4. Orja-aja ühiskondade kõdunemine ja selle põhjused.

Tehnika progress — igasuguse ühiskondliku edenemise alus — hakkas sellest ajast pääle ikka pikaldasemaks minema, kui isandateseisus faktiliselt walmistust korraldawa tegewuse enese

päält maha pani. See oli tõesti ainus klass, kes tolleaegses ühiskonnas üleüldse edenemisewõimuline oli. Sel mõõdul aga, mil ta ühiskonna parasiidiks muutus, muutus ka tema edenemise siht; ta edenes ainult, kui tarwitaja, mitte kui walmistaja klass. Orjad aga ei saanud juba oma elu alg-tingimiste pärast mitte edeneda ja sellega ühiskonna jõudu looduse wastu wõitlemiseks kaswatada.

Kuid asi oli weel pahem, — orjad langesiwad ühtelugu madalamale, kõdunesiwad waimliselt ja füüsikaliselt. Tööriistaks muudetud inimene kaotas ruttu kõik oma elulise energia ära. Halastamata ekspluateerimine lühendas ta eluiga, wiis ta järeltulewat sugu kiiresti wäljasuremisele, häwinemisele wastu. Alalise süstematilise orjakaupluse tõttu, oli isandatel palju kasulikum orjadelt wõimalikult palju tööd nõuda, ilma et nad selle eest oleks muretsenud, et neile nende tööjõudu puhkuse ja toidu ja üleüldse nende tarwiduste korraliku täitmise abil jälle täielikult tagasi anda. Selleläbi kulus küll „elaw tööriist“ ruttu ära, aga siisgi kattis temast saadud tulu uue tööriista ostmise kulud mitme wõrra kinni.

Selle tagajärjeks oli, et orjad ruttu wälja suriwad, nende arw kahanes, surewus paljunemisest suurem oli. Kuid palju aastasadasid kattis orjade suure surewuse weel suurem wärskete orjade juurdewedu barbari maadest kinni, kust alalõpmata sõdades saadud wangisid määratu hulkadena tolleaja kulturi-ilma turudele saadeti. Niikaua, kui see hallikas weel kuiwaks ei olnud jäänud, ei läinud orjapidawa ükiskonna elu, kuigi ta enam ei edenenud, igatahes weel wähemalt mitte tagurpidi: walmistus ei wähenenud, sest et tööjõudu küllalt saadawal oli.

Kuid niisugune kord ei wõinud mitte igawesti kesta. Warsti tuli aeg kätte, kus sõjad barbaridega mitte enam nii wõidurikkad ei olnud, ja niiwiisi tarwiliku arwu orjade muretsemine raskendatud sai, pärastpoole aga otse wõimataks läks. Hulga wõitude järele tuli wiimaks ometi terwe rida kaotusi, pääletungimise-sõjad muutusiwad kaitsesõdadeks ümber, ja sellega oli ka tööjõuu hallikas kuiwaks jäänud. Tõuseb küsimus, mis põhjused niisuguse sõjaõnne pöörde tõiwad?

Pääpõhjuseks wõime orjapidawa ühiskonna kiiret sõjajõuu langemist arwata.

Sõda — orjadewalmistus — oli ainus walmistuseharu, mida milgil tingimisel wõimalik ei olnud orjade kätte anda, ja mis sellepärast tingimata wabade inimeste ametiks pidi jääma. Sõjawägi wõis ainult waba seisuse inimestest koos seista, ja sellepärast tähendas waba seisuse langemine ka sõjawäe, orjadewalmistuse, langemist, orjapidawa ühiskonna kõdunemist (degradeerimist).

Waba seisus seisis koos, esiteks, tüüpikalistest suur-orjapidajatest, kellede arw wõrdlemisi wäikene oli, ja teiseks, wäikeomanikkudest, kellede majapidamine sagedasti täiesti perekondlikku laadi kandis, s. t. ilma orjadeta läbi sai, ja üleüldse pääasjalikult

omaniku ja tema perekonna isikliku töö pääl ülewal seisis; suurem osa niisugustest omanikkudest oliwad wäike-põllupidajad, wähem — käsitöölised.

Nii siis oliwad wana-aja ilma pää sõjajõuks wäikepõllupidajad, teise sõnaga — talupojad. Room, mille walitsuse alla kõik antika ühiskonnad kokku oliwad kogutud, oli oma maawõitmise-politika õitseajal pääasjalikult talupojariik. Niikaua kui tugew, rohkearwuline waba talupojaseisus olemas oli, wõis wana klassikailm oma kõrge sõja tehnika pääle toetades ilma waewata barbaridest üle saada, kes küll wahwad ja ühemeelelised oliwad, aga sõjakunstis roomlastest kaugele taha jäiwad.

Kõik sõdade raskus ei olnud üksi selles mõttes talupoegade kaelas, et sõdades nende weri woolas, waid nende pääl lasusiwad ka need kole suured maksude koormad, millede abil sõdasid peeti. Kõrgemad klassid — suur-orjapidajad — oskasiwad kõik selle raskuse oma päält ära weeretada, sest et nende käes ühes rikkusega ka politikaline wõim oli. Kasu aga sai nendest sõdadest talupoegadeklass wäga wähe — pääosa sellest läks rikastele orjapidajatele; wiimaste käes oliwad ka kõik tähtsamad ja mõjuwamad ametid sõjawäes, nende käes oli sõjasaagi (pääasjalikult maade ja orjade) jagamine, nende seast nimetati kõigi ärawõidetud prowintside walitsejad jne.

Sõjad neelasiwad nii palju wabade wäikepõllupidajate tööaega ja warandust ära, et nende majapidamine wähe-hawal korrast ära läks ja kängu jäi.

Liiakasuwõtjad, kellede abi põllupidaja niisugustel tingimistel ühtelugu tarwitama pidi, kiirendasiwad ja täiendasiwad weel tema majapidamise langemist: määratumate protsentide abil, mis liiakasuwõtjad — harilikult suur-orjapidajad aristokradid — laenuks antud summade päält wõtsiwad, oli talupoeg warsti puupaljaks riisutud.

Wiimaks kiirendas weel talupojaseisuse langemist suurpõllupidamise edenemine. Sitsilia ehk Lõuna-Italia suur-põllupidaja, kelle põldudel sadanded orjad töötasiwad, saatis määratumad hulgad odawat wilja turule; sagedasti tasusiwad wõidetud rahwad Roomale wiljaga sõjakulu, mis muidugi jälle wiljahindasid suuresti kukutas. Wäikepõllupidajal läks müügi jaoks wiljakaswatamine sõna otsekoheses mõttes kahjulikuks.

Nii siis oli kõik wäikepõllupidaja wastu: maksude koorma ja alaliste sõdade raskus, liiakasuwõtja kapital ja parema tehnikaga suurpõllupidamise wõistlus. Wäikepõllupidamine langes kiiresti: talupoegadel läksiwad kohad wõlgade pärast käest ära ja sagedasti jätsiwad nad need ise maha, sest et sääl elamine täiesti wõimataks läks. Maa kogunes ikka enam ja enam üksikute rikaste kätte. Juba meie ajaarwamise algul kattis wäikene arw määratu suuri mõisaid — latifundiumisid — terwet Italia pinda.

Mida kaugemale asi läks, seda rohkemal arwul ja kiiremine muutusiwad wäike-omanikud „proletarlasteks“ ümber, s. t. wabadeks inimesteks, kelledel enesel walmistuse-abinõusid ei ole. Maal, kus rikkad walitsesiwad ja põldu orjatöö abil hariti, ei olnud

proletarlasel midagi teha; ta kolis linna omale elu ülespidamist muretsema. Linnadesse kogunes sarnaseid koduta inimesi sadanded tuhanded kokku, kelledel ka säälgi ühtegi ametit polnud. Riik pidi neid ülewal pidama; politikalised parteid tarwitasiwad neid, kui abinõuu üksteise wastu wõitlemiseks. Rikaste anded, riiklik abi ja häälte müümine politikalistele parteidele oliwad linnades proletarlaste pää sissetulekuhallikaks. See ütelus käib iseäranis Rooma proletarlaste kohta. Nad teenisiwad seda, kelle käest nad rohkem saiwad. Neid wõib sõna täies mõttes „parasiitiliseks proletariadiks" nimetada, kes walitsewa politikalise jõuu ehk üksikute majanduslikult tugewate isikute ees küürutamise ja nende meelitamisega enesele ülespidamist teenisiwad.

Orjad, keda isandad korraliku teenistuse ehk mõne iseäraliku hääteo eest wabaks laskiwad, niisama ka need, kes ennast ise wabaks ostsiwad, liitusiwad ka proletariadi külgi ja kiirendasiwad sellega tema kõlblist langemist, kuna nad tolleaegsete wabade inimeste ebawoorustele kõik orjaliku psühologia madaluse juurde lisasiwad.

Nii siis kõdunes talupojaseisus, kaotas oma endise ühiskondliku tähtsuse ja sai, parasiitide proletariadiks ümber muutudes, demoraliseeritud. Sellega ühes sulas ka orjapidawa ühiskonna sõjaline jõud: parasiit-proletarlane ei suuda sõjawäes energiliku ja wahwa talupoja aset täita; ta ei kannata sõja raskusi, sõja raudset distsipliini wälja; ta ei taha linnast ära minna, kus ta ilma tööta elada wõib. Selles mõttes on wana-aja ilma proletarlane täiesti oma wastandi — ellitatud suur-orjapidaja sarnane.

Barbarid aga, tugewad sugukondliku üksmeele tõttu, wabad ja uhked, pidasiwad oma wõitlust orjapidawa ilma, tema sõjalise organisatsioni — Rooma Jeegionide — wastu wäsimata ja wisalt edasi. Ja see endine kõikumata antika-kulturi kaitsewall hakkas ikka uute ja uute barbari laenete rõhumisel wähehawal murduma. Endise pääletungiwa sõja asemele astub Rooma keiserriigis kaitsesõda, endiste wõitude asemele — kaotused. Sõjalik orjadewalmistus ei suuda enam tarwidust tööjõuu järele täita — terwe wana-aja kulturi alus on murtud.

Tööjõuu puuduse tagajärjed ilmuwad pea. Walmistus hakkab üleüldiselt tagurpidi minema. Kõige esimesena kannatab põllupidamine. Esiteks paneme tähele, et latifundiumides wiljakaswamise asemel karja kaswatama hakatakse, mis wähem töölisi tarwitab; kuid selle juurde ei jää asi seisma: maa jääb päris tühjaks, ja karjamaad, mis endiste wiljawäljade asemele ilmusiwad, muutuwad oma korda tarwitamata nõmmedeks ümber. Põllupidamise nõrkus õõnistab juba iseenesest teiste tööstuseharude aluse ära, kuna maa osalt toore materjali ja elutarwituste hallikaks oli, osalt jälle turu osa mängis. Kuid pääle selle wiis ümbertöötawa tööstuse langemisele ka otsekohe seesama wärskete orjade puudus, mis maapidamiselegi surmahoobi oli andnud. Samm-sammult ligines wana-aja ilm oma hukatuse poole. Kuid weel wõitles ta oma elu ja kulturi eest, püüdis ennast muutuwate olude kohaseks paenutada.

Tööjõuu puudust kahes pää walmistuseharus — sõjas ja maapidamises — katsus Rooma keiserriik wabade barbaridega täita.

Rooma leegionide kokkusead muutub: sinna wõetakse ikka rohkem gallasi ja germanlasi; ajajooksul hakatakse riigi piiride kaitseks terweid barbari sõjawägesid palkama. Selle abil wõis Room weel tükk aega, barbarisid barbaridega tagasi lüües, seista, kuid Rooma sõjawägi ei olnud oma kokkuseade poolest enam roomlaste sõjawägi, ja isegi Rooma sõjawägede juhatajad saiwad ajajooksul germanlaste poolt wälja tõrjutud. Ja kui barbar Odoaker, aastal 476 Rooma keisri Romuluse Augustuluse troonilt ära tõukas, siis oli see ainult selle asjaolu wäline märk, et Rooma sõjawägi ju Germani sõjawäeks ümber oli muutunud.

Analogilikku nähtust paneme ka maapidamises tähele. Rooma walitsus püüdis tühjaks jäänud maade pääle kasulikkude tingimistega asunikkusid meelitada, maatükkisid teatawa maksu eest tarwitada andes. Niisama andsiwad ka eramaa omanikud maad soowijatele rendi pääle. Nii tekkis waba kolonat — wäike-põllupidajate seisus, kes riigi ehk eraomanikkude käest renditud maa pääl iseseiswalt maja pidasiwad. Suurem osa wabadest kolonidest seisis Rooma riiki rändanud barbaridest koos, nii et siis järjelikult n e n d e s t uus talupojaseisus wälja kaswama hakkas.

Ühes waba kolonatiga sünnitas suurpõllupidamise langemine ka mitte-waba kolonadi: tihti-pääle muutusiwad orjad maa rentnikkudeks; kui wiljaturu tingimised liig halwaks läksiwad, läks wiljawalmistamine suurtes latifundiumides isegi sel korral halwade müügitingimiste tõttu kahjulikuks, kui orjasid tarwilikul arwul saada oli; wäiksel wiisil oli aga walmistust kõige kasulikum rentnikkude abil sisse seada, kes kõik hoole majapidamises oma pääle wõtsiwad ja maaomanikule renti maksiwad. Nii läks siis isandatel kasulikumaks orjadel rendi eest oma iseseiswat maja pidada lasta, kui neid otsekohe oma majapidamises ekspluateerida; pääle selle kõrgendas wõrdlemisi suurem tööwabadus ka selle intensiwsust hariliku orjatööga wõrreldes, nii et wõimalik oli eksploateerimist isegi suurendada.

Oma sisu poolest oli kolonat rohkem Germani, kui Rooma asutus. Ta oli germano-feodallikude eluwormide asetamine Rooma orjapidawasse ühiskonda. Rooma keisririik oli, kui ta oma maa pääle barbari asunikkusid wastu wõtta tahtis, ka nende eluwormisid wastu wõtma sunnitud, sest et barbarid endid teistsuguste wormide alla paenutada ei tahtnud ega mõistnudgi.

Klassika-ilm nagu sulas oma barbarlikus ümbruses: tema sõjawägi, tema talupojaseisus, tema sisemised wahekorrad, kõik saiwad wähehawal germaniseeritud. Rooma riigi ärawõitmisega germanlaste poolt lõppes see antika ühiskonna feudallik-keskajaliseks ühiskonnaks muutumise protsess.

Nii siis peitunewad wana-aja kulturi degradeerimise põhjused selles, et selle kulturi aluseks barbarlikkude suguharude sõjaline eksploateerimine oli, kellede pääle, kui toore materjali pääle

elusate tööriistade — orjade — walmistuses waatama peab. Terwe protsessi päämomendid oliwad: orjade degradeerimine üleliigse eksploateerimise tagajärjel, wabade inimeste degradeerimine — nende ühiskonna parasiitideks muutumise tõttu, sõjajõuu ja sõjaliku (orjade) walmistuse langemine, üleüldine walmistuse langemine tööjõuu puudusel, barbarlikkude elementide asetamine wanasse lagunewasse ühiskonda ja nende elementide lõpulik wõit wana ühiskonna jäänuste üle.

Orja-aja üleüldine karakteristik.

1) Tehnikalisest küljest karakteriseerib ennast tundma-õpitaw ajajärk esiteks, wõrdlemisi kõrge töösigiwuse läbi, mille juures lisatöö alaline nähtus on, ja wõrdlemisi suure ühiskondlikult jaotatud töö mitmekesiduse läbi; teiseks, karakteriseerib ta ennast selle walmistuseharu edenemise ja tähtsa mänguosa läbi üleüldises walmistuse süsteemis, mida sõjaks nimetatakse, ja mille sisuks ühiskonna wõitlus waenuliste ühiskondade wastu on.

2) Orjapidaja gruppe edenes patriarhal sugukonnast järgmisel wiisil wälja. Walmistuse korraldaja amet eraldas ennast ühes walmistuse suuremaks ja keerulisemaks minemisega ikka terawamine täidesaatlikust tööst ära; korraldaja ameti päranda-tawa iseloomu tõttu hakkas ennast ühes korraldajaga ka selle perekond muudest gruppe liikmetest eraldama. Ta hakkab ikka enam lisaproduktist elama, mis ainult selle üleüldise summa tähtsa kaswamise läbi wõimalikuks saab. Korraldaja perekonna ja muu gruppe wahelised sugulusesidemed kaowad kahe tingimise pärast ära: esiteks, gruppe faktilise kokkuseade, nende tema liikmete arwu relatiwilise kaswamise pärast, keda ta, kui orjasid, sõjawangide seast enese külgi on liitnud, teiseks, walmistuse korraldaja ahnuse kaswamise pärast; teine tingimine ise ripub jälle omakorda wahetuse edenemisest ära, mis isanda perekonna tarwiduste peaaegu alalõpmata suurenemise wõimalikuks teeb. Sugulusesidemete kadumisega muutuwad gruppe liikmed korraldaja silmis lihtsaks eksploateerimise abinõuks, mis oma wäärtuse ühes süstematilise orjakaupluse edenemisega ikka enam ja enam ära kaotawad. Walmistaja muutub walmistuseriistaks ja kaubaks.

Ajajooksul läheb korraldaw tegewus wähehawal üksikute ustawate ja osawamate orjade kätte. See protsess algab sel põhjusel, et üksikul isikul wõimata on tähtsalt laienenud walmistust üksi omal jõul reguleerida, ja saab pärastpoole selle läbi lõpule wiidud, et isandad ennast üleüldse igasugusest sigiwast tööst wabastada püüawad.

Gruppede-wahelised walmistuse-sidemed teewad orja-ajal ühelt poolt korraldamata tööjaotuse näol, mille kujutajaks wahetus on, teiselt poolt — organiseeritud riiklikkude ühenduste näol suure sammu edasi.

Riiklikud ühendused, mis tähtsalt edenenud walmistuse mõjul tekkisiwad, omandasiwad enesele pääasjalikult aristokratlikkude

wabariikide kuju; sääl, kus wahetuslikul läbikäimisel elus wähem tähtsust oli, wälise looduse tingimised aga laialdast ühiskondlikku ühinemist nõudsiwad, saiwad riigid pääasjalikult ärawõitmise teel kokku pandud ja kujunesiwad despotilisteks Idamaa monarhiateks.

3) Orja-aja ühiskondlikkude wahekordade süsteem ei andnud orjadeklassile ühtegi edenemise-wõimalust. Isandateklassi edenemise-tingimised ei olnud Ida despotlikkudes ja Lääne wabariiklikkudes ühiskondades mitte ühesugused: esimestes paraliseeris bürokratilise mehanismuse rõhumine igasuguse edenemise ära ja tegi ka orjapidajate psühologia kiwistatuks, apatilikuks, fatalistlikuks; Õhtumaal aga oliwad wabade inimeste edenemiseks kõik tingimised olemas.

Kõrgema klassi psüühika edenemine läks aga klassika-ilma ühiskondades ainult niikaua tehnikalise ja majandusliku progressi sihis edasi, kuni isandad weel faktiliselt oma mänguosa walmistuses maha ei olnud pannud; kui aga see sündis, ei edenenud nende psühologia mitte enam walmistawas, waid tarwitawas, parasiitilises sihis. Sellest ajast pääle jäi tehnika progress peaaegu täiesti soiku ja edenesiwad ainult kunst, kõige abstraktilisemad teadused ja filosofia.

4) Wana-aja ilma walmistusliku elu aluseks oli sõda — orjadewalmistus. Orjapidawa ühiskonna sõjaline jõud ei seisnud aga suur-orjapidajates, waid wäike-põllupidajates. Kui sõjad, liiakasuwõtmine ja laialiste latifundiumide suur-walmistuse wõistlus talupojaseisuse ära häwitasiwad ja suurema osa sellest parasiitiliseks proletariadiks ümber muutsiwad, siis nõrkes orjapidawa ühiskonna sõjaline jõud, ja sellega ühes ka walmistus üleüldse. Nõrgestatud ja kõdunenud klassika-ilm sulas siis oma ümbruse, kulturi poolest madalama, kuid terwe ja edenemisewõimulise, barbari-ilma sisse ära.

5) Kesk-aja germano-romani ilmale pärandas wana klassika-ilm palju kõrget ja täielikku ideologilikku materjali: Rooma õiguse, Greeka kunsti, ilukirjanduse, teaduse ja filosofia. Seda walmis materjali hakkas aga germano-romani ilm alles siis tarwitama, kui ta nii kõrgele edenemise-astmele oli jõudnud, et wana-aja ideologilikud wormid uute wahekordade kohased oliwad.

III.

Feudal ühiskond.

1. Ühiskonna wahekorrad looduse wastu.

Kui patriarhal-sugukondlik ühiskond uute walmistusewiiside tekkimise mõjul, mis inimese elu kindlustasiwad, ilmale sündis, siis oli feudal ühiskonna aluseks nende walmistusewiiside pärastine edenemine.

Feudal ajajärgu tehnika-tingimised on: põllutöö kõige tähtsamaks walmistuseharuks muutumine, kuna karjapidamine põllutöö kõrwal wiimase abiharuks muutub, täielik paigalelamine, kus juures aga maatarwitamise wõimalus juba piiratud on.

Kui rändawad karjapidajate suguharud põldu pidama hakkawad, siis on see nende juures alguses kõrwaliseks, abi walmistuseharuks; ta peab ennast karjapidamise tingimiste järele paenutama, nii et külwimaad õige tihti muudetakse. Kuid sel mõõdul, mil rahwa tihedus kaswab, maapind ja sellega ühes rändawa elu piirkond kitseneb, sel mõõdul, mil karjapidamise edenemine karjamaade puuduse läbi takistatud saab, läheb põllupidamise tähtsus inimeste wõitluses olemasolemise eest ikka suuremaks. Täieliku paigalelamise juures muutub ta juba pää walmistuseharuks, ja karjapidamine, mis oma ühenduse rändawa eluga kaotanud, peab ennast põllutöö tingimiste järele paenutama, muutub nagu üheks põllutöö haruks. Mis suguharudesse puutub, kes juba algusest saadik paigal elades põldu on harinud, siis seisab nende juures asi ainult põllutöö

edenemises, mis enesele wähehawal karjapidamise kõrwalise haruna juurde wõtab.

Teised soetawa tööstuse harud (jahipidamine, mäetöö jne.) ja ümertöötaw tööstus on feudal ajajärgul weel üsna wähe edenenud, õieti alles idanemas. Sõjal on feudal ühiskonna kohta üsna suur tähtsus, sest ta on tarwilik walmistuse kaitsmiseks ja ainuke ühiskonna territoria laiendamise abinõu.

Üleüldse on produktide mitmekesidus weel kaunis wäike (wahetuse edenemist takistaw tingimine), lisatöö aga mängib walmistuses juba wõrdlemisi üsna suurt osa (tingimine, mis eksploateerimist edendab).

2. Feudal gruppe walmistuse- ja jaotuse-wahekorrad.

a) Gruppe sisemised walmistuse-wahekorrad.

Töö sigiwuse kaswamine mõjus nõnda ühiskondliku organisatsioni suuruse pääle, et kesk-aja kogukond enesesse sagedasti mitte enam sadandeid, waid tuhandeid inimesi mahutab. Selsamal ajal tegiwad põllutöö tehnika tingimised niisuguse gruppe piirides teatawa walmistuse jagunemise tarwilikuks.

Juba suures patriarhal-sugukondlikus gruppes wõis osalist perekondadesse jagunemist tähele panna; see tuli, nagu juba eelpool tähendasime, sellest, et patriarh mitte üksi oma jõuga laialdast walmistust korraldada ei suutnud, et ta muist sellest teiste, alamate korraldajate teha pidi jätma. Nende alamate korraldajate iseseiswus oli aga üsna wäike, nii et gruppe walmistus ikkagi endist wiisi ühtlikuks jäi. Kui aga põllutöö walmistuses walitsewaks saab, saawad wäikesed majanduslikud üksused — perekonnad — enesele majanduslikus elus palju suurema iseseiswuse. Põllu tööde täitmiseks on harilikult üksiku perekondliku gruppe töö-jõududest küllalt — terwe gruppe üleüldist koostöötamist ei ole tarwis; weel enam, — niisugusel korral on perekondlik wäikewalmistus palju sigiwam, sest et wäikene gruppe, mis kõik oma tähelpanemise ja töö-jõuu teatud wäikese maatüki pääle pööras, tolleaegsete

wiletsate walmistusewiiside tõttu, palju täielikumalt maa looduslikka omadusi utiliseerida wõis, kui rohkearwuline gruppe, mis oma kollektiwilist tegewust laialise maa üle wälja pidi laotama.

Nii siis seisis põllupidaja ühiskond feudal ajajärgu läwel terwest hulgast oma põlwenemise järele üksteisega suguluses olewatest perekondlikkudest gruppedest koos, milledest igaüks teatud määral iseseiswat maja pidas. Oma suuruse poolest oliwad need grupped midagi keskmist wana-aja patriarhal sugukonna ja praeguse aja perekonna wahel; nad oliwad umbes slaawi „suurte perede" sarnased, mis mõnel pool weel kuni meie ajani alale on jäänud, ja mille liikmete arw paarikümne inimese pääle ulatab.

Kuid siisgi oliwad weel üsna suured walmistusesidemed üksikute perekondlikkude gruppede wahel alale jäänud. Kui üksiku pere jõud mõne asja täitmiseks ei ulatanud, siis tuliwad sagedasti naabruse pered, tihti-pääle aga ka koguni terwe kogukond appi. Nii oli, näit., majaehitamise juures, metsarookimise juures põllu tarwis jne. Karjapidamises oliwad ühise töö kasud koguni nii tuntawad, et terwe kogukonna kari kewadest sügiseni kogukonna karjaste järelwaatamise all ühisel, jaotamata karjamaal käis; kogukonna jaotamata karjamaade hulka käisiwad muu seas ka kõik maad, mis kesas oliwad, ja maad, kust wili juba ära oli lõigatud, nii et põld ainult põllutööde ajal üksiku perekondliku gruppe eratarwitamiseks oli, muul ajal aga terwel kogukonnal tema kohta ühesugused õigused oliwad. Niisama tehti ka heina kogukonna heinamaadel suuremalt jaolt ühiselt ja jaotati pärast üksikute perede wahel nende põllumaade järele proportsional ära.

Pääle selle reguleeris kogukond teatawates piirides ka põllu tarwitamist: perekondlik walmistus ei olnud mitte kindlasti äramääratud maatüki külgi seotud; aeg-ajalt jaotati maad perede wahel uuesti ära; selle juures sai üksik pere, kas niisama suure maatüki, kui enne, ainult teises kohas, ehk jälle muudeti ka maatüki suurust perede suuruse, nende tööjõuu jne. järele. Niisugune ümberjaotamine oli esialgu arwatawasti igal

aastal, pärastpoole läksiwad wahed pikemaks. Tal oli see tähendus, et selleläbi üksikute maatükkide mitmesuguse wiljarikkuse läbi saadaw kasu ja kahju terwe kogukonna wahel ühetasaselt ära jaotatud sai. Kuid juba õige warakult hakkasiwad kogukonnad neid maid ümberjaotamisest kõrwale jätma, mis üksikute perede isikliku tööga metsadest ja nõmmedest põlluks oliwad muudetud. Sellest nähtusest wõime järeldada, et kogukondlikkudes ümberjaotustes ennast see fakt kujutab, et esialgu kogukonna maa terwe kogukonna ühise töö abil tarwitamisele kõlbulikuks tehtud sai, olgu et see töö uute maade puhastamises ehk lihtsalt nende ärawõitmises seisis.

Peab juurde lisama, et üksikute perede ühine töö kohalikkude looduslikkude ja ajalooliste tingimiste pärast mitte igalpool ühetaolistes wormides ja ühesugusel mõõdul alal ei seisnud.

Üksikutes kohtades, nagu Schweitsis, Lõuna-Saksamaal, Hispanias, lõuna slaawlaste juures jne., on kuni uuema ajani põllupidajalise kommunismuse jäljed „kogukondliku põllupidamise" näol alale jäänud.

Kõige paremine on ta sääl alles seisnud, kus mõned iseäralised tingimised olemas oliwad, mis põllutöö kollektiwilisest tööst ära rippuma paniwad. Nii põhjeneb, näit., üksikutes Ost-India maakondades põllutöö kunstliku niisutamise, laialdase kanalisatsioni pääl, millega üksik pere kuidagi wiisi walmis ei saa, ja mis sellep. ainult laialdane gruppe wõib korda saata; just sääl wõis weel hilja aja eest põllupidajalist kommunismust ta kõige puhtamal kujul tähele panna. Säälsetes kogukondades haritakse põldu ühisel jõuul ja jaotatakse pärast ühine produkt üksikute perekondade wahel ära. Kuid siisgi on ka töösid olemas, mida üksikud perekonnad igaüks iseäraldi kui kõrwalist kodutööd teewad, nagu ketrus, kudumine jne. Kogukonnal on omad käsitöölised (sepp, puusepp, potissepp, juukselõikaja, pesunaene jne.) ja ametnikud (külawanem, raamatupidaja, wee paisude järele walwaja, preestrid jne.); ühed kui ka teised saawad kogukonna poolt n i m e t a t u d ja ühiskonna kulul ülewal peetud. Korraldaw töö (ametnikud) ei ole mitte üksi täidesaatlikust tööst lahutatud, waid ka mitme isiku wahel ära jaotatud, — käib aga ikkagi terwe kogukonna kontrolli alla, mis jällegi iseäraliku põllutöö tehnika tõttu ilmunud suurest gruppe ühistundest ja ühtehoidmisest ära ripub. Sellest ühtehoidmisest tuleb ka see, et gruppel weel terawalt wäljapaistew s u g u k o n n a iselaad on; põlwenemise ühtlus määrab weel endist wiisi majanduslikkude sidemete piirisid.

Kesk-aja põllupidajas ühiskonnas on ka käsitöölised olemas, kuid nad ei spetsialiseeri ennast oma käsitöös, waid peawad seda ametit põllutöö kõrwal. Ka igas perekondlikus majapidamises tuleb töösid ette, millel käsitöö iseloom on, nagu: ketramine, kudumine, riiete walmistamine. Sääl, kus perekond oma jõuga tööga walmis ei saa, laseb ta seda käsitöölisel teha, kus juures ta harilikult sellele toore materjali muretseb; sagedasti töötab käsitööline ka tellija kodus. Ühiskondlik tööjaotus on üleüldse wähe edenenud ja kujutab ennast peaaegu ainuüksi naabruslikus wahetuses ja käsitööliste ettetellimise pääle töötamises. Sellega on ka wähe edenenud krediidi wormid kokkukõlas; raha krediit tuleb erandina ette.

Ajajooksul sai ühiskondlik tööjaotus enesele terawama iseloomu, käsitöö eranes põllutööst ära. Kõige enne jätsiwad käsitöölistest sepad põllutöö maha, üksikutes kohtades — mõldrid. Juba tundma õpitawa ajajärgu õige warajasel astmel leiame sagedasti, et sepp ja mõlder mitme naabruses olewa kogukonna tarwidusi täidawad, mille läbi teataw, ehk küll nõrk, walmistuslik side üksikute kogukondade wahele tekkib.

Kogukonna piiride laienemisel ja üksikute perekondlikkude gruppede suuremal eranemisel oli tagajärjeks, et esialgsete majapidamiste-waheliste sidemete suguluse iseloom wähehawal ära kadus ja unustatud sai: puhtad walmistuslikud ja nendest järgnewad politikalised sidemed muutuwad pää tsemendiks, mis ühiskondlikku terwikut koos hoiab.

Sääl, kus feudal gruppe edenemine iseäranis järjekindel ja tüüpikalik oli, paneme meie järgmist edenemise järge tähele:

Esialgu oli kogukonna koosseis wõrdlemisi ühelaadiline — wahe üksikute majapidamiste suuruse wahel ei olnud mitte nii suur, et ta kõige suurematele nendest täieliku majandusliku ülewõimu kättesaamise teiste üle oleks wõimalikuks teinud. Asjade otsustamine, mis terwe kogukonna külgi puutusiwad, oli wanemate — peremeeste — nõukogu käes; kollektiwiliste ettewõtete jaoks, kus ühist korraldajat waja oli (pääasjalikult —

sõja korral), walis wanemate nõukogu oma keskelt juhataja wälja, kes aga ainult ajutiselt seda kohust täitis, nii kaua, kui selles tarwidust oli. Kui mitte üksik kogukond sõda ei pidanud, waid sellest terwe suguharu osa wõttis — nagu see enamasti ka oli, — siis walisiwad üksikute sõjasalkade juhatajad oma korda üleüldise ajutise juhataja.

Kuid majandusliku sarnadusetuse idud on juba olemas. Üks nendest idudest on ühiste ettewõtete korraldaja eraldamine, olgugi, et see ainult ajutiselt sünnib; teine idu seisab selles, et pääle kogukondliku maaomanduse ka juba maa eraomandus olemas on. Maad, mis üksik pere oma jõuuga põllupidamisele kõlbulikuks on teinud, on tema täielik omandus; niisama ei lähe ka enam maad, mis sõjalikul teel on saadud ja kord sõjast osawõtjate wahel ära jaotatud, harilikult mitte enam uuesti ümberjaotuse alla.

Täiesti arusaadaw on, et majapidamised, mis teistest kuidagi wiisi majanduslikult tugewamaks oliwad saanud, neilsamadel tingimistel ka oma majanduslikku jõudu teistest palju kiiremine kaswatada suutsiwad. Esiteks, oli niisugustel majapidamistel palju kergem uute maade puhastamise läbi oma põldude piirisid laiendada; teiseks, oli suuremate majapidamiste liikmetel üleüldiste sõjalikkude ettewõtete organiseerimises suurem mõju, järjelikult saiwad nad ka sõjasaagist — liikuwast kui ka liikumatast — tähtsama osa omale. Niisama ei tohi meelest ära lasta minna, et liikuwa sõjasaagi hulka ka orjad käisiwad, sest et põllupidaja kogukond patriarhal gruppelt muu seas ka orjapidamise tema pehmemal kujul oli pärandanud.

Nii siis kaswas ühtelugu wahe üksikute majanduslikkude üksuste wahel, mis wähehawal kogukonna endise ühetaoluse ära häwitas. Rikkamate perekondade mõju kogukonna elu pääle läks ühtelugu suuremaks ja selle läbi kindlamaks, et nende majanduslik üliwõim neile wõimalikuks tegi, teisi majapidamisi enesest mateerialiselt ärarippuwaks teha: suuremad majapidamised wõtsiwad niisugused ettewõtted oma toimetada, mis teistele mitte jõudu mööda ei olnud, näit., suurte

weskite ehitamise jne. Et suurte majapidamiste seisukord wähematega wõrreldes igapidi kindlam oli, siis saiwad nad ka kõiksuguste majanduslikkude wapustuste, nälja ja teiste stihialiste hädade all, mis tolleaegse wiletsa tehnika pärast üsna sagedased nähtused oliwad, palju wähem kannatada; selle läbi wõisiwad ka suuremad majapidamised kõiksugu õnnetuste ajal wähematele oma tagawarast abi anda; pärast aga tasusiwad seda wähemad harilikult tööga tagasi, mis esimestele wõimalust andis oma põldusid ja terwet oma walmistust tähtsalt laiendada.

Ajajooksul läks üksikute perede faktiline wõimus nii suureks, et ainult nende seast hakati sõjasalkade juhatajaid walima; ja loomulik on, et need pered oma majanduslikku mõju kogukonna kohta selleks tarwitasiwad, et niisugust asjakorda kindlaks, alatiseks teha; nad wõitlesiwad ägedasti iga üksiku selle süsteemi muutmise katse wastu, ja jõudsiwadgi wiimaks nii kaugele, et see, mis enne ainult harilik nähtus oli olnud, nüüd õiguseks muutus — juhataja wõim sai tema perekonnas pärandatawaks, ajutine sõjakorraldaja muutus alaliseks.

Seda silmapilku wõime õiguse pärast päris feudal ajajärgu alguseks lugeda. Kogukonnast wälja eranenud suur-maapidaja, kes sõja korraldaja osa kindlasti omaks on teinud, kes ka kõiksugu muude abinõudega kogukonna enesest majanduslikult ära rippuma on pannud, on juba tüüpikalik feudal.

Üksikutel juhtumistel eranes feudal gruppest palju waremine wälja, nimelt juba rändawa patriarhal ühiskonna paigalelawaks põllupidajaks kogukonnaks muutumise ajal; see sündis sääl, kus maa omandamine paigal elamiseks iseäranis pikaldast ja wisa wõitlust nõudis, nii et sõda juba õige wara kogukonna sisemise ehituse pääle oma pitsati pani.

Feudal wahekorrad kõwenesiwad ja edenesiwad jõudsasti: ühelt poolt kaswas ja läks alalikumaks feudali ühiskondlikult-kasulik positiwiline tegewus, teiselt poolt sattusiwad talupojad majanduslikult ja õiguslikult ikka rohkem ja rohkem tema otsekohese mõju alla.

Feudal ehitab kindlustatud lossisid, kust talupojad, kes tema kaitse all elawad, waenlaste pääletungimisel pelgupaika leiaksiwad. Oma kogukonnas muretseb feudal teede korraldamise, sildade ehitamise jne. eest. Kõigil juhtumistel, kus talupoegade majapidamised oma abinõudega wälja ei tule, tuleb neile feudal appi. Ta muretseb talupoegade süstematilise toetuse eest nälja ja sõja ajal jne. Kõik see nõudis suuri kulusid, ja feudalil ei olnud ühtegi tahtmist oma majapidamise sissetulekuid oma talupoegade hääks ohwerdada. Kõik nende eest muretsemise kulud pidiwad talupojad feudalile oma tööga kuhjaga tasuma.

Feudallikul ekspluateerimisel oli kaks pää-wormi: esiteks, warajasem põhjus-worm — tegu; teiseks, hiljemine juurde tulnud — obrok. Kui feudal alles peaaegu lihtne talupoeg oli, siis oli tegu harilikuks wõlatasumise abinõuks; kui aga feudali wõim suuremaks ja kindlamaks läks, muutus tegu talupoegadele alalikuks koormaks, teo-orjuseks ümber: teatawa arwu päewi aastas pidi talupoeg oma feodalliku seniori kasuks tema majapidamises töötama. Üksikutel juhtumistel oli feudalil kasulikum talupojalt töö asemel walmis produktisid wõtta, — see oli nõndanimetatud obrok (töömark). Obroki kujul tasusiwad oma kohustusi feodali wastu pääasjalikult talupojad-käsitöölised. Mida kaugemale, seda suuremaks kaswasiwad need kohustused ja, järjelikult, ka obrok. Obroki, niisama kui ka teo-orjuse hulk, kui ta kord juba kindlaks oli kujunenud, sai hariliku õiguse (обычное право) läbi oma piirides hoitud. Kuid arusaadaw on, et senior tarwilisel korral üsna kergesti niihästi obroki, kui ka tegu juurde lisada wõis — oli ju tema käes wägi ja wõimus.

Teoorjuses ja obrokis on ekspluateerimine kõige lihtsamalt ja awalikumalt kujutatud: teoorjus on otsekohene ja awalik wõera lisatöö, obrok — lisaprodukti omandamine.

Seniori majapidamine, mis teo-orjuse ja obroki pääl põhjenes, seisis niisama, kui talupoja wäike-majapidaminegi, peaaegu täiesti natural alusel. Muidugi oli feudalil palju suurem wõimalus, kui talupojal, oma

peenendatud tarwiduste täitmiseks wahetust appi wõtta, kuid siisgi tuli see ka feudali juures alguses erandina ette — nii wähe oli sel ajal weel wahetus edenenud; suurema jao sellest, mida senior tarwitas, sai ta oma talupoegadelt.

Nii kaua, kui feudali majapidamine naturallikuks, tarwitawaks jäi, nii kaua määrasiwad tema enese tarwidused teo-orjuse ja obroki suuruse ära. Sellepärast ei olnud ka esialgu feudali ike alamal rahwal mitte iseäranis raske kanda; ühes wahetuse edenemisega läks ta aga, loomulikult, raskemaks, sest et selle läbi feudalide tarwidused kaswasiwad.

Wahekorrad feudali ja tema alamate wahel ei olnud mitte kõigil juhtumistel ühetaolised: üks osa talupoegadest rippus feudalist majanduslikult rohkem ära, pidi rohkem tegu tegema, ja oli sellega ühes ka õiguslikust küljest rohkem feudali wõimu all; teise osa elutingimised oliwad wõrdlemisi paremad; kombe hoidis neid wahesid alal ja kandis neid põlwest põlwe edasi.

Osalt rippusiwad niisugused wahed juba nende kohustuste iseloomust ära, mis alamatel feudali wastu täita oli: mõni sepp, kes feudalile ainult teatawa hulga walmis tööd kätte toimetas ja kellega temal pääle selle enam peaaegu midagi asja ei olnud, oli, loomulikult, oma majanduslikus ja õiguslikus elus wähem kitsendatud, kui maapidaja, kes oma isandale tegu pidi tegema, ja nii teatawal ajal lihtsa orja seisukorras oli. Osalt jälle saiwad nad mõnedest ajaloolistest tingimistest ära määratud: hilisemad asunikud, keda feudalid ise oma maade pääle elama kutsusiwad, oliwad palju wabamates tingimistes, kui päriselanikud.

Osa feudali alamatest elas tema isiklikkude käskude täitmiseks tema enese õues; walmistawast tööst nad harilikult osa ei wõtnud; nende ärarippuwus feudalist oli kõige suurem, sest et nad ainuüksi oma isanda armust elasiwad; nad oliwad kodused orjad.

Ainult kõige ärarippuwamatelt feudali alamatelt oli elukoha muutmise wabadus ära wõetud — nendel ei olnud õigust feudali wõimupiirist wälja minna; teised wõisiwad seda teha, kui nad soowisiwad; kuid siis

jäiwad nad maast ja kõigest oma liikumata warandusest ilma. Et niisuguste wahekordade loogikast aru saada, peame järgmist tähele panema:

Maarahwa feudalist äraripuwuse kõige üleüldisem alus seisis selles, et feudali kõige selle maa peremeheks loeti, mille pääl tema alamad elasiwad. Kuna ju sel ajal põllutöö ühiskondlikus walmistuses määratu suurt osa mängis, siis on feudali püüded, maaomaniku õigusid oma kätte saada, täiesti arusaadawad, sest sellega ühes oleks ta ka inimeste üle wõimuse oma kätte saanud; ja feudal oli majanduslikult selleks tugew küllalt, et oma püüdeid täielikult läbi wiia. Neil rahutumatel aegadel tuli sagedasti ette, et waba maaomanik — talupoeg — ise oma maa naabruses olewa feudali omanduseks andis, ja siis selle säälsamas kohe, kui lehni, s. t. kui feudalist äraripuwa maa, tagasi wõttis, et selle läbi ainult feudali käest kaitset ja toetust leida. Üleüldse ei tähendanud maaomaniku nimi feudali kohta weel mitte seda, et ta oma maaga oma hääksarwamist mööda talitada oleks wõinud: faktiliselt pidi ta ennast oma tegewuses kombe alla paenutama.

Nii siis oli feudallikul gruppel natural majapidamise tüüpusega mõisa iseloom. Maaomaniku käes oli terwe gruppe kollektiwiliste ettewõtete korraldamine; üksikus mõisa majapidamises mängis seda osa perekonnapää; asjades aga, mis kõikide talupoegade majapidamistesse puutusiwad, oli korraldaw tegewus kogukondliku nõukogu ehk selle poolt walitud ametmeeste kätte jäetud. Jaotuslikud ja õiguslikud wahekorrad oliwad ka niisuguse korraldusega kokkukõlas: seniori alamad tegiwad temale kombe järele kindlaks jäänud kujul tegu; senior oli oma alamate ülem kohtunik ja seaduseandja; küsimustes, mis feudalisse ei puutunud, nagu maa ärajaotamine üksikute majapidamiste wahel, kokkupõrkamised üksikute kogukonna liikmete wahel jne., rippus otsuseandmine harilikult kogukonnast enesest ära; selle täidesaatjateks oliwad aga kogukonna poolt wolitatud isikud.

Tihti on seletatud, feudal kord olla selle läbi tekkinud, et üks suguwõsa sõjalisel teel teise peremeheks sai. Üksikutel

juhtumistel oli ka tõesti nõnda, et feudalideks wõitjad, nende alamateks aga wõidetud oliwad; arusaadaw on ka, et niisugustel juhtumistel ka teraw seisuste eraldamine kergemine nähtawale pidi tulema; kuid selleks, et feudal korda ärawõidetud maal maksma panna, pidi wõitjate eneste juures juba niisugune kord walitsema, nagu see ka eelnimetatud juhtumistel ikka oli.

b) Feudal ühiskonna gruppede-wahelised wahekorrad.

Feudal mõisa iseseiswus oli õige suur, kuid siisgi mitte piirita. Kõige päält oli sõja piirkonnas üksiku gruppe wõim harilikult selleks liig nõrk, et ennast wäliste waenlaste, näit., rändawate suguharude wastu, kes õige sagedasti feudal Europa pääle röövkäikusid ette wõtsiwad, ehk ka lihtsalt naabruses olewate tugewamate feudalide wastu kaitseda.

Sellel alusel tekkisiwad feudalide wahel niisamasugused wahekorrad elule, nagu need igas üksikus mõisas feudali ja tema talupoegade wahel juba olemas oliwad. Kui sõjaliku kaitse tarwidus talupoega sundis ennast feudali wõimu alla andma, siis sundis seesama tarwidus nõrgemaid feudalisid ennast tugewamate kaitsealusteks tunnistama. Priitahtlikult ehk pärast kaotatud wõitlust pidi senior teise wägewama seniori oma isandaks ja kaitsjaks-suserainiks wastu wõtma. Sõjast pidi ta oma sõjasalgaga selle juhatuse all osa wõtma („teopäewad" teatawas mõttes), mõnikord aga maksis ta ka määratud maksu — obroki. Teatud juhtumistel wõis suserain tema üle kohut mõista. Oma maksualuse (wasalli) mõisa sisemisesse korraldusesse suserain ennast ei seganud.

Suserain oli oma korda jälle mõne weel wägewama seniori wasall jne. kuni kuningani. Wiimane oli, nagu me weel nägema saame, tolle aja kõige wägewama feudali, katoliku kiriku, wastu wasalli wahekorras.

Kuningas oli ainult wasallide keti eelwiimne lüli. Wasalliriikide sisemisesse elusse temal õigust puutuda ei olnud ja ka wälistes asjades polnud ta mõju kuigi suur. Wasallid pidasiwad temast täiesti ärarippumata eneste wahel sõdasid, tegiwad lepinguid. Sagedasti oli

kuningate ja, üleüldse suserainide, wõim ainult nimepidi olemas.

Niisuguse tükelduse ja nõrga ühenduse tõttu ühiskondliku organisatsioni osade wahel ja, mis pääasi on — wiletsa tehnika tõttu, mis alatasa „absolutilist ületihenemist“ tekitas, sai feudal-ilm alalõpmata sõdade tallermaaks. Pääle põllutöö oli sõda kahtlemata kõige tähtsam inimeste tegewuse-piirkond.

Feudal ajajärgu „absolutilisest ületihenemisest“ kõneledes, peab tähendama, et selle mõiste sisu siin juba natuke muutunud on. Feudal ajajärgu ületihenemine ei seisa m i t t e ü k s i selles, et ühel osal ühiskonnast elu alg-tarwidused täitmata jääwad, et ülespidamise abinõudest puudus tuleb, ta ei puutu m i t t e ü k s i ühiskonna alamatesse kihtidesse; see on niisama hästi ka feudalide ületihenemine. Ka siis, kui feudali perekond mitte ei suureneks, läheks feudalil kiwistanud tehnika ja talupoegade siginemise pärast oma laialiste tarwiduste täitmine oma mõisa talupoegade abil ikka raskemaks ja raskemaks; seda suuremaks lähewad aga takistused, kui feudalid ise ka siginewad. Sisulikult on siin jutt wanawiisi sellest, et elutarwiduste täitmise abinõude hulk, mis teatud tehnika juures teatud maatüki päält saada wõib, kaswawa rahwahulga tarwidustega mitte kokkukõlas ei ole, kuid selle juures ei pea mitte üksi rahwahulkade alg-tarwidusi, waid ka peenestatud ja laialdasi feudalideklassi tarwidusi tähele panema. Et aga feudalideklassi suuremad tarwidused lõpulikult feudal korra ühiskondlikkude wahekordade läbi ära määratud saawad, siis tuleb sellest järeldada, et ületihenemine mitte üksi inimeste kiwinenud wahekordadest looduse wastu, waid osalt ka inimeste enestewaheliste wahekordade iseloomust sünnitatud saab (üleminek tulewaste ajajärkude „relatiwilise“ ületihenemise juurde, mis peaaegu ainuüksi teisest põhjusest ära ripub).

Feudal-sõjalik organisatsion ei suutnud siis Europa rahwaid alaliste sõdade wiletsusest, mis iseäranis raske ikkena talupoegade pääl lasus, mitte üksi päästa, waid oli, ümberpöördult, teatud mõttes selle wiletsuse otsekoheseks hallikaks. Ta ei olnud ka muude feudal-ilma üleüldiste tarwiduste täitmiseks kõlbulik. Absolutiline ületihenemine üksikutes maakohtades ja alalõpmata sõjad sünnitasiwad suured hulgad pääwarjuta inimesi, kes ennast millegagi toita ei saanud, sest et neil ühtegi tööd ei olnud. Nende õnnetumate eest hoolt kanda ei olnud suuremal hulgal feudalidest ühtegi tahtmist, sest et sellest ühtegi otsekohest kasu loota ei olnud.

Wigaste, haigete jne. eest hoolekandmine oli seda wähem sõjaliste feudalide programmis. Pääle selle ei suutnud feudalid mitte wahetusliku ja iga teise sihiga läbikäimist üksikute maakondade ja maade wahel küllalt julgeks teha, kuna niisugune läbikäimine ometi olemas ja majanduslikult tarwilik oli, sest et feudal gruppe juba oma wäiksuse pärast enesele k õ i k e tarwilikku ise walmistada ei suutnud ja ilma ühegi majandusliku ühenduseta teiste gruppedega mitte elada ei wõinud: metallisid, metallidest töö- ja sõjariistu, soola, wiina, mõnda seltsi riiet ja muid sarnaseid asju ei olnud mitte wõimalik igas mõisas walmistada. Ühe sõnaga: feudalsõjalik organisatsion ei suutnud kaugeltgi mitte kõiki feudal ühiskonna tarwidusi täita; terwe rida üleüldise iseloomuga tarwidusi tarwitas teist kindlamat ja ühtlasemat organisatsioni, mis terwest feudallikust ilmast üle oleks ulatanud.

Niisuguseks organisatsioniks sai katoliku kirik.

Ta tekkis sel ülemineku-ajajärgul, kui wana klassikailm lagunedes uutele kesk-aja eluwormidele maad andis. Rooma keisririigi lagunemise-aegse ühiskondliku walmistuse kõdunemise tagajärjel muutusiwad määratumad rahwahulgad pääwarjuta kerjusteks ümber, ja ristiusu kirik aga astus juba algusest saadik kõigi nende wiletsusesse langenud ühiskonna elementide awitaja ja kaitsja organisatsionina wälja. Kõdunewa paganliku ilma meeleäraheitlik wõitlus ristiusu kiriku wastu tegi wiimase ainult kindlamaks ja tugewamaks. Mida sügawamale wana-aja orjapidaja ühiskond langes, seda laialisemaks kaswas, seda kindlamine organiseeris ennast katoliku kirik. Kiriku organisatsion oli täiesti tsentralistlik ja kõigiti sõjawäe korralduse sarnane; terwe organisatsion põhjenes täieliku ülemate wastu sõnakuulmise pääl; kõigekõrgem wõimus oli ühe ainsa isiku — paapsti — käes. Niisugune organisatsioni worm on wõitlemiseks kõige kohasem; ta tekkisgi ju ka alalõpmata wõitluses, esialgu pääasjalikult wälimiste, pärastpoole — sisemiste waenlaste („ketserite") wastu.

Kesk-aja ilmas kaswas kiriku ühiskondlik tähtsus mitmete aastasadade kaupa ühtelugu suuremaks. Olu-

kord sundis kirikut nende feudalliku ilma üleüldiste tarwiduste täitmise korraldamist oma pääle wõtma, millede eest keegi teine hoolt ei kandnud. Kirik täitis kesk-ajal osalt oma endiseid ühiskondlik-majanduslikka ülesandeid, neid, mida ta juba Rooma keiserriigi ajal oma pääle oli wõtnud; osalt tuliwad aga neile wanadele uute elutingimiste läbi weel mõned uued ülesanded juurde. Kõik see oli wõimalik ja tarwilik just selle läbi, et kirik tolle aja kõige wägewam ja kõige kindlamine organiseeritud majanduslik wõim oli.

Kust sai waimulik seisus enesele niisuguse suure majandusliku wõimu? Selle põhjuseks oli kiriku waeste, majanduslikult rõhutud ja majanduslikult wäljasurewate ühiskonna elementide eest hoolekandmine. Selle hoolekandmise läbi sai kirik määratu suure mõju rahwahulkade pääle, mõju, mida Rooma riigi walitsew wõim — keiserlik bürokratia, mitte tähelpanemata jätta ei wõinud. Kuid pääle paljude asjatate katsete, kiriku wõimust werejõgede sisse ära uputada, pidi riigiwõim järele andma ja püüdis wägewaks saanud kirikliku organisatsioniga rahu sobitada. Sellest ajast pääle muutus kirik tagakiusatawast walitsewaks, hakkas wabaduses jõudsasti kaswama ja kõigi ühiskonna kihtide poolt kokkuwoolawate annete abil kogus ta enesele warsti määratu suured warandused kokku. Keisrid ja pärastpoole germanlaste kuningad ja hertsogid, kes ka wäga hästi aru saiwad, kui suurt kasu nendele ühendus kirikuga tuua wõib, annetasiwad temale ta kasuliku tegewuse eest määratu suuri maatükkisid. Kirik ei olnud mitte üksi selles mõttes kasulik, et ta waesema rahwa eest hoolekandmise oma pääle wõttis, ja juba terwe oma õpetuse iseloomu läbi ühiskondlikku rahu ja korda alal hoida aitas. Juba keiserriigi langemise ajal wõttis ta elawalt politikalistest tülidest osa, ja sel wastasel oli alati wõidulootust, kelle poole kirik hoidis. Juba siis oli üleüldis-riiklikkudes asjades tema õladel tähtis osa seaduseandlikust tööst. Kui aga keiserriigi asemele barbarid asusiwad, siis pidi waimulik seisus igalpool korraldamas ja korda pidamas olema: barbarid ise ei suutnud selle ülesandega kuidagi walmis saada — nende

siiamaalne ajalugu oma majandusliku tükelduse, alalõpmata sõdade ja riidudega ei olnud neid selleks ette walmistanud; — waimulik seisus aga oli wilunud korraldaja, oli ühiskondlikus korraldawas tegewuses harjunud. Nii siis wõttis ta niihästi seaduseandmises, kui ka administratsioni korralduses suurema osa tööst oma pääle.

Oma korraldawa tegewuse tõttu sai waimulik seisus, arusaadawal wiisil, ka ühiskondlikus jaotuses määratu suure osa oma kätte. Juba kesk-aja algusel oli kirik koletu suurte waranduste walitseja; tema rikkus seisis pääasjalikult maa omanduses: terwe Europa oli kiriku maadega üle külwatud, maadega, mis aga kindla tsentraliseeritud walitsuse läbi ühendatud oliwad ja mis kiriku tolle aja kõige tugewamaks ja suuremaks feudaliks tegiwad. Selle läbi oliwad waimuliku seisuse üleüldise korraldawa tegewuse edaspidisele laienemisele kõige paremad tingimised loodud.

Kiriku maadest saadi palju rohkem produktisid, kui neid waimulik seisus ära tarwitada jõudis. Natural majapidamise juures ei olnud wõimalik kõiki neid määratumaid ülejääkusid rahaks muuta ja sel kujul alal hoida. Katoliku kirikul oli neid kõige kasulikum laialdase waeste, haigete, wanakeste eest hoolekandmise pääle ära kulutada, s. o. ainult seda tööd weel laialisemates piirides jätkata, mida ta juba keiserriigi ajal oli teinud.

Edasi pidi kirik selle sügawa majandusliku elu langemise wastu wõitlema, mis ülemineku-ajajärgu segaduste ja käärimistega ühendatud oli. Ka siin oliwad barbarid esiti niisama jõuetud, kui riikliku mehanismuse kordaseadmise juuresgi: walmistawa töö edenemise poolest oliwad nad roomlastest mõõtmata kaugele maha jäänud. Kloostrid hakkasiwad neile põllupidamist ja käsitööside õpetama, saiwad tehnikaliste teadmiste ja mateerialise kulturi edendamise keskkohtadeks.

Feudal-ilma alalõpmata sõjad oliwad kiriku seisukohast kõigiti kahjulikud: sellest rääkimata, et kirik sõdade läbi otsekohest kahju sai, et tema maad sagedasti paljaks laastatud, warandused ära rööwitud saiwad,

oli kaudne kahju, mis feudalide sõjad kirikule tegiwad, palju suurem: rahwas kehwenes ja sellega ühes kehwenesiwad ka kiriku sissetulekuhallikad. Pääle selle suutis kirik, kui feudalliku ilma üleüldine organisatsion, üksikute feudalide seisukoha kitsusest kõrgemale tõusta ja ka sääl ühiskondlikku rahu kaitseda, kus tema otsekohesed kasud puudutatud ei saanudgi. Sellepärast tarwitas kirik kõik oma mõju selleks, et feudalide riiukale sõjalikkusele osaltgi tõkkeid teha. Sagedasti astus ta kõiksugu riiuasjade õiendamise juures wahemehena wälja, ja see amet tõi talle suuremalt jaolt ka otsekohest materialist kasu, sest et ta kõiksugu kokkupõrkamiste rahuliku lepitamise eest tasust ilma ei jäänud. Pääle selle määras kirik „Jumala rahu“ päewad ära, mida küll üleüldse iseäranis hoolega ei peetud, kuid teatud mõttes peeti neid ikkagi, ja kurnatud rahwas sai wahel natukenegi hinge tagasi tõmmata; ta suutis esiti wormiliselt, pärast praktikaliselt kirikute, kloostrite ja kloostrite maade puutumatuse läbi wiia. Kõik see ei wähendanud mitte üksi feudallikude riiu-sõdade koledusi, waid oli wähemalt osaltgi feudalliku ilma wahetusliku läbikäimisele kaitseks; kloostrid muutusiwad wahetuse keskpaikadeks, „Jumala rahu“ päewad — kauplemise päewadeks.

Kiriku ühiskondlik-majanduseline tähtsus andis temale rahwahulkade meelte üle kuulmata suure wõimuse. See wõimus oli oma korda kiriku wõimu ja rikkuse edaspidise suurendamise abinõuks. Waimulik seisus pani oma kasuks üleüldise maksu — „kiriku kümnese“ — põllupidajatele pääle. Ta organiseeris laialdase süsteemi kõiksugu korjandusi „hääks otstarbeks“, korjandusi, mis ajajooksul ühtelugu kaswasiwad. Määratumal arwul woolas annetusi waimuliku seisuse kätte; kõige tähtsamad nendest oliwad maa-annetused, mille tagajärjel kesk-aja lõpupooleks üks kolmandik kõigist Lääne-Europa maadest waimuliku seisuse omaks oli saanud; muidugi teada, ei olnud see kõige halwem kolmandik.

Ainult kirik, kes oma autoriteedi mitmesaja-aastase tegewuse läbi kõikumata kindlaks oli teinud, suutis

terwet feudal-ilma wäliste waenlaste — Idamaa rahwaste — wastu wõitlemiseks ühendada (ristisõjad). Üleüldse astus katoliku kirik — kesk-aja Europa üleüldine politikaline organisatsion — iga kord wälja, kui tarwilik oli niisuguses piirkonnas koostöötamist organiseerida, kus seda ilmalikud feudalid teha ei suutnud, ehk jälle, kus see koostöötamine laiem pidi olema, kui see nendele harilik oli; mõlematel kordadel oli kirik ainukene, kes seda teha wõis.

Üleüldiselt tuleb feudal Europa majanduslikku ehitust järgmiselt ette kujutada. Tehnikalikult nõrga põllutööliku wäike-walmistuse alusel, millest ennast weel ümbertöötaw tööstus ära eraldanud ei olnud, tekkisiwad wäikesed, kuid kaunis kindla ühendusega natural majapidamisega organisatsionid — põllupidajad kogukonnad. Nendes kogukondliku walmistuse harudes, kus ühte korraldawat tahtmist tarwis oli, ilmus feudalide wõim, kes oma walmistust korraldawa tegewusega jaotust korraldawa tegewuse ühendasiwad. Laialisema sõjaliku ühistegewuse (kooperatsioni) tarwidusel tekkis keeruline ja kindluseta suserainiteedi organisatsion, mis ühe osa feudalisid teatud piirides teiste käsualusteks tegi. Terwe rida teisi ühiskondlikka tarwidusi, mida feudal-sõjalik organisatsion oma spetsial-sõjaliku iseloomu ja wähese ühenduse pärast mitte täita ei suutnud, kutsus kiriku üleüldise korraldawa tegewuse elule, mis jällegi mitte üksi walmistuse, waid ka jaotuse piirkonda ulatas. Selsamal ajal mängisiwad, kõigi nende organiseeritud majanduslikkudę sidemete puudulikkusid kohtasid täiendades, organiseerimata wahetuslikud sidemed nägemata, kuid ühiskondlikus elus siisgi tarwilikku mänguosa, suuremalt jaolt ainult idulise naabrusliku wahetuse kujul, osalt aga ka juba gruppede-wahelise ja koguni üksikute maade-wahelise wahetuse näol.

3. Feudal ajajärgu ühiskondliku psühologia põhjusjooned.

Isiku seisukord feudal kogukonnas eraldab ennast wäga wähesega isiku seisukorrast patriarhal-sugukondlikus gruppes. Talupoja perekonnas oliwad patriarhalilised

wahekorrad weel oma puhtal kujul alale jäänud. Talupoja — perekonnapää — isiku üle rippus kogukonna autoriteet, edasi — feudali autoriteet ja wiimaks — katoliku kiriku autoriteet. Nende autoriteetide wõim oli määratu suur, ja nende mõju iseloom oli sügawalt konserwatiwiline.

Kogukond oli isaisade poolt pärandatud kombete, kõigi wanade tehnikaliste, majandusliste ja ideologiliste wormide truu kaitsja. Igasugused uuendused kutsusiwad temas halastamata wõitluse enese wastu elule, sest et nad wanu kogukondliku elu aluseid kõigutada, kogukonna ühtlust murda ähwardasiwad, mida see instinktiwiliselt kõige jõuga alal hoida püüdis. Põllutöö tehnika määratu konserwatismus oli kõige päält talupoja töö wäikese sigiwuse tagajärg; pääle talupoja enese otsekoheste hädaliste tarwiduste täitmise ja selle töö mahaarwamise, mis ta feudalile pidi tegema, ei jäänud tal enam waba töö energiat üle, mis ta walmistusewiisi edendamise pääle kulutada oleks wõinud. Pääle selle ei lasknud terwe kogukonna maatarwitamise süsteem tehnikaliste paranduste mõtetgi tärgata; põldude ligistikkus ja see asjaolu, et nad pääle lõikuse kõik ühisteks karjamaadeks muutusiwad, sundis igaühte selle järele tegema, kuidas teised ees tegiwad, ümberjaotused aga, ja ümbermõõtmised, tegiwad sääl, kus nad weel alale jäänud oliwad, indiwidualliku mure maa rammutamise ja parandamise eest wõimataks, sest et teataw maatükk ainult ajutiselt teatawa peremehe tarwitada oli. Konserwatismus tehnikas tähendas aga ka konserwatismust kõigis teistes elu piirkondades, sest et tehnikalise progressiga iga teine progress pääle algab. Feudal-ilma waimuliku ja ilmaliku organisatsioni eitaw wahekord igasuguste olewate eluwormide muutuste wastu tuli sellest, et niisugused muutused teiste klasside majanduslikku jõudu suurendada ja feudalismuse walitsust kukutada ähwardasiwad. Mõlemad organisatsionid, niihästi ilmalik, kui waimulik, wõisiwad ainult nii kaua ühiskonnas wähegi progressiwilist osa etendada, kui nende wõim weel mitte kõigiti kindlaks ei olnud kujunenud; ainult senikaua wõis mõlemate gruppede

psühologia wõrdlemisi wähe konserwatiwiline olla. Kuid sellest ajast pääle, kui feudal wahekorrad täiesti kindlaks ja walitsewaks saiwad, kui nad elule kõik andnud oliwad, mis wõisiwad, — sellest ajast pääle tegi tulude jõud mõlemad walitsemise organisatsionid edaspidisele edenemisele waenulikuks, nende psühologia seiswaks ja kiwinenuks.

Raskete elutingimiste läbi rõhutud, kõiksugu autoriteetide alla paenutatud talupoeg oli tuima ja liikumata waimlise iselaadiga ja kõige selle nüri poolehoidja, millega ta harjunud oli. Tema psühologia tegi igasugusele edenemisele määratumaid takistusi.

Wähe paremas seisukorras oli käsitööline. Oma walmistawas tegewuses ei olnud ta kogukondlikkude wormide raamidest piiratud. Käsitöös ei olnud tehnika progressil niisuguseid takistusi ees, kui põllutöös. Et käsitöölisel juba oma ameti pärast kogukonna keskel wähe eraldatud seisukoht oli, siis wõis ta palju wähemate raskustega oma walmistusewiisisid muuta; ka feudallikud autoriteedid takistasiwad teda sel juhtumisel palju wähem, kui talupoega, sest et käsitöölist harilikult ainult obrok feudali külgi kõitis, ja temal üleüldse wiimasega wähem kokkupuutumist oli, kui talupojal, kes tegu pidi tegema ja nii feudali otsekohene käsualune oli. Pääle selle leidis käsitööliste kunst sagedasti kõrgemate klasside poolt hääkskiitmist ja toetust, sest et selle edenemisega wiimaste tarwituseasjad paremaks ja täielikumaks läksiwad. Kõigi nende tingimiste pärast tegi käsitööliste waimline iselaad edenemisele palju wähem takistusi, kui talupoegade-põllupidajate oma.

Mis selle äratundliku materjali hulgasse ja omadustesse puutub, mille pääle ennast ühiskondlik edenemine toetas, siis paistab ka selles piirkonnas suur sarnadus endise patriarhal-sugukondliku ajajärguga kõige päält silma. Ilmawaate üleüldiseks tüüpuseks tuleb endist natural fetishismust pidada, kuigi tal endiste ajajärkudega wõrreldes wähe muutunud kuju on. Põhjuste äratundmine katkeb ka siin saladusliku „jõuu“ pääl, mis real fakti taga warjul on, ja mis sisulikult

endist „asja hinge“ tähendab; ta ei ole ainult mitte enam isiklik.

Need mõttewiisi wormid walitsesiwad wanade weel alg-aegsemate wormide kõrwal kõigis ühiskondlikkudes klassides. Wahe üksikute kihtide psüühikalise edenemise wahel oli peaaegu ainuüksi kwantitatiwiline.

Kogukond on natural majapidamise juures talupoja terwe ilm. Siin ta sünnib, siin läheb kõik ta ühetaoline elu mööda, siin ta sureb; teisi tingimisi, teist elu ei saa ta peaaegu sugugi näha, ei mõista, järjelikult, enesele ettegi kujutada. Sellest järgneb tema suur psüühikalise materjali puudus, tema waimliku elu sügaw tühjus. Selles mõttes seisab kesk-aja talupoeg oma patriarhal ajajärgu rändawast esiwanemast peaaegu weel tagapool.

Käsitööline on ka oma psüühika rikkuse poolest jällegi keskmisest talupojast ees: tema amet sunnib teda wahel kogukonna piiridest wälja minema, iseäranis weel nendel juhtumistel, kui ta mitte ühe küla tarwis ei tööta, waid mitme küla nõudeid täidab, ehk kui ta materjali tarwitab, mida tema kogukonnas ei walmistata. Ta on üleüldse palju wähem maa külgi seotud, ta wõib kergesti oma elukohta wahetada, ja püüab sinna, kus tema töö kohta suurem nõudmine on: wäikesest kogukonnast suuremasse, waesest rikkamasse, külast — linna. Kõik need tingimised on niisugused, et käsitöölise psüühika paratamata rikkam ja wähem kitsendatud on, kui lihtsa põllupidaja talupoja juures.

Feudalid — ilmalikud ja waimulikud — oliwad palju paremates tingimistes; nende elu oli laiem, mitmekesisem, materjal äratundlikuks tegewuseks oma rohkuse poolest palju suurem. Selle juures seisiwad ilmalikud feudalid oma eluliste huwide suurema kitsuse ja kitsama tegewusepiirkonna pärast oma intelligentluse poolest waimulikkudest feudalidest kaugel taga. Wõib ütelda, et nende aastasadade jooksul, mil feudal süsteem Euroopas walitses, peaaegu kõik waimlik elu ennast waimuliku seisuse ümber kontsentreeris, et see ainukene rahwakiht oli, kes haridust edasi kandis. Teadmist ja

waimlist edenemist oli waimulikul seisusel tema keerulises ja raskes ühiskondlik-korraldawas tegewuses tarwis; sellepärast oligi tema see, kes wana-aja kulturi jäänused tulewastele põlwedele alal hoidis. Selsamal ajal oliwad aga juba waimuliku seisuse organisatsioni sihid niisugused, et temal mitte äratundlik tegewus, mitte teadus esimese plaani pääl ei seisnud, waid esimese plaani pääl seisis see õpetus, mis rahwahulkasid kiriku ümber kogus, mis kirikut ideeliselt ühendas. Teadus oli loomulikult ainult usu sõnakuulelikuks teenriks, oli lihtne tööriist kiriku poolt määratawate sihtide kättesaamiseks. Nii ei waadanud asjade pääle mitte üksi waimulik seisus, nii waatas terwe seltskond, kelle arwates kiriku wiljakas häätegewus tema poolt kuulutatawa õpetuse absolutilise tõe wääramata tõenduseks oli.

Kui aga absolutiline tõde käes on, siis ei ole tarwis uut tõde otsida; tarwis on ainult püüda seda, mis antud on, wõimalikult täielikult tundma õppida. Just sellepärast ei püüa feudalliku ilma mõttewiis mitte uusi teaduslikka teadmisi kätte saada, looduseseadusi ära seletada; seda peetakse tühjaks tööks ja wäimunärimiseks. Selle eest aga tõuseb sel ajal wormilik loogika õitsewale järjele, sest et temas see punktlik method antakse, mille abil seda tõde, mis üleüldises wormis olemas on ja mille üksikuid erandisi ainult tarwis on tundma õppida, terwelt ja täielikult awalikuks teha wõib. Niisugusest asjakorrast järgnewad kõik need õpetatud munkade ja üleüldse kõigi feudal-ilma teaduse esitajate ilmotsata scholastikalised harjutused; järgneb isewärki õpetuse programm tolleaegsetes õpeasutustes, mille ainsaks sisuks usuteadus, wormilik loogika ja kiriklik ladina keel oli; järgneb wiimaks see määratu suur tähtsus ja lugupidamine, mis wormiliku loogika looja, Aristotelese, töödele kirikuisade tööde kõrwal osaks sai.

Äratundlik mõttetegewus andis enese wabatahtlikult täiesti kõrgema autoriteedi alla. Kui kusagil iseäralised tingimised kriitikalise mõtlemise wõimalikuks tegiwad ja tung tekkis katoliku doktrina raamidest wälja pääseda, siis astus terwe seltskond imestamisewäärt

ühel meelel „waleõpetuse“ wastu üles ja lämmatas ta ära.

Kõike kokku wõttes peame ütlema, et feudal ajajärgu ühiskondlik psühologia edenemisele esiteks, wäga waest ja omaduslikult mitte kohast materjali pakkus ja, teiseks, temale selle läbi stihialisi takistusi tegi, et ta k o m b e l elu üle walitseda laskis. Niisugustel tingimistel oli edenemine ainult stihialiste jõudude tegewusel ja nendele omase aeglusega wõimalik.

Mis üksikutesse ühiskonna kihtidesse puutub, siis oliwad käsitööliste-klassil teistega wõrreldes kõige paremad edenemise tingimised.

4. Edenemise-jõuud ja nende siht feudal ühiskonnas.

Feudal ajajärgu psühologia konserwatismus, mis sugukondliku gruppe konserwatismusest palju taha ei jää, ehk ta küll mitte nii kindel ja wastupidaw ei ole, kui see, wõis ainult stihialiste jõudude tegewusel taganeda ja edenemisele ruumi anda. Niisugune jõud on rahwa absolutilisel ületihenemisel, s. t. tehnika liikumatuse läbi tekkiwal tarbeasjade puudusel ühiskonna tarwiduste täitmiseks.

Absolutilise ületihenemise algmõju kujutab ennast feudal-ilma alalõpmata sõdades. Nagu eelpool nägime, oliwad need sõjad just pääpõhjuseks, mille tõttu wabad põllupidajad kogukonnad feudallikkudeks gruppedeks ümber muutusiwad; nad lõiwad juba feudal ühiskonna organisatsioni tüüpusegi.

Igatahes oliwad sisemised sõjad feudal-ilmal kõige kahjulikum abinõu ülearusest rahwast lahtisaamiseks, kuna nad feudal ühiskonna walmistajaid jõudusid häwitasiwad ja sellega ühes jällegi ülearuse rahwa tekitasiwad, kui mitte wõitjate, siis igatahes wõidetute juures. Sellepärast algawad pärast seda, kui katoliku kiriku organisatsion feudal ühiskonna ühendanud, wälised sõjad, kus feudallikud jõuud katoliku lipu all mittekatolikliste naabrite wastu wälja astuwad. Ristisõdades kujutab ennast feudal-ilma territoria laiendamise tung,

mille abil põllumaa puudust — põllumajanduslikku ületihenemist — kõrwale saata püüti. Ärawõidetud maadel asutasiwad ristisõitjad feudalliku korraldusega kuningriigid.

Selsamal ajal läks ka otsekohene tehnika edenemine pikkamööda edasi. Põllutöös oli ta üleüldse kuni kesk-aja lõpuni tähtsuseta, — sääl tegi talle ühiskondlik psühologia kõige suuremaid takistusi. Teine asi oli ümbertöötawa tööstusega, kus edenemise-tingimised palju paremad oliwad. Sääl läks progress kiiremine: tehnikaliselt täielikumad walmistusewiisid tuliwad tarwitusele, niipalju kui see walmistuse käsitööliku iseloomu juures wõimalik oli; käsitöö eraldas ennast wähehawal põllutööst ja sai ikka enam ja enam spetsialiseeritud. Sellega suurenes ühiskondlik tööjaotus ja, järjelikult, — wahetus. Käsitöölised püüdsiwad oma produktide müügikohtadele lähemale saada, ja koliwad wähehawal küladest ära uuesti tekkinud wahetuse keskkohtadesse — linnadesse. Sellest järgnes palju õige tähtsaid majanduslikka muudatusi, milledest tulewases päätükis jutt saab olema.

Feudalliku elu muutuste sihti lühidalt ära määrates, wõime ütelda, et absolutiline ületihenemine, ehk ta küll mitmel wiisil tegew oli, feudallikku ilma siisgi ühe sihi poole wiis — korraldamata tööjaotuse edenemise poole, mis ennast omakorda wahetuse edenemises awaldab.

Isegi feudalliku ühiskonna sisemistel sõdadel oli tagajärjeks läbikäimise, järjelikult — walmistuse sidemete ja wahetuse kaswamine üksikute feudal gruppede wahel. Selsamal sihil mõjusiwad ka wälised sõjad. Tutwus Idamaa kulturirahwastega, arablastega, pärast saratseenlaste ja türklastega, niisama ka tutwus Byzanti keiserriigiga, mis ristisõitjatel tee pääl oli, andis ühiskondlikule tööjaotusele suure tõuke, esiteks, otsekohe, wahetuslikkude läbikäimiste ringi laiendades, teiseks, kaudselt, europlasi uute tehnikaliste leiduste ja täiendustega tutwustades, mis tol ajal enesega paratamatalt wahetuse progressi ühes tõiwad, sest et täielikum tehnika laialisemat tööjaotust, spetsialiseerimist, tarwitab.

Nii laenati arablaste käest palju parandusi põllutöö tehnikas, aia-asjanduses, kunstlikus põldude niisutamises jne.; pääle selle palju insheneri-kunsti piirkonnas, mõned tähtsad teadmised tehnikalisest keemiast (walmistuses tarwilikkude hapude tegemine), mereasjanduse tehnikast jne.

Käsitööliku tehnika edenemine, mis käsitöö põllutööst eraldamisega ja tema spetsialiseerimisega ühendatud on, tähendab juba üksi sellepärast ühes ka wahetuse edenemist, et üksgi käsitööline otsekohe oma käsitöö produktidest elada ei saa, et ta neid mitu korda rohkem teeb, kui tal enesel tarwis on, ja et ta neid müüma peab, et enesele tarwilikka tarbeasju muretseda. Feudal-ilma natural majapidamine muutus pikkamööda wahetuslikuks ümber.

Feudal wahekordade tekkimise ja edenemise aeg Lääne-Europas ulatab umbes V. aastasajast IX. aastasajani, Rooma keiserriigi langemise ajajärgust kuni Karl Suure keiserriigi lagunemiseni. Feudal-süsteemi õitseajad oliwad X. ja XI. aastasada. Siis algab edenewa wahetuse mõjul selle korra langemine.

Minewiku natural majapidamisega ühiskondade üldine karakteristik.

1) Walmistuse tehnika piirkonnas on minewiku natural ühiskondade kohta iseloomulik suur wälise looduse wõim inimese üle, ja ümberpöördult, — inimese wähene wõim looduse üle. Kõige suuremal mõõdul käib see ütelus alg-aegse kommunistliku ja kõige wähemal — feudal ühiskonna kohta.

2) Walmistuse-wahekordade piirkonnas on nende ühiskondade kohta iseloomulik: esiteks, walmistusesidemete relatiwiline kitsus, teiseks — nende pääasjalikult organiseeritud iseloom. Kuid juba muistsetest aegadest saadik on nendes ka organiseerimata walmistuse-wahekorrad olemas olnud, wahekorrad, mis üksikute eraldatud ühiskondlikkude organisatsionide wahele teatud ühendawa sideme lõiwad. Ka selles mõttes on alg-aegne kommunistlik ja feudal ühiskond üksteisest

kõige kaugemal. Kuna alg-aegne ühiskond peaaegu isoleeritult teiste omasarnaste kõrwal elab, kuna ta enesesse waewalt mõned kümned inimesed mahutab, kes kõige kõrgemal määral üksteise külgi on liidetud, kuna sääl organiseerimata (wahetuslikud) sidemed üksikute gruppede wahel peaaegu täiesti puuduwad, — ühendab feudal ühiskond sadandeid tuhandeid ja isegi miljonid inimesi, on need sääl palju lõdwemine üksteise külgi liidetud, ja ühendawad neid wälise looduse wastu wõitlemise juures pääle organiseeritud sidemete ka juba organiseerimata, wahetuslikud sidemed.

3) Jaotuse piirkonna iseloomulikud küljed on: esiteks, organiseeritud jaotuse-wormide walitsus, teiseks, jaotuse wõrdlew ühetaolus — liig-waesuse ja liig-rikkuse puudumine. Ka selles mõttes on täielikult tüüpikalik ainult alg-aja ühiskond, feudalne aga seisab juba uute eluwormide piiril.

4) Minewiku natural ühiskondade psühologia tundemärk on stihialine konserwatismus (kombe walitsus) ja äratundliku materjali waesus. Alg-aja ajajärgu kohta wõiksime ütelda, et sel ajal inimestel igasugune ilmawaade puudus, kahe wiimase ajajärgu kohta on natural fetishismus iseloomulik, mis looduse wõimu inimeste ühiskonna üle kujutab, wõimu, mis küll juba kõigutatud, kuid siisgi weel küllalt rõhuw on.

5) Niisuguse ühiskondliku psühologiaga kokkukõlas on ka edenemise-jõuud neis ühiskondades stihialised. Rahwa absolutiline ületihenemine on ühiskondliku edenemise päätõukejõud.

IV.

Wäikekodanlik ühiskond.

1. Ühiskonna wahekorrad looduse wastu.

Feudal ühiskonnas edenesiwad walmistawad jõuud palju rutemine, kui sugukondlikus; sellepärast oli ka esimese iga palju lühem, kui teisel. Feudal wahekordade wäikekodanlikkudeks ümbermuutumine algas peaaegu kohe pärast nende tekkimist. Selle pääpõhjuseks oliwad järgmised muutused ühiskondliku looduse wastu wõitlemise piirkonnas.

Walmistus läks mitu korda suuremaks: esiteks, sellepärast, et töö sigiwus palju kaswanud oli, teiseks, sellepärast, et ühiskondliku töö hulk ühiskonna laienemise läbi endisega wõrreldes kole palju oli suurenenud. Iseäranis kiiresti edenes laialdase produktide mitmekesiduse tõttu see walmistuseharu, mis produktide edasitoimetamisega tegemist teeb, s. t. weotööstus. Produktide osa, mida mitte enam sääl ei tarwitatud, kus neid walmistati, kaswas ühtelugu. Arenes terwe ühiskondlik klass wälja, kes ainult produktide edasitoimetamise ja nende ärajaotamisega üksikute majapidamiste wahel tegemist tegi, — kaupmehed. Produktide wedamise ja üleüldse läbikäimise tehnika ise paranes ka wähehawal: aeti uusi teesid, tehti jõgede pääle sildasid, hakati tugewamaid ja suuremaid laewu ehitama, reisijate ja kaubaladude kaitsmiseks wõeti sõjalik wõim tarwitusele jne.

Ühiskondliku walmistuse laienemine ja mitmekesiduse kaswamine, weotööstuse edenemine, inimestewahelise läbikäimise tehnika edenemine — kõik see

nõrgendas ikka enam ja enam looduse wõimu ühiskondliku inimese üle. Inimeste ühiskondliku elu materialine ümbrus ei ripu enam nii täielikult kitsastest kohalikkudest looduslikkudest tingimistest ära; kui ühe maa loodus inimesele mitte tarwilikka abinõuusid enesest wõitu saamiseks ei andnud, siis wõis inimene neid teiste inimeste kaudu teise maa looduselt saada, ja ümberpöördult. Iga uus wõit looduse üle lagunes ühiskondlikus ümbruses palju laiemale, kui ennemalt, ja õõnistas wälise ilma stihialiste jõudude aluseid igal pool, kuhu aga ühiskondlik-majanduslikud inimestewahelise läbikäimise sidemed ulatasiwad. Laienewa ühiskondliku ühenduse ees, mis tundma-õpitawal ajajärgul küll mitte enam nii kindlasti ühte liidetud ei olnud, kui eelminewatel, pidi looduse toores wõim samm-sammult taganema.

2. Walmistuse- ja wahetuse-wahekorrad wäikekodanlikus ühiskonnas.

a) Organiseerimata sidemed majapidamiste wahel.

Et organiseerimata (wahetuse-) sidemed üksikute majapidamiste wahel wäikekodanliku ühiskonna kohta iseäranis tähtsad ja karakterlikud on, siis jääme, tema ehitust tundma õppides, kõige enne just nende sidemete pääle peatama, mitte aga, nagu meie harilikult teinud oleme, ettewõtte sisemiste wahekordade pääle.

Wahetuse wahekorrad majapidamiste wahel oliwad, nagu juba wälja selgitatud sai, õige warajasel natural ühiskondade elu-astmel olemas. Kuid päätähtsus ei seisnud sel ajal mitte wahetuse-sidemetes: nad puutusiwad siis ainult wäikest osa walmistusest — nende piirkonda käisiwad pääasjalikult ainult ülejäägud; elu alg-tarbeasjade walmistamine, s. t. kõige tähtsam osa walmistusest, oli tol ajal peaaegu täielikult iga üksiku gruppe enese asi, tema enese piirkonnas organiseeritud. Gruppe wõis ka siis edasi elada, kui tema wahetusesidemed teiste gruppedega katkenud oleks; ta oli walmistuse-ilmas teistest täiesti äraripumata, iseseisew

üksus. Sellepärast oli ka iga niisugune gruppe iseenesest terwe täieline „ühiskond".

Sel mõõdul, mil ühiskondlik tööjaotus edeneb, kaob gruppe mateerialine äraripumatus ära: walmistuse ülejääkude kõrwal saab ikka enam ja enam ka tema pääosa wahetuse piirkonda tõmmatud; gruppe jätab wähehawal kõikide enesele tarwilikkude tarbeasjade otsekohese walmistamise maha ja hakkab isegi oma tähtsamaid tarwidusi wahetuse abil täitma. Mida kaugemale edenemine selles sihis läheb, seda wähem tarbeasju hakkab üksik majapidamine otsekohe enese jaoks walmistama. Käsitööline, kes oma endise ühenduse põllutööga lõpetanud, tarwitab oma enese walmistatud produktidest ainult wäikese osa ise oma perekonnaga ära: kingsepp, näit., wahest ehk ühe sajandiku, siidikangur — wahest ehk ka mitte midagi. Niisama tarwitab ka wahetuse-elusse tõmmatud feudal majapidamine ikka wähema ja wähema osa sellest wiljast, lihast jne. ise ära, mis temas on walmistatud.

Nii kaswab siis iga majapidamise mateerialine äraripuwus kõigist teistest ühtelugu suuremaks. Selsamal ajal on aga iga majapidamine wormiliselt iseseisew, s. t. iga üksikut ettewõtet organiseerib üksik, isiklik tahtmine. Majapidamise sisemised wahekorrad on kõigiti selle isikliku tahtmise järele organiseeritud; tema wälimisi wahekordasid ei korralda aga keegi: need ei ripu kellegi tahtmisest ära. Nii on iga wahetuslik ühiskond, ja kõige päält, wäikekodanlik, kokku seatud.

Ajalugu ei tunne puhast, kindlasti wäljakujunenud wäikekodanliku ühiskonna tüüpust, nagu ta üleüldse ühtegi ühetaolist wahekordade-süsteemi ei tunne. Iga teatud ühiskond sisaldab eneses pääle oma alg-elementide, mis tema kohta iseäranis karakterlikud on, hulga wanade ühiskondlikkude wormide jäänuseid ja tulewaste wormide idusid, mis üksteisest läbi põimides ühiskondliku terwiku loowad. Wäikekodanliku ühiskonna kohta on see iseäranis maksew: ta oli ainult õige lühikene ülemineku stadium feudallikust ühiskonnast kapitalistlikusse. Sellepärast hakkawad mõned ühiskondlikkude

wahekordade jooned, mida ta iseenesest edendada püüab, ainult pärastistel ajajärkudel küllalt terawasti wälja paistma; et aga siis need jooned mitmesuguste uute mõjude tegewusel keerulisemaks lähewad ja oma mõju muudawad, siis peame neid analiseerimise lihtsuse pärast just wäikekodanliku ühiskonna ökonomikaga ühendatult tundma õppima. Nõnda peame meie siis mõnikord wäikekodanlikka wahekordasid õige abstraktiliselt, nõnda ütelda, idealiseeritult, kujutama, et säält siis järk-järgult ajalooliku tõe juurde üle minna, nende wahekordade tõeliku mõju juurde, mille nad kõiksuguste kõrwaliste mõjude kaastegewusel üksikutel juhtumistel omandasiwad.

Nii siis on wahetuse pääle põhjenewas ühiskonnas walmistus paljude majapidamiste wahel ära jaotatud, ja ühist korraldawat (organiseeriwat) tahtmist, kes ühiskondlikku tööd üksikute walmistuseharude wahel tarbekohaselt ära jaotaks, ei ole olemas. Ühendus üksikute majapidamiste wahel seisab selles, et produktid ja walmistuse-abinõuud ühest majapidamisest teise üle lähewad; niisugune üleminek sünnib wahetuse, s. t. ühiskondlikult-kasulikkude asjade organiseerimata jaotuse, teel.

Täiesti otstarbekohane töö ärajaotamine on ainult organiseeritud walmistuses wõimalik; ainult organiseeritud walmistuses wõib töö punkti päält ühiskonna tarwidusi täita: kui nende tarwiduste suurus ja tööhulk, mida ühiskond nende täitmiseks kulutada wõib, täiesti teada on, siis wõib korraldaw wõim kergesti töö nii ära jaotada, et ta tarwidustega kokkukõlas oleks. Wahetuslikkude wahekordade juures aga saawad iga majapidamise tarwidused töö läbi täidetud, mida ta ise organiseerinud ei ole, tema enese organiseeritud töö jälle täidab teiste majapidamiste tarwidusi, kelledel oma korda ühtegi mõju töö organiseerimise pääle selles majapidamises ei ole.

Ainult wahetusliku majapidamise kõige warasemal edenemise-astmel, siis, kui weel tellimise pääle töötegemine walitseb, on walmistajal selle ühiskondliku

tarwiduse suurusest, mida tema majapidamine täitma peab, ligikaudnegi arusaamine. Sel mõõdul aga, mil ühiskondlik tööjaotus edeneb ja wahetuslikkude sidemete piirid laienewad, astub tellimise pääle töötamise asemele töötamine turu jaoks; teiste sõnadega, endise kitsa, äramääratud ostjateringi asemele, mida walmistaja tunneb, astub laialine, äramääramata, muutlik, turu isikuta nõudmine. Walmistaja kaotab selle üle otsustamise wõimaluse ära, kui palju tema walmistatud produktisid ühiskonnale tarwis läheb. Sellest järgneb paar suure tähtsusega asjaolu. Et nendest enesele õiget pilti saada, wõtame järgmise lihtsa näituse.

Tuhat kingseppa on 200.000 paari saapaid teinud; turul aga on nõudmine ainult 150.000 paari kohta olemas. 250 kingsepa töö ei täida ühtegi ühiskondlikku tarwidust, on, järjelikult, ühiskondlikult kasuta. Ümberpöördult, wiiskümmend tuhat põlluharijat on 10 miljoni puuda wilja kaswatanud; ühiskondlik tarwidus on aga $10^1/_2$ miljoni puuda suur, nii et tema täielikuks täitmiseks weel 2500 töötaja tööd tarwis läheb. Tagajärjeks on, et üks osa ühiskondlikku töö energiat selle läbi kasuta kaduma läheb, et teda üle määra kulutati, teine osa — sellepärast, et töötajate tarwidused täielikult täidetud ei saa. Kõige selle alg-põhjuseks on see asjaolu, et igaüks oma pääd, iseseiswalt töötas, et ühist organiseeriwat tahtmist — isiklikku ehk gruppelist, on ükskõik — olemas ei olnud, kes töötajad otstarbekohaselt ära oleks jaotanud, tööhulka käsitöödes wähendanud ja seda põllutöös ametisse oleks pannud, — ühe sõnaga, kes majapidamiste wastastikkuseid wahekordasid oleks korraldanud.

Osa käsitööliste tööst oli ühiskondlikult kasuta, selle eest ei saa nad ühiskonnalt, s. t. turult, mitte midagi. Selle tõttu ei saa ka nende tarwidused mitte täielikult täidetud; siit aga tekkib terwe rida kõiksugu hädasid ja wiletsusi. Wiljakaswatamise pääle ei kulutatud mitte küllalt palju tööd ära, leiba ei jatku kõigile, — siit tulewad jälle hädad ja wiletsused. Inimesed ei oskanud töötamist oma enese wahekordade kohaselt sisse seada, niisama, nagu alg-inimene aru-

tihti ennast wälise looduse wahekordade järele ei mõista paenutada.

Tegelikult wõib küll waewalt niisugust terawat wastolu walmistuse korralduses wäikekodanlikkude ühiskondade ajaloost leida, nagu see meie näituses ette tuleb. Ja pääle selle on tal ka omad teatud piirid olemas, mis jällegi neistsamadest ühiskondlikkudest wahekordadest ära ripuwad. Et aru saada, kus need piirid on, peame turu ja wõistluse küsimuse juurde üle minema.

Walmistaja wahetab oma produkti — oma kaupa — teiste kaupade wastu: esiteks raha wastu, pärast saadud raha jälle teiste produktide wastu, mis ta tarwitab; raha on aga ka kaup, ja praegu ei ole meil weel tarwidust temast iseäraldi kõnelda. Kui palju wõõrast kaupa wõib siis walmistaja oma kauba eest saada? Teiste sõnadega: kui suur on tema kauba wahetuse-wäärtus?

Kujutame enesele ette, et ühiskond täiesti ühetaoline on, et üksikud majapidamised oma tarwiduste suuruse ja tööjõuu hulga poolest, mis nendes walmistuse pääle ära kulutatakse, üksteise sarnased on. Kui niisuguseid majapidamisi üks milljon on, siis on iga üksiku majapidamise tarwidused $^{1}/_{1000,000}$ kõigist ühiskonna tarwidustest, ja igaühe tööhulk, mida ta walmistuse pääle kulutab, ka $^{1}/_{1000,000}$ kõigest ühiskondlikust tööst. Kui ühiskondlik walmistus selle juures täiesti kõiki ühiskondlikka tarwidusi täidab, siis peab iga majapidamine oma tarwiduste täielikuks täitmiseks oma kauba eest ühe milljonindiku kõigest ühiskondlikust produktist saama. Kui üksikud majapidamised sellest wähem saawad, siis jääwad nad kängu, hakkawad lagunema, ei suuda enam oma endist ühiskondlikku mänguosa täita, ühte milljonindikku kõigest ühiskonna wõitlusest looduse wastu oma pääle wõtta. Kui mõned majapidamised ühiskondlikku töö produkti rohkem saawad, kui ühe milljonindiku osa kõigest produktist, siis kannatawad selle all teised majapidamised ja jääwad nõrgemaks.

Seda ühiskondliku töö energia hulka, mida ühiskonnal teatawa produkti walmistamiseks tarwis on, nimetatakse produkti ühiskondlikuks wäärtuseks ehk lihtsalt wäärtuseks. Seda termini tarwitades, wõime omad arutused järgmisel kujul wälja ütelda:

Ühetaolises tööjaotusega ühiskonnas on täielikuks walmistusliku elu endisel kujul alalhoidmiseks tarwis, et iga majapidamine wahetuse juures oma kaupade eest nende wäärtuse järele niisama palju produktisid oma tarwituseks saaks. Eelpool toodud näituses on kauba wäärtus, mis üks majapidamine walmistanud, üks milljonindik kõigest ühiskondliku produkti wäärtusest, ja tarbeasjade wäärtus, mida üks majapidamine oma ülespidamiseks tarwitab, niisama üks milljonindik üleüldisest wäärtuse summast.

Nagu sissejuhatuses tähendatud, tarwitatakse ühiskondliku tööhulga mõõtmise juures mõõtmise üksusena ühte tundi keskmise intensiwsusega lihtsat tööd. Kui kaup 12 niisugust „tundi“ maksab, siis wõib teda ainult niisuguse kauba wastu wahetada, mis niisama 12 „tundi“ maksab, näit., teatud hulga rahametalli wastu. Kui aga wahetus teist wiisi sünnib, kui wahetatawad asjad mitte ühepalju „tundisid“ wäärt ei ole, siis peawad mõned majapidamised kängu jääma. Kaupade turuhinnad peawad paratamata niisugused olema, et nad üleüldiselt ja keskmiselt kaupade wäärtustega ühesuurused on, wastasel korral läheb ühiskonna olemas-olemine wäga kõikuwaks.

Kuid tegelikult on igal wahetuslikul ühiskonnal siisgi teatud kindlus olemas. Kaupade hinnad lähewad ühtelugu enamal ehk wähemal mõõdul oma wäärtustest kõrwale, sest et ühtegi organiseeriwat wõimu ei ole, kes wahetust juhiks; kuid siisgi on ühiskonna ehituses eneses niisugune isewärki mehanismus olemas, mille tegewus kaubahindade kõikumist niiwiisi korraldab, et pärast nende wäärtusest allapoole langemist, nad jälle nii palju wäärtusest kõrgemale tõusewad, ja nii keskmiselt tasakaal alal hoitud saab. Sel mehanismusel on määratu suur murdmata ja stihialine jõud; see jõud on turu wõistlus (konkurrents).

Kui walmistaja walmis on oma kaupa alla wäärtust müüma, siis läheb tema majapidamine korrast ära; kui teised walmistajad tema kaupa kõrgema hinna eest ostawad, kui ta wäärt on, siis saawad nemad kahju. Tekkib müüjate ja ostjate tulude wõitlus, mille tagajärjena igaüks ära harjub oma produktide eest mitte wähem nõudma, kui nad wäärt on, ja wõõra produktide eest mitte rohkem lubama, kui nende wäärtus lubab; nii tekkib ühiskonnas ettekujutus kaupade „hinna“ üle, mis läbistikku nende wäärtusega kokkukõlas on.

Kuid mitte alati ei saa walmistaja oma kauba eest nii palju, kui see wäärt on; wahel on ta sunnitud kaupa odawamalt müüma. Wõtame endise näituse, kus 1000 kingseppa 200.000 paari saapaid turule saatsiwad, kuna sääl nõudmine ainult 150.000 paari kohta olemas oli. Kingseppade seisukord on keeruline. Nende kauba pakkumine on suurem, kui nõudmine; kõike kaupa ära müüa ei ole wõimalik, ja iga müüja riskeerib üsna ilma ostjata jääda. Müüjate wahel algab äge wõitlus: igaüks nendest on walmis osa oma kauba wäärtusest ohwerdama, et aga ostjaid oma poole meelitada ja kaubast lahti saada. Kauba hiind langeb: saapad, mis 50 „tundi lihtsat tööd“ wäärt on, müüdakse nüüd raha eest, mis ainult 40, 35 sarnast tööjõuüksust sisaldawad. Kingseppade majapidamised jääwad nõrgaks, mõned häwinewad ka koguni ära; osa kingseppasid peawad walmistamist wähendama, sest et nad oma majapidamise tarwidusi mitte täiel mõõdul täita ei suuda: nad on sunnitud ennast pahemine toitma, ei jõua mitte endisel arwul materjali osta jne.; teine osa jätab wana ameti üsna maha ja otsib uue, ehk jääb ka koguni walmistusest wälja. Kõige selle tagajärg on see, et järgmisel korral turul saapaid mitte üksi üleliiga palju ei ole, waid weel ümberpöördult: 160.000 paari nõudmise juures on pakkumine wahest ehk ainult 120.000 paari suur. Nüüd algab wõitlus juba ostjate wahel: et mitte üsna ilma saabasteta jääda, on paljud ostjad walmis paari saabaste eest rohkem maksma, kui nende wäärtus on — 50-ne asemel 60, 65

tööjõuu üksust raha näol. Kasulikkude hindade tõttu hakkab kingseppade majapidamine paranema, nad wõiwad walmistamist laiendada; ka ettewõtete arw wõib uuesti suureneda; selle läbi muutub uuesti wahekord nõudmise ja pakkumise wahel, kauba hind kaldub jälle teisele poole külgi jne., jne.

Nii püüab turu wõistlus müüja ja ostja wahelise wõitluse näol ühelt ja ühesuguste kaupade müüjate, niisama aga ka ostjate, wahelise wõitluse näol teiselt poolt, alalise kõigutamise abil kauba hindasid nende wäärtuste kõrgusel hoida, liiga madalaid hindasid kõrgendades ja kõrgeid alandades. Kui mõnes walmistuseharus rohkem walmistatakse, kui ühiskond tarwitab, siis langeb sääl produktide hind nende wäärtusest alla poole ja nende walmistamine jääb selle läbi wähemaks; kui sääl wähem walmistatakse, kui ühiskond tarwitab, tõuseb hind produktide wäärtusest kõrgemale, mille läbi nende walmistamine laieneb. Nii juhib wäärtuse seadus turu abil ühiskondlikku walmistust, teda ühiskondlikkude tarwiduste järele paenutades.

Kuid niisugune paenutamine sünnib ainult alaliste kõikumiste teel; iga teatud silmapilgu kohta ei ole ta kunagi täielik, mille tagajärg walmistajate häda ja wiletsus ja asjata ühiskondliku tööjõuu kulutamine on. Walmistaja peab iga silmapilk kartma, et ta turu nõudmise kohaselt ei walmista, et tema tegewus tema ühiskondliku ümbruse kohane ei ole. Käsitöölist, kes halwade müügitingimiste pärast pankrotti jäänud ja walmistuse lõpetanud, tröostib see wähe, et ajajooksul nõudmise ja pakkumise tasakaal turul iseenesest jälle jalale saab seatud. Nii walitsewad wahetuslikus majapidamises ühiskondlikud wahekorrad inimeste üle, ehk küll wahest mitte nii halastamatalt, kui wälise looduse wahekorrad natural majapidamisega ühiskondade liikmete üle.

Eelpool ettekantud waated hinna ja wäärtuse kohta kannawad praeguse aja teaduslikus mõttewallas „töö wäärtuse teoria“ nime. Wana-aja jäänustena, milledele teatawate ühiskonna-kihtide klassilised tulud weel toetust annawad, on praeguse ajani teistsugused, enam ehk wähem keerulised ja wassitud teoriad, kui mitte teadusesse, siis ometi teaduslikkudesse traktatidesse alale

jäänud, mis teist moodi wahetusliku ühiskonna elu „ära seletada" katsuwad. Sellepärast on kohane siin otsusele jõuda katsuda, kas üleüldse üksgi nendest teoriatest õige olla wõib.

Wahetuse juures wõrreldakse kõige mitmekesisemaid asju: kirwest leiwaga, raamatuga, iluasjaga jne, jne. Mitmesuguste asjade wõrdlemine on ainult siis wõimalik, kui nendel asjadel midagi ühist on, mida mõõta wõib. Inimesel ja kiwil on raskus, mida kaalu abil kergesti ära mõõta wõib; sellepärast on inimese ja kiwi wõrdlemine raskuse järele täiesti wõimalik.

Mis wõib aga mitmesuguste kaupade juures ühist olla, mida wahetuse akti juures wõrreldakse? Juba kõige pääliskaudsema waatamise juures näeme, et see ei raskus, ei kõwadus, ega ka üksgi teine kaupade „looduslik" omadus olla ei wõi. Järjelikult wõib see ainult mõni nende *ühiskondlikkudest* omadustest olla. Aga missugune nimelt? Ühiskondlikka omadusi on kaubal, nagu ennemalt juba seletatud, ainult kaks: ühiskondlik kasulikkus ja ühiskondlik wäärtus. Kas wõib aga see ühiskondlik kasulikkus olla? Ei; kirwes on kui *tööriist*, leib, kui walmistaja *tööjõuu alahoidmise abinõuu* jne., jne. kasulik; kwantitatiwiline wõrdlus ei ole siin wõimalik, wahetuse juures tuleb aga just sellega tegemist teha. Jääb järele ainult ühiskondlik wäärtus, s. t. see ühiskondlik tööjõuu hulk, mida produkt maksab. Sellest seisukohast saab ka kõige mitmekesisemate produktide kwantitatiwiline wõrdlemine täiesti arusaadawaks ja wõimalikuks; isegi mateerialiste ja materialsuseta produktide wõrdlemine on kerge.

Kuid kujutame ette, et meie eelmistes arutustes kusagil wea oleme teinud, et wahetuse protsessi aluseks mitte wäärtus ei ole, waid midagi muud, mida meie wahest ehk weel üleüldse ei tunnegi. Ütleme, et seda tundmata „midagit" kirwe ja paari saabaste sees ühe palju on, nii et mõlematel kaupadel üks hind olema peaks. Selsamal ajal ei ole aga nende ühiskondlik töö wäärtus mitte ühesugune: kirwes on 8 „tundi" lihtsat tööd wäärt, saapad aga — 12. Kes hakkab aga niisugusel juhtumisel saapaid tegema, kuna see ju awalikult kahjulik on? Kõik arwawad paremaks kirweid tegema hakata. Ühiskondliku tööjaotuse edenemine läheks wõimataks; wahetuslik ühiskond ise oleks wõimata. Nii siis on iga teise wahetuse aluse ettekujutamine, pääle wäärtuse, wõimata ajusünnitus.

Ehk küll hind üleüldiselt wäärtuse läbi ära määratud saab, siisgi ei pruugi hind mitte igal üksikul juhtumisel wäärtuse kõrgusel seista. Ainult sääl, kus wõistlus wabalt mõjuda wõib, kus kaubawalmistus kergesti turu nõudmise järele laieneda ja wäheneda wõib — ainult sääl püüawad hinnad alati wäärtuse kõrgusel seista. Selles mõttes on tingimised ümbertöötawas tööstuses kõige paremad. Kus walmistus mitte

nii paenduw (elastiline) ei ole, sääl ei tule töö wäärtuse seadus mitte nii puhtal kujul nähtawale.

Niisugune on põllutöö ja wähemal mõõdul ka teised soetawa tööstuse harud. Teatud maatüki pääl on raske wilja walmistamist järsku suurendada, kui terwe maatükk juba wilja all on. Sellepärast wõib wilja hind ühiskonna suuruse kaswamise ja wilja nõudmise suurenemise tagajärjel kaua aega wisalt wilja wäärtusest kõrgemal seista, sest et pakkumine nõudmisele järele saada ei jõua.

Edasi, takistawad suuresti wõistluse waba mõjumist sagedasti ka mitmesugused *organiseeritud* wahekorrad inimeste wahel; nii oli asi kõigis ajaloolikult tuntawates wäikekodanlikkudes ühiskondades (tsunftilikud ja feudallikud ühendused — nende mõjust wahetuse ja wõistluse pääle räägime pärastpoole pikemalt).

Wiimaks astub mõnedel juhtumistel, sagedasti eelpool nimetatud tingimistega ühendatult, *monopol* näitelawale. Monopoliks ei nimetata mitte lihtsat wõistluse puudust, waid seda, kui wõistlust üleüldse olemasgi ei ole. Kui mõnda ühiskondlikult-tarwilikku produkti ainult üks ettewõte, ehk wäikene arw ühenduses olewaid ettewõtteid walmistawad, siis wõiwad nad ostjaid kergesti sundida produkti eest ülemäära kõrget hinda maksma. Tuleb wälja, et teatud inimeste gruppe oma iseäralist seisukorda tarwitades, terwet ühiskonda eksploateerib.

Ka seda fakti tuleb monopoli läbi seletada, et wahetuslikus ühiskonnas muu seas ka niisugustel asjadel hind on, mis mitte töö läbi loodud ei ole, milledel töö wäärtust üleüldse ei olegi, näit., harimata maa, wee woolu jõud (kui jõge weski tarwis wälja renditakse), auus seisus, õigus töö pääle, pattude andeksandmine (katoliku munkade kauplemise asi) jne.

See tuleb niisugusel juhtumisel ette, kui asjad, mis mitte töö läbi loodud ei ole, mis aga kasulikud ja mida ainult wähesel arwul saada on, üksikute inimeste kätte langewad ja eraomanduseks muutuwad; siis ei anna nende asjade omanikud neid muidu teistele inimestele tarwitada, kui need mitte selle eest teatud

tasu ei anna, näit., raha. Niisuguste asjade hind ei saa mitte nende wäärtuse järele ära määratud, mida üleüldse olemasgi ei ole. Seda hinda määrab otsekohe, nagu iga teistgi eksploateerimist ühiskondlikkude klasside — praegusel juhtumisel niisuguste kaupade müüjate ja ostjate — jõuu wahekord ära; iseenesest mõista, et ka seda jõuu wahekorda ennast ainult ajaloolikkude algtingimistega seletama peab — nii siis lõpulikult inimese wahekordade edenemisega looduse wastu.

Wäikekodanlikus ühiskonnas walitseb juba *edenenud*, *rahaline* wahetuse worm. Ilma rahata on laialine kaupade ringkäik wõimata, sest et raha selle ringkäigu abinõu on. Rahal on wahetuslikus ühiskonnas üleüldse määratu suur ja mitmekesine tähendus. Et wahetuslik ühiskond ainult rahalist wahetust tunneb, et iga kauba *hinda* raha järele arwatakse, siis on raha sellega ühes ka alaline kaupade *wäärtuse mõõdupuu*. Turu wõistluse tõttu püüab walmistaja oma kauba eest wähemalt nende wäärtuse kõrgust hinda saada; seda wäärtust ei kujuta ta aga muidugi mitte teatud hulga ühiskondliku tööjõuu näol ette, waid teatawa rahasumma näol.

Edasi tarwitatakse raha krediidi operatsionide juures, mis wahetuslikus ühiskonnas harilikuks nähtuseks muutuwad, kui seaduslikku *maksu abinõuu*. Kaubaturuga on kreediiditurg lahutama ühendatud. Nende summa on see, mida meie üleüldse turuks nimetame.

Et wahetusliku ühiskonna elu käik normal oleks, selleks on tingimata tarwilik, et wahetuse ja maksu abinõuu turul tarwilikul arwul leida oleks. Katsume ära määrata, kui suur see tarwilik arw peab olema.

Ühel ajal otsekohe maksetawa raha eest müümise juures on, arusaadawal wiisil, turul nii palju raha tarwis, kui palju müüdawad kaubad kokku maksawad. Kuid, kui kauba müümine mitte ühel ajal ei sünni, waid pikema aja jooksul toimetatud saab, wõib ostmise juures tarwitatawa otsekohe maksetawa raha summa kauba hindade summast wähem olla.

Katsume seda näituse waral selgitada. Käsitööline ostis talupoja käest 10 rubla eest wilja. Saadud 10 rubla

eest ostis talupoeg sepa käest adra saha; sepp ostis sellesama raha eest puusepalt laua. Kõik need ostmised sündisiwad, ütleme, ühe nädala jooksul; nende jaoks oli ainult 10 rubla raha tarwis, kuna ostetud kaupade hind kokku 30 rubla wälja teeb; selle asjaloo põhjus seisab selles, et raha selle nädala jooksul kolm ringi tegi. Üleüldse wõib otsekohe maksetawa raha eest müümise juures kaubaturule tarwilikku r hasumma järgmiselt leida: kauba hindade summa jagatakse keskmise arwu raha ringide pääle, mis ta müümise aja jooksul teeb.

Wõlgu müüdawad kaubad käiwad otsekohe, ilma raha abita käest kätte. Kuid pärast tuleb ka nende kaupade eest ikkagi maksta. Et raha arwu kätte saada, mida krediidi-turg tarwitab, ei pea mitte üksi raha ringwoolu kiirust, nagu esimesel juhtumisel, waid weel ühte teist tingimist tähele panema.

Puusepp ostis talupoja käest wilja 10 rubla eest wõlgu, wiimane aga ostis jälle oma korda puusepalt 9 rublalise laua — ka wõlgu. Lõpurehnungi tegemise juures tuleb puusepal talupojale ainult 1 rubla maksta, kuna wõlgade summa terwelt 19 rubla wälja teeb. — A on B-le 100 rubla wõlgu, B — C-le niisama 100 rubla, wiimaks ostis C weel A käest 100 rubla eest kaupa wõlgu. Lõpuarwe tegemise juures tuleb wälja, et kellegil teisele midagi rahaga maksta ei ole. Nii siis wäheneb wõlamaksmise juures tarwilik maksu-abinõu terwe maksude summa wõrra, mis wastastikku ära häwinewad. Ülejääk maksetakse puhta raha eest wälja, kus juures seda tema ringwoolu kiiruse järele enam ehk wähem tarwis läheb.

Üleüldse wõib raha hulka, mida turg teatud aja jooksul tarwitab, — nõudmist raha kohta — nii wälja arwata: kaubahindade summale, pääle nende, mis wõlgu müüdakse, arwatakse tähtajaliste maksude summa juurde, ilma nendeta, mis wastastikku ära häwinewad, ja kokkuarwamise saadus jagatakse raha ringkäikude arwu pääle selle aja jooksul.

Tõelikult ei ole raha hulk wahetuslikus ühiskonnas üleüldiselt kunagi turu „rahanõudmisest“ wäiksem;

ümberpöördult, pääle selle raha, mis turul ringi käib, on weel teatud ülejääk olemas, mis nõndanimetatud raha tagawarana rahulikult oma omanikkude taskutes ja kappides alal seisab, et säält siis wälja tulla, kui nõudmine raha kohta kauba ostmiseks ehk wõlgade maksmiseks suureneb.

Raha, kui kaupade ringkäigu abinõuu, määratu suure tähtsuse kohane on ka see asjaolu, et terwe klass inimesi ilmus, kes kaupade ringkäigu korraldamist, kui oma eri-ametit pidama hakkasiwad — kaupmehed. Nende tegewus ei seisa siisgi mitte üksi kauba ostmises ja müümises: nad organiseeriwad ka kauba wedu, toimetawad teda walmistuse kohalt turule, ja wahel ka säält tarwituse kohale. Selle kaupade edasitoimetamise pääle peame õiguse pärast, kui nende wiimase walmistuse operatsioni pääle waatama: kui produkt teatud kohas weel ühiskondlikku tarwidust täita ei wõi, siis ei ole ta weel täiesti walmis, ei ole weel täielik tarbeasi; tema walmistus lõpeb siis, kui ta sinna on toimetatud, kus teda tarwitada wõidakse, kus ta oma ühiskondliku kasulikkuse kätte saab.

Rahalik krediit kutsub ka iseäraliku inimeste-klassi elule, kes selle oma eri-ametiks teewad — liiakasuwõtjad.

Järeljäänud wäikekodanliku ühiskonna kaubawalmistajate hulk ei ole ka sugugi kõik mitte ühetaoline; ta jaguneb ka klassidesse, selle järele, missugust osa keegi rahwakiht walmistuses mängib: põllupidajad, mitmesugused käsitöölised — kingsepad, sepad jne.

Siin on paras koht „klassi“ ja „seisuse“ mõistete wahel wahet teha. Klassiks nimetatakse inimeste kogu, kelledel walmistuses ühesugune seisukord on, ja kes sellepärast ühiste majanduslikkude kasudega ühendatud on: kaupmehed, käsitöölised, põllupidajad; walmistuse korraldajad ühelt, korraldatawad — teiselt poolt jne. Seisuseks nimetatakse inimeste kogu, kelledel ühesugune õiguslik seisukord on: feudalid, ühelt poolt, ärarippuwad talupojad — teiselt poolt — on kaks seisust, mis üksteisest oma õiguste poolest lahku lähewad. Et õiguslikud wahed majanduslikkude wahede tagajärg on, siis on harilikult seisuste waheseinad selsamal ajal ka klasside omad; klassid aga ei pruugi sugugi selsamal ajal ka seisused olla, s. t. nende wahel ei pruugi õiguslikka wahesid olla.

b) Wäikekodanliku ühiskonna üksikute majapidamiste sisemised wahekorrad.

Kõige tüüpikalisemaks wäikekodanlikuks gruppeks peab linna käsitöölise majapidamist kesk-aja teisel poolel pidama. Küsimuse arutamine, kuidas linnad tekkisiwad, käsitööliste ja kaupmeeste klassid wabanesiwad, lükkame järgmise päätüki pääle edasi, seni peame aga silmas pidama, et niisugune käsitööline w a b a kaubawalmistaja on.

Omal puhtal kujul ilmub käsitöölise majapidamine wäikese perekonna näol — warajase feudalliku ajajärgu suurte perede lagunemise tagajärjena, millede pääle oma korda, kui endiste patriarhal-sugukondlikkude organisatsionide jäänuste pääle peab waatama. Käsitöölise perekonna wäiksus saab juba esialgse käsitööliku walmistuse iseloomu poolt ära määratud; käsitöölise tööriistad ei tarwita mitte paljude töötajate töö ühendamist: üks ehk kaks inimest saawad nendega wabalt toime.

Wäikekodanlik perekond on patriarhal-sugukondlikkude wahekordade nõrk järelkaja; tema sisemises korralduses on need wähendatud kujul terweni alale jäänud. Perekonnaisa ei ole mitte üksi majapidamise pää tööjõud, waid ka tema täiewõimuline walmistuse- ja jaotuse-wahekordade korraldaja. Perekond on juba selle asjaolu pärast tema täielik käsualune, et kõige suurem ja tähtsam osa eluabinõude muretsemise tööst just isa õladel seisab. Ta teeb oma alaealiste poegade ja sagedasti ka wõõrsilt õppima wõetud noortemeeste abiga tööd, müüb ise walmistatawad produktid ära, ostab saadud raha eest tarwis minewaid tarbeasju ja peab üleüldse terwet maja.

Harilikult ei osteta kõiksugu eluabinõusid mitte niisugusel kujul sisse, et nad otsekohe tarwitamiseks kõlbulikud oleksiwad. Wiimaste walmistuse protsesside eest peab juba tarwitaja majapidamine hoolt kandma (ostetud toidukraamist söögi walmistamine, ostetud riidest riiete õmblemine jne.). Kõike niisugust tööd teewad pääasjalikult perekonna naestesoost liikmed.

Nii siis kujutawad naesterahwad enesega perekonnas „natural majapidamise“ osa: nende käes on kodune walmistus otsekoheseks tarwituseks, kus juures tarwilikud abinõuud selleks walmistuseks neile perekonnapää poolt kätte toimetatakse. Järjelikult kujuneb selle läbi naesterahwa jaoks õige kitsas ja kinnine tegewusepiir wälja; see tegewus on päälegi weel kõige kõrgemal määral iseseiswuseta, sest et tema mateerialised tingimised naesterahwale isanda — mehe — poolt kätte muretsetakse. Sellest ei ole raske aru saada, kuiwõrt rõhutud seisukord naesterahwal perekonnas on.

Naesterahwa ajaloolik saatus wiimaste aastasadade jooksul saab just sellest asjaolust ära määratud, et naesterahwas edenewas wahetuslikus ühiskonnas pidi peaaegu muutumata, natural majapidamise osaga tegemist tegema ja nii enesest madalama walmistuse wormi jäänust tüüpuse poolest kõrgema wahekordadesüsteemi keskel kujutama. Kinnine köögi ja lastetoa kodune majapidamine tähendab naesterahwa rõhutud olekut.

Kõrwalise inimese seisukord, keda meister-käsitööline õpipoisina oma juurde õppima wõtnud, kellega ta pärastpoole kui selliga ühes töötab, läheb esialgu meistri perekonnaliikmete seisukorrast wäga wähe lahku. Ta elab meistri perekonnas, joob ja sööb sellega ühes lauas ja saab kõigipidi, kui perekonna liige ülewal peetud. Et ta aga ise ükskord iseseiswaks meistriks peab saama, siis saab ta pääle selle weel meistri käest teatud, ehk küll wäikest, palka, millest ta siis oma töötoa sisseseadmise ja awamise jaoks raha kogub. Ta töötab peremehega ühes, temaga ühel ajal tööd alates ja lõpetades; peremees waatab tema pääle, kui oma abilise pääle töö juures, mitte aga kui eksploateerimise asja pääle. Kui üleüldse õpipoiste ja sellide seisukord peremehe perekonnaliikmete seisukorrast wahetusliku majapidamise warajasel ajajärgul kuidagi lahku läheb, siis wahest ehk selles mõttes, et esimestel wiimastega wõrreldes rohkem iseseiswust on.

Mis talupoja perekonnasse puutub, siis muutub ka seegi, niipalju kui ta wahetusliku majapidamise keeru sisse sattub, endisest patriarhallikust „suurest perest“ hariliku wäikekodanliku tüüpusega perekonnaks ümber.

Kuid kesk-ajal ei jõua see ümbermuutumise protsess weel mitte lõpule. Tolleaegse talupoja perekonna pääle ei wõigi ka weel mitte, kui iseseiswa walmistawa gruppe pääle waadata: teda tuleb weel ikka feudalliku gruppe üheks lüliks pidada.

Pääliskaudselt waadates paistab, nagu oleks natural-feudalliku majapidamise üleminek feudal-wahetuslikuks majapidamiseks enesega selle ehituses wäga wähe muudatusi kaasa toonud — seda enam, et see üleminek wäga pikaldane oli ja wäikekodanlikus ühiskonnas, nagu meie teda ajaloos tundma wõime õppida, kunagi oma lõpule ei jõudnud. Feudal on wanawiisi neil juhtumistel ühiskondlikkude ettewõtete korraldaja, kui seda mitte üksikud feudal-talupojalise gruppe liikmed enese pääle wõtta ei jõua; ta jääb wanawiisi selles mõttes jaotuse korraldajaks, et ta teo ja obroki näol talupoegade lisatöö enesele pärib; ta jääb ka wanawiisi oma gruppe õigusliku elu korraldajaks. Siisgi muutuwad tema tegewuse piirid ja selle iseloom kõigis eelpool nimetatud kolmes elu piirkonnas ümber, ehk küll aeglaselt, kuid sellegipärast põhjalikult.

Walmistuse piirkonnas hakkab feudali korraldaw tegewus kiiresti kahanema. Laialdased wahetuse-sidemed kutsusiwad suured riiklikud organisatsionid elule, kes ühiskondliku julgeoleku eest hoolekandmise enese pääle wõtsiwad. Sellega aga kaotas feudal oma ühiskondlikult-kasuliku mänguosa oma alamate, talupoegade, sõjaliku kaitse asjus ära. Et ta päälegi ise alati kõiksugu sõjalikkude wägitegudele walmis on, siis astub ta juba õige sagedasti, mitte kui walmistusliku elu normal käigu kaitsja, waid kui selle takistaja ülesse.

Kui ennemalt feudal selles mõttes kasulik oli, et ta niisuguseid üleüldis-kasulikka ettewõtteid korraldas, mis üksikutele talupoja majapidamistele üle jõuu käisiwad — senioral-weskid, leiwaahjud, wiinamarja surutõrred, sillad jne., siis kaob nüüd tarwidus selles ära. Mõned üksikud iseäranis tugewad talupoegade ehk ka käsitööliste majapidamised oleks nüüd juba wäga hästi üleüldises tööjaotuses sarnaseid asju oma pääle wõtta

wõinud, kuid feudal ei lase seda sündida. Ta muudab senioral ettewõtted oma monopoliks ja loob nendest enesele, nende tarwitamise eest kõrget tasu nõudes, tähtsa ja kindla sissetulekuhallika, ilma et tal meelde tuleks, et rahwa kasud selle all kannatawad. Sagedasti tuli isegi niisuguseid juhtumisi ette, et feudal, kellel oma weskit ei olnud, selle eest maksu nõudis, et ta oma talupoegadel wilja wõõra weskile lubas wedada, kuna ju wõõrsil jahwatamise läbi tema senioral priwillegiumid murtud saada.

Edasi, wähendab feudal oma talupoegade majapidamistele abiandmist kõiksugu stihialiste õnnetuste ajal, mis enne ka tema tegewusepiirkonda käis. Nüüd leiab ta, et see temale asjata tülinaks on.

Asi seisab nimelt selles, et wahetusliku majapidamise juures raha-ahnus suuresti edeneb. Natural majapidamise juures oli feudalide omandamise-jänul omad piirid — nende tarwitusewõimalus, mida mitte alalõpmata suurendada ei saa. Wähe edenenud wahetuse juures ei suuda ka kõige wägewam feudal oma tarwiduste laiendamises sellest kaugemale minna, mis tema oma mõisate walmistus temale pakkuda wõib; oma talupoegadelt, näit., 100.000 puuda wilja maksudena sisse nõuda ei ole temal ühtegi põhjust: nii paljut tema oma kodakondsetega ära süüa ei jõua, ja kõik see wiljahunik jääks aitadesse mädanema. Hoopis teine asi on laialdase ühiskondliku tööjaotuse, rahaliku majapidamise juures. Tarwidused wõiwad nähtawasti alalõpmata kaswada, kui aga nende täitmiseks küllalt raha käepärast oleks. Raha wõib üleüldse kõik; kuid iga teatud rahasumma ei suuda inimesele mitte kõike anda, waid ainult teatawal määral lõbu walmistada. Et rahal elus niisugune omadus on, siis sünnitab see inimestes tungi alalõpmata oma rahahulka suurendada — tungi, mis feudalide üle seda enam wõimust saab, mida enam nende majapidamine wahetuslikuks muutub. (Selle tungi edenemiseks mõjub muidugi ka see fakt oma jagu kaasa, et raha w õ i m a l i k on koguda ja alal hoida, kuna teiste produktidega seda ainult teatawal määral teha saab).

Sellest järgnewad mitmesugused muudatused feudali jaotawa tegewuse iseloomus. Tegu ja obrok kruwitakse nii kõrgeks, kui iganes wõimalik. Feudal katsub talupojast nii palju wälja pigistada, kui säält pigistada on.

Feudali korraldaw wõim talupoegade õigusliku elu piirkonnas muutub niisama ainult wäljapigistamise abinõuuks. Senioral kohus ja administratsion saawad feudali käes üheks tähtsamaks sissetulekuhallikaks.

Et feudal oma majapidamist iga moodi laiendada püüab, siis wõtab ta maad, mis enne tema ja talupoegade käes ühiselt tarwitada olnud, oma kätte, püüab ka igal muul wiisil talupoegade maid kärpida, nii et lõpuks talupoegadel kõige suurem maapuudus kätte tuleb.

Ülejõuu käiwate maksude ja teoga rõhutud talupojad hakkawad ikka sagedamine feudali maa päält ära põgenema. See on sunnitud neid maa külgi köitma, mis ta ka teeb, selleks oma politikalist jõudu ja mõju seaduseandmise pääle tarwitades. Talupojad saawad poolwabast põlwest, milles nad suuremalt jaolt siia ajani elanud, pärispõlwe sisse alla surutud, pärisorjaks tehtud.

Nii muutus wahetuslikkude wahekordade mõjul feudal kord pärispõlweliseks korraks ümber.

Kõigi nende muutuste keskel jäi talupoegade kogukondlik korraldus suuremalt jaolt alale. Tõsi on, et feudalid kogukonna iseseiswuse aegamööda ära kärpisiwad: walitud ametnikkude ja kohtunikkude asemele astusiwad feudali poolt nimetatud asemikud; iga kuidagi wiisi tähtsam kogukonna otsus tarwitas feudali ja tema asemikkude kinnitamist. Üleüldiselt aga ei lõhkunud feudalid kogukondlikku korda mitte, wähemalt nii palju, kui see nende tuludega wastolus ei olnud. Iseäranis siis, kui pärispõlw kõige raskemine talupoegasid rõhus, sai kogukondlik korraldus feudalile otsekohe kasulikuks, nii et ta seda mitte üksi hoolega alal hoida ei püüdnud, waid üksikutel juhtumistel, nagu arwata wõib, sääl kunstlikult luua püüdis, kus niisugust korraldust weel ei olnud. Selleks oli ainult tarwis talupoegasid wastastikkuse üksteise eest wastutamisega

ühte köita, terwet küla („mir“) selle eest wastutama panna, et iga talupoeg korralikult oma maksud maksaks ja teo teeks. Sellega on kogukond selle eest muretsema sunnitud, et iga tagurpidi minew majapidamine toetatud saaks, sest et tema lõpuline langemine teiste maksude koormat weel enam raskendaks, — niisama ka selle eest, et talupojad oma maa päält ära ei põgeneks. Ühe sõnaga, ehk küll uus administratiwiline kogukond oma wormi poolest wana meelde tuletab, siis on tema tegewus sisulikult ometi hoopis teine. Wana kogukond püüdis üksikute talupoegade majapidamiste ühetaolust kätte saada, kui need majapidamised õitsewal järjel oliwad, uus — püüab rõhumist üksikute majapidamiste kohta ühetasaselt ära jaotada.

Nii siis langeb põllupidajateklass isiklikust ärarippuwusest wabanenud käsitööliste- ja kaupmeesteklassi wastandina wahetusliku ühiskonna edenemise esimestel astmetel weel raskemasse ärarippuwusesse, kui ta enne oli olnud. Niisuguse wahe alg-põhjuseks tuleb lugeda wäga aeglast walmistusewiiside edenemist põllutöös ja wõrdlemisi kiiremat tehnika progressi teistes ühiskondliku töö piirkondades.

c) Organiseeritud gruppede-wahelised wahekorrad wäikekodanlikus ühiskonnas.

Linna külast, käsitöö ja wahetuse keskkohtade põllumajanduse piirkonnast ära eranemist peab uute gruppede-waheliste organiseeritud sidemete edenemise wäljamineku-punktiks pidama.

Kui need linnad wälja arwata, mis kesk-aja ilm roomlaste ilmawalitsuse ajajärgust pärandanud oli, siis peab ütlema, et see eranemise protsess õige pikaldaselt edenes. Suuremalt jaolt on kauba-ajaja kogukond see alg-rakukene, millest pärast linn wälja areneb. Hääde läbikäimise-teede ääres seiswad külad, mis iseäranis kasulikkudes tingimistes oliwad, nagu kahe jõe haru pääl, mäekitsustest wäljatulekute kohal jne. — saiwad ajajooksul wahetuse keskkohtadeks, kus kindla aja takka laatasid peeti. Warandused, mis selle läbi nendesse

küladesse kokku woolasiwad, äritasiwad naabrite saagihimu, ja et ennast saagijänuliste sagedate kallaletungimiste wastu kaitsta, pidiwad linnad enesele müürid ümber ehitama (kesk-ajal oligi see linnade päätundemärgiks). Et linnades kaubast kerge lahti oli saada, siis hakkas sääl käsitöö kiiresti edenema. Feudal gruppe ärarippuw käsitööline püüdis linna elama asuda, et niiwiisi turule lähemal olla; selle juures tegiwad temale feudallikud wahekorrad wähe takistusi, sest et käsitööline harilikult ainult obroki läbi feudali külgi seotud oli ja ta seda kohust linnas elades weel paremine wõis täita. Alustuses peab iga käsitööline suuremalt jaolt oma päris töö kõrwal ka põldu: tärkaw kesk-aegne linn oli põldude ja karjamaadega ümber piiratud ja oma iselaadi poolest wäga küla sarnane. Et aga käsitöö linna kodanikkudel ühes wahetuse progressiga ikka kasutoowamaks ametiks muutus, siis jäi põllupidamine ajajooksul teise plaani pääle. Linna käsitööliste spetsialiseerimine tõstab nende kunsti ja osawuse nii kõrgele, et need talupojad-põllupidajad, kes weel käsitööga tegemist teewad, nende ligigi ei saa. Sellest ajast pääle hakkawad ka feudalid ümbertöötawa tööstuse produktisid linnast ostma, oma talupoegadelt ei nõua nad enam walmis produktisid, waid ainult raha produktide ostmiseks. Niiwiisi eranes linn külast ära. Kui pikkamööda see eranemise protsess läks, wõib, näit., selle järele otsustada, et weel 1589 aastal Müncheni linna kodanikud Bayeri herzogi tõenduse järele mitte ilma põlluta läbi saada ei wõinud.

Inimeste organiseerimata, wahetuslikkude wahekordade põhjal tekkinud linn tähendab juba iseenesest teatud organiseeritud sidet inimeste wahel. Linna-elu eeltingimiseks on tema elanikkudele ühine sõjaliku kaitse ja niisama ka ühine õigusliku elu korraldus: ainult siis wõib linn tõelikuks käsitöö ja wahetuse keskkohaks saada.

Wähese majanduslikkude wastolude ja waranduslikkude wahede edenemise pärast sai ühiskondlikkude asjade ajamise organisatsion enesele linnades wabariikliku tüüpuse, mis uue aja wabariikide korraldusele

kaunis ligidal seisab. Kuid aristokratlik wärw — wähese arwu iseäranis tähtsate ja rikaste perekondade ülemwõim asjaajamises — paistab juba algusest saadik kõigis linna-wabariikides silma. See wärw on seda nähtawam, mida suuremaks wahe rikaste ja waeste kodanikkude wahel kaswab; see aga kaswab, nagu pärastpoole näeme, ühes majandusliku edenemisega ühtelugu, nii et majanduslikult kõige kaugemale edenenud Italia linna-wabariigid ühes sellega ka kõige aristokratlikumad oliwad.

Linnaelanikkude majandusliku wõimu kaswamisega ühes kahanes linna faktiline äräripuwus feudallikust seniorist, kelle maa pääl linn asus. Osalt rahaliku wäljaostu, osalt otsekohese wõitluse teel saiwad linnalased oma sisemistes asjades ikka enam ja enam iseseiswamaks. Alalised kokkupõrkamised feudalide wahel nõrgendasiwad wiimaste jõudu ja andsiwad linnalastele oma soowide läbiwiimiseks parajaid juhtumisi; oma sõjajõuu ja tugewate müüride pääle toetades, wõis linn senioride wahelises wõitluses sagedasti otsustawat osa mängida ja arusaadaw on, et ta mitte ilma tasuta kaasa aitama ei läinud, waid selle eest enesele uusi parandusi ja priwillegiumisid wälja tingis. Ristisõdade ajal, kui hulk feudalisid suurde rahakitsikusesse sattus, läks paljudel linnadel korda oma maid ja iseseiswust senioride käest wälja osta, nii et nad kõiksugu obrokkidest, maksudest ja senioride linna sisemistesse asjadesse segamisest lõpulikult lahti saiwad.

Linnade wõitlus feudallikkude senioride wastu, kes oma õigusid nende üle alal hoida tahawad, kestab alalõpmata terwe kesk-aja teise poole jooksul. Kõige tähtsamat osa selles wõitluses mängib esialgu kaupmeesteklass, kellede amet neil aegul juba iseenesest nendes energiat, sõjalikku meelt, isetegewust ja organisatori annet edendas. Jõukamad linnalased kogusiwad ennast kõige wanemate, mõjukamate ja rikkamate kaupmeeste perekondade ümber ja organiseerisiwad ennast sel moel nõndanimetatud gildedesse — ühisustesse, mis wormi poolest harilikult usulikku laadi oliwad, millede sihiks aga sisulikult ühiste majanduslikkude tulude ühine kaitsmine oli. Linnade iseseiswuse eest

wõideldi gildede lipu all. Gildede sisemises ehituses tuletawad eesotsas seiswate rikaste perekondade ja teiste gilde liikmete wahekorrad õige suurel mõõdul senioride wahekordasid oma wasallide wastu meelde.

Ajajooksul kogub ennast linnaseisus edaspidise käsitöö edenemise ja käsitööliste klassi wõimu kaswamise tõttu teist wiisi — tekkiwad tsunftlikud organisatsionid.

Sisulikult kujutawad tsunftid enesest nende patriarhallikude wahekordade, selle kogukondliku isiku ja üksiku majapidamise eestkostmise jäänust, nagu see, näit., feudal-aegadel põllupidawas kogukonnas olemas oli. Missuguste põhjuste tõttu jäi aga niisuguste wanade wahekordade jäänus uute ühiskondlikkude wormide keskel alale?

Käsitööliku wäikewalmistuse juures on walmistajate wastastikkune abiandmine ja toetamine selleks tingimata tarwilik, et nende seisukorda kindlamaks ja wastupidawamaks teha. Ilma niisuguse abiandmiseta wõib wäikewalmistaja oma majandusliku nõrkuse juures esimesel halwal juhtumisel, ajutise kaubahindade langemise, tööriistade murdumise, tulekahju, warguse jne. puhul, kõik oma waranduse kaotada.

Iseäranis kõikuwaks läheb käsitööliste seisukord, kui nende wahel waba wõistlus wõimalikuks saab. Wõistlus lõpeb paratamata nõrgemate walmistajate, s. t. just suurema hulga, häwinemisega. Wõistluse kõrwalesaatmiseks on tarwis walmistajatel ametkondade kaupa ühineda.

Wäga wõimalik on, et tsunftlikkude organisatsionide algust juba feudal-põllupidawa ilma kogukondlikkudes wahekordades otsida tuleb. Ajaloolikka teateid tsunftide tekkimisest leiame alles XI., XII., XIII. aastasajast. Wahel tärkasiwad tsunftid ajutiste ühisuste näol elule, mis ühe ameti ehk mitme suguluses olewa ameti meistrid oma wahel asutasiwad; nende kasude pärast, mis nad enesest osawõtjatele tõiwad, tekkisiwad niisugused ajutised ühisused ikka jälle uuesti, läksiwad kindlamaks ja muutusiwad ajajooksul alalisteks ühisusteks ümber.

Alalises wõitluses täieneb ja kõweneb tsunftide organisatsion, kuna need wiimased mitte üksi linnade feudalide ikkest wabastamises juhtiwat osa ei mänginud, waid ka linnaseisuse wana aristokratia wastu wõitlema pidiwad, kes hääga oma endist walitsust linnade politikaelus käest ära anda ei tahtnud, nii et tsunftid sunnitud oliwad nende kangekaelsuse wastu jõuuga wälja astuma.

Et tsunftid ligikaudu ühetaolistes tingimistes elule tärkasiwad, siis oli nende korraldusel igal pool üks ja seesama alg-tüüpus, ehk küll erandites, arusaadawal wiisil, palju lahkuminekuid oli.

Igal tsunftil oli oma walitud eestseisus ja oma põhjuskiri. Tsunftide põhjuskirjad oliwad kaunis mitmekesised, oma üleüldise iselaadi poolest kaunis demokratlikud, kuid siisgi teatawal määral aristokratlikkude tendentsidega segatud; esialgu, kui tsunftid weel linna aristokratia ja feudalidega wõitlust pidasiwad, ei olnud nende aristokratlikku wärwi peaaegu sugugi tunda: ka feudali päris talupoeg wõis täieõigusliseks linna kodanikuks saada, kui tal aga korda läks üks aasta ja üks päew linnas ära elada. Ajajooksul aga hakkab tsunftide demokratismus sel mõõdul wähenema, mil nad ühiskondlikkudes asjades tõeliku walitsuse oma kätte saawad ja neil enestel wõimalikuks saab omakorda linna aristokratiaks muutuda. Tsunftid eraldawad enesest käsitööliste grupped wälja, milledel mitte täisi õigusid ei ole; need on need, kes weel oma iseseiswat maja ei pea, ehk kes oma ametiharidust lõpetanud ei ole: esiteks, sellid (ilmuwad Saksamaal XIII. aastasajal), teiseks, õpipoisid (Saksamaal XIV. aastasajast pääle).

Sellest ajast pääle ilmuwad täieõigusliste tsunfti liikmetena ainult „meistrid“ — käsitöölised, kelledel oma iseseisew walmistus on. See on isewärki käsitöö aristokratia; kuid ta ei põhjene alguses mitte põlwenemise ja isegi mitte rikkuse, waid tööosawuse, töö tundmise pääl. Meistriks wõib teatawa energia ja annete juures iga käsitööline saada. Selleks peab ta kõige enne paar aastat mõne meistri juures õpipoisiks olema. Siis teeb ta oma käsitöös sellieksami ära. Kuid see

ei anna temale weel õigust oma töökoja awamiseks; ta peab weel teatawa arwu aastaid kusagil meistri juures tööd tegema. Ainult siis wõib ta meistri eksamit teha ja, kui ta selle läbi teinud, iseseiswalt walmistama hakata. Tema õigused ühiskondlikkude asjade piirkonnas kaswawad ühes tema majandusliku seisukorra kõrgenemisega.

Selle süsteemi terwe siht seisab, nagu näeme, selles, et ta wõistlust käsitööliste wahel eemale hoiaks ja ettewõtete liig kiiret paljunemist takistaks.

Meistritewahelist wõistlust püüawad ka mitmed tsunfti põhjuskirjade määrused wähendada. Nii, näit, määrawad nad meistri palgatööliste — sellide ja õpipoiste — arwu ära, ja see arw oli õige wäikene — 2,3,5 inimest, harwa rohkem. Järjelikult ei tohi meister omawoliliselt oma ettewõtet laiendada, ei tohi töö sigiwust edendatud tööjaotuse ja koostöötamise läbi oma tahtmist mööda suurendada; sel moel ei saa ta mitte teisi käsitöölisi turult wälja suruda ja ilma leiwata jätta. Tema ettewõte peab alati wäikeseks jääma. Selle tõttu aga jätkub turgu kõigile.

Et palgatööliste ettewõttes wähe on, siis ei ole ka kasu, mis meister nende tööst saab, nii suur, et ta sellest ilma otsekohesest walmistusest osa wõtmata elada wõiks ja ainult korraldaja osa mängiks. Ta on sunnitud sellidega ühes töötama, mille läbi tsunftide elu esimese ajajärgu jooksul, kuni uute jõudude ülesastumiseni, mis wanad wormid ära purustasiwad, meistri ja tema tööliste wahekordadel harilikult sõbralik, perekondlik iseloom oli.

Pääle selle oli wõistluses ühetaoluse alalhoidmise pärast tööpäewa pikkus ja tööpäewade arw aastas põhjuskirjade järele kindlasti ära määratud. Selle juures ei tehta meistri ja tema alamate tööaja wahel ühtegi wahet, sest et esimene, kui ka teised, alati ühes töötawad. Mitmesuguste tsunftide põhjuskirjade järele on tööaja pikkus mitmesugune, kõigub aga harilikult 50—60 tunni wahel nädalas (Inglismaal XV. aastasajal — 8 tundi päewas). Selle juures lisati sagedasti rohke-

arwulistele katoliku pühadele weel iga nädala esmaspäew juurde (sinine esmaspäew).

Harilikult on põhjuskirjades ka töötajate tööpalk, kauba hind, omadused, mis sellel kaubal olema pidiwad, et meister teda müüa tohiks, jne. kindlasti ära määratud.

Walmistus on reglamenteeritud, kõige wähem kui asi käib kindlate määruste järele. Kõige selle reglamenteerimise siht on üks ja seesama: kõik meistrid peawad ühte wiisi ja ühesugustel tingimistel walmistama: ei lubata, et ühed rohkemal mõõdul ja paremat kaupa walmistaks, kui teised. Iseenesest mõistetaw on, et kõik need määrused järk-järgult tekkiwad, sel mõõdul, mil ennast wõistlus ühel ehk teisel kujul pahandawalt tunda andis.

Et wähemalt teatawal, äramääratud turul wõistlust tsunfti meistrite jaoks täiesti ära kaotada, annawad linnade seadused tsunftidele linnades walmistuseks ja kauplemiseks ainuõiguse — monopoli. Igaüks, kes linnas mõnda käsitööd tahtis teha, pidi enne selle käsitöö kohaliku tsunfti liikmeks astuma, muidugi, kui tsunft ta wastu wõttis. Niisuguste uute liikmete wastuwõtmise jaoks oliwad tsunftide põhjuskirjades teatud tingimised ja wormitäitmised ära määratud, mis tsunfti astumist ühel juhtumisel enam, teisel — wähem kitsendasiwad.

Pääle määruste, mis walmistust reglamenteeriwad, on tsunftide põhjuskirjades weel punktid olemas tsunfti liikmete wastastikkuse abiandmise kohta õnnetuse korral. Ka sellel tsunftliku organisatsioni tegewuse küljel oli wäikewalmistajate kohta suur tähendus.

Juba algusest saadik peidab eneses tsunftide organisatsion alg-wastolu, mis pärastistel ajajärkudel õige tuntawaks läheb; see on wastolu meistrite tulude wahel, ühelt, ja sellide ja õpipoiste tulude wahel — teiselt poolt. Tsunftide põhjuskirjad peawad üleüldse ainult meistrite tulusid silmas, kes ju nende põhjuskirjade kokkuseadjad oliwad. Sellepärast tehtigi nendes, näit., mitmesuguseid kitsendusi sellide meistriks saamise kohta. Kuid nii kaua, kui iga käsitööline siisgi loota wõis,

et ta warem ehk hiljem meistriks peab saama, ei tulnud tsunftliku organisatsioni sisemised wastolud mitte nii terawal kujul nähtawale.

Ühiskondliku tööjaotuse edenemise ja wahetuse laienemisega üle kitsaste linna ringkonna piiride, ei saa endistest politikalistest organisatsionidest — feudal-waimulikkudest, feudal-sõjalikkudest ega ka linna-wabariiklikkudest — wahetuse-sidemete kaitseks mitte küllalt. Maa tuhandeteks wäikesteks despotlikkudeks riigikesteks killustamine on läbikäimisele kole suureks takistuseks, teeb kaupmehe ameti hädaohtlikuks ja õige sagedasti kahjulikuks. Sellest ei ole mitte küll, et kaupmees halbu teesid mööda näljaste talupoegade keskel reisides, kes teda igal parajal silmapilgul walmis oliwad paljaks riisuma, iga sammu pääl tollimaja eest leiab, kus teda kohaliku seniori kasuks suuri tollisid maksma sunnitakse, — ei, ta riskeerib weel alatasa mõne sarnase kohaliku walitseja poolt sel põhjusel täiesti paljaks rööwitud saada, et ta waenulikult maalt tulnud; sagedasti ei peetud aga ka sarnaseid põhjendusigi tarwilikuks. Sellele peab weel seaduste mitmekesiduse juurde arwama, millede järele igal üksikul maal kaupmehe üle kohut mõisteti, niisama ka rahade mitmekesiduse, kuna ju igal senioril omal maal oma rahalöömise õigus oli. Niisuguste hädaohtude ja segaduste keskel läks ühiskondlikult hädasti tarwilik kauba-ajamine tihti-pääle peaaegu wõimataks.

Tekkib tungiw tarwidus laialdaste, kindlate, tsentraliseeritud politikaliste organisatsionide järele, kes sõjaliku wõimu abil feudalide rööwimise-himu taltsutada oleks suutnud, kes ühiskondliku korra ja rahu jalale oleks seadnud, wahetusesse puutuwatesse seadustesse wähegi ühtlust toonud, ühtlase raha, ühtlased mõõdud, ühtlased kaalud maksma oleks pannud, kes teesid oleks korraldanud, kaupmehi wõõrastes maades kaitsnud jne.

Kõike seda ei suutnud katoliku kirik enam oma pääle wõtta. Wahetuse edenemisega hakkas tema autoriteet, tema wägewus langema. Wahetuse, raha

jõud tegi waimuliku seisuse ühiskondlikus mänguosas sügawaid muudatusi. Kui kiriku natural majapidamine wahetuslikuks muutus, sündis kirikuga seesama lugu, mis teiste feudalidegagi, ja just nendesamade põhjuste pärast: rahahimu tõttu wähenes tähtsalt katoliku waimuliku seisuse ühiskondlikult-kasulik tegewus ja kaswasiwad jõudsasti tema eksploatatorlikud püüded. Kiriku ühiskondlik mõju, tema wõimus meelte üle hakkas kahanema, seda enam, et ka inimesed enam need ei olnud, mis enne: läbikäimine laiendas nende silmaringi, peletas pimedust, wähendas konserwatismust, äratas mõistuse tegewust; mateerialiste tulude jõud juhtis edenewat mõttetegewust katolitsismuse wastu.

Üks usulahk tärkas teise järele, nii et terwe keskaja teine pool nendest aina kubiseb. Paawstid wõtsiwad nendega wõideldes kõik oma jõuu kokku ja ei põrkanud ühegi abinõuu tarwitamise eest tagasi. Kuid see just kahandas nende jõudu — rahwahulkade meeleolu pööras ennast nende wastu.

Ka linna-wabariigid ei suutnud uue tarwiliku politikalise organisatsioni wäljamineku-punktiks saada. Mõned linnad katsusiwad küll tõesti niisuguseid organisatsionisid wahetuse ja wastastikkuse omanduse kaitse jaoks luua (kaubalinnade ühisused, näit., Hansa), kuid ajajooksul ilmus nendes nõrkus, kõikuwus ja sisemise ühenduse puudus. Üksikud linnad ei jõudnud mitte oma kohalikkudest tuludest kõrgemale tõusta ja üleüldsuse kasusid silmas pidada; nad püüdsiwud teisi ühisuse liikmeid eksploateerida, need aga astusiwad, loomulikult, oma majandusliku ja politikalise iseseiswuse eest wälja. Pääle selle oli ka linnade organisatsionide ehitus üleüldse niisuguse töö jaoks, nagu „maa kogumine“ kõlbmata: walitsew wõim ei olnud nendes selleks mitte küllalt tsentraliseeritud ja, järjelikult, mitte nii tugew, kui selle sihi kättesaamiseks tarwis läks.

Nii siis jäi ainult feudal-sõjalik süsteem järele, mis selle „ajalooliku ülesande“ oma pääle oleks wõinud wõtta ja enesest selle jõuu wälja arendada, kes „laialistes

ja rikastes“ [1]) maades korda jalale seada oleks suutnud. Ja tõesti oliwad sääl selle ülesande täidesaatmiseks kohased elemendid leida.

Wäiksemate feudalide alalised riiud ja tülid eneste keskes ja linnadega oliwad suurematele — würstidele ja iseäranis kuningatele — üsna mokka mööda. Nende tülide ja riidude pärast oli wiimastel wõrdlemisi kerge wähemate feudalide maid parajal juhtumisel ära wõtta, oma maadele juurde liita. Feudalid wõitlesiwad wisalt oma kõrgemate suserainide niisuguse teguwiisi wastu. Kuid suserainid leidsiwad enesele linnaseisustes, mis riiukate feudalide wastu alati waenulikud oliwad, ustawa ja energiliku lepinglase. Linnadelt saiwad kuningad nii palju materialist toetust, et nende wastased alla jääma pidiwad. Linnade rahaga organiseerisiwad kuningad alalise sõjawäe, mis nendele wõimalikuks tegi igal ajal wõitlust alata, kuna aga feudalid seda mitte teha ei saanud.

Sõjaasjanduse edu oli niisama kuningate kasuks, kuna ta ka omalt poolt feudalide ärawõitmist kiirendas: püssirohi tegi endised ärawõitmata lossid feudalidele nende wõitluses täiesti kasutaks, niisama kaotas ka nende raudriie oma tähenduse. Feudal ei olnud sest saadik enam ärawõitmata, kui ta ühiskondlikult-kasutaks jäi. Ärawõidetud feudalid astusiwad kuningate teenistusesse ehk muutusiwad liht mõisnikkudeks.

Nagu kõik teised feudalidgi, ei andnud ka katoliku kirik hää meelega ja ilma wisa wõitluseta oma kõige tähtsama korraldaja osa ühiskondlikus elus uue wõimu kätte. Ajutiselt läks waimulikul seisusel korda monarhide üle isegi tõsiseid wõitusid saada [2]).

Kesk-aja lõpul lõppes ka see suur wõitlus kuningate kasuks. Nii tekkisiwad wähehawal laialdased absolutilised monarhiad, mis wahetuse-elu rahulikku edenemist ajutiseks kindlustasiwad.

---

[1]) Ajaraamatukirjutaja teatuse järele on Wene rahwa saadikud neid sõnu tarwitanud, kui nad Warjagi würstisid enese üle walitsema kutsunud.

[2]) Tuletatagu ainult Heinrich IV. lugu Canossas meelde (a. 1077). Tõlk. täh.

3. Wäikekodanliku ajajärgu ühiskondliku psühologia põhjusjooned.

Isikul oli oma edenemiseks wäikekodanlikus ühiskonnas palju enam ruumi, kui seda siiamaale üksgi natural majapidamisega ühiskond lubada oli wõinud. Kuid siisgi oliwad mitmesuguste ühiskondlikkude klasside liikmetel edenemise tingimised mitmesugused — ühedel paremad, teistel halwemad.

Põllumajanduslikus ilmas, kus wahetuslik majapidamine feudalliku koore all näitelawale ilmus, oliwad isiku edenemisel wõrdlemisi kõige kitsamad piirid. Wahetuslik feudalismus — pärispõlw — rõhus walmistajaid peaaegu endise „orja-aja“ sarnaselt, kurnas nende wiimase elujõuu wälja, nii et neil edenemise jaoks waba jõudu üle ei jäänud. Mis feudalidesse enestesse puutub, kelledel ühtegi rõhuwat iket kaelas ei olnud, siis oliwad nende juures edenemisel teistsugused takistused ees. Sel mõõdul, mil feudalid ühiskondlikult-kasulikust sigiwast tööst eemale jääma hakkasiwad ja „jaotuse“ ja tarwituse oma tegewuse keskpunktiks tegiwad, pööras ka nende edenemise siht sellele wastawalt sigimatuse, parasitismuse poole.

Nii siis ei suutnud maapidajad klassid mitte esimestena niisuguse jõuuna wälja astuda, mis wäikekodanliku ilma sisemised wahekorrad ümber oleks loonud.

Wabad linna tööstuse-klassid oliwad palju paremates tingimistes. Wälise rõhumise puudus ja tähtis osa ühiskondlikus walmistuses tegiwad nende juures edenemisewõimaluse kindlaks ja tarwilikuks. Kuid ka siin peab kahe gruppe wahel wahet tegema, millede seisukord mitte ühesugune ei olnud, nimelt: käsitööliste ja kaupmeeste wahel.

Wäikekäsitöölise tegewuse piirkond on iseenesestgi juba kitsas küllalt, kõiksugused tsunftlikud kitsendused teewad ta aga weel kitsamaks. Kitsas on ta selle pärast, et käsitööline ainult oma eri-ameti ja wäikese koduse majapidamisega tegemist teeb; tsunftlikud

wahekorrad aga kitsendawad teda selles mõttes, et nad ta ühe linna piiridesse kinni panewad, kus teatud tsunftil monopol on, ja igasuguste määrustega, mis waba wõistluse wastu on sihitud, walmistuse tehnika edenemist takistawad ja isikut oma tegewusepiirkonda laiendamast keelawad. Tsunfti käsitööline on igal pool tsunftlikkude reglamentide külgi seotud; ta peab niisama walmistama, kui teised, ja, järjelikult — ka elama nagu teised; ta ei tohi oma ümbruse keskmisest pinnast mitte kõrgemale tõusta, ei tohi oma ettewõtet oma tahtmist mööda täiendada, oma walmistuse piirisid laiendada jne.

Kaupmees elab ja töötab hoopis teistes tingimistes. Tema amet on see wiimane mitmesuguste produktide walmistuse operatsion, mis nende sinna toimetamises seisab, kus neid produktisid tarwitatakse. See amet iseenesest määrab juba kaupmehele õige laialdase tegewusepiirkonna ära; oma tegewuses puutub kaupmees kõige mitmekesisemate elu wormidega kokku, peab ennast mitmesuguste ümbruskondade järele paenutama õppima. Selsamal ajal lubab ennast kaupmehe amet juba oma sisu poolest palju wähem wälispidi kitsendada; tema tehnikat ei saagi nii igakülgselt reglamenteerida, kui iga käsitöölise oma. Pääle selle on kaupmehel rohkem, kui kellegil muul, rahaga tegemist; nagu aga juba seletatud, edendab raha tungi ilmotsata kogumise järele; kaupmehe juures aga sunnib see tung kaupmeest oma tegewusepiiri alalõpmata laiendama. Käsitöölise päämure seisab aga selle wastu ainult oma elu teatud kõrgusel hoidmises. Kõige selle tõttu jõuab kaupmees wäikekondanlikkude wahekordade üleüldises edenemise protsessis paratamata käsitöölisest ette, ja sellepärast just astubgi ta, nagu pärast poole näeme, tõeliku wäikekodanliku süsteemi ümberloojana näitelawale.

Ühiskondlikkudel ilmawaate wormidel on wäikekodanlikus ajajärgus üleminew iseloom. Ühelt poolt seisab weel kaunis suurel mõõdul endine natural fetishismus alal, teiselt poolt tärkas uus — k a u b a fetishismus — elule.

Natural fetishismus jääb osalt metafüsika, osalt muul kujul alale. Ta ei wõi weel kaduda, sellepärast et wäikekodanlik ühiskond weel see ei ole, mis loodusest lõpulikult üle saab, mis inimese lõpulikult looduse ikkest wabastab: wäikewalmistus seda teha ei suuda.

Natural fetishismuse jäänuseid kaitses suure hoolega terwe suur, energiline ja wägew ühiskondlik klass. Kui katoliku kiriku waimulik seisus enam eksploateerimisega tegemist tegema hakkas, kui ühiskondlikult-kasuliku korraldawa tegewusega, siis muutis katolitsismus ka oma wahekorda teaduse wastu. Waimulikud feudalid püüdsiwad oma määratu suurt wõimust meelte üle, mis nendele ju kõigiti nii wäga kasulik oli, igal tingimisel ka edaspidi alal hoida ja läksiwad sellepärast igasuguse täielise äratundliku tegewuse, igasuguse tõsise teadusliku uurimise wastu waenulikuks, kuna ju see paratamata alust nende jalgade all ära õõnistada ähwardas. Sellest ajast pääle hakkab waimulikus seisuses ka huwi kaduma wana klassikalise teaduse ja filosofia jäänuste wastu, millede kaitsjaks ta siia ajani oli olnud. Hakatakse kuulutama, et kui usk käes on, siis ei teadust ega filosofiat sinna juurde enam tarwis ei ole, niisama „nagu heleda päewa käes tahmast laternat". Katolitsismus muutub tooreste ebauskude süsteemiks ümber. Ta hirmutab kõiksugu koledustega pimedad ja nõrgad meeled ära ja hoiab nad selle abil omas wõrgus kinni. Mõtteta toores nõidade tagakiusamine karakteriseerib kõige paremine ja piltlikumalt tolleaegse katoliku kiriku sisemist elu.

Loomulik on, et natural fetishismus niisugustel tingimistel õige aegamööda nähtuste õigete põhjuste äratundmisele ruumi andis. Kui kindlasti wanad fetishismuse jätised alal seisiwad, näitab seegi lugu, et just sel ajal niisugused fetishistilised teadused õitsesiwad, nagu alkeemia ja astrologia.

Mis wahetuse fetishismusesse puutub, siis kujutab see enesega seda uut wõimu, mis wahetuslikus ühiskonnas inimese üle walitsema hakkab, nimelt: ühiskondlikkude wahekordade wõimu.

Wahetuses kujutab ennast inimeste-waheline tööjaotus. Kuid see on organiseerimata tööjaotus. Ja just sellest tema organiseerimata iseloomust tuleb see nähtus, et walmistajad endid oma wastastikkuste wahekordade kohaseks ei oska paenutada, milles nimelt nende wahekordade „wõim“ seisabgi.

Kauba hinnad paenutawad ennast, nagu juba seletatud, wäärtuse-seaduse alla, s. t. nad püüawad oma alalises kõikumises kauba wäärtusele wastawad olla. Kuid igal antud juhtumisel kalduwad nad oma normist enam ehk wähem kõrwale, sest et wäärtuse-seadus mitte iseteadliku, organiseeriwa tahtmise läbi elusse wiidud ei saa, waid stihialise wõistluse mehanismuse abil. Igal teatud silmapilgul wõib juhtuda, et walmistaja mitte turu tingimiste kohaselt ei walmista, et tema tööjõud sellepärast osalt ehk ka täielikult kasuta kaduma läheb, et walmistaja osa ühiskondlikus jaotuses ja, järjelikult, tema tarwitus, wäheneb.

Kõige selle pärast hakkab walmistaja turgu enese kohta wäliseks jõuuks pidama, mille kohaselt ta oma tegewust igal teatud juhtumisel peab juhtima; kas see aga alati korda läheb, ei ripu mitte walmistajast enesest ära; muistsel ajal oli loodus oma tuhandate ootamata hädaohtudega mets-inimese silmis just niisamasugune. Sellest järgneb mõlemat laadi fetishismus.

Oma wõistlusega, oma ägeda wõitlusega walmistajate wahel, warjab turg wiimaste silmade eest selle tõeasja ära, et ühiskond ühendatult, ühise jõuga looduse wastu wõitleb. Ostja ja müüa, kes ju tõelikult mõlemad ühiskonna kasuks on töötanud, puutuwad turul kokku kui kaks wastast, mitte kui kaks ühe ühiskondliku terwiku liiget, kes üheskoos looduse wastu wõitlewad. Walmistaja ei suuda aru saada, et tema töö niisama ühiskondliku tööjõuu kulutamine on, kui iga teise walmistaja töögi.

Kaubawalmistaja ei wõi kauba ühiskondlikust wäärtusest midagi teada, sest et ta harjunud ei ole kauba, kui ühiskondliku produkti pääle waatama. Mitmelkümnel korral wahetust tähele pannes, omandab ta enesele kauba wäärtuse mõiste, s. t., sisulikult,

mõiste kauba hariliku hinna üle; kuid see mõiste on temale äraseletamata nähtus. Seda ühiskondliku töö-jõuga seletama hakata ei ole tal kõige enne juba sellepärast wõimalik, et tal töö ühiskondlikust iseloomust aimugi ei ole, niisama ka sellepärast, et tema kauba wäärtust tingimata, kui teatud rahasummat ette kujutab, mitte aga kui teatud hulka tööd. Kui aga kaubawalmistaja mõistus wäärtust mitte inimeste ühiskondliku töö wahekordadest äräripuwaks teha ei suuda, siis wõib see tema ettekujutuses ainult kaubast enesest äräripuw olla. Pääliskaudse waatamise järele näib see ka täitsa loomulik olema: kelle käes kaup ka iganes ei ole, tema walmistaja wõi mõne teise käes — teda müüdakse ikka oma wäärtuse järele. Sellest on aga kõige kergem järeldust teha, et kauba wäärtus — see, et tema eest wahetuse juures teatud summa raha antakse — kauba enese sisemine loomulik omadus on, mis inimestest, ühiskonnast kuidagi ära ei ripu. Kust kaup niisuguse omaduse saab, mille läbi selle piirid ära määratud saawad, seda kaubawalmistaja uurima ei hakka. Tema teab ainult, et kirwe wahetuse-wäärtus 2 rubla on; tema arwates ei ripu see wäärtus millegistgi ära, on kirwe sees iseenesest olemas, niisama nagu natural fetishisti silmas kirwe hing ainult kirwe hing on ja mitte midagi muud. Selles seisabgi kauba-fetishismuse sisu. Inimene ei suuda aru saada, et wahetuses ennast inimeste ühine wõitlus looduse wastu kujutab, s. t. inimeste ühiskondlik wahekord, ja hakkab kauba wahetamise-wõimalust kauba enese sisemiseks, loomulikuks omaduseks pidama. See, mis tõepoolest enesega inimeste wahekordasid kujutab, kujutab tema meelest asjade wahekordasid. Kauba-fetishismus on siis natural fetishismuse täieline wastand, kuna wiimane, just ümberpöördult, asjade wahekordade, kui inimeste wahekordade pääle waatas.

Wahetuslikus (kauba-) fetishismuses kujutab ennast inimeste eneste wahekordade walitsus inimeste üle, niisama nagu natural fetishismuses — wälise looduse walitsus. Sääl, kus ühiskondlik inimene stihialise jõuga kokku puutub, mida ta enesele alla heita ei suuda, mille

järele ta ennast oma mõistuse abil paenutada ei mõista, sääl loob ta enesele tingimata fetishid.

Kuid mis sellest järgneb? Fetishismus ei tähenda mitte üksi äratundliku tegewuse wõimetust, waid ta tähendab ka selsamal ajal edaspidisest wõitlusest lahtiütlemist. Fetishi pääle jääb äratundmine seisma. Sellepärast ei wõi inimeste wahekordade edenemise protsess sääl mitte iseteadlik olla, kus nendest wahekordadest fetishistlikult aru saadakse; ta wõib ainult stihialine olla, niisama, kui tehnika edenemine natural fetishismuse walitsuse ajal stihialine oli. Stihialine edenemine sünnib aga paratamata wäga aeglaselt ja on suurte hädade ja wiletsustega ühendatud. Niisugune on wahetusliku ühiskonna wahekordade edenemine.

Igatahes aga on see tähelpanekute ja teadmiste tagawara, see materjal, mida wäikekodanlik ühiskond oma edenemiseks tarwitada wõib, palju suurem, kui naturallikude ühiskondade oma. Sellepärast on ka tehnika ja sellega ühes ka stihialine ühiskondlikkude wahekordade edu wäikekodanlikus ühiskonnas palju kiirem.

Wäikekodanliku ühiskonna majanduslikkudes waadetes wõime wahetusliku fetishismuse järjekindlat edenemist tähele panna. Selsamal ajal kujutawad nad ka wäikekodanluse tulusid ja kombeid, mis esialgu weel feudal-ilma ideeliste jäänustega segatud on.

Tundma õpitawa ajajärgu majanduslik kirjandus on õige waene. Kuni XVI. aastasajani ei ole teda, õieti ütelda, weel olemasgi; kuni selle ajani wõib ainult üksikute kirjanikkude töödest üksikuid, poolikuid näpunäiteid nende waadete kohta ühe ehk teise majandusliku nähtuse asjus leida. Niisuguste näpunäidete wõrdlemisi suurt puudust wõib sellega seletada, et ühiskonna kõige intelligentlikumat osa — kirjanikud oliwad pääasjalikult waimulikust seisusest — majandusliku elu küsimused ei huwitanud, osalt aga ka sellega, et ühiskonna elu liig pikkamööda ja tundumatalt muutus. Esialgu tõmbawad uurijate tähelpanemist oma pääle alati kiired protsessid, järsud muutused; sellepärast ei suutnudgi natural ühiskonnad oma liig pikaldase eluwormide muutumisega üleüldse mitte majanduseteadust luua, wäikekodanlikus ühiskonnas hakkab see waewalt idanema, aga kiire elukäiguga kapitalistlikus ühiskonnas saab majanduseteadus elus suure tähtsuse ja jõuab wõrdlemisi kaunis suurele küpsusele.

Wäikekodanliku ühiskonna alg-astmetel peame näpunäiteid walitsewate majanduslikkude waadete ja arwamiste pääle weel usuteadliste kirjanikkude juurest otsima: uus ühiskond tärkas

ju feudal ühiskonna keskel, milles waimuliku seisuse organisatsioni majanduslik ja politikaline walitsus terwele kirjandusele waimulik-teologilise wärwi andis. Niisugustest hallikatest on kõige suurema wäärtusega Aquini Tooma kirjatööd XIII. aastasajast.

Ehk küll Aquini Toomas juba poolteed wahetuslikus ühiskonnas elas, siisgi on kõik tema sümpatiad feudal-naturalliku ühiskonna pool. Tema ideal on natural majapidamine, mis oma edasikestmiseks wahetust ei tarwita. Kuid siisgi annab ta ka ajasunnil wahetuse-wahekordade küsimustele, nagu küsimustele kauba hinna üle, kaupmehe kasu ja liiakasuwõtja sissetulekute üle, suure tähenduse; nende pääle waatab ta juba wahetuslikkude feudalide ja wäikekäsitööliste seisukohast.

Ainukeseks seaduslikuks rikkuse- ja sissetuleku-hallikaks peab Toomas tööd. Tema arwates on ainult tööl iseenesest wäärtus olemas ja wõib ainult töö seda teistele asjadele edasi anda. Siin ei ole weel kauba fetishismust suurt tunda, mille arwates wäärtus juba iseenesest wäärtus, tarwilik kauba sisemine omadus on.

Kauba hindade küsimuse üle räägib Toomas järgmist. Müümise juures ei tohi mitte ostja käest nii palju wõtta püüda, kui saab, sest et igal kaubal oma „õiglane hind“ olemas on. See „õiglane hind“ peab nii suur olema, et ta tööwaewa ära tasub ja kauba müüjale wõimalust annab oma seltskondliku seisukorra kohaselt elada. Sellest seisukohast waatab Aquini Toomas niihästi talupoja, kui ka käsitöölise ja feudali pääle. Niisama lubab ta ka kauplemisest ainult nii palju kasu saada, et kauba wedamise waew tasutud saaks ja kaupmees korralikult elada wõiks; järjelikult ei tee Toomas kaupmehe ja käsitöölise wahel ühtegi wahet. Kõigist nendest arutustest õiglase hinna üle, mis müüja seltskondliku seisukorra tarwidustele wastaw oleks, paistab terwe kesk-aja ilma iseloomulik joon — seisuslikkus — terawasti silma.

Liiakasuwõtmise wastu on Aquini Toomas õige kuri: wastolu liiakasuwõtja ja tema wõlglase wahel on alati õige tuntaw. Niihästi talupojad, kui ka käsitöölised, ja isegi feudalid, kelledel nende rikkuse pääle waatamata õige sagedasti rahanappus oli, kõik kannatasiwad liiakasuwõtjate all. Tol ajal ei tehtud laenusid liiakasuwõtjate juures mitte walmistusliku sihiga, waid pääasjalikult just tarwituse otstarbeks. Nii siis astub liiakasuwõtja seltskonna silmis wõõra õnnetuse eksploateerijana ülesse. Sellele peab weel juurde lisama, et liiakasuwõtjate-klass ise kaugeltgi mitte nii mõjurikas ei olnud, kui wana-aja ilmas, kus suurem osa rikkaid ja suurtsugu inimesi tema ridades seisis; kesk-ajal pidasiwad seda ametit ainult osa linna kodanikka (pääasjalikult juudid) ja osa katoliku waimulikust seisusest. Sellepärast oligi seltskondlik arwamine liiakasuwõtjate wastu nii põlglik ja waenulik ja kiusasiwad kodanlikud seadused liiakasuwõtjaid kaua aega taga.

Tooma waated politikalise wõimu wahekorra pääle majandusliku elu wastu kujutawad just tolleaegset tõelikku asjade seisukorda. Niihästi feudalliku mõisa, kui ka linna elus, igal-

pool walitses wäiklane wahekordade reglamenteerimine. Loomulik on, et Aquini Toomas riigiwõimule inimeste majanduslikusse tegewusesse segamiseks kõige laialisemad wolitused kätte annab.

Üleüldse on Tooma waated wäikekodanliku ilma tärkamise ajajärgu kohased. See paistab muu seas ka sellest wälja, et tema r a h a l e weel seda suurt tähendust ei anna, nagu seda rohkem edenenud wäikekodanliku ühiskonna esitajad teewad.

Wahetuslikkude wahekordade süsteemis on raha priwillegeeritud kaup, mis mitte nõudmise kõikumist ei karda, nagu teised kaubad. Raha on kaubawalmistajal väärtuse mõõdupuu, väärtuse kõige puhtam kehastus. Rikkuse tagaajamine tähendab tema juures rahakogumist.

Edenemata mõistus jätab sellesama waate raha pääle, nagu ainsa ja tõeliku waranduse pääle, loomulikult ka terwe ühiskonna kohta makswaks.

Et tolleaegne wäikekodanlane üleüldise reglamenteerimise keskel mitte oma walmistust omawoliliselt laiendada ei saanud, siis pidi ta rahakogumiseks pääasjalikult seda wiisi tarwitama, et ta majapidamise rahalisi wäljaminekuid tarwituse wähendamise abil wäiksemaks tegi. Selsamal wiisil arwati ka ühiskondlikku majapidamist rikastada wõima.

Kui kuningas Richard II. ennast küsimisega Londoni käsitööliste ja kaupmeeste korporatsionide poole pööras (umbes a. 1400), missuguste abinõudega rahwa hääd käekäiku langemise eest hoida, siis sai ta wastuseks: „Meie peame katsuma wäljamaalastelt wähem osta, kui meie müüme.“ Politikas oli niisuguste waadete tagajärjeks wäiklane, pääletikkuw kauplemise kontroleerimine — et mitte wahest ilmaasjata raha üle piiri ei saaks wiidud. See on see nõndanimetatud „rahaliku balanssi süsteem“, mis riigi majanduslikus elus wäikekodanlikku kokkuhoidmist kujutab.

Kuidas seda süsteemi elus läbi wiidi, sellest räägib õige selget keelt, näit., Inglise „kulutamise statut“, mis nõudis, et iga wõõramaa kaupmees kõik oma raha, mis ta enesega ühes oli toonud ehk Inglismaal müüdud kauba eest saanud oli, Inglise kaupade ostmise pääle ära kulutama peab. Et seadus täidetud saaks, walwati wõõramaa kaupmehe igat sammu.

Teise näitusena wõib seadused ette tuua, mis toreduse, kui „asjata rahakulutamise“ wastu on sihitud.

Üleüldse on rahaliku balanssi süsteem niihästi praktikas kui ka kirjanduses läbi ja läbi reglamenteerimise ja monopoli waimu täis, mis ju ka kesk-aja teisel poolel wäikekodanliku ühiskonna kohta nii iseloomulik on. Riigi alaline, wäiklane majanduslikusse elusse wahelesegamine on kõigiti feudali mõisa majandusliku elu kontroleerimisega ühesarnane, niisama ka nende kitsenduste ja takistustega kokkukõlas, mis tsunftlikkude organisatsionide tegewus tööstusele ette oli teinud; wahe seisab ainult selles, et wahelesegamise sihiks mitte enam mõisniku majapidamise ega linnaseisuse tulud ei ole, waid bürokratilise riigi, kuninga kassa tulud.

Muu seas oli monopolide müümine üks kõige lugupeetawamatest riigi sissetulekuhallikatest. Ühelt poolt läheb teatawa kaubanduse ehk walmistuseharu ühele isikule, ehk, nagu see sagedamine sündis, terwele kompaniile, monopoliks müümise läbi riigi kassa rikkamaks, teiselt poolt on jälle üksikut monopolisti palju kergem kontroleerida, kui terwet hulka iseseiswaid ettewõtjaid ja kaupmehi

Et sissewedu wähendada, määras riik sisseweetawate kaupade pääle kole suured tollid, sagedasti keelas ta aga ka üksikute kaupade sisseweo hoopis ära, et niiwiisi kodanikkusid üleüldse kiusatuse eest hoida, et need oma raha wõõramaalastele wälja ei annaks.

Rahaliku balanssi süsteemi poolehoidja oli ka esimene majanduseteadlane, kes kirjandusepõllul üles on astunud — William Stafford. Ta elas XVI. aastasaja teisel poolel, nii siis juba ajajärgul, mil kaubandusekapital juba suuresti edenenud oli. Pääle harilikkude abinõuude, mida rahaliku balanssi süsteemi läbiwiimisel tarwitati, soowitab ta weel riigile teistsuguste, palju positiwilisemate abinõuude tarwituselewõtmist, nagu näit., wäljaweo kergendamist, wäljamaa meistrite palkamist, kes omal maal seda walmistaks, mida nüüd wäljamaalt ostma peab. Suure ägedusega astub ta paljude kuningate politika wastu üles, kes riigi sissetulekute suurendamiseks madalaproowilist raha lüüa lasksiwad, raha, nõnda ütelda, järele tegiwad. Raha ei hinda Staffordi arwamist mööda mitte „nimi, waid tema sisu ja hulk“. Et Stafford juba laialdase kaubanduse edenemise ajajärgul elas, siis suutis ta enesele juba teatud mõttes seda tõeasja selgeks teha, et raha ainult kaup on, ehk küll iseäraliku tähendusega.

Mida enam kaubandus edenes, seda enam hakkas teda rahaliku balanssi süsteem takistama, kuna ta raha wäljawedu teistesse riikidesse igal wiisil takistada püüdis. Kaupmeestel, kes rahwastewahelist äri ajawad, on sagedasti suuri rahasummasid tarwis wälja wedada, et pärast weel rohkem saada, näit., ühel maal kaup odawasti sisse osta, et teisel maal kallilt ära müüa.

Kõiksugu monopolid andsiwad ka oma halbu külgesid tunda: tarwitajatele oliwad nad kahjulikud, sest et nende abil kauba hinnad kõrgeks kruwiti, kaupmeesteklassile aga selle läbi, et nad selle ettewõtlikku waimu takistasiwad, kuna nende läbi mõne äriasja ajamine ainult wähestel isikutel wõimalik oli, kes ta oma monopoliks oliwad teinud. Kõige selle tagajärjeks oli rahaliku balanssi süsteemi langemine, mis aga juba kaubanduse- ja manufakturliku kapitalismuse ajajärgul sündis.

4. Edenemise-jõuud ja selle siht wäikekodanlikus ühiskonnas.

Natural majapidamisega ühiskondades oli edenemise alg-tõukejõuuks rahwa paljunemise läbi tekkiw absolutiline ületihenemine, see, et ühiskond teatawal

tehnika edenemise astmel mitte oma liikmete arwu kohaselt eluabinõusid ei suuda muretseda. Kui aga feudal ühiskonnas uued wahekorrad wälja arenema hakkawad, kui natural-feudalliku korra wäikekodanlikuks ümbermuutmine algab, siis astub wähehawal näitelawale uus ühiskondliku edu tõukejõud — wõistlus.

Wahetuslik ühiskond on hulgast wäikestest majapidamistest kokku pandud, milledel igaühel oma walmistuse korraldaja on; kuid ei ole iseteadlikku tahtmist olemas, kes üksikute majapidamiste wastastikkuseid wahekordasid, nende wahelist tööjaotust korraldaks, ja sellepärast sünnib ka ühiskondliku produkti jaotus majapidamiste wahel organiseerimata kujul, wahetuse abil. Oma korraldamata iseloomu pärast saawad wahetuslikud wahekorrad enesele wõitluse kuju — ostja ja müüja wahel ühelt poolt, teiselt poolt ostjate kui ka müüjate eneste keskel. Niisugust iga majapidamise wõitlust kõigi teiste wastu nimetatakse wõistluseks. Ta toob kui üks raskematest olemas-olemise ees wõitluse wormidest enesega palju häda ja wiletsust kaasa, kuid selle häda ja wiletsuse hinna eest saab edenemine ostetud.

Wahetuslikkude wahekordade üle walitseb wäärtuseseadus. Kui mõni majapidamine produkti walmistuseks rohkem tööjõudu ära kulutab, kui seda teatud ühiskonnas tarwis on — rohkem, kui produkt ühiskondlikult wäärt on, siis ei suuda ta mitte ühiskondlikku wõitlust pidada, teiste majapidamistega wõistelda, ja peab sellepärast langema. Kui aga, ümberpöördult, majapidamises iseäranis täielikud walmistusewiisid tarwitusel on, kui ta produkti wõrdlemisi wähema jõuukulutamisega walmistada wõib, kui teised majapidamised, siis lööb ta wõistluses teised üle, kaswab ja laieneb. Nii siis elawad mõned majapidamised wahetuslikus ühiskonnas hästi, kuna teised eluabinõude puudust kannatawad. See eluabinõude puudus ei tule mitte üleliigsest paljunemisest, waid tema põhjust tuleb ühiskondlikkudest wahekordadest, wõistlusest otsida; temas ei kujuta ennast mitte absolutiline, waid nõndanimetatud „relatiwiline“ ületihenemine: üksik majapidamine

ei lähe ühiskonna walmistuslikus elus mitte sellepärast üleliigseks, et tema jaoks üleüldse eluabinõusid ei jatku, waid selle pärast, et ta teatawate ühiskondlikkude tingimiste kohane ei ole, — et tema tehnika mitte harilikul kõrgusel ei seisa, et tema produkt kallimaks läheb, kui see ühiskonnas harilik on.

Nende hädade pärast, mis „relatiwiline ületihenemine“ sünnitab, tekkib igas majapidamises tung wõimalikult täielikka walmistusewiisisid tarwitada, et wõistluses teistele majapidamistele wastu pidada. Nii siis on wõistlus alaliseks tehnika edenemise tagasundijaks; tehnikaliste wormide edenemine toob aga enesega omakorda ühes muutused ökonomikas ja ideologias, inimeste wastastikkustes wahekordades ja nende mõistetes.

Wahetuslikus ühiskonnas saab inimene oma tarwidusi ainult wahetuse abiga täita; wahetuse akt ise on aga wõitlus ostja ja müüja wahel — wõitlus, milles kaotamine häda ja häwinemise kaasa toob; ainus jõud, mis ostjal selles wõitluses õnne kindlustab, on raha. Sellest järgneb tung ilmotsata rahakogumise järele; järjelikult on ka see wahetusliku ilma psühholõgiline joon wõistluse wahekordade, nimelt ostja ja müüja wahekordade, tagajärg. Kogumise jänu ilmub omakord edenemise tõukejõuuna näitelawale, kuna ta inimesi ikka enam ja enam oma omandawa tegewuse wälja laiendama sunnib.

Nii saadab wõistlus mitmesuguste abinõude waral selle stihialik-psühhologilise takistuse kõrwale, mis kombe konserwatismuse näol igasugusel edenemisel takistuseks ees oli; selle läbi läheb ka edenemine ise kiiremaks, kui ta kunagi ennemalt natural ühiskonnas on olnud.

Wäikekodanliku ühiskonna elu alg-astmel püüawad wäikewalmistajad iseäraliste ühisuste organiseerimise ja hoolsa walmistuse reglamenteerimise abil wõistluse mõju wähendada, „relatiwilist ületihenemist“ kõrwale saata. Selle läbi saab edenemine ajutiselt pikaldasemaks tehtud, ehk küll ka ainult osalt, sest et wõistluse mõju ainult nõrgeneb, aga mitte täiesti ei häwine. Niipalju

aga, kui wõistlus tõesti kõrwale saadetakse, jääb weel wana edenemiseseadus jõusse, mis absolutilise ületihenemise pääl põhjeneb.

Wõrdlemisi kõige wähem on kaubandus reglamenteeritud, mille tehnika ise juba niisugune on, et ta mitmeid reglamenteerimise wormisid tarwitada ei luba. Kaubanduses saab siis ka wõistlus kõige wähemal mõõdul kõrwale saadetud, nii et selle edendaw mõju just sääl kõige tuntawam on. Sellepärast ongi ka just kaubanduse ja kaupmeesteklassi enese edenemine kõige kiirem.

Lääne-Europa ajaloos tuleb wäikekodanlikkude wahekordade edenemise ja walitsuse ajajärguks pääasjalikult XII. ja XIII. aastasada lugeda. Sellel ülemineku ajajärgul oli feudalismuse langemine alles algamas, ja selsamal ajal hakkas juba kaubandusekapital tärkama.

V.

Kaubandusekapitali ajajärk.

1. Walmistuse tehnikalised wahekorrad.

Oli kaks alg-põhjust olemas, mis wäikekodanliku ühiskonna kaubandusekapitali walitsuse alla saatsiwad: esiteks, üleüldine walmistuse kaswamine, teiseks, selle walmistuseharu iseäranis kiire laienemine, mis produktide edasitoimetamises seisab.

Walmistuse üleüldine kaswamine oli nende edenemise-jõudude paratamata tagajärg, mis wäikekodanlikus ühiskonnas tegewad on.

Kaubaweo tehnika iseäranis kiiret edenemist tuleb sellega seletada, et ühes walmistuse kaswamisega ja tööjaotuse laienemisega mitte üksi edasitoimetatawate produktide hulk ei suurenenud, waid üleüldiselt ka edasitoimetamise kaugus.

Laienew walmistus ei jää ligemate turgudega rahule, waid astub samm-sammult ikka kaugemate turgudega ühendusesse. Ikka suurem ja suurem osa produktisid toimetatakse kaugematele turgudele. Niisuguste turgude otsimine, niisama aga ka nendega läbikäimine läheb tehnikaliselt ikka raskemaks. Ühes sellega saab produktide töökojast turule toimetamine enesele üleüldises walmistuse süsteemis ikka suurema tähenduse.

Sellele wastawalt muutub ka mitmesuguste ühiskonnakihtide ühiskondlik mänguosa.

2. Ühiskondlikud wahekorrad kaubanduse-kapitalismuse ajajärgul.

a) Organiseerimata wahekorrad majapidamiste wahel.

Mida enam turg ruumi poolest laienes ja temaga otsekohene läbikäimine raskemaks, wäikekaubawalmistajal mõnikord aga ka päris wõimataks, läks, seda enam kaswas selle klassi majanduslik jõud ja ühiskondlik tähtsus, kellele selle asja ajamine eriametiks oli.

Laialdase, äramääramata ja kauge turu jaoks kaupa walmistades, kaotab wäikewalmistaja lõpuks wõimaluse täielikult ära ise oma produktisid turule toimetada, nagu ta seda ennemalt suuremalt jaolt tegi, kui turg weel kitsas, kindlasti ära määratud ja ligidal oli. Nii siis saab wiimane walmistuse operatsion — produktide edasitoimetamine — lõpulikult teistest ära lahutatud, walmistajal on wahemeest-kaupmeest tingimata tarwis — ilma selle abita ei saa ta oma produktidest lahti. See kõik aga teeb walmistaja mateerialiselt kaupmehest ärarippuwaks. Walmistaja peab oma kauba kaupmehele ära müüma, et wõimalust saada oma tööd edasi teha, kuid wahetuse-tingimised ei ole mõlemate poolte juures mitte enam ühetaolised. Esiteks, ei tunne walmistaja selle turu tõelikka tingimisi, kus kaupmees tema kaupa müüb; teiseks, ei wõi walmistaja oma produktide müümisega oodata, sest et ta oma wäikese tagawara pärast edaspidise walmistuse abinõude muretsemiseks kohe raha tarwitab. Selle wastu on aga kaupmehel kõik tarwilikud teadmised olemas, niisama wõib ta ka ostmisega oodata, kui ostutingimised ei meeldi, sest et ta wõrdlemisi palju rikkam on. Järjelikult, on walmistaja sunnitud järele andma, selle hinnaga rahul olema, mis kaupmees tema kauba eest pakub. Muidugi ei tähenda see weel mitte sugugi, et kaupmees omawoliliselt hinda nii madalaks wõiks ajada, kui ta aga tahab: esiteks, on ka kaupmeeste wahel wõistlus olemas, ja hädasunnil wõib kaubawalmistaja, ehk küll suure waewaga, ka teise ostja leida; teiseks, ei ole ka kaupmehel ühtegi põhjust käsitöölise

majapidamist halwade müügitingimistega lõpuni pankrotiks teha, sest et ta ise pääle wäikewalmistaja majapidamise häwinemise wiimasest enam ühtegi kasu ei saa ja selle läbi just oma enese hää käekäigu aluse ära õõnistab. Järjelikult eksploateerib kaupmees wäikewalmistajat niisugusel määral, et wiimane ikkagi tarwilikka walmistuse-abinõusid muretseda suudab; kõik muu aga, mis sellest üle jääb, wõtab kaupmees omale, kuna ta ostetawate produktide hinda wastawalt nende wäärtusest selle wõrra madalamaks kruwib.

Peab selle pääle tähendama, et wahemehe-ülesostjana sagedasti ka mitte päris kaupmees üles ei astu, waid walmistaja, kes ühes sellega produkti walmistuse kõige wiimaseid operatsionisid enne turulesaatmist täidab. Näit., oli kellade walmistuses, mis juba algusest saadik mitme wäikewalmistaja wahel ära jaotatud oli, kelledest igaüks iseseiswalt üksikuid kella jagusid walmistas, ülesostja osa harilikult nende meistrite käes, kes kellade üksikute jagude kokkuseadmisega ametis oliwad; ketramise- ja kudumise-tööstuses oli ülesostja amet wanutajate käes. Sisulikult el lähe need juhtumised esimesest mitte lahku: ka siingi saawad ülemwõimu need walmistajad oma kätte, kes walmistuse wiimaseid operatsionisid täidawad, ükskõik, kas ühte wõi kahte.

Ülesostja saab majandusliku ülemwõimu seda kergemine oma kätte, et wäikesed ettewõtted kõiksugu juhtuwate wapustuste wastu õige õrnad on: iga stihialine ehk majanduslik õnnetus ähwardab wäikewalmistaja majapidamist häwitada ja sunnib teda majanduslikult tugewama ühiskonna liikme, harilikult sellesama kaupmehe-ülesostja, käest minema abi otsima. Niisugusel juhtumisel astub ülesostja juba kreditori — liiakasuwõtjana — üles; walmistajale majapidamise toetuseks raha wõlgu andes, maksab ta õiguse pärast nende produktide hinna juba ette ära, mis tema wõlglane walmistab, selle läbi aga saab nende produktide hind weel enam alla surutud ja läheb walmistaja ärarippuwus weel suuremaks; harilikult annab walmistaja juba wormilikult lubaduse, et ta oma kaupa kellegile pääle kreditori ei müü.

Liiakasuwõtja ja ülesostja-kaupmees ei ole mitte alati ühes isikus ühendatud; sagedasti on need kaks ametit spetsialiseeritud. Kuid nähtuse sisu see asjaolu ei muuda — walmistaja seisukord jääb sellekssamaks. Arutihti areneb liiakasuwõtjast kaupmees wälja, kui ta oma ühiskondlikku tegewust walmistuses laiendada tahab. Ülesostja aga peab olude sunnil peaaegu alati liiakasuwõtja osa mängima, kui ta langewaid majapidamisi toetab.

Iseäranis selge pildi kirjeldatawast nähtusest annawad nõndanimetatud „külakurnajad“ („kulakud“, кулаки) Wene külades. Mitmesuguste põhjuste pärast on talupoja majapidamine õige kõikuw ja kindluseta; selles on süüdi niihästi alg-aegne wilets tehnika, mis talupoja põllupidamise kõiksugu wälise looduse muutustest, wihmast, põuast jne. äraripuwaks teeb, kui ka maksude raskus, wiljahindade kõikumine jne. Natural majapidamise juures ei olnud mõnda nendest põhjustest olemas (wiljahindade kõikumine), teiste tagajärjeks oli ainult see, et talupoja pere oma tarwitust wähendama pidi. Rahaliku majapidamise juures mõjuwad kõik need põhjused niisuguses sihis, et talupojal teatud silmapilkudel üleüldine rahapuudus kätte tuleb, mida ta tööriistade ja wiljaseemne ostmiseks, maksude maksmiseks jne. tarwitab. Et aga talupoeg oma kaupade (wilja ja, nagu pärastpoole näeme, ka tööjõuu) müümisest mitte tarwilikku summat kätte ei saa, siis on ta sunnitud ennast „kulaku“ — harilikult rikkama naabri — poole pöörama ja selle käest raha laenuks wõtma. Kulak annab küll raha, kuid määratu suurte protsentide eest (enamalt jaolt paarkümmend protsenti aastas), kus juures wõlga harilikult mitte üksi rahaga ei tasuta, waid ka tööga tasa teenitakse (kulak on harilikult ka põllupidaja) ja produktidega maksetakse (kulak on omas külas sagedasti ka ülesostja). Et aga wõlaprotsendid kole suured on, talupoja majapidamine jõuetu ja talupoeg pääle kauba oma pimeduse ja wähese seadusetundmise pärast ühtelugu petta saab, siis ei wähene wõlg kõige wõlglase waewanägemise pääle mitte kriipsu wäärtgi, waid kaswab ajajooksul ühtelugu suuremaks. Wiimaks, kui wõlg faktiliselt juba mitme wõrra tasutud on, läheb ta juridiliselt nii suureks, et talupoja majapidamine wõimatuks saab, ja tema warandus kulaku kätte läheb.

Nii siis kaob wäikewalmistaja täielik iseseiswus ära, mis tal enne olnud, olgugi et ta wormilikult küll endist wiisi wabaks jääb. Oma mateerialise jõuu pääle toetades, segab ennast ülesostja wäikewalmistaja walmistusliku tegewuse sisse, hakkab seda kontroleerima ja üleüldse kõrgema walmistuse korraldaja osa mängima.

Kaupmees määrab oma arwete kohaselt ära, kui palju produkti wõidakse walmistada, missugused tema omadused peawad olema, kunaseks ta walmis peab saama; niisama määrab ta ka produkti hinna ära. Walmistaja on sunnitud kõige sellega rahul olema ja selle järele tegema, sest et ta wastasel korral oma produktist üleüldse mitte lahti ei saa. Oma arwete kohaselt laseb ülesostja walmistajal walmistust wähendada ehk laiendada. Kaudselt wõib ta selle juures ka walmistuse tehnika pääle mõju awaldada, kuna ta teatawate omadustega kaupa nõuab. Wäikeste ettewõtete korraldamine läheb üleüldse tegeliselt suuremalt jaolt ülesostja kätte, olgugi, et nad wormilikult iseseiswaks jääwad.

Nii ühinewad wäikesed majapidamised faktiliselt ühe korraldaja wõimu alla. Siisgi ei ole ühendus kaugeltgi mitte täielik: ta jätab wäikewalmistajale selle ettewõtte sisemises korralduses suure osa tema endisest iseseiswusest alale. Niisugune on walmistuse korraldus kaubandusekapitali ajajärgul.

Kaubandusekapitali ajajärgul ei wõi walmistust enam tüüpikaliseks wäikewalmistuseks pidada. Õiguse pärast on see juba suurwalmistus turu jaoks, ehk küll suurem osa kaubawalmistuse protsessist wäikestes, üksteisest feudallikult lahutatud ettewõtetes täidetakse.

Mida kaugemale kaubandusekapital edeneb, seda suuremaks läheb tema wõim walmistuse üle, seda enam hakkab ta ennast majapidamiste sisemise organisatsioni piirkonda segama. Selle juurde peab weel tähendama, et feudallikude wahekordade jäänused kaubandusekapitali sugugi ei takista korraldawat ja ühes sellega ka ekspluateeriwat wõimu ka talupoja majapidamise üle oma kätte saamast; talupoegade wäljakurnamise läbi nõrgendawad feudalid ise nende wastupidamisejõudu kaubandusekapitali ekspluatatorlikkude tendentside wastu. Talupoegadelt rahas maksu nõudmise läbi sunnib feudal neid oma produktisid müüma ja tõukab neid sellega, järjelikult, otseteed kaubandusekapitali küünte wahele; wiimaks peab wahetuslik feudal õige

sagedasti ka ise kapitalisti-ülesostja ehk liiakasuwõtja ametit.

Arutihti wõtab ülesostja ka walmistuseks tarwisminewate materjalide muretsemise oma pääle, mida siis wäikewalmistajad tema käest ostawad. Et aga walmistajad ikka sagedamine ja sagedamine sunnitud oliwad wõlgu ostma, siis muutus terwe asjaajamine ajajooksul lihtsamaks: ülesostja hakkas walmistajale lihtsalt materjali andma, millest see temale mahatehtud hinna eest produktisid walmistas. Selle juures kaotab wäikewalmistaja muidugi weel rohkem oma iseseiswuse ära. Temast ei wõigi õiguse pärast enam ütelda, et ta oma produktisid ülesostjale müüb: ta saab ainult oma tööriistade kulutamise ja töö enese eest tasu, mis ta kapitalisti materjalide kallal teeb. Kui selle tasu osa maha arwame, mis walmistaja oma tööriistade kulutamise eest saab, siis on meie ees see, mida tööpalgaks nimetatakse. Niisugune walmistuse korraldus on teine kaubandusekapitali edenemise aste — nõndanimetatud kapitalistliku suurwalmistuse kodutöötamise süsteem.

Koduse kapitalistliku süsteemi suurwalmistuslik iseloom ei tule mitte üksi selles selgesti nähtawale, et walmis produktisid suurel hulgal turule toimetatakse, waid ka hulgawiisi materjalide muretsemises, mis siis pärast üksikute wäikewalmistajate wahel ära jaotatakse.

Arusaadaw on, et mida rohkem wäikewalmistaja faktiliselt kaupmehest-ülesostjast ära ripub, seda kergemine wõib ta oma iseseiswuse wiimased jäänused ära kaotada, seda wähem suudab ta kaubandusekapitali edaspidistele pääletikkumistele wastu panna.

Mõnikord arwab kaupmees-kapitalist pärast kaubawalmistaja täielist pankrotti jäämist kasuliku olema, temale mitte üksi materjali, waid ka tööriistasid edaspidiseks walmistuseks omast käest anda, nii et peaaegu wäikemajapidamise iseseiswuse wiimane wari kaob. See on päris kaubandusekapitali edenemise wiimane tipp, see piir, kus ta tööstusekapitaliks ümber muutub.

b) Ettewõtete sisemised wahekorrad kaubandusekapitali ajajärgul.

Wäljastpoolt muudab kaubandusekapital üksiku wäikekodanliku ettewõtte organisatsioni õige wähe. Selle eest aga muutuwad tähtsalt niisuguse gruppe üksikute liikmete wastastikkused wahekorrad oma sisu poolest.

Esialgu on kaubandusekapitali wäikemajapidamisesse sissetungimine walmistajale kasulik: ülesostja, kes kohaliste ostjatega wõistlema on sunnitud, maksab produktide eest hääd hinda ja, mis pääasi, teeb kaugete turgude jaoks suuri ettetellimisi. Kuid sel mõõdul, mil walmistaja ülesostjast mateerialiselt ära rippuma hakkab, pöördub asjal teine lehekülg. Kaubandusekapitali ike hakkab walmistajat kaswawalt, sagedasti otse üle jõuu käiwalt rõhuma. Majapidamine langeb pikkamööda, kuid järjekindlalt, kuni selle piirini, kus kaubandusekapitalil temalt enam midagi wõtta ei ole. Wäikewalmistaja teeb üle jõuu tööd, et oma seisukorda parandada, ehk wähemalt mitte halweneda lasta. Sellega kurnab ta oma, ja mitte üksi oma, waid ka kõigi teiste majapidamise liikmete, tööjõuu wiimase piirini wälja. Ta sunnib naist ja lapsi rohkem tööd tegema. Lapsed peawad juba nii noores eas rasket tööd tegema, mis nendel ennemalt just wabaks, takistuseta kaswamise ja edenemise ajaks oli olnud. Naestesugu perekonnaliikmeid ei jäeta enam koduse majapidamise juurde, mis ennemalt nende ainus amet oli, waid nad peawad ka turukauba walmistusest osa wõtma, niipalju, kui seda walmistuse tehnika lubab. Wäikemajapidamise pää muutub selsamal mõõdul oma perekonna ekspluateerijaks, mil teda ennast kaubandusekapital ekspluateerima hakkab.

Iseäranis selgesti tulewad kirjeldatawad nähtused nõndanimetatud koduste küla-käsitööliste juures nähtawale, kes käsitöö abiametina weel põllutööd teewad. Nendel ei ole enese kaitsmiseks mitte niisuguseid tugewaid organisatsionisid olemas, kui linnakäsitööliste tsunftid, ja sellepärast langewad nad palju kergemine

kaubandusekapitali wõimu alla. Ülesostja wõtab koduse küla-käsitöö produktide hinna äramääramise juures ka selle arwesse, et käsitööline omale põllutööst abi saab, ja surub hinnad nii madalaks, et teine omast kahekordsest majapidamisest waewalt kõige tarwilikumad eluabinõuud saab, et ennast ja oma peret hinges hoida. Niisuguse käsitöölise perekonna tööjõuu ekspluateerimine läheb sagedasti nii kaugele, et töötajad lihtsalt wälja surema hakkawad.

Niisamasugune lugu on ka põllumajapidamistega, mis abiametina käsitööd teewad, ja talupoja majapidamistega üleüldse.

Ei wõi seda tähelepanemata jätta, et kapital juba oma warajasel edenemise-astmel kaubandusekapitali näol, patriarhal perekonna-korda ühes perekonnaisa piiramata wõimuga ära häwitada püüab. Turu jaoks walmistamisest osawõtmise läbi saab naesterahwas perekonnaelus suure majandusliku tähtsuse; selle läbi aga kaob naesterahwa äräripuwuse mateerialine alus. Kuid äraiganenud kombed on nii tugewad, et palju aega mööda läheb, enne kui see kaubandusekapitali mõju tuntawalt nähtawale tuleb.

Linnakäsitööliste majapidamine pani kaubandusekapitalile oma tugewate tsunftlikkude organisatsionide abil kaua ja wisalt wastu, langes aga siisgi ikka enam ja enam selle mõju alla. Selle juures muutusiwad muidugi perekonna sisemised wahekorrad sellessamas sihis, kui nõrgemates küla-käsitööliste majapidamistesgi, ainult wähemal mõõdul; selle eest aga muutusiwad jälle suuresti peremehe wahekorrad tema palgatööliste — sellide ja õpipoiste wastu.

Peremehe ja tema tööliste tulude wastolu, mis enne ühise töö ja perekondlikkude, sõbraliste wahekordade tõttu ära warjatud ja wähe tuntaw oli, tuleb nüüd ikka terawamal ja selgemal kujul nähtawale. Meister, keda kapitali wõim rõhub, on sunnitud oma sellisid ja õpipoissisid rõhuma, et oma kõikuwat seisukorda wähegi kindlustada, on sunnitud nende tööaega pikendama ja nendelt intensiwilisemat tööd nõudma, nendele wähem palka maksma ja neid halwemine ülewal pidama. Omalt poolt töötawad sellid ja õpipoisid muidugi kõigest jõuust niisuguste muutuste

wastu. Endine käsitöölise majapidamise sisemine ühtlus kaob ära ja selle asemele astub äge sisemine wõitlus.

Kõike kokku wõttes wõime ütelda, et kaubandusekapitali wõim wäikekodanliste majapidamiste sisemised wahekorrad selles mõttes ümber muudab, et ta nendesse ekspluateerimise waimu asetab: perekonnapää peab tahtmata teisi perekonnaliikmeid ekspluateerima, meister — oma palgatöölisi.

c) Organiseeritud wahekorrad majapidamiste wahel.

Sedamööda, kuidas wahekord tsunfti meistri ja tema alamate wahel muutus, muutus ka tsunftlikkude organisatsionide eneste iseloom: nad muutuwad ikka enam ja enam meistrite sõjariistaks, ühelt poolt kaubandusekapitali, teiselt poolt sellide wastu wõitlemiseks.

Kapitali wastu wõitlemises täiendatakse ja laiendatakse wähehawal neid tsunfti põhjuskirjade punktisid, mis wõistluse ja hinna-alanemise wastu on sihitud; pääle selle peawad tsunftid suure hoolega riigiwalitsuste ees oma walmistuse ja kauplemise monopolide eest seisma, mis neil linnades oli, ja nende puutumatust nõudma, sest et kaubandusekapital kõigist nendest eesõigustest igal moel mööda minna ja nendest üle astuda püüab.

Kuid kaubandusekapital tungis tsunftidesse enestesse sisse. Jõukamad meistrid hakkasiwad ise, niipalju, kui seda aga tsunftide põhjuskirjad lubasiwad, ülesostjateks ja liiakasuwõtjateks; kogumisehimu sundis neid meistrid weel kaugemale minema. Nendele oliwad need tsunfti põhjuskirjade punktid wastumeelt ja paistsiwad kahjulikud olema, mis neile oma ettewõtte laiendamiseks takistusi tegiwad, niisama ka need, mis waesemate meistrite ettewõtete iseseiswust nende ahnuse wastu kaitsesiwad. Tekkis tung neist põhjuskirjade kitsendawatest määrustest mööda minna ja ka lihtsalt üle astuda. Neil meistritel, kelledel turuga otsekohene ühendus oli, ei olnud wäljaweo walmistuse juures jälle need tsunftide määrused sugugi meelt mööda, mis

produktide hinna ära määrasiwad ja neid odawalt kokku osta takistasiwad.

Praktikas ei täidetud sagedasti ka neid põhjuskirja punktisid, mis palgatööliste arwu üksiku meistri juures ära määrasiwad ja nii ettewõtete laiendamise wõimataks tegiwad.

Üleüldse hakkawad tsunftide alused kaubandusekapitali wastu wõitluses wankuma; nendes tuleb sisemise ühenduse ja ühtluse puudus nähtawale.

Selle wastu aga on tsunftide kokkuhoidmine wõitluses sellide wastu kõikumata kindel. Wõetakse kõige mõjuwamad abinõuud tarwitusele, et sellide meistriks saamist takistada, sest et meistrite arwu kaswamine wõistlust suurendada ähwardab. Õpipoiste õpeaeg määratakse wõimalikult pikaks, niisama ka selli teenimise aeg, enne kui ta meistriks wõib hakata; raskendatakse selliks ja meistriks saamise eksamit (nõutakse rasket „proowitööd“, millega eksamitegija oma osawust peab näitama), määratakse kõrged tsunfti astumise kautsjonid, pikendatakse sellide tööpäewa. Muu seas nõutakse sellidelt, et nad tingimata teatawa arwu aastaid oma ametiosawuse täienduseks wõõraid linnasid ja maid mööda ümber rändaks — tingimine, mis tol ajal õige raske täita oli, ja mis, nagu pärastpoole näeme, tsunftidele enestele suure hoobi andis. XIV. aastasajast alates hakkawad kõik niisugused muutused tsunftide korralduses õige kiiresti maad wõtma.

Kõiki neid uusi seadusi ei tarwitata elus mitte igaühe kohta ühesugusel mõõdul: meistrite poegadele tehtakse kõiksugu kergendusi, nii et nende kohta kõik järelkatsumised ja raskused lihtsaks wormitäitmiseks muutuwad, kuna aga teistest seisustest põlwenenud inimestele tsunfti astumine peaaegu wõimataks tehtakse. Tsunftlikud priwillegiumid saawad enesele kitsarinnalise seisusliku laadi — nad ei ole mitte enam osawuse ja teadmise, waid enam põlwenemise külgi köidetud.

Kõik need uuendused leiawad sellide poolt wisa wastupanekut. Mida wähemaks igal sellil wõimalus läheb oma seisukorrast wälja saada, mida enam see seisukord raskeneb, seda suuremal mõõdul astub endise

sõbralise wahekorra asemele meistri ja sellide wahel sellide seltsimehelik ühendus meistrite wastu, ühendus, mis juba waenulikku waimu täis on. Sellid asutawad omad organisatsionid — esialgu lihtsad usulikud korporatsionid ehk wastastikkuse materialise abiandmise ühisused, mis aga ajajooksul organisatsionideks ümber muutuwad, mille abil sellid oma ühiseid tulusid meistrite pääletungimise wastu kaitsewad.

Iga ühisus ühendab esialgu ainult ühe käsitööharu sellisid, kes ühes linnas elawad; kuid juba õige warakult laiendawad ühised tulud, iseäranis wastastikkune abiandmine rändamise ajal, ühisuste piirid üksikute linnade müüride wahelt wälja; loodakse linnade- ja isegi rahwuswahelised ühe ametkonna sellide ühisused. Kaugemale aga ei ole ühinemine kunagi läinud; mitmete ametkondade sellide ühendamiseni weel ei jõutud; ametkondade wahekorrad oliwad sagedasti niisama waenulised, kui meistritegi omad, kes ühe tsunfti liikmed ei olnud.

Sellid sundisiwad oma organisatsionide tugewuse tõttu meistrid õige sagedasti oma nõudmistele järele andma ja oma olukorda parandama. Meistrid omalt poolt tegiwad muidugi kõik, mis wõisiwad, et sellide ühisusi ära häwitada ja sagedasti läksgi nendel korda walitsustelt sellekohasid seadusid wälja pigistada. Kuid ka niisugustel kordadel ei kadunud need ühisused ära — nad muutusiwad ainult salajasteks ümber. Lääne-Europas kestis wõitlus tsunftide ja sellide ühisuste wahel waheldawa õnnega terwel kaubandusekapitali ajajärgul ühtesoodu edasi. Pää sõjariistadeks oliwad mõlematel pooltel streigid ja boikott.

Niisugune oli kaubandusekapitali mõju käsitööliste organisatsionide kohta.

Mis politikalistesse organisatsionidesse sõna otsekoheses mõttes puutub, siis tuleb kaubandusekapitali ajajärku absolutilise monarhia õitseajaks pidada. Läbikäimise edenemise läbi tekkinud kindel majanduslik ühendus üksikute riigi osade wahel oli maa kindla politikalise ühendamise aluseks. Selsamal ajal oliwad absolutilisel monarhial õige tähtsad ja laialdased aja-

loolised ülesanded täita, mis suuri ja raskeid wõitlusid nõudsiwad. Selles wõitluses kaswas absolutilise monarhia jõud.

Esimene nendest ülesannetest oli nende wana feudalismuse jäänuste ärahäwitamine, mis ennast muutunud ajalooliste olude järele paenutada ei suutnud ja sellepärast terwe wahetusliku ühiskonna wastu meeleäraheitlikku wõitlust olemas-olemise eest pidama hakkasiwad. Ainult majanduslikult kõige tugewam ja progressiwilisem osa feudalidest jõudis oma endist ühiskondlikku seisukorda wahetuslikkude wahekordade keeru keskel alal hoida. Nõrgemad oliwad majandusliku elu piirkonnas turu wõistluses täiesti kaitseta ja hakkasiwad kaswawa kaubanduse- ja liiakasuwõtmisekapitali hoopide all kiiresti langema; ainult endise natural majapidamise jäänuste pärast, mis nende mõisates weel alale oliwad jäänud, suutsiwad niisugused feudalid weel wähe aega wastu pidada. Kuid ka nende jäänuste kiire wäljatõrjumine rahalikkude wahekordade poolt ähwardas samm-sammult wanade feudalide olemas-olemise wõimaluse üsna ära häwitada. Niisuguse perspektiwiga ei suutnud nad leppida. Et nendel weel wanaaegne õigus alles oli läbisõitwatelt kaupmeestelt tollimaksu wõtta, siis läksiwad nad selle pääle toetades oma sõjasalkadega teede pääle wälja ja hakkasiwad kauba karawanisid rööwima, enesele ülespidamist muretsedes, kaubandusele aga, ja üleüldse ühiskondliku walmistuse edenemisele, määratu suurt kahju sünnitades. Riik taltsutas oma sõjaliku jõuu abil nende feudalide saagihimu, häwitas nende ligipääsematad lossid ära ja tegi selleläbi läbikäimise hädaohutaks, mis kaubanduse ja tööstuse edenemisele hädasti tarwilik oli.

Teiseks absolutilise riigi ülesandeks oli talupoegade mässude mahasurumine. Feudal wahekordade päris-põlwelisteks üleminek tegi talupoegade elutingimised nii wäljakannatamata sandiks, et ühes wahetusliku feudalismuse edenemisega talupoegade awalikud mässud ja rahutused ikka sagedamaks lähewad. Esialgu, kui wahetuslikud sidemed weel wõrdlemisi kitsad oliwad ja iga maakond oma iseelu elas, oli neil mässudel

enam-wähem kohalik iseloom ja nende sumbutamine kergem. Kaubandusekapital lõi üksikute maakondade wahele laialdased ja kindlad sidemed, nii et laialised rahwuslikud talupoegade wastuhakkamised wõimalikuks saiwad, mis terwest riigist üle käisiwad; et aga seesama kaubandusekapital ka talupoegade seisukorda päew-päewalt ühtelugu pahemaks tegi, siis omandasiwad need suured rahwuslikud wastuhakkamised enesele ka õieti wisa ja halastamata-toore iseloomu. Talupojasõjad, millede maharõhumiseks riiklikud organisatsionid kõik oma jõuu kokku wõtma pidiwad, oliwad Italias XIII. aastasajal, Inglismaal ja Prantsusmaal XIV. aastasajal, Saksamaal XVI. aastasaja algul.

Kõige tähelepanemisewäärilisemad nendest sõdadest on Saksamaa omad. Muu seas jätsiwad nad enesest ka huwitawa ajalooliku dokumendi järele, kus tolleaegse talupojaseisuse alg-nõudmised ja püüded selgesti ja terawalt kokku on wõetud. See on nõndanimetatud kaheteistkümne punkti manifest (1525 aastast). Sääl on järgmised nõudmised üles loetud: pärispõlwe ärakaotamine; waimulikkude ja ilmalikkude seadusewastaste maksude ärakaotamine; õige kohtumõistmine; jutlustamise wabadus; takistamata metsade, jahi- ja kalapüügi-õiguse tarwitamine; aruandmine rahwa poolt maksetawate maksude tarwitamise üle; tasu nõue awaliku isandate ülekohtu eest. . . . Talupoja, kui ka üleüldse tolleaja psühologia kohta, on see iseloomulik, et kõiki neid klassilisi, praktikalisi nõudmisi usuliste põhjendustega — Pühakirja salmidega kindlustada püüti.

Nagu ajalugu näidanud on, oli see talupoegade programm ainult oma üksikutes osades reaktsioniline (näit., nõudmine metsade, jahiõiguse jne. waba tarwituse kohta); suuremalt jaolt oli ta üleüldise edenemise sihile wastaw. Kuid talugoegade sõjad pidiwad paratamata nende kahjuks lõppema. Wõitlus wõis talupojahulkasid ainult ajutiselt ühendada; mida kaugemale asi läks, seda enam hakkas ühendusepuudus silma paistma. Selles tuli talupoja psühologia õige iseloom wahetuslikus ühiskonnas — kitsarinnaline indiwidualismus — selgesti nähtawale. See ei saagi teisiti olla. Talupoja

majapidamine on wäikemajapidamine; temas ei ole laialdast koostöötamist, temal ei ole alalisi kindlaid sidemeid teiste omasarnaste majapidamistega; järjelikult puuduwad kõik ühistunde pääl põhjenewa tegewuse alg-tingimised, ilma milleta wõimata on ühiskondlikku wõitlust pidada.

Absolutilise riigi kolmandaks ülesandeks tundmaõpitawal ajajärgul oli talupoegade pärispõlwest wabastamine.

Mitte üksi talupoja mässud ei õõnistanud pärispõlwe õiguse alusid ära, kuna nad hädaohu päewawalgele tõiwad, mis nende wahekordade alalejätmise läbi terwet ühiskonda ja feudalisid endid ähwardas. Kaubanduse-kapitalistide klassil oli pärispõlw edenemiseteel komistamise kiwiks ees, kuna ta kaubandusekapitali ei lasknud lõpulikult talupoegade majapidamiste korraldamist enese kätte kiskuda. Ka riigile, kes ühtelugu raha tarwitas, oli talupojahulk, kelle sissetulekutest feudalid suurema osa oma tasku pistsiwad, ja kes oma tegewuses maa külgi kinnitamise läbi takistatud oli, liig halwaks maksuwõtmise hallikaks. Wiimaks leidis ka osa feudalisidgi kasulikuma olewat wabade rentnikkude abil oma mõisaid eksploateerida, kui pärispõlweliste talupoegade sunnitud ja selle tõttu wähese sigiwusega töö abil maja pidada; need feudalid wabastasiwad omad talupojad ise, kuna nad neid lihtsalt maa päält minema kihutasiwad.

Mõnedel juhtumistel läks talupogade wabastamise protsess õige pikaldaselt, peaaegu iseenesest (Inglismaa); teistel juhtumistel wiidi ta seaduseandlisel teel lõpule. Suuremas jaos Europa maades lõppes ta alles tööstusekapitalismuse ajajärgu algul, kuid jõuud, mis selle protsessi elule kutsusiwad, kujunesiwad pääasjalikult kaubandusekapitali alusel.

Faktiline ühiskondlikkude jõudude wahekord paistis talupoegade wabastamise juures sellest wälja, et talupojad mõnedel juhtumistel kõigest sellest maast ilma jäiwad, mis pärispõlwe ajal nende käes tarwitada olnud, sagedamine aga ainult osast, kuna nad

teise osa eest wäljaostumaksu pidiwad maksma (s. t. lihtsalt oma maad ostsiwad).

Absolutilise riigi wõimulesaamisega hakkas endine feudalliku walitsuse organisatsion — katoliku kirik — lõpulikult langema ja lagunema.

Ehk kirik küll, nagu juba eelpool wälja selgitatud, suurema jao oma tähtsusest ühiskondlikus *walmistuses* kaotanud oli, hoidis ta omast osast *jaotuses* küünte ja hammastega kinni ja püüdis seda weel suurendadagi. See sünnitas waimulikule seisusele teiste ühiskondlikkude klasside seas palju wastaseid. Tema wastu oliwad niihästi talupoegade hulgad waenulised, kes kõige rohkem kümnese ja teiste kirikumaksude all kannatasiwad, kui ka käsitöölised ja kaupmehed, kes üleüldse kõigi feudalide ja nende seas muidugi ka waimulikude, wastu wiha kandsiwad; ja kõige wiimaks leidsiwad ka ilmalikud feudalid ja riigiwalitsejad, et laialdasi kirikumaid õige kasulik oleks oma maadele lisaks wõtta.

Igasugused ideed, mis aga kuidagi kirikuwõimu wastu waenulised oliwad, leidsiwad mitmesuguste ühiskondlikkude kihtide hingelises seisukorras häädwastukõla. Kõiksugu ketseriõpetused siginesiwad ja edenesiwad nii jõudsasti, kiiresti ja niisugusel arwul, nagu kunagi enne seda. Waimulik seisus wõitles nende wastu, kõiki abinõusid tarwitades, et aga iga kriitikalist mõtteawaldust ära lämmatada. Kuid seda enam hakati katolitsismust wihkama. Ketserite wõidulesaamine oli kindel — algas usuliku reformatsioni aeg.

Ilmus terwe rida sektisid, mis kõige mitmekesisemaid usulisi õpetusi üles seadsiwad, neid mitmesuguste piibli tekstide abil tõendades. Kuid asja sisu oli igalpool üks: kadugu waimulikud feudalid! Tekstisid seletati wahest ehk nii ja naa, nende sisu oli aga käpuga katsutaw, selle juures ei olnud midagi kahelda.

Oma endise eksploateerimise õiguse eest wõideldes, tegi katoliku waimulik seisus kõige koledamaid hirmutöösid. Selles wõitluses eraldas ta enesest imekspanemisewäärt tugewa ja kindla organisatsioni wälja, millest otstarbekohasemat waewalt ette wõib kujutada

— jesuitide ordo. Inkwisitsioni tegewuses tõusis terror kõige kõrgema tipuni.

Kuid kõik see määratu töö suutis ainult ajutiseks reformatsioni wõidukäiku takistada. Esimesed reformatorid langesiwad wõitluses, Luther ja Kalwin aga jõudsiwad juba wõidule.

Italias, Hispanias ja Portugalias jäi katolitsismuse endine wõim alale: Italiale oli see kasulik, sest et paawstid tema kasuks terwet tolleaegset ilma eksploateerisiwad; Hispanias ja Portugalias jäi ta sellepärast seisma, et nimetatud maade majanduslik edenemine teatawatel põhjustel XVI—XVIII. aastasadadel kängu jäi, wõi õiguse pärast koguni õige suuresti tagurpidi läks.

Riik konfiskeeris waimuliku seisuse maad ära, mille tagajärjel suur hulk talupoegi ka maast ilma jäi; konfiskeerimist põhjendati sellega, et seda nende ebauskude wastu wõitlemiseks tarwis olla, mida katoliku kirik laiali laotab. (See on hää näitus selle kohta, kui suuresti inimeste ideed nende tuludest ära ripuwad, ehk seda ärarippuwust küll harilikult mitte ei tunta).

Kaubanduse-kapitalismuse mõjul lagunewate ja langewate tsunftlikkude korporatsionide warandused saiwad ka paljudel juhtumistel riigi poolt konfiskeeritud.

Talupoegade wabastamine ühelt poolt, mis nende täielise ehk osalise maata jätmisega ühendatud oli, teiselt poolt waimuliku seisuse ja käsitööliste korporatsionide waranduste konfiskeerimine, mille tagajärjel määratu hulk waesid, kes enne nendest warandustest elasiwad, ilma pääwarjuta ja abita jäiwad — kõik see lõi hulga ulualuseta inimesi, kelledel ühiskondlikus walmistuses ühtegi osa ei olnud, hulga nõndanimetatud „parasitilist proletariati", kes alatasa ühiskondlikku julgeolekut ähwardas. Selle proletariati ajaloolikust saatusest tuleb weel juttu teha, kui meie tööstusekapitali ajaloo juurde jõuame.

3. Kaubanduse ajajärgu ühiskondlik psühologia ja edenemise jõuud.

Kaubanduse-kapitalismus on wahetusliku ühiskonna edenemise teine aste — aste, mis esimesega nii ligidases ühenduses seisab, et meie teda ainult uurimise kasude pärast iseseiswalt tundma oleme õppinud. Oma päajoontes edeneb ühiskondlik psühologia ikka sellessamas

sihis edasi, mida meie juba natural ühiskonna wäikekodanlikuks üleminemise ajajärgul tundma õppisime; psühologiline päätüüpus on ikka weel wäikekodanlik.

Kindlad tööstuse korporatsionid ja feudal-päris-põlwelised wahekorrad hoidsiwad isiku wäikekodanlikus ühiskonnas osalt weel endises patriarhallikus rõhutud olekus — tingimine, mis isiku edenemist takistas. Kaubandusekapital murdis tsunftide wõimu ja häwitas päris-põlwe, millega ta isiku wabanemisele suuresti kaasa aitas. Patriarhallikud wahekorrad jääwad ainult kahe ühiskondliku ühinemise pooluse juures jõuusse: politikalises wormis absolutilise monarhia ja perekondlises wormis era-majapidamise näol. Kuid ka siin wõib mõnda muutust tähele panna.

Selle läbi, et kaubanduseline läbikäimine ikka kindlamine üksikuid maakondasid ja isegi terweid riikisid kauguse pääle waatamata üksteise külgi seob, suureneb ja laieneb ühtelugu inimeste teadmiste tagawara. Teaduste edenemise tarwidust hakatakse ikka rohkem ära tundma; ka selles asjas on kaubitsejate-klass ühes oma palgatöölistega (poesellid, raamatupidajad, kauba agendid jne.) muust ühiskonnast ees: wahetus sunnib neid kaubaraamatuid pidama, paremaid müügi- ja ostuturgusid otsima, oma maa majanduslikka ja juridilisi tingimisi tundma õppima, niisama aga ka ennast wõõraste maade kombete ja seadustega tutwustama, wõõraid keelesid õppima jne. Endised waimulikud koolid ei suuda ja ei kõlbagi seda ülesannet täitma; tekkiwad, esialgu ainult linnades, ilmalikud koolid. Nende koolide organiseerimisest ja ülewalpidamisest wõtawad ka ilmalikud feudalid elawalt osa, sest ka nemad näewad niisama, kui linnalasedgi, hariduses abinõuu waimuliku feudalismuse wastu wõitlemiseks. Ka alamates rahwakihtides laguneb hariduse poole püüdmine laiali; juba see asjaolu, et kaubanduse- ja liiakasuwõtmise-kapital rahwa rumalust ilma armuta ekspluateerib, aitab selle püüde tärkamisele suuresti kaasa. Ja ka kaubanduslik ja liiakasuwõtlik ekspluateerimine ise nõuab, et wähemalt ülesostja ja liiakasuwõtjagi kirja mõistaks. Pääasi on aga see, et talupoeg kirjaoskamises, hariduses ainust

abinõuu hakkab nägema, mis teda tema raskest seisukorrast wälja wõib aidata, ühiskondliku trepi kõrgema astme pääle upitada.

Selsamal ajal saawad ka mõned tähtsad takistused kõrwale toimetatud, mis enne rahwahariduse edenemisel tee pääl ees oliwad. Pärispõlwe langemine on selles mõttes iseäranis tähtis: pärispõlweliste wahekordade walitsuse ajal, nagu enne feudallikude ajalgi, ei olnud mitte üksi haridus, waid ka lihtne kirjaoskaminegi talupojale üleüldse mitte kättesaadawad; isandate seisukohast on igasugune haridus talupojale kasuta, tema „kõlblusele“ isegi kahjulik.

Teadmiste edenemise kõrwal kõdunewad natural fetishismuse jäänused ikka enam ja enam. Iseäranis selgesti tuleb see protsess nähtawale, kui katolitsismust nende reformatorlikkude õpetustega wõrrelda, mis tema asemele astusiwad.

Kuid selle wastu edenes ja juurdunes ühiskondlikus psühologias kauba fetishismus ikka sügawamale. Temaga ligidases ühenduses olew rahajänu ja selle wäsimata otsimine on kesk-aja teise poole ja uue-aja alguse karakterlik joon. Ühe ja sellesama sihiga jatkasiwad alkemistid imekspanemisewäärilise wisadusega oma tagajärgedeta jäänud tööd, ja wõtsiwad igasugused õnnekütid kaugeid ja kardetawaid reisisid ette; filosofiline kiwi ja India mängisiwad tolle aja psühologias ühesugust osa.

Ka tundma-õpitawa ajajärgu majanduslikkudes waadetes wõib wahetusliku fetishismuse edenemist selgesti märgata. Kuid neid on parem manufaktur-ajajärgu waadetega üheskoos tundma õppida, milledele nad oma sisu poolest õige ligidal seisawad. Siin peame ainult tähendama, et kaubandusekapital need arwamised ära häwitas, mis ennast „rahaliku balanssi“ politikas awaldasiwad. Kaubandusekapitalile on teataw wahetuse ja kaubawedamise wabadus igapidi kasulik ja isegi tarwilik. Kõik raha wäljawedamise takistused kitsendawad kaubandusekapitali operatsionisid. Monopolide süsteem on aga kaubanduse-kapitalistile alnult sääl meelt mööda, kus ta need monopolid oma enese kätte saab. Näitelawale astub „merkantilistide“ ehk „kauba balanssi“ kool. Ka selle õpetuse järele seisab ühiskonna rikkus ikka wana wiisi rahas, kuid raha saamiseks ei ole waja selle kooli arwamise järele mitte nii palju selle eest hoolt kanda, et

teda mitte wälja ei weetaks, waid selle eest muretseda, et teda wõimalikult palju sisse weetaks. Selleks soowitab kauba balanssi kool, et riik mitmesuguste abinõudega omamaa tööstust toetaks ja kõrgete tollimaksude abil nende produktide sissewedu takistaks, mida omal maal wõib walmistada. Pääle selle soowitab merkantilistide kool riigil üleüldse teatawas mõttes walmistuse ja kaubanduse reglamenteerimises ja monopolide süsteemis ettewaatlikumalt talitada. (Pikemalt sellest koolist w. tagapool).

Edenemise alg-tõukejõuuks kaubandusekapitali ajajärgul on, nagu igas teisesgi wahetuslikus ühiskonnas, wana wiisi wõistlus. Sel mõõdul, mil wanad takistused — feudallikud ja tsunftlikud wormid, üleliigne tööstuse ja kaubanduse reglamenteerimine riigi poolt jne. teelt kõrwale toimetatakse, tuleb wõistluse mõju ikka selgemine ja terawamine nähtawale, ja läheb ühiskonna edenemine ikka kiiremaks.

Kaupmeesteklass käib oma edenemises eesotsas ja tõmdab teisi ühiskondlikka jõudusid, ja kõige päält — riigiwalitstsusi, oma järel. Tema alalõpmata jaht turgude järele, tung wahetuse piirkonda laiendada, toob enesega meresõidu tehnika täienemise kaasa: õpitakse suuremaid ja tugewamaid laewu ehitama, mis isegi okeani pääl sõitmiseks kõlbawad; astronomia progress ja kompassi tundmaõppimine teewad laewa juhtimise kergemaks ja julgemaks.

Üleüldise läbikäimise edenemisega ligidases ühenduses seisab terwete uute tööstuseharude tekkimine, mis omakorda edaspidise majandusliku elu päälę suurt mõju awaldawad; need tööstuseharud on kirjapaberi walmistamine ja raamatutrükkimine. Nendel walmistuseharudel on igasuguste teadmiste laialilaotamises määratu suur tähtsus, mispärast nad töö sigiwuse edenemiseks suurel mõõdul kaasa mõjuda wõisiwad.

Üleüldine elu edenemine awaldas oma mõju ka teistes tööstuse piirkondades. Walmistus laienes, tehnika muutus. Üleüldiselt langeb just kaubandusekapitali ajajärguga see ajajärk kokku, mida ajalooteadlased sagedasti „suurte leiduste ajajärguks“ nimetawad.

Seesama aeg langeb ka nõndanimetatud „rennessanssiga“, s. t. „teaduse ja kunsti uuesti sündimisega“ ühte, mille juures klassika-ilmalt pärandatud juridilised, kirjanduslikud ja kunstilised

eeskujud suurt osa mängisiwad. See pärandus seisis nii kaua ilma tarwitamata, kuni ühiskonna wahetuslik läbikäimine jälle nii kõrgele jõudis, kui kõrgel wana-aja ilm oma õitseajal seisis; kui ühiskond aga kord juba nii kaugele oli jõudnud, kergendas ja kiirendas wana-aja ilma pärandus uute mõtte- ja praktikalise tegewuse wormide tekkimist.

Ajaloolikult wõime kaubandusekapitali ajajärgu alguseks Lääne-Europa lõunapoolses osas XIII. aastasada, põhjapoolses — ligikaudu XIV. aastasaja lõppu nimetada. Sisulikult ei saagi kaubandusekapitali enese edenemist wahetuslikkude wahekordade edenemisest terawasti ära lahutada. Tingiwalt wõiks kaubandusekapitali ajajärgu lõpuks XVI. aastasaja algust nimetada, kuna esimesed manufakturid tekkima hakkasiwad; kuid ka pärast seda läks kaubandusekapitali kaswamine, tema ühiskondliku mänguosa suurenemine tööstusekapitali progressi kõrwal ühtesoodu edasi.

Kaubandusekapitali esialgse tekkimise põhjuseks oli Italia linna-wabariikides (Wenetsia, Genua ja teised) nende waheltkaupleja tegewus Lääne-Europa ja Asia maade wahel.

Niisuguse waheltkauplemise abil saiwad Italia linna-wabariigid, kes oma geografilise seisukorra pärast niisugust ametit pidiwad pidama, mõlemaid walmistuse piirkondasid eksploateerida, millede wahel nad ühendawaks lüliks oliwad.

Kaubandusekapitali edaspidise edenemise ja sellest järgnewa turgude-jahi tagajärjeks oli uute maade ja ilmajagude: Amerika ja Afrika ranna, ülesleidmine; niisama leiti ka weetee Ost-Indiasse ja Hiinamaale. Selle tõttu hakkas kaubandusekapital nendes maades suure kiirusega edenema, mis oma mereäärse seisukoha pärast kõige paremine uusi turgusid oma kasuks tarwitada wõisiwad, — kõige esmalt Hispanias ja Portugalias. Endine, kuiwamaaline kaubitsemine Ida-Asiaga jäi peaaegu täiesti soiku; sellele wastawalt hakkasiwad ka Italia linna-wabariigid kiiresti langema.

Hispania, kes pärast seda uute maade eksploateerimise oma monopoliks tegi, jõudis warsti kõige kõrgemale rikkuse ja wõimu tipule. Amerika kallid metallid

mängisiwad selles rikkakssaamises kõige tähtsamat osa. Ja üleüldse hakkas terwe Europa kaubandus rahametallide juurdewoolu mõjul kiiresti edenema.

Kuid ka Hispania kaubandusekapitali õitseaeg oli lühike ja kindluseta, sest et ta wastawas walmistuse õitswuses Hispanias eneses tuge ei leidnud. Kaubitsemine ja majanduslik ülemwõim läks Hollandi kätte, kelle tööstus jõudsamine edenes (Hollandi asemele astus pärast, nagu teada, Inglismaa).

Selsamal ajal, kui kaubanduslik ülemwõim ühe maa käest teise kätte läheb, laieneb ühtesoodu kaubandusekapitali korraldaw mänguosa walmistuse piirkonnas: ta saab enesele ikka enam ja enam tööstusekapitali kuju, kuna ta oma mõju walmistuse käigu pääle ühtelugu suurendab.

VI.

Tööstuse-kapitalismus.

Manufakturide ajajärk.

1. Ühiskonna wahekord looduse wastu.

Peaaegu juba wäikekodanliku ühiskonna algusest saadik edenes tööstuse piirkonnas kõige kiiremine kaubandus (turgude otsimine, kaupade edasitoimetamine, kaubaladude korraldamine, ostu ja müügi organiseerimine jne.). Sellega wõib, nagu juba tähendatud, „kaubandusekapitali“ tekkimist ära seletada, s. t. korraldawa mänguosa osalist kaupmeesteklassi kätte ülemineku ühiskondlikus walmistuses. Ka kaubandusekapitali ajajärgul läks edenemine wanal sihil edasi, ja selle tagajärjeks oli lõpulikult see asjaolu, et kõik teised walmistuseharud kaubandusekapitali tarwidustega wõrreldes kaugele m a h a jäiwad.

Kõige rohkem maha jäänud oli muidugi teada põllupidamine. Kuid põllupidamise tehnika ja terwe tolleaegse ajalooliselt arenenud põllumajanduse tingimised oliwad niisugused, et nad igasugust edenemist selles piirkonnas takistasiwad: feudallikude wahekordade iseloom on õige konserwatiwiline, pärispõlweliste wahekordade walitsus aga rõhub nii koledasti töötajaid, et igasugune edenemine saab maha surutud. Sellepärast peame põllupidamisest iseäraldi kõnelema: tundmaõpitawal ajajärgul ei tulnud tema piirkonnas tähtsad tehnikalised reformid mitte weel päewakorrale.

Uute turgude otsimise sihiga linnatööstuse produktide jaoks wõeti, nagu teada, suur hulk kaugeid reisisid ette, millede tagajärjeks europlastele siiamaale tundmata, looduslikult mõõtmata rikaste maade ülesleidmine oli: õpiti terwet Amerikat tundma, suur osa Afrikast ja lõuna-ida Asiast käidi läbi, alustati läbikäimist sadandete wäikeste ja suurte enne tundmata saartega. Uute maade paljaksriisumise järele, ehk ka ühes sellega, algas nende koloniseerimine Europa ülearuse rahwaga ja nende looduslikkude rikkuste eksploateerimine osalt waba, osalt pärispõlwelise, osalt orjade tööga.

Uuesti leitud maade walmistus tõmmati ka kaubandusekapitali tegewuse piirkonda. Nõudmine ümbertöötawa tööstuse produktide kohta oli nendel uutel turgudel nii suur ja kaswas nii kiiresti, et seda kodune kapitalistlik ja käsitöölik walmistus mitte täita ei suutnud, mis üksikute wäikeste ettewõtete wahel ära on killustatud ja nii tarwidust mööda kiiresti laieneda ei saa. Selsamal ajal tegiwad suured kaubanduse piirkonda kontsentreeritud kapitalid laialdase, turu tarwidustele wastawa weo- ja kaubanduse-tööstuse edenemise täiesti wõimalikuks.

Kaubandusetööstuse kohta on teiste tööstuseharude produktid „toores materjal", niisama, nagu kudumisetööstusele ketruse ja saapatööstusele — nahatööstuse produktid materjaliks on. Kui ketrusetööstus oma edenemises kudumisetööstusest maha jääks, siis peaks kangrud, kes mitte tarwilikku lõnga ei saa, asjata oma tööjõudu kulutama ehk jälle selle eest muretsema, et ketrusetööstus laieneks. Niisamasugune oli ka kaubandusekapitali ülesanne: ta pidi kas oma edenemises seisma jääma, ehk selle eest muretseda katsuma, et ümbertöötaw tööstus tarwilikul mõõdul laieneks. Ja kaubandusekapitalil oli selleks jõudu küllalt, et seda ülesannet wiimasel teel läbi wiia.

Missuguses sihis pidi siis kaubandusekapital tegew olema, et töö sigiwust ümbertöötawas tööstuses tõsta?

Tööstuse tehnika seisukord oli järgmine: wäikewalmistuse edenemine oli, wõib ütelda, peaaegu täiesti lõppenud; peaaegu iga käsitööharu oli nii kaugele

spetsialiseeritud, et igaüks nendest ainult ühte seltsi produktide walmistamisega tegemist tegi. Tööriistad niisuguse töö jaoks oliwad tehnikaliselt kõigiti niisuguse walmistuse kohased. Kaugemale nad enam täieneda ei saanud. Sellest seisukorrast ei saanud walmistus peaaegu sammugi enam kaugemale minna, kui ta endist wiisi wäikeste ettewõtete wahel ärajaotatult seisma pidi jääma. Tarwis oli suuri ettewõtteid organiseerida, kus wõrdlemisi laialisem tehnikaline tööjaotus wõimalik oleks olnud, kuna olemas olewad tingimised edaspidise ühiskondliku tööjaotuse edenemisele liig suuri raskusid tegiwad.

2. Walmistuse ühiskondlikkude wahekordade edenemine manufakturliku kapitalismuse ajajärgul.

a) Manufakturide tekkimise sotsialsed eeltingimised.

Nüüd, kus meie ennast ühiskonnas sündiwate muutuste tehnikaliste alg-tingimistega tutwustanud oleme, wõime uute walmistuse wormide tekkimise majanduslikkude tingimiste juurde üle minna.

Et manufakturlik walmistus kõige päält suurte ettewõtete kaupa organiseeritud saab, siis on tema wõimalikuks saamiseks tarwilik, et ühe korraldaja kätes suur hulk walmistuse-abinõusid (ehk raha, mille eest wahetuslikus ühiskonnas alati walmistuse-abinõusid saada wõib) ühendatud oleks. Kaubanduse-kapitalistidel oliwad need abinõuud olemas. Püüame põhjusjoontes enesele kõige päält seda nõndanimetatud esialgse kapitalide kogunemise protsessi üles joonistada, protsessi, mille teel kapitalid esialgu kaubanduse-kapitalistide kukrusse kogunesiwad.

Feudalismuse ja pärispõlwe-õiguse ajajärgul kogunesiwad suuremad warandused feudalide kätte äraripuwate talupoegade eksploateerimise läbi. Uute maade ärawõtmise ja koloniseerimise juures seadsiwad europlased sääl kas pärispõlwelised ehk orjalikud wahekorrad jalule, mille tõttu sääl just niisamasuguse eksploateerimise teel määratu suured rikkused loodi. Sagedasti

saiwad sarnasel moel kogutud warandused sõdade ja rööwimiste teel weel suuremal mõõdul ühistesse kätesse koondatud.

Linnade käsitööstus oli nii organiseeritud, et tema juures esialgu iga tähtsam kogumine wõimata oli. Üldiselt oli seisukord niisugune, et linn oma kõrgema kulturi ja iseäranis oma kindla ühendusega tööstuslikkude organisatsionide abil feudalliku küla majapidamist süstematiliselt kooris — selle produktisid alt nende wäärtuse ostis. Kaupmeesteklass, kes wahetuse juures wahemeheks oli, sai sellest muidugi kõige rohkem kasu, kuna ta niihästi talupoegade rõhutud olekut, kui ka feudalide pillamist eksploateerida oskas. Niiwiisi muutus siis talupoegade töö linnade kapitaliks ümber. Pääle talupoegade ja feudalide sattusiwad warsti ka käsitöölised kaupmeeste wõimu alla: koduse kapitalistliku walmistuse juures jätab kapitalist wäikewalmistajale ainult nii palju järele, et see oma tööd edasi saaks jätkata, lisatöö aga läheb kõik kapitalisti kasuks.

Nii läks kogunemise protsess mitmesuguseid teesid mööda ühe sihi poole — kaubandusekapitali kaswamisele.

Kõige wähemat osa nende rikkuste tekkimise protsessis, mis tööstuse-kapitalismusele alguseks saiwad, wõis wäikewalmistajate o t s e k o h e n e k o k k u h o i d m i n e mängida, millele kodanlik majanduseõpetus esialgses kapitalide kogunemise protsessis kõige suurema tähenduse andis. Ta püüdis nimelt tõendada, et kõik, ehk wähemalt suurem osa kapitalidest kapitalistide eneste ja nende esiwanemate isikliku töö läbi on tekkinud; kokkuhoidliku elamise pärast ei tarwitanud nad mitte kõike ära, mis nad walmistasiwad ja pärandasiwad kogutud waranduse järeltulewale põlwele; see kogus jälle oma korda jne., kuni suur kapital sündis. Niisuguse arwamise põhjendamatus tuleb kohe nähtawale, kui määratu suuri tööstuse-ettewõtete kapitalisid nende kopikuliste korjandustega wõrrelda, mida wäikewalmistajad faktiliselt kõige parematel tingimistel teha wõiwad.

Edasi tarwitas manufakturlik suurwalmistus osawaid

organisatorisid, keda juba elu ise sarnase ameti jaoks ette walmistanud. Kaubanduse-kapitalistide klass oli selleks kõigiti kohane. Kaubanduse-kapitalist sai, sellest rääkimata, et ta oma enese kaubamajapidamise korraldaja oli, mis ikkagi keskmiselt enam suur-, kui wäike-ettewõtte laadi kandis, — ka teisel teel oma uuele tööstuse-kapitalisti tegewusele ette walmistatud — ta wõttis tähtsa osa wäikeste tööstuse-ettewõtete korraldamisest oma pääle; nagu juba eelpool nägime, läks paljude wäikeste ettewõtete järel walwamine ja kontroll sellepärast faktiliselt kaubanduse-kapitalisti kätte, et ta nad oma kapitali abil „koduse kapitalistliku walmistuse süsteemi“ wiisil ühendas.

Täidesaatlikku tööd toimetawad õigetes kapitalistlikkudes ettewõtetes palgatöölised. Ori ja pärispõlweline ei saa palgatöölised olla: nendel ei ole oma tööjõuu üle ühtegi õigust, sest et see mitte nende, waid nende omanikkude meelewalla all on; ainult isiklikult wabal töötajal on oma tööjõuu kohta täieline wõimus käes, ainult tema wõib seda müüa.

Kuid waba töötaja ei hakka oma tööjõudu müüma, kui tal mõned teised eluabinõuud olemas on. Kui tal kõik tarwilikud walmistuse-abinõuud — tööriistad, materjal, töökoda — enesel on, siis ei lähe ta palga eest wõõra tööd tegema, waid hakkab oma iseseiswat maja pidama. Järjelikult on tööstuse-kapitalistile töötajat tarwis, kellel oma walmistuse-abinõusid ei ole, ehk, kes nendest, nagu öeldakse, „waba“ on.

Isiklikust ärarippuwusest ja walmistuse-abinõudest waba inimest nimetatakse proletarlaseks.

Talupoegade maa küljest ja pärispõlwelistest wahekordadest wabastamine, mis kesk-aja lõpul ja uue-aja algul (kaubanduse-kapitalismuse hilisemal ajajärgul) sündis, oli proletariati alg-hallikaks.

Weel enne, kui see wabastamine wormilikult seaduseandlikul teel korda saadeti, hakati teda elus suurel mõõdul tegelikult läbi wiima ja nimelt, suurewiisilise maa päält ärapõgenemise näol. Feudalide talupoegade eksploateerimine oli, nagu juba tähendatud, nii suur, et selle tagajärjeks sagedasti talupoegade majapidamiste

täieline pankrotti jäämine oli ja maa külgi kinnitatud talupoegade seisukord igal pool täiesti wäljakannatamataks läks. Küladesse jääwad ainult passiwilisemad iseloomud järele, kes kaswawat wälist rõhumist ja perekondlikkude traditsionide raugemata rusumist wälja jõuawad kannatada. Aktiwilised iseloomud, energilikud tüüpused — neid on muidugi wähemus — jätawad külad maha. Suurem osa nendest muutub pääwarjuta hulgusteks, teised aga, kes auusast tööst elada tahawad, tungiwad linnadesse.

Talupoegade wormilik wabastamine kiirendas ja kergendas ainult proletariati tekkimise protsessi. Inglismaal, kus üleüldisriiklikku wabastamise-akti olemasgi ei olnud, kadus pärispõlwe õigus iseenesest õige warakult ära, osalt sellepärast, et talupojad energilikult tema wastu wõitlesiwad, osalt jälle sellepärast, et palgatöö pärispõlwelisega wõrreldes kasulikum oli. Sääl astus ärarippuwa talupoja asemele jaolt maarentnik — farmer, jaolt sulane ehk pool-sulane. Kui farmer korralikult renti ära ei tasunud, siis kihutas maaomanik (landlord) selle minema ja rentis maa teisele wälja. Sel teel läks maa rikkamate farmerite kätte, kes rohkem ja korralikumalt renti maksta jõudsiwad. Suured hulgad talupoegi jäiwad niiwiisi maast ilma.

Suur tähendus talupoegade maata jäämise juures oli nõndanimetatud maale „aia ümber tegemisel“ — nähtusel, mis suurel mõõdul niihästi Inglismaal, kui ka Europa kindlal maal ette tuli. Oma wormilikkude õiguste, õiguse pärast aga toore wägiwalla, pääle toetades, wõtsiwad maaomanikud talupoegadelt kogukondlikud maad ära, mis juba ammust ajast saadik nende käes tarwitada olnud. Ei ole raske ette kujutada, kuidas see ekspropriieerimine talupoegade isegi juba korrast ära läinud majapidamise pääle mõjus ja nende proletarlaseks muutumisele hoogu andis.

Kui maaomanikul kasulikum oli talupoegade põllupidamise asemel karjakaswatust sisse seada, siis kihutas ta lihtsalt oma maa päält kõik talupojad minema ja asetas karja asemele, keda wäikene arw palgatöölisi ära talitada wõis. Niisugune lugu tuli iseäranis selgesti

Inglismaal nähtawale, kui XVI—XVII. aastasajal Hollandi ja pärastpoole kaswaw Inglise willatööstus suurel mõõdul willa hakkas tarwitama, ja willa hind selle tõttu tõusis. Lammastepidamine läks õige kasulikuks, ja mõisnikud hakkasiwad suure hoolega talupoegade maid karjamaadeks ümber muutma — sadade tuhandete talupoegade asemele asusiwad milljonilised lambakarjad.

Ja just Inglismaal, sääl, kus tööstuse-kapitalismus iseäranis jõudsasti ja lopsakalt edenes, oli talupoegade maata jäämine kõige täielikum. Sääl kestis see protsess pääle 300 aasta (pääasjalikult XIV—XVIII. aastasajani) ja lõppes sellega, et talupojad-maaomanikud peaaegu täiesti ära kadusiwad ja kõik maa landlordide kätte läks.

Järgmiseks proletariati tekkimise hallikaks oli, nagu juba eelpool tähendatud, waimuliku seisuse ja käsitööliste korporatsionide waranduste konfiskeerimine, mis hulga waeseid ilma abita jättis, keda enne nende asutuste poolt ülewal peeti. Edasi, oli niisamasugune tähendus ka sellel, et feudalid oma suurearwulise hoowikonna lahti lasksiwad. See nähtus oli nende muutuste paratamata tagajärg, mis feudali psühologias rahaliku majapidamise edenemine ja, iseäranis, kaubandusekapitali edenemine korda saatis. Feudal oli endistel aegadel seda tugewam, mida suurem tema käsualuste arw oli; sellepärast oli ka täiesti loomulik, et ta enesele wõimalikult suurt saatjate salka soetada püüdis, seda enam, et tol ajal majapidamisest ülejäänud produktidega muud midagi teha polnudgi, kui hoowikondlastele ja teistele parasitidele ära sööta (näit., toitis graf Warwick „kuningatetegija“ iga päew omal kulul 30.000 inimest). Kui aga raha feudalide pääjõuuks muutus, siis lasksiwad nad omad „inimesed“ lahti.

Pankrotti jäänud käsitöölised oliwad ka üheks proletariati hallikaks, mis mitte nii palju kwantitatiwiliselt tähtis ei olnud, kui kwalitatiwiliselt: endistes käsitöölistes leidis tööstusekapital enesele wäljaõppinud, juba algusest pääle töö jaoks kõlbliku tööjõuu, mida kerge oli kapitali sihtide järele paenutada, kuna aga proletarlasi, kes maalt linna oliwad jooksnud, proletarlasi-hulguseid, proletarlasi-kerjuseid, proletarlasi, kes

parasitiliste hoowikondlaste keskelt wälja oliwad tulnud, enne tarwis läks õpetada ja tööle harjutada. Esialgu ei ole pankrotti jääjate käsitööliste arw wõrdlemisi mitte suur, pärastpoole aga, kui käsitöö edenewa kapitalistliku suur-walmistusega wõistlema peab, kaswab ta määratu suureks.

Analogiline tähendus, kui ühel manufakturide-proletariati hallikal, oli ka käsitöö sellidel ja õpipoistel — wäikeste ettewõtete palgatöölistel.

Niisugune oli „esialgne palgatööjõuu kogunemine", mida tööstusekapitali tärkamiseks ja edenemiseks tarwis läks.

Wahetusliku ühiskonna edenemise stihialine iseloom paistab muu seas ka sellest wälja et „esialgne palgatööjõuu kogunemine" mitte tööstusekapitali tarwidustele wastaw ei olnud, et ta harilikult palju suurem oli, kui selle tarwituseks waja läks. Nii, näit., oli Inglismaal XVI—XVII. aastasadadel sadatuhandete kaupa inimesi, kelledele tööstus ametit anda ei suutnud. Nad oliwad sunnitud hulguste, parasitide, elu elama, mis ühiskondlikku rahu tõsiselt ähwardas. Ühegi abinõuu ees ei jäädud seisma, et neid aga taltsutada: neile põletati märgid külgi, neid piitsutati, neil lõigati kõrwad ära, ja kui nad iseäranis kangekaelsed oliwad, poodi neid ülessegi, kuid see kõik ei aitanud suuremat. Sisulikult oli neil abinõudel see tähendus, et nad koduta proletariati edenewa kapitali tarwiduste jaoks distsiplineerisiwad, ühiskonna elementisid, kelledel oma majapidamist ei olnud, uue organisatorliku klassi püüetele wastawas sihis kaswatasiwad. Kuid mitte alati ei püütud niisuguste abinõudega mõjuda. XVI. aastasaja lõpul pani Inglise walitsus jõukamatele klassidele waeste kasuks maksu pääle; seda tehti sellepärast, et seadusliku parasitismuse abil põllupidamist ja kapitali ometi wähegi seadusewastase parasitismuse tooreste wormide — röövimise, warguse jne. — eest kaitsta, — niisama ka sellepärast, et tööliste wäljasuremisele tõkkeid teha, kuna ju kapitalil neid alati tarwis wõib tulla.

Nendes maades aga, kus pärispõlw kaua wastu pidas, tuli kaubandusekapitalil tema tärkamise ajal sagedasti, otse ümberpöördult, waba tööjõuu p u u d u s kätte. Sääl organiseeris kapital, ennast olude kohaseks paenutades, manufakturisid, kus pärisorjad töötasiwad. Kuid pärisorjade töö puudused oliwad sellel juhtumisel nii suured, tema sigiwus nii wäikene, et kapitalistid ise sunnitud oliwad walitsusele palwekirjasid saatma ja oma talupoegade wabastamist nõudma.

Ettewalmistatud korraldajad, esialgne kapitalide ja waba palgatööjõuu kogunemine — need on alg-tingimised, mis tööstuse-kapitalismuse wõimalikuks teewad.

b) Kapitalistlikkude tööstuse-ettewõtete tekkimine ja nende põlwenemine.

Kodune kapitalistlik walmistus oli loomulik üleminek wäikewalmistuse juurest tööstuse-kapitalismuse juurde. Käsitööline ehk talupoeg, kes juba suurema jao oma iseseiswusest kaotanud, kelle üle juba kaubandusekapitali korraldaw wõim walitseb ja teda eksploateerib, kaotab seda kergemine oma iseseiswuse wiimased jäänused ja muutub lihtsaks täidesaatjaks tööliseks kapitalistlikus tööstuse-ettewõttes.

Paljude wäikeste ettewõtete saatus, kelledele kaubanduse-kapitalist toorest materjali (wahel isegi tööriistu) muretseb ja kelle poolt walmistatud produktisid ta kokku ostab, on täiesti tema wõimuses. Ta wõib nende wälispidise iseseiswuse lõpulikult ära häwitada, kui seda aga tema tulud nõuawad. Kui nõudmine produktide kohta suureneb, siis tahaks kaubanduse-kapitalist wastawalt ka walmistust laiendada, kuid tema walitsuse all olewate ettewõtete wäiksus ja nende wälispidine ärarippumatus, mille tõttu kapitalist pääasjalikult ainult kaudsel teel, materjali ja produktide hindade muutmise abil, nende walmistuse pääle mõjuda saab, ei lase seda sündida. Niisugusel korral ei wõi kapitalist enam endise süsteemiga rahul olla.

Kapitalisti walitsuse all olewad walmistajad paigutatakse ühte töökotta, mis kapitalisti enese päralt on; sääl töötawad nad tööabinõuude kallal, mis täiesti tema omad on, töötawad lihtsate täidesaatjatena, ennast täiesti kapitalisti korraldawa wõimu alla paenutades. Niisugused on kapitalistlikkude tööstuse-ettewõtete põhjusjooned, mis kõige esmalt manufakturides nähtawale tuliwad. Neid jooni lähemalt silmitsedes näeme, et nad juba kesk-aja tsunftliku meistri majapidamises idanemas oliwad, kus sellide ja õpipoiste wahekord meistrite wastu sedasama laadi oli, kui pärastiste palgatööliste wahekord kapitalistide wastu; pääwahe on ettewõtete suuruses ja selles, et meister-käsitööline pääle korraldawa töö ka täidesaatlikku tööd tegema pidi, kuna aga kapitalist ainuüksi korraldaja ametit peab.

Uue süsteemi juurde üleminek ei ole kapitalistile mitte üksi selles mõttes kasulik, et ta selle läbi täiewõimuliseks ja otsekoheseks walmistuse korraldajaks saab, — kasulik on ta ka selles mõttes, et walmistuse kulud — wäljaminekud töökoja, walgustuse, kütte, tööriistade jne. pääle — palju wähenewad. Üks suur töökoda 20 töötaja jaoks läheb palju wähem maksma, kui 20 wäikest töökoda, millest igaüks ühe töötaja jaoks oleks; ja kuigi ka sääl weel tehnikalist tööjaotust organiseeritud ei ole, ei ole igale töötajale siisgi mitte terwet tööriistade komplekti tarwis, nagu ta seda üksikus töökojas töötades tarwitaks, — tööaega on kerge nii ära korraldada, et siis, kui üks ühte tööriista tarwitab, teine teisega tööd teeb, ja pärast ümberpöördult, nii et tööriistad kunagi ilma tarwituseta ei wedele. Niisama tuleb ka materjali hulgawiisi töökotta toimetamine odawam, kergem on ka suurel hulgal kogunewaid jäänuseid kasulikult tarwitada jne.

Manufakturide tekkimisele kõige suuremaks takistuseks oliwad tsunftide priwillegiumid. Nagu omal ajal tähendasime, oli walmistus linnades tsunftide monopol, nende põhjuskirjad aga määrasiwad harilikult palgatööliste — sellide ja õpipoiste — arwu kõrgema määra üksikus ettewõttes ära, ja see määr oli, nagu teada, õige madal. Kuid tööstusekapital sai osalt sellest takistusest üle, osalt oskas ta temast mööda minna.

Esiteks asutati manufakturisid kõige sagedamine sinna, kus tsunftide priwillegiumisid ei olnud, küladesse ja hiljemine tekkinud linnadesse, kus tsunftlik korraldus puudus, niisama ka wanade linnade alewitesse, kuhu harilikult tsunftlikkude statutide wõim ei ulatanud.

Edasi hakkasiwad ka tsunftlikkudes linnades tsunftide priwillegiumid wähehawal kaduma. See, et kaubanduse- ja tööstusekapital tsunftide wastu waenulik oli, andis ennast ka walitsuse politikas tunda. Kuningad kaitsesiwad manufakturisid, kuna nad nendes rikast riigi sissetulekuhallikat nägiwad. Sellepärast lubasiwad nad sagedasti ka tsunftlikkudes linnades manufakturisid asutada ja tegiwad sellega tsunftide walmistuse-monopoli tühjaks.

Wiimaks on ühes manufakturide edenemisega ka käsitöö meistrite eneste seas tungi märgata, oma töökoda manufakturiks ümber muuta. Wõistlus tööstusekapitaliga oli nendel just selle tõttu iseäranis raske, et sellide ja õpipoiste arw tsunftide põhjuskirjade läbi piiratud oli. Rikkamad meistrid püüdsiwad nendest põhjuskirja punktidest igapidi mööda minna ja neid säält koguni maha kustutada. Kui see korda läks ja palgatööliste arw üksikutes töökodades kiiresti kaswama kakkas, siis ei olnud midagi kergem ja loomulikum, kui nende töökodade manufakturiks ümbermuutmine.

Ka põllumajanduses tuleb sisulikult niisamasugune walmistuse wormi muutumine ette, kui kapitalist selle asemel, et talupoegi ülesostja ehk liiakasuwõtjana eksploateerida, ise palgatööliste abil suurel wiisil oma ehk renditud maa pääl põldu pidama hakkab. Kuid põllumajanduses tuleb sarnane muutus iseäralistel põhjustel harilikult hiljemine ja aeglasemalt, manufakturide kohta iseloomulik tööjaotuse worm aga edeneb waewalt tuntawalt; sellepärast peame kapitalistlikust põllupidamisest iseäraldi rääkima.

Manufakturi esimesel edenemise astmel töötawad kapitalisti poolt palgatud töölised weel harilikkude käsitöölistena: igaüks täidab terwelt kõike seda tööd, mida ennemalt üksik käsitööline iseseiswalt täitnud oli. Kuid manufakturi edaspidisel edenemisel astub selle asemele teine, kõrgem ja täielikum käsitöö-tehnika worm — manufakturlik tööjaotus. Üksikutel juhtumistel sündis see kahte isesugust teed mööda.

Töölistest, kes manufakturis ühte ja sedasama tööd teewad, on üks ühes tööosas iseäranis osaw, teine teises jne. Warem ehk hiljem tuleb ettewõtja otsusele, et kõige kasulikum on igal töölisel seda tööosa teha lasta, milles ta iseäranis osaw on. Esialgu täidab iga tööline siisgi õige keerulisi töö operatsionisid, kuid pärastpoole, kui tööliste arw kaswab, wõib iga töölise tööosa teatawa produkti walmistamise juures ikka lihtsamaks ja wäiksemaks teha. Tööjaotus läheb niiwiisi nii kaugele, nagu seda, näit., nõelte manufakturis näha wõis, kus iga üksik nõel 72 töölise käte wahelt läbi käis.

Siin tuleb manufakturlik tööjaotus edasiminewa ühiskondliku tööjaotusena nähtawale, nende tööde edaspidise lõhenemisena, mis enne ühiskonnas üksikute käsitööliste wahel ära jaotatud oliwad.

Teistel juhtumistel edenes manufakturlik tööjaotus teisel teel. On tööharusid olemas, mis juba algusest saadik mitme käsitöölise tööd tarwitasiwad. Niisugune on, näit., tõllasepa töö. Ühe ja sellesama tõlla tegemisest wõtab puusepp, tisler, sepp, sadulsepp, lukusepp, klaasija jne. osa. Tõllameister pidi neilt käsitöölistelt üksikuid tööjagusid tellima; tema enese ametiks oli ainult üksikute jagude kokkuseadmine ja walmis tõllale lõpuliku kuju andmine. Niisuguse ettewõtte jaoks oli wõrdlemisi suuri summasid tarwis. Selle tõttu ei ole imeks panna, et niisugused meistrid-ülesostjad ajajooksul teised meistrid oma käsualusteks teewad, kuna nad kaubanduse-kapitalistidena üles astuwad; pärastpoole aga, tööstuse-kapitalistideks muutudes, koguwad nad kõik need tellimise pääle töötajad meistrid palgatöölistena oma manufakturi.

Siin wiib siis kapitalist ainult walmis ühiskondliku tööjaotuse oma manufakturi üle, kogub tema üksikud laiali pillatud elemendid ühte töökotta kokku; selle juures saab iga töötaja tegewuse piirkond kitsendatud: lukusepp, sepp, puusepp jne. teewad nüüd ainult niisuguseid töösid, mida tõllawalmistuses tarwis teha on, kõik muud tööd, mis nad ennemalt teinud, peawad kõrwale jääma.

Niiwiisi jaguneb täidesaatlik töö. Mis aga töö korraldaja ja täidesaatjate wahelisesse tööjaotusesse puutub — sellesse wahekorrasse, mis „waimlise“ ja „füüsikalise“ töö wahel olemas on, — siis on ka sellelgi manufakturis oma iseäraldused ja oma edenemise ajalugu.

Ettewõtja palkab töölisi, s. t. ostab teatawate tingimistega teatawa aja pääle nende tööjõudu. Ta annab töölistele tööabinõuud, ja need töötawad tema korralduste ja näpunäidete järele. Siin on siis täidesaatjatele töötajatele käsuandmine ainult selle lepingu, kontrahi, piirides wõimalik, mis palkamise juures tehtud.

Ettewõtja korraldab tööjaotust ja koostöötamist niisugusel kujul ja nendes piirides, nagu see temal kõige kasulikum näib olema. Selle juures jääb ta ainult korraldajaks: töökojas tema ühes ei tööta. Weel enam — kapitalistlikkude ettewõtete edaspidisel edenemisel läheb ka korraldaw tegewus wähehawal iseäraliste palgatööliste kätte üle. Esialgu sunnib seda kapitalisti ettewõtte laienemine tegema, mis nii suureks läheb, et ühel isikul kõigi korraldaja kohuste täitmine raskeks läheb, pärastpoole aga otse wõimataks. Kapitalist palkab tarwidust mööda järelwaatajaid, kontoristisid, raamatupidajaid, direktorisid jne. Ajajooksul jääb ainult kõrgem kontroll palgatud korraldajate üle tema enese hooleks; kuid ka selle pääle ei jää asi seisma, nagu pärastpoole weel näeme.

Niiwiisi jaguneb siis manufakturis ka korraldaw töö tehnikaliselt ära, niisama, kui täidesaatlik töögi, ja mida kaugemale, seda enam.

Tehnikaline tööjaotus ühes lihtsa koostöötamisega töötajate wahel saab enesele edenenud manufakturis iseäraliku wormi, mida ehk „manufakturlikuks gruppeks“ wõiks nimetada.

Manufakturlikust nugadewalmistamisest wõtawad mitmed töötajad osa, nagu: rauawalajad, sepad, lehwijad, ihujad jne. Kapitalistil ei ole, arusaadawal wiisil, mitte sugugi ükskõik, kui palju igat jagu töölisi palgata. Kui ta ühte jagu töölisi liig palju palkab, siis peawad nad wahel ilma tööta seisma, kuna teised töölised nendele küllalt palju materjali walmistada ei jõua.

Katsete waral saab kapitalist teatawa normal wahekorra igat jagu tööliste arwu wahel kätte. Nii jõuab ta, näit., otsusele, et 2 rauawalaja jaoks 1 seppa, 3 lehwijat, 1 ihujat ja, wahest ehk ka, ühte järelwaatajat jne. tarwis on. Kui ettewõtja oma ettewõtet laiendada tahab, siis ei ole ühtegi mõtet 2—3 üksikut töölist juurde palgata — nendele ei leiduks ettewõttes tööd. Ta peab terwe gruppe korraga palkama, s. t. meie näituses 2 rauawalajat, 1 sepa, 3 lehwijat jne.

Ühe ettewõtte üksikute manufakturlikkude gruppede wahel on ainult lihtne koostöötamine olemas.

c) Kapitalistliku ettewõtte sisu.

(Tööjõud, kui kaup).

Kapitalistliku majapidamise pää iseäraldus seisab selles, et teda palgatööga ülewal peetakse, et töötaja oma tööjõudu müüb, et tööjõud kaubaks saab.

Seda teewad, nagu juba tähendatud, kaks tingimist wõimalikuks: esimene seisab selles, et tööline waba on — ta ei ole ei ori, ega ka pärispõlwelane, ta wõib oma tööjõudu igaühele müüa, ja nii kallilt, kui aga tahab; teine tingimine seisab selles, et tööline ka walmistuse-abinõudest „waba“ on, et tal selle pärast eluabinõuusid ei ole, et ta sunnitud on oma tööjõudu müüma.

Tööjõudu ostab kapitalist, s. o. isik, kellel kapitali on. Kapitaliks aga nimetatakse iga warandust, mille abil wõõra tööst kasu saadakse: tööriistu, walmistusematerjali, raha. (See määrus on niihästi kaubanduse-, kui liiakasuwõtmise- ja tööstusekapitalile kohane; wahe on ainult ettewõtete wormis: — kaupmees on ainult sedawõrt kapitalist, kuiwõrt tema warandus wäikewalmistajate ekspluateerimise abinõuu on, nagu seda iseäranis kapitalistliku koduse käsitsi walmistuse süsteemi juures tähele wõib panna).

Kaubaks muutunud tööjõudu müüdakse teatawa hinna eest; kauba hinna aga määrab ära kauba wäärtus. Järjelikult peab kapitalist üleüldse tööjõuu eest tema wäärtust mööda hinda maksma. Milles seisab see wäärtus? Eelpool antud üleüldise määruse järele on ta see ühiskondliku tööjõuu hulk, mida tööjõuu enese walmistamiseks tarwis läheb. Kui suur aga on see ühiskondliku tööjõuu hulk, mis „tööjõuu walmistamise“ pääle ära kulutatakse.

Tööjõud tähendab töötamise wõimalust, seda, et inimene tööd teha wõib. Inimene on aga ainult niisugusel korral tööwõimuline, kui tema algtarwidused täidetud saawad. Kui inimesel wõimalik ei ole süüa, juua, riideid saada, jne. siis ei ole tal ka töötegemine wõimalik, s. t., tal ei ole tööjõudu.

Kui tarwidused mitte korralikult ei saa täidetud, siis jääb tööjõud wähemaks.

Järjelikult loodakse, walmistatakse tööjõud töötaja alg-tarwiduste täitmise läbi. Selle tööjõuu wäärtus on tarwilikkude tarbeasjade wäärtus, mille abil neid töötaja alg-tarwidusi täidetakse.

Tööline sööb päewas nii ja nii palju leiba, nii ja nii palju liha, kulutab nii ja nii palju riideid, jalanõuusid jne. See töö-energia hulk, mis ühiskond selleks ära kulutab, et temale kõik seda anda, ongi tema tööjõuu ühiskondlik wäärtus. Tööjõuu üksusena tarwitatakse, nagu juba tähendatud, ühte tundi „lihtsat" keskmise intensiwsusega tööd. Kui tarbeasjade wäärtus, mida tööline tarwitab, et päew otsa üle elada, 5 niisuguse „tunni" suurune on, siis on tema tööjõud 5 „tundi" wäärt. Üleüldiselt peab tööjõuu hind keskmiselt oma wäärtusele wastaw olema, s. t. tööline peab tööpalgana nii palju raha saama, et selle walmistuseks meie näituses ka 5 tundi lihtsat keskmise intensiwsusega tööd ära kuluks. Kui see summa, näit., 1 rubla on, siis peab tööjõuu hind oma muutumistes selle normi — rubla — ümber kõikuma.

„Alg-tarwiduste" all, mis tööjõuu wäärtuse ära määrawad, ei tule mitte üksi loomulikka, hädalisi tarwidusi mõista, mille täitmata jätmine inimese elu ähwardab, waid ka niisuguseid kunstlikka tarwidusi, millega tööline harjunud on, ilma milledeta ta läbi ei saa. Kui töölised tubakut suitsetama, ajalehti lugema ja teatris käima on harjunud, siis tuleb tubaka wäärtus, ajalehtede ja teatri tarwitamise wäärtus tööjõuu üleüldise wäärtuse juurde arwata, — kuna ju siis, kui need tarwidused täidetud ei saa, töölise tööjõud mitte oma normal suuruseni ei ulata.

Üks tööliste alg-tarwidustest on sugu alalhoidmise tarwidus. Tööjõuu wäärtus sisaldab eneses sellepärast ka töötaja perekonna ülewalpidamise wäärtust.

Tööjõuu faktiline turuhind ei ole mitte alati tema wäärtusele wastaw; kord on ta sellest madalam, kord kõrgem. Kuid ka siin püüab wõistlus, nagu iga teise

kauba juuresgi, hinda wäärtuse kõrgusel hoida. Kui hind normist alamale langeb, siis töötawad töölised, kellede tarwidused mitte korralikult täidetud ei saa, halwemine ja wähem, kui harilikult, mõnikord ütlewad nad enese tööst koguni lahti, nii et ühel ehk teisel põhjusel tööjõuu pakkumine nõudmisega wõrreldes langeb, ja ta hind selle tagajärjel tõuseb. Kapitalistil on ka harilikkudel tingimistel üleüldse otse kasulik, hää töö ja rahuliku asjaajamise pärast, tööjõuu eest tema wäärtust mööda maksta. Sellest rohkem maksta on tal kahjulik, ja seda ei ole tal ka mitte sugugi tarwis, sest et turutingimised tema jaoks alati paremad on, kui töölise jaoks. See wiimane läheb oma tööjõudu alles siis müüma, kui tal millegist elada ei ole; ettewõtjal aga ei ole suuremalt jaolt ühtegi häda just teatawat isikut palgata — ühe töölise asemele wõib kergesti teist leida, ja wähegi edenenud kapitalistliku korra juures on tööjõudu turul alati rohkem saada, kui seda ettewõtjad otsekohe tarwitawad. (Siin peame weel selle nähtuse pääle tähendama, millest meil jutt tagapool saab olema, et kapitalistlikkude wahekordade eneste mõjul alaline palgatööjõuu ülejääk, nõndanimetatud „tööstuse tagawarawägi“ tekkib. Kuid ka juba manufakturide ajajärgu algusel sai Europas esialgse palgatööjõuu kogunemise protsessi tagajärjel nii palju tööjõudu wabaks, et tähtis ülejääk nähtawale tuli).

Ehk tööpalk töötajale küll eluabinõuud annab, siisgi ei muretse kapitalist sugugi mitte selle eest, waid ainult selle eest, et palgatud töölise tööst kasu saada. Et selle kasu tekkimisest aru saada, on tarwis selgusele jõuda, kui suur töölise poolt walmistatud kauba wäärtus on ja missugustest osadest ta koos seisab.

Produkti ühiskondlikuks wäärtuseks nimetatakse seda ühiskondlikku tööjõuu hulka, mis produkti walmistamise pääle ära kulub. Arusaadawal wiisil seisab siis walmis produkti wäärtus terwest reast jõuukulutustest koos, otsekohesest wälisest loodusest esialgse toore materjali muretsemisega algades, kuni walmis produkti walmistuse kohast tarwituse kohale toimetamiseni. Kõige parem on seda konkretilise näituse

juures tähele panna, kus juures meie tööjõuu üksust lihtsalt „tunniks“ nimetame, selle all tundi keskmise intensiwsusega lihtsat tööd mõistes.

Tööline teeb püssi. Arusaadaw on, et püssi wäärtuses kõige päält nende materjalide wäärtus sees on, milledest püssi tehtakse: raua, wase, puu, laki jne. wäärtus; ütleme, et see ühtekokku 100 tundi wälja teeb. Edasi tarwitatakse püssi tegemise juures tööriistu — hamreid, saagesid, wiilisid, treipinki jne... Kuid nende wäärtust ei saa mitte terwelt püssi wäärtusele juurde arwata: tööriista jatkub harilikult mitme püssi tegemiseks ja, järjelikult, läheb tema wäärtusest ka ainult teataw osa ühe püssi wäärtusele juurde; kui tööriista 100 püssi tegemiseks jatkub, siis $^1/_{100}$, kui 10, siis $^1/_{10}$ — üleüldse, nii palju, kui palju tööriist ühe püssi tegemise juures k u l u b. Kui treipink 50.000 tundi maksab, teda aga 5000 püssi tegemise juures tarwitada wõib, siis läheb tema wäärtusest iga püssi wäärtusele 10 tundi juurde, kui töökoda 1.000.000 tundi maksab ja temas 200.000 püssi walmis wõib teha, siis tuleb selle wäärtusest iga püssi kohta 5 tundi jne. Ütleme, et tööriistad üleüldse ühe püssi tegemise juures 400 tunni wõrra kuluwad. Endisega kokku teeb see 500 tundi wälja.

Edasi töötab meister ise püssi kallal, ja see „elaw“ töö (mida sellepärast nii nimetatakse, et teda „surnud“ tööst lahutada, mis tööriistades ja materjalides enne juba olemas on) läheb, muidugi teada, püssi ühiskondliku wäärtusele juurde. Nagu teada, ei walmista püssi mitte üks meister, waid tööjaotuse olemas-olemisel terwe hulk töötajaid; kuid see ei muuda asja sisu: tarwis on ainult terwe elawa töö summa üles lugeda. Ütleme, et seda 250 tundi on. Niisugusel korral teeb siis püssi wäärtus ühtekokku 750 tundi wälja.

Niisuguse püssi harilik hind on wahetuse-seadust mööda niisugusele rahasummale wastaw, mis ise 750 tundi wäärt on; ütleme, et see 75 rubla wälja teeb. Erajuhtumistel wõib kapitalist püssi küll kallimalt wõi odawamalt müüa, kuid selle turuhind püüab ikka wäärtuse kõrguseks saada, ja ongi k e s k m i s e l t sellele õige ligidal. Et pärastist arwetegemist kergendada,

ütleme, et tööliste töö lihtne ja keskmise intensiwsusega on, ja et selle töö tund 10 kopikat maksab.

Kapitalist ostab päewaks 50 kopika eest tööjõudu, mille wäärtus wastawalt 5 „tundi“ suur on. Kui tööline päewas ka ainult 5 tunni jagu tööjõudu ära kulutaks, mis oleks siis selle tagajärg kapitalisti kohta?

Tema kulud püssi walmistamise juures on: materjal ja tööriistad 50 rubla (500 tundi), tööjõud, mida ta 50 päewaks ostma peab (250 tundi elawat tööd arwates, wiis tundi päewa kohta) — 25 rubla. Kokku 75 rubla. Kuid püssi müüdakse ka 75 rubla eest, sest et tema wäärtus 750 tundi on: kapitalist ei saa ei kasu ega kahju; niisugust ettewõtet ei ole wõimalik pidada.

Põhjus seisab selles, et tööline päewas just nii palju tööjõudu ära kulutab, kui palju tema tööjõuu walmistamine maksab, nimelt — 5 tundi; niiwiisi saab ta siis kapitalisti käest päewas 50 kopikat ja lisab kapitalisti produktide wäärtusele just niisama palju juurde. Niisugustel tingimistel ei anna tööliste elaw töö kasu, surnud tööst aga ei ole seda ammugi mitte loota: need 500 tundi, mis tööriistade ja materjalide pääle ära kulutatud, jääwadgi 500 tunniks; see endine tööjõud läheb ainult walmistatud produkti wäärtusesse üle, ise aga jääb ta muutmata, nii et ta produkti wäärtusele needsamad 500 tundi juurde lisab, mis kapitalist walmistuse-abinõude ostmise pääle ära kulutas.

Kuid kapitalist o s t i s tööjõuu, ja tal on õigus seda tarwitada. Ta peab temast wõimalikult palju kasu saama. Tööjõudu ei jatku päewas mitte üksi 5 tunni jaoks, waid teda wõib ka 10, 12 ja isegi 15, 16 tundi tarwitada. Ja kapitalist sunnibgi töölist päewas ütleme 10 tundi tööd tegema. Tööline annab alla, sest et ta oma tööjõuu ära müüs ja nüüd teda seaduslikult ainult see tarwitada wõib, kes ta on ostnud. Siis ei ole aga püssi tegemiseks enam 50 päewa tarwis, waid püss saab 25 päewaga walmis (250 : 10).

Kapitalisti kulud on nüüd: walmistuse-abinõuud — 50 rubla, tööjõud — 50 kop. × 25 = 12½ rubla. Kokku

62½ rubla. Püssi wäärtus = 750 tundi, hind = 75 rubla; selle tagajärjeks on 12½ rubla kasu, mis kapitalist tasku wõib pista.

Kasu hallikas on niisugune: tööjõuu walmistus päewa jaoks tarwitab wiis tundi, tema wäärtus on siis 5 tundi, palgatööline töötab aga päewas 10 tundi; ta saab päewas 50 kop. palka, produktile aga lisab tema töö sellesama aja jooksul terwe rubla juurde. Need 12½ rubla, mis kapitalist tööjõuu ostmise pääle ära kulutas, on 125 tundi wäärt, elawa tööhulga wäärtus aga, mis 25 päewa jooksul ära kulutatud — 250 tundi. Tööline ei tasunud mitte üksi kõik seda ära, mis tema ülespidamine maksma läheb, waid walmistas selle aja jooksul weel 125 tundi uut wäärtust, 5 tundi päewa kohta. Seda uut wäärtust kutsutakse „lisawäärtuseks", ja see ongi kapitalisti kasu põhjus.

Esimesed 5 tundi päewa kohta, mis tööline tööd teeb — see aeg, mille jooksul tööline oma tööjõuu wäärtuse tasa teenib, on nõndanimetatud tarwilik tööaeg. Ülejäänud tööaeg kannab lisatööaja nime.

Nii siis on tööjõud küll kaup, kuid täitsa isewärki kaup: tema tarwitamine loob rohkem wäärtust, kui ta ise wäärt on. Walmistuse terwe siht ja tähendus seisab kapitalisti kohta ainult selles, et ta palgatud töölisi oma tööjõudu laseb wäärtuse kallal kulutada, mis tema omandus on ja tööabinõudes on kehastatud, selleks, et lisawäärtust lasta walmistada, mis müümise juures enesele rahaliku kasu kuju omandab. Kapitalisti kohta on tema kapital „isekaswaw" wäärtus.

Ettetoodud näituses on kapital, mis kapitalist oma ettewõttesse — püssitehasesse — paigutanud, raha kujus 62½ rubla suur, mis 625 tunni „surnud tööle" wastab. Nendest 625 tunnist läksiwad 500 tundi, mis walmistuseriistades ja materjalides oli kehastatud, muutumatalt produkti wäärtusesse üle, jäiwad ainult walmistuse protsessis „alale", ilma et nad lisawäärtuse loomise juures ühtegi osa oleks mänginud. See on nõndanimetatud „kapitali alaline osa", ehk lihtsalt alaline kapital (constantes Kapital, постоянный капитал). Ülejäänud 125 tunnil, mis eneses ostetud tööjõuu

wäärtust kujutawad, on teised omadused: nad ei jää walmistuse protsessis mitte üksi „alale“, waid nende asemele astub produkti üleüldises wäärtuses terwelt 250 tundi „elawat tööd“, nii et nad, järjelikult, oma hulga poolest 125 tunni wõrra suurenewad. See on „kapitali muutuw osa“ ehk muutuw kapital (variables Kapital, перемѣнный капиталъ).

Nii siis loob lisawäärtuse tõelikult ainult muutuw kapital, see kapitali osa, mille eest kapitalist tööjõudu ostab; alalisel kapitalil — walmistuseabinõude wäärtusel — seda omadust ei ole.

Lisawäärtuse wahekord muutuwa kapitali wastu, ehk, mis sedasama tähendab, lisatööaja wahekord tarwiliku tööaja wastu kannab lisawäärtuse normi nime. Ettetoodud näituses tuleb igapäewase 50-ne kopikalise muutuwa kapitali kulutuse kohta 5 tundi lisatööd, mis niisama 50 kop. maksawad; nii on siis lisawäärtuse norm 100%. Arusaadaw on, et lisawäärtuse normi selle kasu mõõdupuuks wõib tarwitada, mis kapitalistid otseteel tööjõuust saawad.

Igas kapitalistlikus ühiskonnas kalduwad lisawäärtuse normid mitmesugustes walmistuseharudes ühele keskmisele kõrgusele. Selle põhjus seisab wõistluse tasandawas mõjus. Kui mõnede ettewõtete ringkonnas lisawäärtuse norm kõrgem on, kui teistes, siis hakkawad töölised sellest walmistuse ringkonnast ära püüdma ja teistes ettewõtetes tööd otsima, kus ekspluateerimine wähem on. Selle tagajärjel aga muutub nõudmise ja pakkumise wahekord tööturul nende ettewõtete jaoks selles mõttes, et tööjõuu pakkujate seisukord kindlamaks läheb, ja ettewõtjad sunnitud on tööpalka kõrgendama ehk tööaega lühendama, üleüldse — lisawäärtuse normi alandama. Selle wastu aga suureneb tööjõuu pakkumine teiste ettewõtete kohta, mis ettewõtjatele wõimalikuks teeb palkasid alandada ja lisawäärtuse normi tõsta. Kõige selle tagajärjeks on, et lisawäärtuse normid kõigis ettewõtetes enam-wähem ühekõrgusel seisawad.

Nii siis seisab, nagu näeme, kapitalistliku ettewõtte sisu selles, et walmistuses kaubaks muutunud tööjõudu

tarwitatakse, mida kapitalist oma muutuwa kapitali eest omandab, kus juures see tööjõud nii palju uut wäärtust loob, et ta oma wäärtus tasa saab ja weel ülejääk, lisawäärtus, ilmub, mis kapitalistideklassi „kasuhallikaks“ on.

Omal ajal oli majanduseteadlaste seas arwamine olemas, et kapitalistideklassi kasu mitte walmistuses ei saa loodud, waid wahetuse juures tekkib, — et ta sellest tulla, et kapitalist oma kaupa kallimalt müüb, kui kaup wäärt on. Näit., wahetab ta kauba, mille wäärtus 100 tundi ja wastaw hind 100 rubla, kauba wastu, mille wäärtus 110 tundi ja wastaw hind 11 rubla on, niiwiisi saab ta 1 rubla kasu. Tõelikult wõiwad aga sel moel ainult üksikud inimesed rikkaks saada; kapitalistideklassi kasu sellega seletada ei wõi. Kuigi esimene kapitalist oma kauba eest, mis 10 rubla maksis, 10-ne rublalise kauba wastu sai, siis sai teine kapitalist 11 rublalise kauba eest ainult 10 rubla, järjelikult — 1 rubla kahju. Mõlemad kokku ei saa ei kasu, ega kahju; enne wahetust oli mõlematel kaupa kokku 21 rubla eest ja pärast wahetust on teda niisama palju, ainult sellel, kellel enne wähem oli, on nüüd rohkem, ja ümberpöördult. Kui ka ette kujutada, et iga müüja tingimata alati ostjat petab, siis peab ometi seda tähele panema, et iga müüja omakord jälle peab ostja olema, nii et teda ka petetakse.

Üleüldse, kui muud kasuhallikat olemas ei oleks, kui wahetus, siis ei saaks kapitalistideklassi olemas olla.

d) Edenewate kapitalistlikkude ettewõtete mõju mahajäänud walmistuse wormide pääle.

Manufakturid tärkasiwad ja edenesiwad kõige mitmekesisemate majanduslikkude wormide keskel. Linna ümbertöötawas tööstuses walitses koduse kapitalistliku walmistuse süsteem, kuid selle kõrwal seisiwad weel üsna kindlasti ka wäikekodanliku ilmakorra jäänused oma korporatiwiliste organisatsionidega. Maal oli arwuliselt ülemwõim weel natural majapidamise katkete käes — sääl walitses wäikepõllupidamine, mis mitme-

suguste kõrwaliste ametitega ühendatud oli; kaubandusekapital püüdis oma korraldaja-eksploateerija mänguosa ka põllupidamises oma kätte saada. Suuremalt jaolt läks see temal ka korda, kuid mitte täielikult, sest et tal rohkearwulised feudal-wahekordade jäänused suureks takistuseks teel oliwad. Ajast maha jäänud wormide kõdunemise protsess, mis kaubandusekapitali mõjul algas, läks tööstusekapitali edenemise ja wõimulesaamisega palju kiiremaks ja murdis enesele pääle wanade ka uusi teesid läbi.

Manufakturlik walmistus oli wäikekäsitööga wõrreldes palju tugewam ja tõrjus selle igast tööharust wälja, kus ta aga temaga wõistlust algas. Manufakturide tehnikaliselt jaotatud töö suurema sigiwuse tagajärjeks oli nii suur produktide wäärtuse ja ühes sellega ka nende hinna langemine, missugust käsitöö wälja kannatada ei suutnud. Sellepärast hakkas käsitöö nendes ümbertöötawa tööstuse harudes, kus aga manufaktur ilmus ja juurduma hakkas, kiiresti hääbuma; niisuguste tööstuseharude arw kaswas aga wahetpidamata.

Et wähemalt ajutiseltgi oma seisukohta selles lootuseta wõitluses kinni pidada, oliwad tsunfti meistrid sunnitud, ükskõik mil wiisil, töö sigiwust ehk wähemalt eksploateerimist suurendama. Selle tõttu tulewad manufakturide ajajärgul kõik endiste käsitöö organisatsionide kõdunemise sümptomid iseäranis mõjukalt nähtawale, ehk nad ennast küll ka juba eelmisel ajajärgul wähemal mõõdul tunda andsiwad. Meistrid hakkawad ikka kindlamine oma eesõigustest kinni pidama, sellide meistriks saamisele püütakse igal wiisil takistusi teha; endine otsekohene ühendus sellide ja meistrite wahel kaob ära; mõlema klassi organisatsionid peawad üksteise wastu kõige ägedamat wõitlust; tsunftid ise kaotawad oma sisemise kindluse ära, kuna üksikud meistrid tsunftide kitsendawatest eeskirjadest mööda minna katsuwad ja oma seltsimehi — teisi meistrid — kaubandusekapitali abinõudega eksploateerida püüawad. Tsunftide elujõud kahaneb kiiresti.

Kõigi äraiganenud wormide kohta maksew seadus läks ka tsunftide kohta tõeks: mitte üksi ühiskondlik

wajadus nende kohta ei kadunud ära, waid nad saiwad otse kahjulikuks, kuna nad edaspidisele edenemisele takistuseks tee pääl oliwad. Suuremas jaos linnadest oli walmistuse monopol ja osalt ka turu-monopol tsunftide käes, mis manufakturide edenemisele suuri tõkkeid tegi. Selsamal ajal otsisiwad aga suured hulgad „ülearust rahwast", kellele oma tööjõudu müüa, mida olewad ettewõtted ära tarwitada ei suutnud. Suurem osa ühiskonnast oli manufakturide edaspidisest edenemisest huwitatud; see edenemine aga tarwitas kapitali wabadust, tsunftiliste kitsenduste ja priwilegiumide ärahäwitamist.

Oma kitsaid kasusid silmas pidades, oliwad tsunftid igasuguse tehnikalise edenemise wastu lepitamata waenulised, kuna ju see wäikewalmistajaid häwitada ähwardas. Oma seltskondlikku tähendust ja oma mõju riigiwõimu pääle tarwitades, püüdsiwad tsunftid kõigest jõuust uute leiduste sissetungimist ühiskondlikusse tehnikasse takistada, kus juures neil ka sagedasti korda läks leidusid ühes ülesleidjatega ära häwitada ja unustuse hõlma matta. Niisugustes nähtustes tuli wanade organisatsionide reaktsioniline iseloom iseäranis selgesti nähtawale.

Nii siis hakkas ühes tööstuslikkude klasside, niihästi burshuasia kui ka proletariati, kaswamisega järkjärgult arwamine laiali lagunema ja juurduma, et tsunftlikku korda tarwis on põhjalikult ära häwitada. Ka riigiwõimu tegewus sihtis ennast ikka enam ja enam nende äraiganenud organisatsionide wastu.

Oma ühiskondlikku tähendust kaotades, hakkasiwad tsunftid wähehawal ka wormilikult lagunema. Kõige päält kaotasiwad nad oma endise iseseiswuse ära.

Kuningawõim wõttis meistriks nimetamise õiguse oma kätte ja hakkas seda õigust hoolega riigi kassa täitmiseks tarwitama. Meistri-patentide wäljaandmine rippus täesti kuningate omawolist ära: patendid, mis kuningas oli wälja andnud, kuulutas tema järeltuleja kõlbmataks, selle lihtsa põhjuse pärast, et ka temal raha waja oli. Sagedasti müüdi ka niisuguste patentide asemel tsunftlikkudest kitsendustest üleastumise priwi-

legiumisid, nagu juba eelpool tähendatud; kõige sagedamine müüdi aga esimesi, kui ka teisi ühel ajal.

Niisugust politikat ajas riik tsunftide asjus kõige järjekindlamalt Inglismaal, kus need ka kõige enne kadusiwad. Saksamaal pidasiwad nad minewase aastasaja alguseni wastu. Prantsusmaal lükati tsunftlik kord ühekorraga, rewolutsionilisel teel aastal 1789 ümber. Kuid ka sääl suutsiwad nad weel waewalt manufakturide ja koduse kapitalistliku walmistuse wõistlusele wastu pidada.

Pärispõlwe-õiguse ja kapitalismuse ajajärgu algul mängis kodune abi-käsitöö talupoegade majapidamises suurt osa. Iseäranis tähtis oli riiete tegemine — ketramine, kudumine, õmblemine — ja majapidamises tarwitatawate tööriistade walmistamine.

Koduse käsitöö saadused tarwitati osalt walmistajate eneste majapidamises ära, osalt toimetati nad müügile. Ühes rahalikkude wahekordade edenemisega, talupoegade natural kohustuste ja maksude rahalisteks ümber muutumisega, ja iseäranis kaubandusekapitali wõimulesaamisega, saab müügi jaoks walmistamine koduses käsitöös pääasjaks ja kaotab koduseks tarwituseks walmistamine oma tähenduse. Kodune käsitöö saab turust ärarippuwaks, mille tõttu tema korraldus enesele koduse kapitalistliku tööstuse kuju omandab.

Manufakturi juurde üleminek oli selles piirkonnas õige pikaldane. Manufakturilgi on maal weel kaua aega suuremalt jaolt niisamasugune põllutöö „abi"-töö iseloom, nagu nendel käsitöödelgi, milledest ta ühel wõi teisel juhtumisel tekkis: töölised, kes temas töötawad, teewad suwel harilikult endist wiisi põllutööd, nii et manufaktur suwel osalt ehk ka täiesti seisab. Sagedasti mõjub ka maaelu üleüldine mahajäänud iseloom niiwiisi manufakturi pääle, et see ära laguneb: ettewõtja leiab kasulikuma olewat, et talupojad töö omas kodus ära teeksiwad, nii et see nagu koduseks abikäsitööks muutub. Asi seisab nimelt selles, et niiwiisi kodus walmistatud produktisid wäga odawalt wõib müüa, selle pääle waatamata, et walmistuse-tehnika wäga wilets on, sest et talupoja tarwidused kole wäi-

kesed ja kodune käsitöö temal ainult põllutöö kõrwaliseks sissetulekuhallikaks on.

Igatahes on aga niisugune manufakturi lagunemine, tema tükeldamine, tööstusekapitali kaubandusekapitaliks tagasimuutumine, üleminew nähtus, mis tehnika edaspidise edenemisega kaob. Suur-ettewõtte edenemine, kus töö sigiwus suurem on, ajab produktide hinnad nii madalaks, et talupoja ja tema pere töö tasutud ei saa. Sellega ühes wäheneb ka otsekoheseks tarwitamiseks walmistamine. Manufaktur nõuab palju toorest materjali, mis selle muidugi kalliks ajab, nii et talupoeg kasulikuma arwab olema seda müüa, kui ise ümber töötada. Pääle selle on suurkapitalistlikkude ettewõtete saadused palju maitsepäralisemad, mis ühes nende odawusega talupojale asja annab, neid osta, selle asemel, et kodusel wiisil oma tööga oma tarwidusi täita.

Niiwiisi edeneb suurwalmistuses ühes tehnika edenemisega ühiskondlik tööjaotus: põllutöö saab ümbertöötawast tööstusest eraldatud, talupoeg läheb manufakturi tööle, ehk jälle pühendab ennast täiesti põlluharimisele.

Selle juures kaotab wäikepõllupidamine osa oma endisest kindlusest ära, kuna ta sellest toetusest, mis talle kõrwalised teenistused andsiwad, ilma jääb, nii et ta wastupidawus uute edenewate majanduslikkude wormide wastu wäheneb.

Niisugune on tööstusekapitali edenemise põhjustendents. Manufakturide ajajärgul, tööstuse-kapitalismuse edenemise esimesel astmel, tuleb ta wõrdlemisi nõrgalt nähtawale, ja saab ühes manufakturidega tekkiwate uute teenistuseharude ja mõnede endiste teenistuseharude edenemise läbi osalt ka täiesti maskeeritud: manufakturidele materjalide muretsemine muutub kasutoowaks ametiks, nii et talupojad osalt iseseiswalt, osalt ettewõtjate-kapitalistide abiga nende materjalide walmistamise oma pääle wõtawad, kui seda aga ainult asja tehnika lubab.

Põllupidamises ei edene kapitalismus üleüldse mitte nii kiiresti ja nii suurte tagajärgedega, kui ümbertöötawas tööstuses.

Põllutöö tehnika ei tee mitte nii laialist tööjaotust wõimalikuks, kui seda manufakturides wõib tähele panna. Kuidas on, näit., wõimalik niisugust tööd jaotada, nagu kündmine? Pääle selle on põllutööl see omadus, et sääl ettetulewaid üksikuid töösid mitte ühel ajal ei tehta, mis tehnikalise tööjaotuse tähendust põllupidamise kohta weel wähemaks teeb.

Selle tõttu ei ole isegi manufakturide ajajärgul töö sigiwusel suurkapitalistlikus põllupidamises ja wäikepõllupidamises suuremat wahet, nii et wäikepõllupidamine esimesega üsna hääde tagajärgedega wõistelda wõib.

Kuid siisgi on suurpõllupidamisel juba algusest saadik tehnikaliselt teatawad hääd küljed olemas, iseäranis produktide turule toimetamise ja turult walmistuse-abinõude muretsemise piirkonnas. Loomulik on ka, et suurtes ettewõtetes walmistuse tehnika kiiremine edeneb. Ja siisgi kannatab wäikemajapidamine kaua, kaua suure wõistlust wälja. Wäikepõllupidaja peab oma majapidamise tehnikalisi puudusid suurema jõukulutusega tasuma. Selles seisabgi niisuguse majapidamise kõige suurem puudus. Ainult määratu suur tööjõuu kulutamine teeb wäikepõllupidajale wõimalikuks wõistlust wälja kannatada, nii et tema töö üleüldiselt wäga wiletsasti tasutud saab.

Talupoja wäikemajapidamise „wisadus“ on nii suur, et see majapidamise tüüpus manufakturide ajajärgu üle elab, kuid tema „eluwõimsus“ kahaneb juba sellel ajajärgul alatasa.

(Kui maarendist jutt tuleb, siis jääme pikemalt kapitalistliku põllupidamise ajaloo pääle peatama).

e) Kaubanduse- ja tööstusekapital.

Mida suuremal mõõdul kaubandusekapital tööstusekapitaliks ümber muutub, seda kitsamaks läheb tema enese ühiskondliku tegewuse piirkond. Ta kaotab oma endise otsekohese walmistuse korraldaja tähenduse ära, kuna see amet nüüd tööstusekapitali kätte läheb.

Ka tööstusekapital tarwitab kaubandusekapitali kui wahemeest walmistuse-abinõude ostmise ja kauba müümise juures, kuid sellest ei järgne weel, et tööstuse-ettewõtted kaubanduse-ettewõtetest nii ärarippuwaks saaks, kui meie seda wäikeste ettewõtete juures koduse kapitalistliku walmistuse süsteemi juures tähele panime.

Jõudude wahekord ei ole enam endine: kui kaubanduse-kapitalist katset teeb oma wahemehe kohustuste abil, mis tema kui kaupade müügiletoimetaja ja walmistuse-abinõude muretseja pääl on, enesele priwilegeeritud seisukohta omandada, s. t., üleliigsete kaubahindade alandamisega tööstuse-kapitalisti ekspluateerida, siis arwab wiimane paremaks tema abi mitte enam tarwitada ja astub ise otseteel turuga ühendusesse.

Kuid kaubandusekapitali tegewusepiirid kitsenewad ainult sel mõõdul, mil manufaktur edeneb; see aga mängis weel kaua aega — Inglismaal kuni XVIII. aastasaja alguseni, Saksamaal weel palju kauemine — walmistuses koduse kapitalistliku walmistusega wõrreldes üsna tähtsuseta osa.

Weel enam — paljudel juhtumistel teeb just manufakturi edenemine koduse kapitalistliku walmistuse süsteemile maad: manufakturide wõistlus kurnab iseseiswate wäikewalmistajate jõuu ära, ja saadab nad selleläbi just otse kaubanduse- ja liiakasuwõtjate-kapitali küünte wahele.

Edasi peab sagedasti ka manufakturi ettewõtja ise ülesostja ametit, kuna ta wäikewalmistajate käest oma ettewõtte jaoks materjali ostab. Wahel ei walmistata mitte terwet produkti manufakturlikul teel, waid lastakse mõned walmistuse operatsionid üksikutel walmistajatel kodusel wiisil täide saata — siin on meil jällegi kapitalistliku walmistuse koduse süsteemiga tegemist.

Üleüldse hakkawad kapitalismuse kõrgemate wormide järel ja nende mõjul harilikult ka madalamad wormid edenema, mis oma pärastises edenemises omakorda kõrgemateks ümber muutuwad.

Mis üksikute kapitali wormide spetsialiseerimisesse, tööstusekapitali kaubandusekapitalist eraldamisesse, nii-

sama ka laenukapitali arenemisesse puutub, siis on see ainult üks osa ettewõtete-wahelisest tööjaotusest kapitalistlikus ühiskonnas.

3. Ühiskondliku jaotuse wiisid manufakturide ajajärgul.

Põhjus- ja peaaegu üleüldine jaotusewiis on kapitalistlikus ühiskonnas w a h e t u s. Wahetuse protsessis saab iga ühiskondlik klass ja iga üksik klassi liige ühiskondlikust produktist oma osa. Otsekohene jaotus jääb harilikult ainult perekondlikus majapidamises alale.

Suurema wahetuse edenemisega käib ka suurem raha ringkäigu edenemine käsikäes. Kapitalistlikus walmistuses on raha jõud, ilma milleta wõimata on läbi saada. Raha eest muretseb kapitalist walmistuse-abinõuud ja tööjõuu. Kui siis nende kahe walmistuse elemendi wastastikkusel tegewusel produkt sünnib, siis peab ta jällegi raha eest müüdud saama. Saadud raha eest ostetakse jälle uuesti tööjõudu, tööriistu ja materjali, walmistataw kaup müüdakse oma korda ära jne. Ka kaup käib käest kätte kuni tarwitajani jällegi raha abiga.

Nii siis on kapitalistliku elu normal käigu jaoks kõigiti wäga tähtis, et raha ringkäik korralik ja takistamata oleks, et raha pakkumine alati nõudmisele wastaks. Mil wiisil seda kätte saadakse?

Nagu juba tähendatud, on raha niisugune väärtuste worm, mida wõimalik on määramata ajani a l a l h o i d a ja takistamatalt tahtmist mööda k o g u d a. Niisama sai ka juba tähendatud, et ta inimestes piirita kogumise- ja hoidmisehimu sünnitab. Selle tagajärg on, et üleüldine raha summa, mis teatawal maal olemas on, kus wahetuslik majapidamine walitseb, peaaegu alati sellest summast suurem on, mida otsekoheseks ringkäiguks tarwis läheb. Kõik ülejääk jääb ringkäigu piirkonnast wälja omanikkude taskutesse, kappidesse ja keldritesse seisma, kes teda kui w a r a n d u s t alal hoiawad.

Just sellepärast, et niisugused warandused olemas on, wõib ennast pakkumine rahaturul nii kergesti nõudmise kohaseks paenutada.

Nõudmise raha kohta määrawad wahetuse ja krediidi tingimised ära. Selle nõudmise suurust saab teatawa aja kohta, nagu meie eelpool leidsime, järgmiselt wälja arwata: kaubahindade summale, mis kohemaksetawa raha eest müüdakse, arwatakse selle aja jooksul wekslite eest wäljamaksetawa raha summa juurde — minus need summad, mis wastastikku ära häwinewad, ja saadus jagatakse keskmise raha ringkäikude arwu pääle, mis ta selle aja jooksul teinud. Järjelikult ripub raha nõudmise kõikumine kas kauba hulga ehk kauba hindade muutumisest, laenu-asjanduse tehnika ja suuruse muutumisest, ehk raha ringkäigu kiiruse muutumisest ära.

Kujutame ette, et ühe nädala jooksul turul 1 milljoni rubla eest kaupa kohemaksetawa raha eest müüdakse, et wekslid sellesama aja jooksul $^1/_2$ milljoni eest wälja maksetakse, pääle nende, mis wastastikku ära häwinewad, ja et sellesama aja jooksul raha ühe ringkäigu teeb. Siis on raha nõudmine turul 1.500.000 rubla suur. Teisel nädalal on kaubahindade summa hinna kerkimise wõi kauba rohkenemise pärast $1^1/_2$ milljoni, kuna teised tingimised endisteks jääwad. Ülearused $^1/_2$ milljoni rubla peawad ostjad oma hoiusummadest wälja maksma — muul teel kaupasid osta ei saa. Raha pakkumine, s. t. raha hulk, mis turul liikumas on, on $^1/_2$ milljoni wõrra suurenenud ja hoiusummad — niisama palju wähenenud. Ümberpöördult — kui kaubahindade summa mitte suurenenud, waid wähenenud oleks, siis oleks osa raha selle asemel, et teda kauba eest wälja antaks, omanikkude taskutesse jäänud ja sellega hoiusummasid suurendanud.

Niisamasugune on lugu ka wekslite eest maksetawate summade suurenemise ja wähenemisega. Selle juures on ka laenuasjanduse tehnikal suur tähendus: kui laenuasutusi ei ole, kus mitmesuguste ettewõtete wõlgasid wastastikku seada ja kustutada saab, siis tarwitab laenuturg rohkem raha; siis tuleb ka nii-

sugusid wõlgasid rahaga tasuda, mis muidu wastastikku ära oleks häwinenud, kui nad aga õigel ajal teada oleks olnud ja neid wõimalik oleks olnud wastastikku seada; niisuguste wõlgade summa suurendab jällegi liikuwa raha hulka ja wähendab paigalseiswaid summasid.

Kujutame nüüd ette, et kaubahindade summa — 1 milljon — ja niisama ka wekslite eest maksetaw summa — 1/2 milljoni — muutumata jääwad, kuna aga raha keskmiselt sellesama aja jooksul endise ühe asemel nüüd kaks ringi teeb. Niisugusel korral wõib turg ühte ja sedasama summat kaks korda tarwitada; kapitalist, näit., ostab oma 1000 rubla eest walmistuse-abinõuud, saab oma raha walmistatud kauba müümisest tagasi ja wõib jälle uuesti walmistuse-abinõusid osta, nii et ta 2000 rubla asemel 1000 rublaga läbi saab. Terwe rahaturg tarwitab siis järjelikult ainult 750.000 rubla endise 1.500.000 asemel. Ülejäänud 750.000 jääwad omanikkude taskutesse seisma. Kui aga kauba ja raha ringkäigu kiirus wäheneb, siis tulewad wastupidised nähtused ilmsiks ja osa seiswatest summadest muutub liikuwateks.

Nii siis on normal asjakorra juures raha nõudmise ja pakkumise wahel alati wastastikkune tasakaal olemas. Hoiusummad on see tagawara, kust raha tarwiduse korral turule woolab, ja kuhu wastasel korral ülejäänud summad seisma jääwad.

Turul liikuw rahasumma kaswas ühes kapitalistliku ühiskonna edenemisega palju kiiremine, kui seiswad summad; kuid ka need pidiwad kaswama, sest wastasel korral ei oleks neid määratuma rahaturu kõikumiste reguleerimiseks jatkunud. Rahawalmistus pidi tarwilikul mõõdul suurenema. Ja tõesti hakati juba siis, kui kapitalismus alles lapsekingades oli, uuesti leitud maadest, iseäranis Amerikast, rahametalli suurel mõõdul Europasse wedama. Selle sisseweo tähendus wähenes küll teatud mõõdul selle läbi, et raha wäärtus ja sellega ühes tema ostuwõim kesk-aja ilmaga wõrreldes alanes; selles oli see asjaolu süüdi, et rahametallide otsimine ja ümbertöötamine palju kergemaks oli läinud, mille

tagajärjel ühiskondliku tööjõuu hulk wähenes, mida teataw rahahulk sisaldas.

Kuid sellest ei saanud küll, et määratumad hulgad rahametalli turule paisati. Raha nõudmine kaswas niisuguse kiirusega, et ajajooksul metall-rahast puudus kätte tuli ja pääle selle ka paberiraha liikuma pandi.

Paberiraha tekkimise-lugu on oma põhjusjoontes järgmine. Alatist raha kaalumist wahetuse-aktide juures ei olnud sellest ajast pääle enam tarwis, kui riik raha ringkäigu kontroleerimise oma pääle wõttis. Riik walmistas rahametallist äramääratud raskuse, wormi ja wäärtusega tükid — rahad. Rahasid wõttis igaüks ilma kaalumata wastu, sest et riik nende raskuse eest wastutas ja alati walmis oli ise neid nende pääle löödud wäärtust mööda wastu wõtma.

Raha kulub ringikäimise juures, kaotab käest kätte käies oma raskuse, kuid selle pääle waatamata jääb ta ostuwõim endiseks, sest et riik alati walmis on kulunud raha uue wastu ümber wahetama. Kui inimene kindel on, et walitsus temale pakutawa kulunud raha alati uue täiehinnalise wastu ümber wahetab, siis wõtab ta selle wastu, kui ta ka enam midagi ei kaalu. Siit on paberirahani ainult samm.

Riik annab paberist märgid wälja, millede eest ta wastutab, ja mida igaüks kui raha wastu wõtab, sest et ta riiki usaldab. Paberist raha märk on raha, mis nii ära on kulunud, et temast ainult nimi järele on jäänud.

Esialgu annab riik ainult wahetatawat paberiraha wälja, s. t. niisugust, mida ta esimese nõudmise pääle walmis on tema pääle trükitud wäärtust mööda metall-raha wastu ümber wahetama. Niisugune paberiraha käib niisama, kui metall-rahagi. Ehk tal iseenesest küll peaaegu ühtegi wäärtust ei ole, saab ta enesele wahetuse protsessis wäärtuse, kuna ta nagu tunnistuseks on, et tema omanik nii ja nii palju metall-rahas kristalliseeritud ühiskondlikku tööjõudu riigi käest wälja wõib nõuda. Kuid, kui riik wahetatawat paberiraha wälja annab, siis ei pea ta harilikult mitte turu nõudeid silmas, waid oma enese. Riik tarwitab paberiraha, kui

protsentideta laenu: raha trükitakse walmis ja sellega maksetakse siis kroonuametnikkude palgad, igasugused tellimised jne. Et aga riigi nõuded ühes majandusliku edenemisega ühtelugu kaswawad, siis ei ole selles midagi imelikku, et riik paberiraha ajajooksul rohkem wälja annab, kui turul nõutakse. Ülearust paberiraha hakatakse siis suurel mõõdul kullaks wahetama; hoidmiseks on kuld igatahes palju kindlam kui paber, mis kõik oma wäärtuse kaotada wõib, kui riik pankrotti jääb. Esialgu wahetab riigipank paberi küll kullaks, aga kui wiimaks awalikuks saab, et walitsuse protsentideta laen mitte korda minna ei taha, jätab ta waba ümberwahetamise seisma — wahetataw paberiraha muutub wahetamataks.

Walitsus sunnib seaduste abil kodanikka sarnast raha tarwitama ja wõtab teda ka ise maksudena jne. wastu. Kuld wahetamata paberiraha kõrwal liikuma ei jää: ta walgub turult hoiupaikadesse, ehk läheb sisseweetawate kaupade hinnana wäljamaale, kuna ju wäljamaalasi wahetamata paberilipakaid wastu wõtma ei saa sundida. Sisemisele turule jääb ainult paber liikuma; kuid seda on harilikult palju rohkem, kui kauba ringkäiguks tarwis läheb. Turu piirkonnast niisugune paberiraha wälja ei saa, sest et seda, ühelt poolt, wäljamaale wastu ei wõeta, ja, teiselt poolt, kellelgi tahtmist ei ole sarnast kahtlast raha hoidma hakata. Waatame, missugused muutused niisugune seisukord enesega ühes toob.

Kujutame ette, et riigi rahaturg tõelikult 800 millj. rubla tarwitab, ja et sääl paberiraha 1200 milljoni eest käimas on. Arusaadaw on, et need 1200 milljoni siis 800 milljoni kulla aset täitma peawad, et nende wäärtus turul niisama suur on, kui 800 milljonil rublal kullas. Järjelikult on ühe paberi-rubla wäärtus kullas $\frac{800 \text{ millj.}}{1200 \text{ millj.}}$ ehk $^2/_3$ rubla, wõi $66^2/_3$ kopikat kullas. Ärimeeste keeles üteldakse niisugusel korral: „paberi-rubla kurs on $66^2/_3$ kopikat kullas.“

Paberiraha kurs langes omal ajal Wenemaal 23 kopikani. Üleüldse wõib ta aga kuni nullini langeda. Nii

langes, näit., Prantsusmaal esimese wabariigi aegus paberiraha kurs ülemäärase wäljaandmise tagajärjel $2^1/_2$ % endisest wäärtusest, nii et 40 frangi paberi eest 1 frank kulda anti.

Wahetamata paberiraha kursi kõikumine ripub wäga mitmesugustest põhjustest ära, mis osalt majanduslikku, osalt nõndanimetatud politikalist laadi on. Kui, näit., riik politikaliselt kardetawas seisukorras on, nagu sõja, rewolutsioni jne. ajal, siis langeb paberiraha kurs üsna järsku; see tuleb sellest, et usaldus riigi wastu ära kaob ja keegi tema paberisi wastu ei taha wõtta.

Kursi langemine toob enesega loomulikult kõigi kaubahindade kerkimise ühes, kursi tõusmine aga ümberpöördult, hindade langemise. Kuid kaubahinnad ei muutu mitte nii kiiresti, kui kurs kõigub. Kõige kiiremine paenduwad nende kaupade hinnad kursi järele, mida pääasjalikult wäljaweo tarwis walmistatakse, niisama ka nende kaupade hinnad, mida wäljamaalt sisse weetakse; asi on nimelt sellepärast nii, et paberiraha kurs kõige enne just wäljamaa turul ära määratakse; sisemisel rahaturul on teda raske punkti päält ära määrata, sest et sääl metall-raha, mille järele paberiraha kurssi määratakse, peaaegu sugugi liikumas ei ole. Pikaldasemalt muutuwad nende kaupade hinnad, mida ainult osalt wälja ehk sisse weetakse, ja mida pääasjalikult omal maal walmistatakse ja tarwitatakse. Kõige hiljemine mõjub kursi muutumine nende kaupade hindade pääle, mida omal maal walmistatakse ja ära tarwitatakse. Üks niisugustest kaupadest on ka tööjõud. Sellepärast on kursi langemine üleüldiselt tööliste-klassile kahjulik: tarwiliste eluabinõude hinnad tõusewad kiiremine, kui tööpalk; kapitalistidel ei ole tööpalga kõrgendamisega kunagi ruttu, selle pääle waatamata, et eluabinõude hinnad tõusewad.

Wõlgu müümine ja wõlgu ostmine saab tundmaõpitawal ajajärgul ikka harilikumaks nähtuseks. Niisama läheb ka liiakasuwõtmine kole suureks.

Riik püüab juba wahetusliku majapidamise algusest saadik laenuasjanduse järel walwamist oma kätte wõtta.

Tarwilikul korral aitab ta wõlauskujal oma wõlga kätte saada, kuid ainult sel tingimisel, kui sellel kirjalikud tunnistused, nõndanimetatud laenu-dokumendid, ette on näidata.

Kõige lihtsam laenu-dokumendi worm on wõla üleskirjutamine kaubaraamatutesse. Ärimehed peawad määratud korra järele raamatuid, kuhu nad üles kirjutawad, kui palju keegi nendele, ja kui palju nemad teistele wõlgu on. Kui maksmise termin kätte tuleb, siis wõrreldakse kaubaraamatutesse kirjutatud wõlasummasid üksteisega ja maksetakse puhtas rahas wälja ainult wahe wastastikkuste wõlgade wahel.

Kõige tähtsam laenu-dokument on weksel — seaduse poolt ettekirjutatud wormi järele tehtud wõlatäht. Rahwastewahelises kaubanduses on ainult weksel laenudokumendina maksew. Sääl täidab ta ka osalt raha osa, ja nimelt järgmiselt:

Ütleme, et Wene kaupmees A Inglise kaupmehe B-le laewatäie nisu on müünud. Inglise wabrikant C saatis jälle Wene kaupmees D-le niisama suure summa eest masinaid. D ostab nüüd A käest Inglise kaupmees B weksli ära ja saadab selle C-le, kes siis B käest oma raha kätte saab. Raha ei ole kopikatgi edasi saadetud, aga igaühel on oma siisgi käes. Kulud on wähemad ja kahekordse raha saatmise risk kõrwale toimetatud.

Ühes laenuasjanduse edenemisega ilmusiwad ka niisugused asutused, mis ainuüksi laenudega tegemist teewad; ühelt poolt saawad nad nende käest laenu, kelledel waba kapitali on, teiselt poolt laenawad nad kapitalistidele, kes raha tarwitawad, s. t., lasewad oma ja laenatud wõõra raha liikuma. Nimetatud asutusi kutsutakse pankadeks.

Krediidi wormisid ja tema tähendust üleüldises rahwa majapidamise süsteemis õpime siis lähemalt tundma, kui meie edenenud tööstuse-kapitalismust uurima hakkame; küll on krediidil ka manufaktur-kapitalismuse ajajärgul suur mõju wahetuse ja sellega ühes ka walmistuse kohta, kuid weel selgemine tuleb

see kapitalistliku süsteemi täieliku walitsuse ajal nähtawale. Üleüldiselt mõjub krediit suurtöönduse (Betrieb) edenemisele kaasa, kuna tema läbi mitmete inimeste raha ajutiselt üksikute kätte saab kokku kogutud.

4. Ühiskondliku produkti jagunemine mitmesuguste kapitalistlikkude klasside wahel.

a) Kasu.

Sellest ajast pääle, kui kaubitsejate-klass tekkis, tekkis ka selle ühiskondliku produkti osa nimetus, mis nimetatud klass jagunemise protsessis omale sai, — „kasu“, kuna enne seda, näit., käsitöölise osa „teenistuseks“ kutsuti. Wahe nende kahe nimetuse wahel näitab, et seltskonnas käsitöölise ja kaupmehe sissetulekute kohta mitte ühesugused waated ei walitse; seni kuna esimese sissetulekut tema töö otsekoheseks tagajärjeks peetakse, arwatakse, et kaupmehe sissetulek mitte nii tema tööst ära ei ripu. On arwama hakatud, et kaupmees midagi ei walmista, kuna ju produkt tema käest niisamasugusel kujul edasi läheb, kui ta tuligi; selle asemel aga on käsitöölise töö tagajärjed silmanähtawa otsekohese tähendusega: käsitööline muudab materjali produktiks ümber.

Niisugune arwamine põhjeneb ainult nähtuste wälimuse pääl ja on wale otsustamise tagajärg. Produkti ei wõi walmis saanuks lugeda, kui teda sääl ei tarwitata, kus ta on walmistatud; produkti ühest kohast teise ehk ühest majapidamisest teise toimetamine on tarwilik „walmistuse“ lõpu-operatsion. Selles mõttes ei lähe kaupmehe töö käsitöölise tööst sugugi lahku; ja nii palju, kui ühiskondlikult-kasulik tööjõuu kulutamine kaupmehe kasu ära määrab, nii palju on see kasu harilik teenistus.

Kuid selles see konks seisabgi, et kaupmehe kasu mitte pooltgi tema kauplemisest kui „teenistusest“ üksi ära ei ripu. Juba algusest pääle astub kaupmees alati kaubanduse-kapitalistina üles. Ta sunnib wäiksed ettewõtted oma sõna kuulma; ja kasu, mis

ta nendest ettewõtetest saab, ei ripu tema ühiskondlikult-kasulikust tööjõuu kulutamisest ära, waid tema kapitalist ja tema wõimust walmistajate üle. Nii siis ei ole suurem osa kaupmehe kasust mitte teenistus; ja mida kaugemale, seda enam upub tõelik kaupmehe teenistus kauplemisest saadawa „kasu“ hulgas ära, läheb sellega wõrreldes tähtsuseta wäikseks.

Seesama ütelus käib ka tööstuse-kapitalisti kohta — kasu, mis ta oma kapitalist saab, ei ole tema enese, kui walmistuse korraldaja, töö energia kulutamisega mitte mingisuguses ühenduses. Asi on isegi otse ümberpöördud: mida enam kapitalist oma ettewõtet laiendab, seda suurema osa oma enese tööst jätab ta harilikult palgaliste teha; selsamal ajal aga läheb kasu, arusaadawal wiisil, suuremaks.

Selles mõttes käib harilik kapitalistliku kasu ja tööpalga, kui kahe täiesti üksteise wastu käiwa sissetulekuhallika, wõrdlemine küll tõega kokku.

Eelpool seletasime, missugusest hallikast tööstuse-ettewõtte kasu tuleb: ta tekkib, nagu nägime, lisawäärtusest, s. t. palgatööliste lisatööst. Ka kaubandusekapitali kasu koduse kapitalistliku walmistamise juures tekkib niisamasugusel teel wäikewalmistajate lisatööst, kes ainult wälispidi iseseiswad näitawad olema; wahe nende kahte liiki kasusaamise wiiside wahel ei ole mitte põhjusmõttelik, waid ainult wormiline, ja läheb seda wähemaks, mida rohkem kaubandusekapital tööstusekapitaliks ümber muutub.

Kapitalisti kasu küsimuse tundmaõppimise juures peab kõige päält seda tähele panema, et lisawäärtuse norm kaugeltgi mitte täielik kasu mõõdupuu ei ole; ta teeb meile ainult ühe osa küsimusest arusaadawaks; nimelt näitab ta meile, kui kahjulik see töötajale on, et ta wõõras ettewõttes tööd peab tegema; seda aga ei näita ta sugugi, kui kasulik kapitalistile tema ettewõte on.

Eelpool tarwitasime näitusena kapitalistlikku ettewõtet, kus püssisid walmistatakse. Lisawäärtuse norm oli sääl 100%, sest et need $12^1/_2$ rubla, mis kapitalist tööjõuu ostmise pääle ära oli kulutanud, temale 125 tundi

lisatööd andsiwad, mis rahas arwatud 12½ rubla wälja teeb. Kuid kapitalist ei tarwita oma ettewõttes mitte üksi *muutuwat* kapitali, waid pääle selle pani ta oma ettewõttesse weel 50 rubla alalist kapitali — tööriistad, materjal. Tema arwete järgi sai ta 12½ rubla kasu oma terwe kapitali, 62½ rubla, päält, mis ta ettewõttesse oli pannud, nii siis ainult 20%. Kasu protsent, mis *terwe kapitali*, muutuwa kui ka alalise, kohta on arwatud nimetatakse *kasu normiks*. Meie näituses on siis kasu norm 20%.

Arusaadaw on, et kasu norm lisawäärtuse normist wäiksem on, sest et esimest terwe ettewõttesse pandud kapitali kohta arwatakse, kuna aga lisawäärtuse normi arwamise juures ainult kapitali muutuwat osa silmas peetakse. Eelpool toodud näituses on terwe kapital muutuwast kapitalist wiis korda suurem, ja sellesama wõrra kasu norm lisawäärtuse normist wäiksem.

Kui meie nüüd teise ettewõtte wõtame, kus wõrdlemisi rohkem alalist kapitali ära on kulutatud, kui esimeses näituses, ütleme, terwelt 112½ rubla endise 12½ rublalise muutuwa kapitali kohta, siis on sellesama lisawäärtuse normi juures kasu norm ainult $\frac{12{,}5}{125}$, s. t. 10%. Järjelikult ei ole teine ettewõte sugugi nii kasulik, kui esimene; ja, nagu näeme, tuleb see sellest, et teise ettewõtte pääle wõrdlemisi rohkem alalist kapitali on kulutatud, kui esimese pääle.

Kasu norm on üleüldse ühesuguste lisawäärtuse normide juures seda madalam, mida wäiksem muutuw kapital terwe kapitaliga wõrreldes on.

Seda mõtet üteldakse sagedasti niisugusel kujul wälja: kasu norm on teatawa lisawäärtuse normi juures seda madalam, mida kõrgem kapitali organiline kokkusead on. Kapitali „organiliseks kokkuseadeks“ nimetatakse alalise ja liikuwa kapitali wäärtuste wõrdlewat wahekorda; kapitali organilist kokkuseadet peetakse siis „kõrgemaks“, kui alaline kapitali osa liikuwa osaga wõrreldes suurem on, — ja nimelt sellepärast, et, nagu pärastistest arutustest selgub, kapitali alaline osa edenemise-protsessis ühtelugu muutuwa osaga wõrreldes kaswab ja liikuw jälle, ümberpöördult, kahaneb.

Siiamaale rääkisime, et asja lihtsamaks teha, kasu normist ainult niisuguse juhtumise kohta, kus kapital

ainult ühe ringkäigu teeb. Kapitalist ostis kord materjali ja tööriistad, palkas töölised, müüs kauba ära ja sai ärakulutatud kapitali kasuga tagasi. Tõepoolest ei ole aga asi sugugi mitte nii lihtne. Kui kapital ühe ringi ära on teinud, ei jäta kapitalist oma ettewõtet mitte seisma, waid peab teda pikemat aega ja laseb kapitalil ühtelugu ringi käia. Ettewõtte kasulikkust mõõdab ta selle järele, mitu protsenti see talle aastas kasu toob. Terwe aasta jooksul ostab ta tarwidust mööda tööjõudu, materjali, tööriistu ja müüb wõimalust mööda kaupa.

Tema kapital teeb terwe rea ringisid, mida wõimata on karwapäält üksteisest lahutada. Ettewõtja müüb ühel ja selsamal ajal walmistatud kaupa, walmistab ostetud tööjõuu abil uut, ostab tarwis minewaid tööriistu ja materjali. Rahas olew kapital saab tükkhawal ära kulutatud ja tuleb ka niisama tükkhawal ettewõtja taskusse tagasi, ükskord rutem, teinekord hiljem.

Selle osa kapitalist, mis tööjõuu ostmise pääle ära on kulutatud, saab kapitalist kohe tagasi, kui ta kauba ära saab müüa, mis ostetud tööjõuu abil walmistatud. Niisama saab ta ka iga müügi juures terwelt tagasi selle materjali wäärtuse, mis müüdawa kauba walmistamiseks tarwitatud. Kui kapitalist, näit., 1000 arssinat sitsi ära müüb, siis peawad kõige päält tööjõuu ja materjali ostmise kulud tasutud saama, mida sitsi walmistamine maksma läks (muidugi teada, saab kapitalist pääle selle ka weel kasu, kuid sellest meie praegu ei kõnele).

Hoopis teistmoodi on lugu selle kapitaliga, mis tööriistade: töökoja, kudumisemasinate ja muu pääle ära on kulutatud. See osa kapitalist ei tule mitte kõik ühe korraga kauba müümise juures tagasi. Kui kapitalist 1000 arssinat sitsi ära müüb, siis ei saa ta seda raha mitte terwelt ühes tagasi, mis ta, näit., töökoja ehitamise pääle ära on kulutanud. See on ka täiesti loomulik: töökoda ei kulunud sitsi walmistuse juures terwelt ära, ta jäi oma koha pääle seisma, nii et teda weel mitmeks, mitmeks aastaks wõib jatkuda. Ütleme,

et töökoja ehitamine 100.000 rubla maksma läks, ja temas 1.000.000 arssinat sitsi wõib walmistada enne kui ta tarwitamiseks kõlbmataks saab. Kui nüüd kapitalist oma kapitali, mis ta töökoja alla pannud, kätte tahab saada, siis peab ta iga arssina müümise juures ühe milljonindiku töökoja wäärtusest tagasi saama, ja 1000 arssina päält $\frac{1000}{1.000.000} = \frac{1}{1000}$ töökoja pääle kulutatud kapitalist.

Sedasama wõime ka tööriistade kohta ütelda: sitsi müümise juures saab kapitalist igakord ainult osa telgede, wärtnate jne. wäärtusest tagasi, millede abil müüdaw sits on walmistatud. Kui teljede pääl 100.000 arssinat sitsi ära wõib kududa, siis saab kapitalist 1000 arssina müümisest $^1/_{100}$ teljede wäärtusest raha kujul tagasi jne. Üks tööriist peab kauem, teine wähem wastu: töökoda, näit., 50 aastat, teljed — 5 aastat. See osa kapitali, mis töökoja pääle ära on kulutatud, tuleb wäikeste osade kaupa 50 aasta jooksul tagasi; teiste sõnadega: tema ringkäigu aeg on 50 aastat. See jagu kapitali aga, mis teljede pääle on kulutatud, teeb 5 aasta jooksul ringi ära. Materjali ja tööjõuu pääle kulutatud kapital liigub weel rutemine; näit., wõib ta ühe kuu jooksul ringi ära teha.

Kapitalistile on nimetatud wahe tema kapitali kahe osa wahel wäga tähtis. Ühe osa — nimelt selle, mis ta tööjõuu ja materjali ostmise pääle ära on kulutanud, saab ta igakord kohe tagasi, kui ta oma kauba ära müüb; see on see nõndanimetatud liikuw kapital; teine, tööriistade pääle kulutatud osa, tuleb wähehawal pikema aja jooksul tema taskusse tagasi; seda osa nimetatakse põhjuskapitaliks. Põhjuskapitali läheb ettewõtte alguse juures wõrdlemisi palju ühe korraga tarwis; liikuwat kapitali tarwitab aga teataw ettewõte ainult nii palju, et ühe kauba müügi juurest teiseni läbi wõiks saada, siis tuleb see jälle tagasi ja wõib teda uuesti tarwitada; sellel on ettewõtja arwete tegemise juures suur tähtsus. Põhjus- ja liikuwal kapitalil on weel teised tundemärgid olemas, mis neid üksteisest lahutawad. Põhjuskapital ei muuda kõige selle aja jooksul, mis teda tarwitatakse, mitte oma wälimist wormi: töökoda jääb töökojaks, kirwes — kirweks, niikaua kuni nad tarwitamiseks kõlbmataks saawad. Liikuw kapital aga muudab walmistamise juures ühtelugu oma wormi: ketrus muutub riideks, süsi põleb ära, — niihästi üks kui teine kaotab oma endise kuju; ka tööjõud ei ole pärast oma tarwitamist enam kapital, ta ei ole enam kapitalisti

oma ja kui see teda edaspidiseks walmistamiseks tarwitada tahab, peab ta teda ostma.

Liikuwat kapitali ei tohi mitte muutuwaga ja põhjuskapitali mitte alalise kapitaliga ära segada. Ühte jaotust tehtakse kapitalisti-ettewõtja, teist — täidesaatja-töölise seisukohalt. Muutuw kapital — tööjõuu wäärtus — on ainult osa liikuwast kapitalist, sest et wiimase juurde pääle tööjõuu wäärtuse ka walmistuse materjali wäärtus arwatakse; alaline kapital on jälle põhjuskapitalist suurem, sest et eelpool nimetatud materjali wäärtus selle juurde arwatakse. Schematiliselt kujutatult oleks see nõnda:

Walmistuses:

Alaline kapital. Muutuw kapital.

Tööriistad. Walmistuse materjal. Tööjõud.

Liikumas:

Põhjuskapital. Liikuw kapital.

Kui üksikute kapitali osade ringkäigu aeg teada on, siis on kerge terwe kapitali keskmist ringkäigu aega wälja arwata, s. t. ära arwata, kui kaua aja jooksul terwe ettewõttesse pandud kapitali summa raha kujul kapitalisti käest läbi käib.

Ei ole raske aru saada, kui tähtis kapitalistil arwetegemise juures selle keskmise ringkäigu aja teadmine on; kui ta, näit., iga ringkäigu juures 2% kasu saab, siis saab ta aastas, kui tema kapital 3 ringi teeb, 6% kasu, ja kui ta 5 teeb, siis terwelt 10%.

Iseäranis suurt osa aastase kasu protsendi juures mängib muutuwa kapitali ringkäigu aeg. Ütleme, et see aeg 1 kuu wältab, nii et muutuw kapital aastas 12 ringi teeb. Kui lisawäärtuse norm 100% on, s. t., kui 1 rubla muutuwat kapitali iga ringi jooksul 1 rubla lisawäärtust annab, siis sünnitab seesama üks rubla aasta jooksul 12 rubla lisawäärtust, nii et aastane lisawäärtuse norm 100. 12=1200% pääle tõuseb. Mida kiiremine muutuw kapital ringi käib, seda suurem on aastane lisawäärtuse norm.

Töölisteklassile on ainult lihtne lisawäärtuse norm, s. t. iga üksiku ringkäigu norm tähtis, sest et ta näitab, kui palju tööline lisatööd teeb, kui kahjulik temal oma tööjõuu müümine on. Kapitalistil aga on tähtis, kui suur aastane lisawäärtuse norm on, sest et see wiimane näitab, kui kasulikult kapitalist tööjõudu on saanud osta.

Nagu juba eespool seletatud, kaldub üksiku ringkäigu lisawäärtuse norm kõigis ühiskondliku walmis-

tuse harudes ühise keskmise määra poole. Selsamal ajal on aga keskmine kapitali ringkäik üksikutes walmistuseharudes wäga mitmesugune; see tähendab, et aastane lisawäärtuse norm üksikutes ettewõtetes mitte ühe kõrgune ei ole. Kui, näit., puuwillatööstuses muutuwa kapitali ringkäigu aeg 1 kuu pikune on, nahatööstuses aga seesama ringkäik 2 kuud kestab, siis on, kui lisawäärtuse norm 100 % on, aastane lisawäärtuse norm puuwillatööstuses 1200%, nahatööstuses aga 600%.

Ennemalt juba näitasime, et kui kapitali organiline kokkusead mitte ühe kõrgune, kui wahekord tema alalise ja muutuwa osa wahel mitte ühesugune ei ole, et kasu norm siis üksikutes ettewõtetes mitmesugune on. Nüüd tuleb sellele juurde lisada, et ka aastane lisawäärtuse norm mitte ühe kõrgune ei ole, kui muutuwa kapitali ringkäigu aeg mitmesugune on. Näitab, nagu wõiks kõigest sellest järeldada, et aastane kasu norm üksikutes ettewõtetes mitmesugune peab olema.

Üksikute näituste abil wõiks seda piltlikumalt ette seada. Meil on kaks kapitalistlikku ettewõtet — riidewabrik ja suhkruwabrik.

Ettewõtete №№	Alaline kapital.	Muutuw kapital.	Lisawäärtuse norm.	Muutuwa kapitali ringkäikude arw aastas.	Aastane lisawäärtuse norm.	Aastane lisawäärtuse summa.	Aastane kasu norm.
1	900 rbl.	100 rbl.	100%	3 ringi	300%	300 rbl.	30%
2	950 rbl.	50 rbl.	100%	2 ringi	200%	100 rbl.	10%

Kas on sarnane asjakord elus wõimalik? Ei ole, sest et ta wõistluse seadustega wastolus on, mis kapitalistlikus ühiskonnas walitsewad. Kui mõnes walmistuseharus tõepoolest ettewõtted rohkem kasu toowad, kui teises, siis woolawad kapitalid wähem kasutoowatest ettewõtetest enam kasutoowatesse: ühel pool läheb walmistus suuremaks, produktide pakkumine turul kaswab; teisel pool jääb walmistus wähemaks ja produk-

tide pakkumine alaneb. Selle tagajärjeks on, et esimestes ettewõtetes walmistatud produktide hinnad langewad, kuna nad teises walmistuseharus tõusewad; sellega ühes aga muutub ka ettewõtete kasulikkus, nende kasu norm. Järjelikult muutuwad kaupade hinnad wõistluse tõttu niisuguses sihis, et nad kasulikumate ettewõtete sissetulekut wähendawad, wähem kasulikkude ettewõtete sissetulekut aga suurendawad. Aastane kasu protsent kaldub ka siin teatawa keskmise määra poole. Niiwiisi mõjub tema pääle kapitalide wõistlus. Turg püüab üleüldse alati ühetaoluse poole ja mängib kapitalistlikus ühiskonnas üleüldise, stihialise tasandaja osa.

Nii siis kaldub aastane kapitali kasu protsent kapitalistlikus ühiskonnas wõistluse seaduste järgi ühetaoluse poole ja kõigub teatawa keskmise normi ümber, kord sellest allapoole langedes, kord üle tõustes.

Ei ole raske aru saada, et sellesama seaduse järele ühe osa kaupade hind nende wäärtusest ühtelugu kõrgem on, kuna teisi jälle selsamal ajal alla nende wäärtust müüdakse. Seda wõime enesele kõige paremine endise näituse abil selgeks teha; selle juures kujutame ette, et ühiskonnas ainult kaks kapitalisti olemas on, siis on arwetegemine lihtsam (kui palju meie neid ka näituse jaoks ei wõtaks, asja sisu nende arw ju ei muuda).

Ettewõtte №	Alaline kapital.	Muutuw kapital.	Aastane lisawäärt. norm.	Aastane lisawäärt. summa.	Terwe aasta jooksul walmist. kauba hind tema wäärtuse järele.	Terwe kauba turuhind.	Aastane kasu %	
1	900 r.	100 r.	300%	300 r.	1300 r.	1200 r.	20%	Kauba hind on wäärtusest 100 r. wõrra madalam.
2	950 r.	50 r.	200%	100 r.	1100 r.	1200 r.	20%	Kauba hind on wäärtusest 100 r. wõrra kõrgem.

Nii siis ei müüda kaupa keskmiselt mitte tema wäärtust mööda, waid ükskord kallimalt, teinekord odawamalt. See jagu, mis üks kaup kallim on, on teine jälle odawam. Ainult terwe ühiskonnas walmis-

tatud produkti keskmine turuhind on üleüldiselt, mitte üksiku kauba kohta, alati karwa päält wäärtuse kõrgune.

See asjaolu, et kaubahinnad mitte kauba wäärtusele wastawad ei ole, on kapitalistliku walmistusewiisi iseäraldus. Kui meie kapitalismuse-eelset wäikekodanlikku majapidamist tähele paneme, siis näeme, et sääl selle pääle waatamata, et majanduslik elu niisama wahetuse pääl põhjenes, sarnane nähtus ometi mitte loomulik ei olnud. Niipea, kui üks ehk teine majapidamine sunnitud oli oma kaupa alla wäärtust müüma, hakkas ta kiratsema, ei jõudnud enam nii palju walmistada kui ennemalt, mille tõttu walmistatawa produkti pakkumine wähenes ja hind sellega ühes tõusis, nii et tasakaal kauba hinna ja wäärtuse wahel jälle jalale sai seatud. Niisamasugune lugu oli ka siis, kui turuhind produkti wäärtusest kõrgem oli; produkti hakati suuremal arwul walmistama kui siiamaale, pakkumine suurenes, nõudmine jäi endiseks — hind langes. Üleüldse oli sel ajajärgul turuhinna ja wäärtuse lahkuminek ebaloomulik nähtus.

Üsna teine asi on kapitalistlikus ühiskonnas: kaupa ei müü mitte see isik, kes ta on walmistanud, waid teine — kapitalist. Kapitalistile ei ole aga mitte see tähtis, et ühesuurused hulgad ühiskondlikku töö energiat üksteise wastu ära wahetatakse, tema eesmärk on kasu. Kasu protsent üksikutes ettewõtetes olgu ühekõrgune, mingu sääl juures kauba hinnad nende wäärtustest lahku niipalju kui tahawad.

Kõik, mis eelpool kasu protsendi kohta üteldud, ei käi mitte üksi tööstuse-, waid ka kaubanduse- ja laenu-ettewõtete kohta. Kui wäikene nendes ettewõtetes muutuw kapital, kui tähtsuseta nendes walmistatawa lisawäärtuse summa ka ei ole, ometi peawad nad hariliku protsendi aastas kasu andma, ehk muidu jäetakse nad maha ja kapitalid woolawad teistesse ühiskondliku walmistuse harudesse.

Siisgi wõib mitmesugustes walmistuse-harudes aastase kasu protsendi kõrguse wahel teataw wahe olla. Need wahed tulewad kõige päält sellest, et ühedes ettewõtetes kapitalisti korraldaw tegewus raskem ja

keerulisem on kui teistes. Kui kapitalist, näit., oma korraldawa tegewuse ka palgatööliste kätte annab, siis peab ta, arusaadawal wiisil, ka wähema kasuga leppima. Analogilise põhjuse pärast on ka laenu protsent kapitali päält harilikult madalam, kui tööstuse-ettewõttesse pandud kapitali kasu. Kui ma tööstuse ettewõttes oma 100 rubla päält aastas 7 rubla kasu saaksin, siis olen ma, kui ma selle raha tööstuse-kapitalistile wälja laenan, 5 rublaga rahul, saan aga selle eest kõigist neist muredest lahti, millega tööstuse-ettewõte ühendatud on.

Teine tingimine, mis ühe ettewõtte kasu suuremaks teeb, kui teise oma, on wõrdlemisi suurem ettewõttega ühendatud riskeerimine. Kui kapitalist palju kaalu pääle peab panema, siis teeb ta seda loomulikult ainult niisugusel korral, kui ettewõte hääl juhtumisel ka hääd kasu lubab. Iseäranis paistab see laenuettewõtete juures silma. Hariliku 7 % kasu juures tööstuse-ettewõtetes, on laenuandja kapitalist ainult siis walmis 5 protsendiga raha laenama, kui temale kindel pant wastu antakse. Kui aga sarnast panti ei ole, siis ei wõi laenaja 5 protsendiga leppida, sest wäga wõimalik on, et ta oma kapitalist päris ilma jääb; sellepärast wõtab ta ka hariliku 5 % asemel riskeerimise tasuks 6, 8, 10 % ja weel rohkemgi.

Kui kapitalide summa, mis teatawas ühiskonnas liikumas on, ja aasta jooksul walmistatawa lisawäärtuse summa teada on, siis wõib harilikku aastase kasu normi selles ühiskonnas wälja arwata. Teeme seda näituse waral. Olgu kapitalide summa 1.000 milljoni rubla, lisawäärtuse summa 100 milljoni. Keskmine kasu norm oleks siis $\frac{100.100}{1.000}$ % = 10 %. Saadud arw ei ole mitte täiesti õige; osa lisawäärtusest wõtab nimelt riik maksude näol omale, teise osa saawad jälle, nagu pärast poole selgub, maaomanikud rendi näol. Ütleme, et need osad kokku 30 millj. rubla wälja teewad. Siis jääb kapitalistide kasuks 70 millj. järele, nii et aastane kasu norm ainult 7 % wälja teeb.

Käsil olewa manufaktur-kapitalismuse ajajärgu poole

tagasi pöördes peame tähendama, et sel ajal kasu norm wõrdlemisi õige kõrge oli, nii et teda läbisegi alati kümnete protsentidega mõõta wõis (iseäranis häädel tingimistel kerkis ta kuni 300—400%). Seda asjaolu tuleb järgmiselt seletada: niikaua, kui käsitsi tööd tehtakse, on muutuwa kapitali osa terwe kapitaliga wõrreldes õige suur; see tuleb sellest, et kulud tööriistade pääle siis üsna tühised on, nii et pääkulu, mis kapitalistil kanda on, just tööjõuu ostmise pääle langeb. Kasu saadakse aga, nagu nägime ainult muutuwast kapitalist; sellepärast on kasu protsent seda kõrgem, mida suurem muutuw kapital terwe kapitaliga wõrreldes on. Sellest siis ka tulebgi, et kasu protsent õige kõrge on, selle pääle waatamata, et lisawäärtuse norm manufaktur-ettewõtetes kuigi suur ei ole.

Kuid ometi ei ole manufakturide ajajärgul üleüldine kasu summa nii määratu suur, nagu ta seda edenenud masinate-kapitalismuse ajajärgul on: kapitalid ise on weel wõrdlemisi wäikesed, wäikese kapitali päält saadaw suur protsent ei saa aga hulgaliselt kuigi suur olla.

b) Maarent.

Inimesesoo elu feudal ajajärgul, kui maaharimine ühiskondliku walmistuse aluseks oli, oli maapidamine lahutamata ühendatud korraldawa tegewusega ühiskondlikus looduse wastu wõitlemises. Maapidaja-feudali sissetulek (tegu ja obrok) oli tarwilikuks tasuks selle korraldawa tegewuse eest ja ühes sellega ka tarwilikuks eeltingimiseks, et feudal oma ühiskondlikult kasulikku osa täita wõis.

Wahetusliku majapidamise edenemine muudab maapidaja sissetuleku iseloomu ja tähendust. Wälispidi seisab see muutus selles, et maapidaja oma sissetulekut mitte enam otsekohe tarbeasjade näol ei saa, waid et need enne rahaks muudetakse ja alles puhta rahana maaomaniku kätte tulewad. Sisulikult seisab muutus selles, et maapidaja sissetulek ikka wähemal mõõdul tema walmistust korraldawa tegewuse külgi on

seotud, sest et wahetuse-wahekordade süsteemisse tõmmatud feudal ikka enam ja enam ennast oma korraldawast tegewusest wabastab.

See aga ei tähenda weel, et maapidaja sissetulek wähenema hakkas. Otse ümberpöördult hakkab just edenewa wahetuse mõjul feudal eksploateerimine suurewiisiliselt kaswama, mille tagajärjeks, nagu meie juba eespool nägime, talupoegade maa külgi köitmine, pärastpoole aga nende osaline ehk täieline maata jäämine on.

Kui teoorjus ja obrok ära kaowad, waba wäikemaaomanik ja rentnik endise äraripuwa talupoia asemele astuwad, siis ei jää endise feudali korraldawast tegewusest peaaegu midagi enam järele. Mõisnik ei anna küll mitte alati oma maid rendi pääle wälja, sagedasti harib ta neid palgatööliste abiga ka ise; kuid siis on ka majapidamise tüüpus täiesti kapitalistlik, mis mitte wälispidigi endist feudal walmistuse korraldust meelde ei tuleta. Maapidaja sissetulek saab enesele kapitalisti „kasu“ kuju: maa muutub kapitaliks ja maapidaja peab, nagu iga teinegi kapitalist, ühiskonnas walmistatawast üleüldisest lisawäärtuse summast oma osa saama. Ainult selle osa suuruse määrawad teistsugused tingimised ära, kui teiste kapitalistide juures.

Kapitalistliku maapidamise-wormide edenemine sündis teatawa järjekindlusega. Feudal wahekordade jätised kadusiwad ainult Inglismaal XVIII. aastasaja keskel ära, kõigis teistes Europa maades pidasiwad nad kauem wastu: Prantsusmaal kuni XVIII. aastasaja lõpuni, Saksamaal, Austrias ja mujal kuni wiimase ajani, Wenemaast muidugi rääkimata.

Feudalismuse jäänused on oma wormi poolest peaaegu igal maal ja iga ajajärgu kohta isesugused. Sagedasti seisawad nad ainult natural-rendi näol alal; siia alla käib kõige päält endisest teoorjusest tekkinud tööga rendi tasumine, teiseks, maaharimine pooletera pääl, mis feudalseid obroki-wahekordasid meelde tuletab (rentnik-pooleteramees annab maaomanikule „poole tera“ kõigest saadud produktist, sagedasti aga ka rohkem). Mõnikord peab iseäraliste ajalooliste tin-

gimiste tagajärjel pärispõlwe-aegne kogukonna korraldus edenewate kapitalistlikkude wahekordade keskel kaua aega wastu. (Riik püüab harilikult wana kogukondlikku korda alal hoida, mida ta neilsamadel põhjustel teeb, mis endisel ajal feudalisidgi sundisiwad kogukonda toetama: igasuguste maksude wõtmise juures on palju kergem kogukonnaga tegemist teha, mille liikmed üksteise eest wastastikku wastutama peawad, kui üksikute iseseiswate majapidamistega).

Wanade wahekordade jätiste elust wäljatõrjumine majandusliku edenemise läbi sünnib wäga mitmet wiisi. Nagu juba eelpool tähendatud, sunnib rahaliku majapidamise edenemine mõisnikku tema enese kasude pärast talupoegade natural-maksusid raha-maksudeks ümber muutma; oma enese tulude pärast annab ta pärast nendele ärarippuwatele rentnikkudele wabaduse jne., jne. Sääl, kus endiste aegade jäänused liig kaua wastu peawad, nii et nad tuntawalt edenemist takistama hakkawad, häwitatakse nad harilikult seaduseandliste aktide abil ära. Siin ei ole mitte küllalt paras koht kõigi nende muutuste ligema ajaloo kirjeldamiseks. Igatahes tuliwad nad aga igalpool nähtawale, kus wahetuslik majapidamine edenes.

Maarendi sisu ja seadused, mille järele ta muutub, tulewad kõige selgemine nähtawale, kui neid täiesti wäljakujunenud kapitalistliku ühiskonna põllumajanduslikkude wahekordade juures tundma õppida. Kui sel teel juba teatawad wäljamineku-punktid on leitud, siis on kergem ka pool-edenenud wahekordadest aru saada.

Kapitalist tahab ettewõtet asutada, kas kaubanduslikku, tööstuslikku wõi põllumajanduslikku, — on täiesti ükskõik. Kuid ettewõtet wäljaspool ruumi asutada on wõimata; järjelikult on ettewõtjal kõige päält tükki maad tarwis. Kuid kulturalises kapitalistlikus riigis ei ole ühtegi maalapikest, millel mitte omanikku ei oleks; tarwis on maad kas osta ehk rentida — ilma teda ei anta.

Kapitalist ostab ehk rendib siis kõige päält tüki maad. Ütleme, et maa weel täiesti harimata on, et inimene weel oma kätt tema külgi ei ole pistnud, nii

et tal, järjelikult, ka weel ühtegi wäärtust ei wõi olla. Mis eest siis niisugusel korral kapitalist maksab, kui maal iseenesest wäärtust ei ole? Kapitalist maksab ühiskondliku töötegemise wõimaluse eest teatawa maatüki pääl. Sel juhtumisel ei walitse wahetuse üle mitte wäärtuse-seadus, mille järele harimata maal ka ühtegi wäärtust, ja ühes sellega ka hinda ei oleks, waid siin on teine fakt mõõduandew, nimelt see, et maa üksikute omanikkude käes on ja teistel õigust ei ole teda tarwitada. Kui maa monopoliseeritud ei oleks, ei oleks kapitalistil maatüki eest ka maksmist olnud, mille pääle ta oma wabrikut tahab ehitada. Nähtus, et walmistamise wõimaluse eest juba maksma peab, on kapitalistliku ilmakorra juures üsna harilik: kapitalist isegi saab ju lisawäärtust ainult selle läbi, et ta töölisele wõimalust annab ühiskondlikust walmistusest osa wõtta.

Kas kapitalist maatüki päriseks ostab, wõi tema eest ainult renti maksab, on sisulikult täiesti ükskõik. Ütleme, et ta maa eest 1000 rubla renti maskab; kui maaomanik selle maatüki ära müüb, siis wõtab ta tema eest nii suure summa, et see temale ilma suurema mure ja riskeerimiseta 1000 rubla aastas protsentisid annaks. Kui kapital aastas harilikult 4 % kannab, siis on maatüki ostuhind 25.000 rubla, sest et 25.000 protsendid maaomanikule niisama palju sisse toowad kui maa rent. Üleüldse ei ole maa ostuhind muud midagi, kui „kapitaliseeritud" rent, s. t. nii suur kapital, mis wälja laenatult niipalju kasu annab, kui müüdaw maatükk renti.

Kapitali, mis ettewõtja maa ostmise pääle kulutanud, arwab ta muidugi tarwilistele ettewõtte kuludele juurde, nii et ta ka sellest harilikku kasu tahab saada; teiste sõnadega: kapitalist sai maaomanikuks ja peab edaspidi oma maa eest ka renti saama.

Kust wõtab aga ettewõtja rendi, mis ta maaomanikule maksab, wõi omale saab, kui maa ta enese päris on? Arusaadawal wiisil ostjate käest, oma produktide hinnast. Nii peab siis produkti hind pääle hariliste walmistuse-kulude ja hariliku kasu weel rendi ära

tasuma; ainult siis wõib kapitalist oma ettewõtet kasulikuks nimetada. Ütleme, et rauakaewanduse omanik tööriistade, materjali ja tööjõuu pääle 750.000 rubla ära kulutas, kus juures tema ettewõttes milljon puuda rauda walmistati; harilik kasu norm on 10% aastas, rent kaewanduse ja wabriku-hoonete all olewa maa eest — 25.000 rubla; niisugusel korral peab walmistatud raud wähemalt 750.000 + 75.000 + 25.000 = 850.000 rubla eest, 85 kop. puud, ära müüdud saama, et ettewõtet kasulikuks wõiks nimetada.

Niisugune on lugu üksiku kapitalisti, üksiku maaomaniku seisukohalt. Kuidas peame aga selle küsimuse pääle terwe ühiskondliku majapidamise seisukohalt waatama?

Mida kõrgem rent, seda kasulikum on see maaomanikule, kspitalist aga püüab renti wõimalikult maha suruda, — selles seisab mõlemate klasside, kapitalistide ja maaomanikkude, tulude wastolu. Tekkib wõitlus — wõitlus rendi pärast. Nagu igalpool sarnastel juhtumistel, nii annab ka siin wõitluse lõpuotsuse wastaste jõudude wahekord. Kui riigis palju waba maad on, mida tema omanikud tööstuslikkude wõi põllumajanduslikkude ettewõtete alla wälja tahawad rentida, siis on kapitalistide wõitluse-tingimised hääd: maatahtjatest on puudus, pakkumine on suur, maaomanikud peawad üksteisega wõistlema ja suruwad rendi alla. Kui aga tarwitamiseks kõlbulikku maad wähe on, peawad kapitalistid üksteisega wõistlema ja ajawad üksteise wõidu rendi kõrgeks.

Niisugustel tingimistel peab, arusaadawal wiisil, ühes walmistuse laienemise ja waba kapitalistlikkude ettewõtete jaoks kõlbuliku maa wähenemisega maa ainuomanikkude (monopolistide) wõim kapitalistide üle ühtelugu kaswama, rent tõusma. Selle tõusmise piir ripub igal üksikul juhtumisel wõitluses olewate jõudude ja tulude wahekorrast ära. Kui, näit., mõnes riigis maaomanikud maa eest liig kõrget renti hakkawad nõudma, s. t. kapitalistide kasu liig ära kärbiwad, siis ei jää kapitalistidel muud nõuu üle, kui oma kapitali teisele maale wiia, mida ka sagedasti tähele wõib panna.

Kui aga selle abinõuu tarwitamine raskendatud on, siis peab walmistuse edenemine aeglasemaks jääma, sest et kapitalistide kogumise-wõimalus wäheneb ja nad oma ettewõtteid ei saa laiendada; wõistluse tingimised lähewad wähese kasu pärast iseäranis raskeks, nii et wähemate ettewõtete langemine kiireneb; nende kapitalid kogunewad wähema arwu suurkapitalistide kätte ja saawad suurema mõju, sest et nad wähem laiali on pillatud, kui ennemalt; ja maaomanikud, kes wähematest ettewõtjatest kergemine jagu saiwad, peawad suurematele tahes ehk tahtmata järele andma.

Üleüldine rendi summa, mis maaomanikud teatawas ühiskonnas saawad, ripub siis järjelikult kahest tingimisest ära: esiteks, üleüldisest lisawäärtuse summast, mis teatawal maal walmistatakse ja mis kapitalistide ja maapidajate wahel ära jaotatud peab saama; teiseks, mõlema klassi ajaloolikult kujunenud jõudude wahekorrast wõitluses kasu ja rendi eest. Esimese tingimise määrab arusaadawal wiisil üleüldine walmistuse edenemise kaugus omalt poolt ära; kuid seesama walmistuse edenemine määrab ka teise tingimise ära, nagu juba sellestgi eelpool nimetatud faktist wõib järeldada, et walmistuse laienemise tagajärjena tekkiw maatarwiduse suurenemine enesega maaomanikkude wõimu suurenemise kaasa toob, ja et wäikeste ettewõtete langemisel ja suur-ettewõtete kaswamisel ümberpöördud mõju on.

Ütleme, et terwel maal 1200 milljoni töötundi kapitali on, mis rahas arwatult 120 milljoni rubla wälja teeb; aastane lisawäärtuse summa on, ütleme, 120 millj. tundi, rahas — 12 millj. rubla. Sellest saawad maapidajad 3 millj., ettewõtjatele jääb 9 millj. Aastane kasu norm oleks niisugusel korral $7^1/_2$% (9 milljoni 120 millj. pääle); rendi norm terwe maa kohta oleks $2^1/_2$% (3 millj. 120 millj. pääle). Ühes walmistuse edenemisega kaswab kapital, ütleme, 300 millj. rublani ja lisawäärtus kerkib 25 millj. pääle; sellest wõtawad maaomanikud, kellede mõju kapitalistide üle nüüd suureneb, sest et wiimastel raskem on oma ettewõtete jaoks maad leida, terwelt 10 milljoni omale,

nii et kapitalistidele ainult 15 millj. järele jääb; niisugusel korral on kasu norm 5 %, rendi norm aga terwe maa kohta juba $3^1/_3$ %. Walmistus laieneb aga ühtelugu edasi: kapitali summa tõuseb 800 millj., lisawäärtus — 60 millj. rubla pääle; kuid kapitalistid leidsiwad uue koha, kus nad oma kapitalisid tarwitada wõiwad, riik wõitis, näit., asumaad, kus kohast maad, mida kapitalistlikkudele ettewõtetele tarwis on, küllalt ja odawasti saada wõib. Maaomanikud peawad nüüd järelandlikumad olema, kui nad ei taha, et maa neile kätte jääks; nad ei wõta ka mitte enam $^2/_5$ kõigest lisawäärtusest enesele, nagu ennemalt, waid lepiwad ühe kolmandikuga — 20 milljoni rublaga; kasu on siis 40 milljoni, kasu norm — 5 %, üleüldine rendi norm — $2^1/_2$ %.

Nüüd katsume küsimuse pääle wastata, kuidas üleüldine rendi summa üksikute maaomanikkude wahel ära jaguneb.

Kõige päält peame seda silmas pidama, et mitte kõik maatükid ühesugused ei ole: ühede pääl on töötegemine palju sigiwam, kui teiste pääl. Sarnane wahe tuleb iseäranis selgesti soetawas tööstuses ilmsiks; põllupidaja saab, näit., ühe maatüki päält 5 seemet, kuna ta teise päält niisamasuguste kulude juures 10 seemet saab. Niisamasugune on lugu ka mäetööstuses — ühes kohas on mullas rohkem rauda, kui teises, ühes kohas on see muld sügawamal maa sees, teises madalamal; mõnes kiwisõe-kaewanduses on süsi parem, kui teises jne., jne. Kuid ka ümbertöötawas tööstuses on, näit., sellel suur tähtsus, kas wett ligidal saada on, mida walmistamise juures tarwis läheb, kas wabriku käimapanemiseks mitte wee-jõudu ei saa tarwitada jne. Wiimaks on kõigi kapitalistlikkude ettewõtete kohta õige tähtis turu kaugus, kust materjali saab osta ja kuhu walmistatud produktisid müügile wõib toimetada. Suur tähtsus on ka teedel, mis ettewõtet turuga ühendawad, sest et wedamisekulud ka produkti wäärtuse juurde tulewad arwata, ja mida wähemad nad on, seda odawam on produkt, seda sigiwam töö teatawas ettewõttes.

Wõtame rea ettewõtteid, kus looduslikud tingimised mitte ühesugused ei ole, ütleme rea majapidamisi, kus kapitalistlikul alusel wilja kaswatatakse. Ühe maatüki päält, mille harimine 10.000 rubla maksma tuleb, saadakse 10.000 puuda wilja, teise, parema, päält niisama suurte kulude juures 15.000 puuda, ja kolmandama, kõige parema päält 20.000 puuda. Harilik kasu protsent aastas on, ütleme, 5%. Ettewõtja, kes kõige halwemat maatükki harib, peab ka oma 5% aastas kasu saama, muidu jätaks ta oma ettewõtte, kui kahjuliku, maha ja paneks oma kapitali teise kohta „teenima". Maa aga ei ole mitte tema oma, ja ilma hinnata keegi seda tarwitamiseks ei anna, nii et kapitalist weel maaomanikule teatawat renti peab maksma, kuigi ka just mitte wäga kõrget, sest tema maatükk on teistest halwem. Ütleme, rent on 300 rubla. Nii siis peab ettewõtja wilja eest üleüldse 10.800 rubla sisse wõtma (10.000 rubla walmistuse-kulusid, 500 rubla kasu ja 300 rubla renti). Järjelikult peab ta wilja 1 rub. 8 kop. puud wälja müüma; odawamalt ta müüa ei wõi, siis ei tuleks ta omaga wälja; kallimalt müüa ka ei saa, sest siis oleks tema kasu suurem, kui harilik; nagu me aga juba teame, ei ole see kapitalistlikus ühiskonnas alalise nähtusena mitte wõimalik. Arusaadawal wiisil on siis ühiskonnas wilja turuhind läbistikku 1 rub. 8 kop. puud. Kui ta sellest normist madalam on, siis läheb põllupidamine tagurpidi, osa maad jääb harimata, wilja walmistatakse wähem, kui ennemalt, ja wiljahind kerkib; kui ta kõrgem on, siis on kapitali kasu põllupidamises harilikust kõrgem, mille tõttu kapitalid põllupidamisesse hakkawad woolama ja üksteisega wõisteldes maaomanikule wõimalust annawad renti niipalju kõrgendada, et kasu norm harilikuks muutub.

Kõige halwema maatüki renti nimetatakse absolutiliseks rendiks. Wilja harilik turuhind on siis nii suur, et ta wilja walmistuse-kulud kõige pahemate looduslikkude tingimiste juures, mille juures kapitalistid weel põldu peawad, hariliku kasu ja absolutilise rendi ära tasub. See seadus ei käi arusaadawal wiisil mitte üksi põllusaaduste kohta, waid ka kõigi muude

produktide kohta on ta mõõduandew; ainult ümbertöötawas tööstuses ei ole looduslikkude tingimiste tähendus praegusel ajal mitte enam nii suur kui põllutöös, kus tehnika palju madalamal järjel seisab, kus põllusaak nii suuresti maapinnast ja kliimast ära ripub, mis pääle selle ka suuremat hulka maad tarwitab.

Produkti wahel, mis halbade looduslikkude tingimiste juures walmistatud, ja produkti wahel, mille walmistamise-tingimised paremad olnud, ei tee turg ühtegi wahet: hind on ikka üks ja seesama, meie näituses 1 rub. 8 kop.; nende 15.000 puuda eest, mis teise maatüki pääl kaswatatud, saadakse turul, järjelikult — 16.200 rubla. Pääle hariliste walmistuse-kulude ja kasu jääb terwelt 5.700 rubla järgi, mis maaomanik rendina enesele wõtab. Neist 5700 rublast ei saa kapitalist krossigi omale, sest nagu meie teame, on harilikult aastane kasu norm kõigis kapitalistlikkudes ettewõtetes ühesugune ja niipea, kui ta kusagil kõrgemaks tõuseb, ilmuwad kohe wõistlejad, kes ta keskmise normi juurde maha suruwad. Nii oleks ka siin: kui rent madalam oleks, kui 5700 rubla, ja kasu sedawõrt suurem, siis ilmuks warsti wõistlejad, kes walmis oleks kõrgemat renti maksma ja nii kasu normi harilikuks suruks.

Nii siis saab teise maatüki pidaja pääle 300 rublalise absolutilise rendi weel 5400 rubla, mida diferentsial rendiks nimetatakse. Kolmandama maatüki diferentsial rent oleks weel kõrgem, nimelt 10.800 rubla, mida endisel wiisil lihtsalt wälja wõib arwata. (20.000 puuda à 1 rub. 8 kop. puud — 21.600 rubla, walmistamise kulu (10.000 r.), kasu (500 r.) ja absolutiline rent (300 r.) maha arwatud — 10.800 rubla).

Tõuseb küsimus, kas wahest wäärtuse-teoria mitte sellega wastolus ei seisa, mis eelpool turuhindade kohta üteldud, nimelt, et nad kõige halwemate looduslikkude tingimiste juures walmistatud produkti walmistamise-kulude poolt ära määratakse, millele weel harilik kasu ja absolutiline rent juurde tuleb arwata. Turuhinnad ripuwad ju lõpulikult produktide wäärtusest ära, wäärtus on aga keskmine töö energia hulk, mida produkti walmistamiseks tarwis läheb, nii et siis wäärtuse suurust keskmiste looduslikkude walmistuse tingimiste järgi arwata tuleb.

Näib, nagu wõiks keskmise turuhinna kohta sedasama ütelda, s. t. ta peaks niisama walmistuse-kuludest k e s k m i s t e looduslikkude tingimiste juures, keskmisest kasust ja absolutilisest rendist koos seisma. Kuid ligem analiseerimine näitab, et siin ühtegi wastolu ei ole.

Kauba wäärtus seisab, nagu teada, kolmest jaost koos: muutuwa ja alalise kapitali wäärtusest ja lisawäärtusest. Kauba hind peab sellele wastawalt k e s k m i s t e s t walmistuse-kuludest, k e s k m i s e s t kasust ja k e s k m i s e s t rendist koos seisma (lisawäärtus on ju üleüldine kasu ja rendi summa). Selles päätükis leitud formeli järele seisab aga hind teistsugustest jagudest koos: keskmiste walmistuse-kulude asemel seisawad sääl walmistuse-kulud kõige halwemate looduslikkude tingimiste juures ja keskmise rendi asemel — absolutiline rent. Kuid ei ole raske ära näha, et walmistuse-kulud kõige halwema maa pääl just nii palju keskmistest walmistuse-kuludest suuremad on, kui palju absolutiline rent keskmisest rendist wähem on, mis pääle absolutilise rendi eneses weel keskmist diferentsial renti sisalddb. Nii on siis mõlemad hinna formelid sisulikult täiesti ühetaolised.

Endist näitust tarwitades, wõime seda ka arwude abil tõendada.

10.000 puuda wilja läheb maksma:

alalise ja muutuwa kapitali kulutamine	10.000 rubla
5% kasu	500 „
absolutiline rent	300 „
Summa .	10.800 rubla,

1 rubla 8 kop. puud.

Niisama suur keskmine maatükk annab 10.000 rublalise kulu juures 15.000 puuda wilja; tähendab: selleks, et niisama palju wilja saada, kui esimese maatüki päält, tuleb keskmist maad $1^1/_2$ korda wähem wõtta; siis leiame:

alalist ja muutuw. kapit. kulub	$6.666^2/_3$ rub.	($1^1/_2$ korda wähem)
kasu	$333^1/_3$ „	„ „
rent	3.800 „	(5700 r. $1^1/_2$ korda wähem).
Summa .	10.800 rub.,	1 r. 8 kop. puud.

Asi seisab selles, et wilja kaswatamine keskmise maa pääl $3333^1/_3$ rub. 10.000 puuda päält odawam on; selle järele on ka kasu $166^2/_3$ rub. wähem; niisama on ka absolutiline rent wähem — 300 rubla asemel ainult 200 rub. (maatükk on ju esimesest, kõige halwemast, $1^1/_2$ korda wähem). Kuid kõige selle asemel tuleb nüüd hinnale keskmise maatüki diferentsial rent, 3600 rubla, juurde arwata; ja tagajärg on seesama, mis esimesel korral.

Kõik need arutused on ka kõigi teiste kaupade kohta makswad; wahe seisab ainult selles, et diferentsial ja seda enam weel absolutilise rendi tähendus ümbertöötawas tööstuses palju wähem on kui põllupidamises.

Neistsamadest arutustest on muu seas ka näha, mis mõttes hind kapitalistlikus ajajärgus wäärtuse poolt ära määratakse. Nagu teada, määrawad produkti hinna ära tema keskmised walmistuse-kulud, milledele keskmine kapitalistlik sissetulek (keskmise kasu ja keskmise rendi summa) juurde tuleb arwata. Kapitalistliku sissetuleku keskmine norm aga määratakse ära terwe walmistuses olewa kapitali wäärtuse ja walmistatawa lisawäärtuse wahekorra poolt. Nii siis määrab wäärtuseseadus produktide hinnad kaudselt ära, kuna ta keskmise kapitalistliku sissetuleku normi ära määrab, mis siis omakorda hinna teatawate muutuwa ja alalise kapitali kulutuste juures kindlaks teeb.

Iseäranis kõrgeks tõuseb diferentsial rent tööstuse keskkohtades ja linnades, kus ühiskondlik töö iseäranis intensiwiline on, kus turu lähedus palju tööjõudu, mis muidu kaupade wedamise ja hoidmise pääle ära kulub, kokku hoida laseb. Ütleme, et wabrik, mis milljon puuda kaupa walmistab, turust ühe wersta kaugusel on; teine niisamasugune wabrik olgu aga 11 wersta kaugel. Milljon puuda wedu 10 wersta kaugusele teeb teisele kapitalistile määratu suurt kulu, millest esimene kapitalist täiesti waba on; kui aga sellegi pääle waatamata esimene kapitalist harilikku kasu saab, siis tähendab see, et kõik kasu, mis ta sellest saab, et tema wabrik turule ligidamal on, diferentsial rendi näol maaomaniku tasku läheb. Kuid siiski jõuab suurkapitalist oma majandusliku wõimu tõttu osa sellest diferentsial rendist sagedasti enesele kiskuda, mis talle wõimalust annab seda kergemine oma wõistlejaid kukutada.

Nagu juba tähendatud, kaswab rent üleüldise walmistuse edenemise tagajärjel ühtelugu suuremaks, ilma et maaomanikkudel tarwis oleks selle hääks oma sõrme liigutada; ühes sellega, s. t. ühes maa nõudmise kaswamisega kõiksugu ettewõtete jaoks, kaswab ka maaomanikkude wõim ettewõtjate üle.

Selle juures tõuseb pääasjalikult diferentsial rent, iseäranis siis, kui mõne maatüki ligidalt hää tee (raudtee, näit.) läbi tehtakse, mis teda turule ligindab, ehk kui mõne maatüki pääl uued looduslikud rikkused üles leitakse jne., jne.

Alalise rendi kaswamise tagajärjel müüdakse maad harilikult kallimalt, kui kapitaliseeritud rendi järele arwates maksta wõiks:

tulewane rendi tõusmine maksetakse maa hinnas osalt juba wälja. Selle juures peab tähendama, et maa müümine renti kindlustab. Kapitalist, kes maad ostab, waatab maa eest maksetud raha, kui maa sisse pandud kapitali pääle, mis tingimata harilikku kasu peab tooma. Sellest ajast pääle ei kaitse renti mitte üksi monopoli wõim, waid pääle selle weel kapitalide wõistlus, mis kõigile kapitalidele ühesugust kasu normi nõuab.

Nõndanimetatud rendimaksu ei tohi mitte otsekohe maarendiga ära segada. Harilikult ei ole renditaw maatükk mitte harimata ja paljas; rentniku kätte lähewad ühes maaga ka maa pääl olewad ehitused, sagedasti ka tööriistad, kari jne.; pääle selle on maa ennemalt juba haritud, kuiwatatud, torutatud jne. Kõik see kokku on teataw real kapital, mis rentnik maaomaniku käest laenuks saab ja mis sellele wiimasele harilikku laenuprotsenti peab kandma. Osa rendimaksust seisab siis harilikust laenukapitali protsendist koos, mis maaomanik rentnikule laenatud kapitalist saab; et puhta rendi summat leida, tuleb see osa terwest rendimaksust maha arwata.

Edenenud kapitalistlikkude maapidamise-wormide kõrwal wõib manufakturide ajajärgul weel igalpool, ja suuremas jaos maades weel hiljeminegi, pool-edenenud wormisid leida, iseäranis põllutöös. Niisuguste wormide hulka wõib teatawas mõttes ka sarnased majapidamised arwata, kus maaomanik ja kapitalist-ettewõtja ühes isikus ühendatud on, kes siis renti ja kasu ühekorraga saab. Kuid selle küsimuse pääle ei ole tarwis pikemalt peatama jääda: üleüldist asjakäiku sarnane kombinatsion suuremat ei muuda.

Üsna sagedasti ei ole maarentnik mitte kapitalist, waid wäikewalmistaja, harilikult talupoeg, kes täiesti ehk peaaegu täiesti ilma palgatööta läbi ajab. Niisugusel juhtumisel langeb rentniku kasu õige kergesti nulli pääle: niisugune rentnik ei suuda mitte küllalt järjerikkalt rendi kõrgendamise wastu wõidelda: selleks puudub temal kapitalisti wõim, ja ajajooksul tõuseb rent nii kõrgele, et rentnikule ainult eluabinõuud järele jääwad. Sisulikult on ta siis harilik maaomaniku palgatööline, tema rentniku iseseiswus — ainult wale kate. Kaubandusekapitali mõjul, mis rentnikku omakorda

eksploateerib, läheb wiimase sissetulek wahel weel wähemaks, nii et ta pikkamööda üsna wälja sureb (näitus — lirimaa).

Paistab, nagu kujuneks neil juhtumistel, kus maaharija ise ühes sellega ka tema omanik on, asi nii, et üks ja seesama isik ühekorraga niihästi tööpalka, kui ka kasu ja renti saab. Tegelikult aga kaob saadaw kasu õige pea kaubanduse-kapitalisti taskusse, nagu esimesel korralgi; rent aga on üleüldse wõrdlemisi madal, sest et wäikemaaomanikkude-klassil mitte nii suurt ajalooliselt kujunenud ühiskondlikku jõudu selja taga ei ole, kui suurmaaomanikkudel.

Nii siis, mis on maarent? See on see osa lisawäärtusest, mis kapitalist ühiskondliku töötegemise wõimaluse eest teatawa maatüki pääl maaomanikule tasuks annab.

Looduse jõudude ekspluateerimise wõimalus ühiskondliku töö abil on piiramata: isegi kõige wiljarikkam maapind, ja weel kõige tihedama rahwaarwuga maades, ei ole kaugeltgi kõik haritud. Kuid ühiskond ei saa kõike seda ilma takistamata tarwitada: seda keelab maaomanikkude-klass, kelle keelust ta ainult rendi maksmise abil üle saab.

c) Tööpalk.

Tööjõuu wäärtuse saab tööline tööpalga näol kätte.

Natural majapidamise ajajärkudel on palgatöö harw nähtus. Feudal aegade rändawa käsitöölise tööl tellija kodus tellija enese materjalist on palgatööga ainult wäline sarnadus; palka, mis niisugune käsitööline saab, ei saa ta mitte oma tööjõuu wäärtust mööda, waid seda mööda, kui palju ta uusi wäärtusid loob, — siin ei ole weel ekspluateerimist, sest et käsitöölisel enesel walmistuse-abinõuud on, ja et ta wähemalt niisama kergesti ilma teatawa tellijata läbi wõib saada, kui see ilma temata; käsitööline ei ole sunnitud ennast ekspluateerida laskma.

Esimest korda hakkab palgatöö siis elus suuremat tähendust omandama, kui linnades wäikekodanlik käsi-

töö-korraldus edenema hakkab. Sellid ja õpipoisid on juba meistri palgatöölised. Kuid niikaua, kui käsitöölise majapidamises patriarhallikud wahekorrad walitsewad, kui selliamet ainult meistriks ülemineku järk on, niikaua ei määra selli tööjõuu wäärtus mitte punktiliselt tema palka ära, waid wiimane on harilikult tööjõuu wäärtusest kõrgem; wastasel korral ei suudaks sell oma teenistuse ajal mitte nii palju raha koguda, et meistriks saamisel oma enese töökoda ja iseseiswat majapidamist sisse seada. Kuid niipea, kui kaubandusekapital endise patriarhalliku kokkukõla käsitöö korralduses ära rikub, kui ta meistrit eksploateerima hakkab, sunnib ta wiimast oma sellisid eksploateerima, mille tagajärjel tööpalk käsitöös tarwiliste eluabinõude wäärtuseni, s. t. kuni tööjõuu wäärtuseni langeb.

Kaubandusekapital ei muuda wäikekäsitöölist ja talupoega, nagu eelmistest harutustest selgus, ainult wormiliselt mitte palgatöölisteks; tegelikult jätab ta neile nende töö eest ainult tööjõuu wäärtuse järele, nii et nende mateerialine seisukord sisulikult palgatööliste omast lahku ei lähe.

Tööstusekapitali edenemine tähendab palgatöö edenemist, mis ainult sellest ajast pääle ühiskonna walmistuslikus elus suurema tähtsuse omandab. Iseseiswa wäikewalmistaja „teenistus“ saab ikka enam ja enam walmistaja-proletarlase tööpalga poolt wälja tõrjutud.

Tööpalga alg-wormiks on natural palk, s. t. töö tasu produktidega, tarbeasjadega. See tööpalga worm on muu seas selle poolest huwitaw, et siin tööjõuu wäärtus iseäranis silmapaistwalt, kui tarwiliste eluabinõude walmistuse wäärtus, wälja paistab.

Iseäranis kaua seisab natural palk põllupidamises alal, mis ka täiesti arusaadaw on, kui seda silmas pidada, et põllutöö saadused suurema osa töölise tarwidustest ära täita wõiwad. Osalt peab nimetatud palgaworm selles walmistuseharus weel õige kaugele edenenud kapitalismuse juures wastu, kuid on siis juba tingimata rahapalgaga ühendatud. Niisamasugust segapalka sai kesk-ajal sell, ehk küll natural palk tema palgas pääosa mängis. Ja weel praegugi on palju

wäikesi ettewõtteid olemas, kus töölised „peremehe moona pääl“ tööd teewad ja ainult osa palka puhtas rahas saawad.

Wahetuse laienemise ja raha liikumise edenemisega kaob natural palk igal pool ära. Rahapalk on mõlemile poolele parem: töölisele teeb ta wõimalikuks oma isiklikku walikut mööda tarbeaineid osta, ja kapitalisti wabastab ta tööliste eluabinõude ostmise murest.

Siisgi wõib suurkapitalistlikus walmistuses palgawormi leida, mis teatawas mõttes segapalka meelde tuletab, kuid hoopis teisel kujul: see on see nõndanimetatud „pigistuse-süsteem“ („truck system“, nagu teda Inglismaal nimetatakse). Kapitalist asutab oma ettewõtte juurde kaupluse, kust ta töölisi oma elutarwitusi sunnib ostma; hinnad on muidugi niisugused, et nad wõimalikult palju kasu annawad. „Pigistusesüsteemi“ abil wõib kapitalist tõeliku tööpalga üle määra alla suruda, ilma et tal sääl juures tarwis oleks teda awalikult alandada — tarwis on ainult kaupluses produktide hinnad wõimalikult kõrgeks kruwida. (Mitmel pool, muu seas isegi Wenemaal, püütakse „pigistuse-süsteemile“ seaduseandlikul teel tõkkeid teha ehk teda ka üsna ära häwitada, kuid nagu ikka, leiawad ettewõtjad teesid, kuidas seadusest mööda minna).

Palka maksetakse kahte wiisi: päewade, nädalate, kuude ja üleüldse a j a päält, ehk jälle töö eest — t ü k i päält. Esimest wiisi maksis harilikult meister sellidele palka, teine palgamaksmise wiis on ajalooliselt pääasjalikult koduse kapitalistliku walmistusewiisi külgi seotud, kus walmistaja teistmoodi palka saada ei wõinudgi, kui tüki päält.

Tööstuse-kapitalismuse ajajärgul wõib mõlemaid palgamaksmise wiisisid üksteise kõrwal leida: kapitalist walib selle wiisi wälja, mis temale teatawal korral kasulik on, kuna neil ettewõtja seisukohast mõlematel omad hääd ja halwad küljed olemas on.

Kui tööline tööaja päält palka saab, siis ei ole tal nii suurt hoolt, ta püüab oma tööjõudu hoida, mille tõttu ta töö mitte küllalt intensiwiline ei ole. Temal

ei ole ju sellest midagi kasu, kui ta kiiremine tööd teeb — palka temale selle eest rohkem ei makseta.

Tükitöö sunnib töölist wõimalikult kiiresti tööd tegema, tööline püüab wõimalikult palju ära teha, sest et ta siis rohkem palka saab. Kuid töö kiiruse all kannatawad produkti omadused — kiire töö juures ei pane tööline mitte küllalt rõhku produkti hääduse pääle. Järjelikult on ettewõtjal aja päält palgamaksmine iseäranis sääl kasulik, kus produkti omaduste pääle suurt rõhku peab panema.

Siisgi wõib ettewõtja ka tükitöö juures trahwimiste ja hoolsa praakimise abil ajajooksul töölisi hoolsamine tööd tegema ja produkti häädust silmas pidama sundida. Pääle selle on tükitööl ettewõtja seisukohalt weel see hää omadus, et ta wõimalust annab wähehawal iga üksiku töölise päält saadawat kasu suurendada. Seda toimetatakse järgmiselt. Mida kiiremine ja suurema usinusega tükitöötegija tööd teeb, seda rohkem ta päewas teenib; iga töötegija püüab siis päewas wõimalikult palju ära teha ja saab sedamööa ka rohkem palka; kui töölised intensiwilisema tööga juba ära harjuwad ja see harilikuks saab, siis wähendab ettewõtja tükitöö hinda, nii et tööpalk endise kõrguseni alaneb. Siis hakkab wana laul uuesti otsast pääle — töölised hakkawad usinamine tööd tegema, ettewõtja alandab hindasid...

Niisugustel tingimistel on arusaadaw, et tükitöö ühes kapitalismuse edenemisega ajatöö wälja tõrjub.

Palgamaksmise wormide ülewaate täiendamiseks tuleb weel paar sõna niisuguse palga kohta ütelda, kus töölised pääle hariliku aja- ehk tükitööpalga weel ettewõtte kasust osa wõtawad; ja nimelt sel moel, et teataw osa ettewõtte aastasest kasust, näit., 5—10%, tööliste wahel ära jaotatakse. Suuremat, üleüldisemat tähendust sel palga wormil ei ole. Ta on liig harwa ettewõtjale kasulik. Teda tarwitatakse peaaegu üksi sääl, kus iseäranis tähtis on, et töölised oma töö häädusest huwitatud oleks, nagu näit., muusikariistade manufakturides.

Ettewõtja maksab tööpalga alles p ä r a s t töö täitmist wälja. Erandid sellest seadusest on wäga harwad. Järjelikult l a e n a b tööline kapitalistile oma tööjõudu: see tarwitatakse enne ära, kui ta eest raha maksetakse.

Selle tõttu saab maksuaeg töölisele iseäranis tähtsaks. Tal ei ole sugugi ükskõik, kas ta nädali, kahe nädali wõi kuu tagant raha saab. Ühest palgasaamisest teiseni peab tööline harilikult wõlgu elama. Kuid poepidaja, kelle käest ta tarbeasju ostab, ei anna wõlga ilma tasuta. Mida harwemine palka maksetakse, seda raskem on niisugustel tingimistel töölise seisukord.

Tööpalga kõrguse küsimuse uurimine on mitmesuguste spetsial takistuste läbi raskendatud. Kõige päält peame waatama, kuidas üksikute ajajärkude ja mitmesuguste kohtade tööpalkade kõrgust wõrrelda wõib.

Natural palga juures on sarnane wõrdlemine weel üsna kerge: kus tööline rohkem produktisid saab, sääl on tööpalk arusaadawal wiisil kõrgem (muidugi teada ainult niisugusel korral, kui produktid ühesugused on, wastasel korral wõib ainult wäga ligikaudselt otsustada).

Rahapalkade wõrdlemise juures on raskused palju suuremad. Kui tööline ühes kohas kaks korda nii palju raha saab, kui teises kohas, siis ei tähenda see iseenesest weel sugugi, et esimeses kohas töölise palk kaks korda kõrgem oleks. Raha tähtsus töölise kohta seisab ainult selles, kui palju tööline tema eest tarbeasju wõib osta; iseenesest tal tähtsust ei ole. Kui töölised ühes kohas 2 rubla, teises aga ainult 1 rubla päewas palka saawad, sääl juures aga tarbeained esimeses kohas kaks korda kallimad on, kui teises, siis on tõelik tööpalk mõlemis kohas ühekõrgune.

Nii siis peab tööpalga nominal ja real suuruse wahel wahet tegema; esimene näitab ainult, et tööline nii ja nii palju rubla ja kopikat palka saab; et aga palga real suuruse üle otsustada, on tarwis selgusele jõuda, kui palju tarbeaineid teatawa rahapalga eest saada wõib, kui palju leiba, liha, mitu küünart riiet jne.

Otsekohe rahapalkasid üksteisega wõrrelda wõib ainult ühes ja sellessamas kohas ühel ja selsamal ajal;

wastasel korral wõib palkade wõrdlemise juures kergesti suuri wigasid teha.

Kuid sellega ei ole weel kõik raskused üles loetud. Palga suuruse üle otsustades, peame pääle eelpool nimetatud tingimiste ka weel tööpäewa pikkust ja töö intensiwsust — üleüldse, töö juures kulutatud energia hulka silmas pidama. Kui ühe maa töölised 12 tunnilise tööpäewa eest niisama palju palka saawad, kui teise maa töölised 10 tunnilise tööpäewa eest, siis on teise maa töölise palk iseenesest mõista kõrgem. Kui tööpäew mõlemil maal ühepikune on, ütleme 10 tundi, ja mõlemi maade töölised ühepalju palka saawad, aga ühed intensiwilisemalt töötama peawad kui teised, siis peame esimeste palka teiste omast madalamaks pidama.

Kui kõiki eelpool nimetatud raskusid silmas pidada, siis on ilmotsata waidlused tööpalga tõusemise wõi langemise üle, mis majandusteaduslikus kirjanduses nii sagedasti ette tulewad, täiesti arusaadawad.

Igatahes ei ole tööpalk muud midagi, kui tööjõuu turuhind. Sellepärast saab ta keskmiselt ikka ja alati tööjõuu w ä ä r t u s e poolt ära määratud.

Nagu juba eelpool tähendatud, määrab töölise ja tema perekonna harilikkude tarwiduste täitmise wäärtus tema tööjõuu wäärtuse ära. Seda ütelust peame weel mõne seletawa märkusega täiendama.

1) Töölise harilikkude tarwiduste keskel on kunstlikult sünnitatud tarwidustel tööjõuu wäärtuse äramääramise juures peaaegu niisama suur tähendus, kui loomulikkudel tarwidustel.

Paljud tähelpanekud näitawad, et kui tööpalk mõnes kohas iseäraliste hääde tingimiste pärast kauemat aega kõrgem on olnud, ta siis wäga harwa endise normini alla langeb. Töölised hoiawad wisalt kõrgendatud palgast kinni, kuna nad ju alama palga juures oma uuesti sisseharjunud tarwidusi ei saa täita. Kui aga palk kõige selle pääle waatamata siisgi langeb, siis tuleb sagedasti ette, et tööline oma liha wõi leiwa tarwitust wähendab, et aga mitte tubakast, wiinast raamatutest ja muust sellesarnasest ilma jääda.

2) Kui öeldakse, et töölise perekonna tarwiduste täitmise wäärtus ka osa töölise tööjõuu wäärtusest on, siis mõeldakse siin perekonna all keskmise suurusega perekonda.

Pääle selle tuleb silmas pidada, et see ütelus ainult siis õige on, kui perekonnas ainult üks inimene töötab ja palka saab. Kui aga ühes perekonnas mitu palgasaajat on, siis peab kõigi palgasaajate palk keskmiselt perekonna tarwidused ära täitma.

Pääle nende märkuste, mis tööpalga kohta üleüldse käiwad, wõime manufakturide ajajärgu tööpalgaküsimuse juurde üle minna.

Ka edenenud manufakturis tehtakse ikka weel käsitsi tööd. Sellepärast jääb töölise isiklikule osawusele tema endine suur tähendus alles.

Tehnikaliselt jaotatud töö juures ei ole kõik tööharud mitte ühesugused: üks on lihtsam, teine keerulisem, nõuab rohkem harjumist ja osawust. Sedamööda ei olnud manufakturides ka mitte kõigi tööliste palgad ühesugused: mida raskem ja keerulisem kellegi töö oli, mida rohkem ta osawust ja harjumist nõudis, seda kallim oli palk, ja ümberpöördult. Nii wõib siis manufakturi töölisi nende palga kõrguse järele mitmesse jakku jagada. Esimene jagu oliwad nõndanimetatud mustatöömehed — manufakturide ajajärgu „lihtsa“ töö esitajad. Nendelt ei nõutud mingisugust spetsial õppimist, nendele anti ainult niisugust tööd, mida igaüks ilma õppimata wõis teha. Nad saiwad kõige madalamat palka, kuna ju nende tarwidused ka mitte kuigi suured ei olnud. Suurem osa mustatöölistest oliwad maata jäänud talupojad, suureteehulgused, kerjajad.

Õppinud töölised oliwad mustatööliste seas teatawas mõttes aristokradid ja saiwad ka palju kõrgemat palka. Isekeskis jagunesiwad nad jälle oma osawuse ja palga suuruse poolest mitmesse jakku. Suurem osa nendest oli pankrotti jäänud käsitöölised ja endised sellid. Kui seda silmas pidada, et tööpalk tööjõuu wäärtuse poolt ära määratakse, mis wiimane töölise ülespidamiseks tarwis minewate eluabinõude wäärtust

tähendab, siis ei ole raske aru saada, et manufakturide ajajärgul üksikute töölistekihtide palkade wahel alalised ja suured wahed wõisiwad olemas olla: iga üksik töölistekiht täitis walmistuses isesugust osa, üks kulutas töö juures palju rohkem tööjõudu, kui teine; arusaadaw on, et sedamööda ka iga üksiku kihi tarwidused üksteisest lahku wõisiwad minna ja läksiwadgi; juba seegi asjaolu, et nad mitmesugustest ühiskonna kihtidest pärit oliwad, mängis siin oma osa. Küsitawaks jääb ainult, mis sundis kapitalisti oma tööliste tarwiduste suurust tähele panema, miks ta mustatöölistele mitte niisama palju palka ei maksnud, kui õppinud töölistele, wiimaste palka mustatööliste palgani alla ei surunud? Temal ju see tähtis ei ole, kas töölise õppimine midagi maksab, wõi ei.

Selleks oli mitu põhjust olemas. Esiteks on iseenesest mõistetaw, et õppinud töölised energiliselt oma kõrgemate tarwiduste täitmise eest seisiwad. Teiseks oli neil wõrdlemisi kerge oma tööpalga eest wõidelda, igatahes palju kergem kui mustatöölistel. Neid oli wähem, wõistlus nende wahel nõrgem, nende asemele oli üleüldse raskem uusi saada, ühe sõnaga — nõudmise ja pakkumise wahekord tegi nende wõitluse-tingimised hääks, nii et kapitalistil iseäranis raske oli nende tööpalka wähendada.

Kui, näit., paar töölist, kes teatawat tarwilikku töö operatsioni teiste reas täidawad, mis suurt osawust ja õppimist nõuab, töötamise seisma jätawad, siis on ettewõtja sunnitud kas terwet walmistust seisma jätma, ehk nende nõudmistele järele anda, sest et tal raske ehk koguni wõimata on uusi töölisi leida, kes nii hästi tööd tunneksiwad. Nõudmine õppinud tööliste kohta edenewa manufaktur walmistuse poolt oli nii suur, et need sagedasti peremeestele oma tingimisi ette wõisiwad kirjutada. Muidugi teada, ei olnud see mitte alati ega igalpool nõnda. Igatahes wõib aga sellest järeldada, kui häädes tingimistes õppinud töölised tööandjate wastu wõitlemiseks oliwad.

Ja kuigi lõpuks õppinud tööliste palk mõne iseäraliku tingimise tõttu niisama madalaks oleks läinud,

kui mustatöölistel, siis oleks õppinud töölised ise ära kadunud; nad oleks ajajooksul oma endise töö maha jätnud, mis rohkem nerwide pingutamist ja jõuukulutust nõuab, kui lihtne töö, ja oleks mustatöölisteks hakkanud; nende ametit aga ei oleks keegi enam uuesti õppima hakkanud, sest et sellest ühtegi kasu ei oleks olnud.

Igatahes aga seisis tolleaegne proletariat pääasjalikult õppimata mustatöölistest koos. Suurem osa nendest oli neist ühiskondlikkudest klassidest pärit, mis majanduslikult kõige rohkem rõhutud ja jõuetud oliwad, nii et nad ainult õige pikkamööda oma tarwidusi suurendada suutsiwad. Sellepärast oligi ka XVI. ja XVII. aastasaja jooksul tööpalk üleüldiselt üsna madal. Weel enam, kui ümbertöötawa tööstuse kohta, käib see ütelus alles tekkiwa kapitalistliku põllupidamise kohta, kus „õppinud" töölisi peaaegu mitte sugugi ei tarwitatud, ja töötajate tarwidused üsna edenemata ja wäikesed on.

Koduse kapitalistliku süsteemi järele organiseeritud ettewõtetes on walmistajate tööpalk umbes niisama suur, kui manufakturides, ehk weel wähemgi. Kaubanduse-kapitalistil on ju weel wähem asja walmistajate eest hoolt kanda, kui tööstuse-kapitalistil, kellel just mitte ükskõik ei ole, kas tema ettewõttes ärakurnatud, wäljasurew tööline töötab, wõi terwe ja eluwõimuline.

Hääks tingimiseks tööpalga kõrguse kohta on manufakturide ajajärgul see asjaolu, et naesterahwa- ja lastetööd walmistuses weel õige wähesel mõõdul tarwitatakse: terwest perekonnast müüb oma tööjõudu harilikult üksainus inimene. Nii siis peab üheainsa inimese tööpalk terwe perekonna ülespidamiseks jatkuma. Naesterahwas wõib siis perekonnas sedasama „naturalmajanduslikku" osa edasi mängida, nagu wäikekodanlikul ajajärgul: tema pääl on ainult kodune majapidamine.

Manufaktur-ajajärgu wäikese tööpalgaga on harilikult wõrdlemisi lühikene tööpäew ja wäikene töö intensiwsus ühendatud. Esialgsetes manufakturides oli tööpäew igalpool niisama üheksa ja kümne tunniline kui käsitöö õitseajal sellidel oli; sagedasti oli ta weel

wähemgi. Üks XVII. aastasaja kirjanik kaebab kibedasti Inglise tööliste laiskuse ja omakasupüüdmise üle; nad teha nädalas 4—5 päewa 8 tundi tööd, saada selle eest kõik tarwilikud eluabinõuud ja ei mõteldagi selle pääle, et rohkem tööd teha.

Mis õppinud töölistesse puutub, siis tuleb nende lühikest tööpäewa pääasjalikult sellega seletada, et nende seisukoht tööturul niisugune oli, mis neid tööandjatele oma tingimisi ette kirjutada lubas. Lihttööliste tööpäewa lühiksus tuli jälle kõige päält nende liig wähe edenenud tarwidustest: ei olnud ühtegi põhjust tööpäewa palga suurendamise otstarbega pikendada. Nendesamade põhjustega tuleb ka tolleaegset wõrdlemisi wäikest töö intensiwsust seletada.

Niisugune asjakord sundis tolle aja seaduseandjaid tööliste üleliigse „laiskuse“ ja „omakasupüüdmise“ wastu abinõusid tarwitusele wõtma. Sarnastest abinõudest tuleb kõige päält halastamata seadusid nimetada, mis „hulguste“, s. t. tööta tööliste wastu oliwad sihitud; wiimased pidiwad enestele tingimata kusagil tööd ja ametit leidma, wastasel korral ootasiwad neid kõige raskemad karistused piitsast kuni kaagini. Sel wiisil distsiplineeriti pääwarjuta rahwahulkasid, et neid töösstusekapitali tarwituseks kõlbuliseks teha; teiselt poolt taltsutas see ka muude tööliste nõudmisi, sest et töö pakkumine suurenes ja tööliste seisukord sellega kõikuwamaks läks.

Edasi reglamenteeriti seaduseandlikul teel ka tööpäewa: nimelt tehti tema alamäär seaduslikult kindlaks. Sarnase alamäärana nimetawad, näit., Inglismaa seadused XVII. aastasajal 11—12 tundi päewas, ja kui kusagil leping lühema aja pääle oli tehtud, siis saiwad mõlemad pooled, töölised kui ka tööandjad, trahwida. Tegelikult ei olnud neil seadustel suuremat tähendust: sagedasti saadi nendest kõiksugu kriukete abil mööda, tuli aga ka ette, et nendest awalikult üle astuti.

Hiljemine hakkas seisukord muutuma, kuid mitte tööliste kasuks. Edasikestew talupoegade maatajäämine ühelt poolt ja langew wäikewalmistus teiselt poolt suurendasiwad ikka enam ja enam proletarlaste arwu.

Kõige selle näljase hulgale ei suutnud käsitöö jäänused ega manufaktur walmistus teenistust anda. Ühtelugu terawamaks minew wõistlus tööturul oli kõige selle paratamata tagajärg.

Kuid kõige selle pääle waatamata kaswas tööpäewa pikkus õige aeglaselt. Kindlaid teateid selles asjas on raske tuua; kuid järgmise fakti pääle põhjendades wõib üsna julgesti öelda, et isegi manufaktur-ajajärgu lõpul tööpäewa pikkus mitte iseäranis suur ei wõinud olla. Ühe 1770 aastal ilmunud majanduseteadusliku uurimisetöö autor paneb niisuguse projekti ette. Et Inglismaad kõigist tööta logelejatest ja hulgustest wabastada, tarwis üks määratu suur töömaja ehitada ja nad kõik sinna tööle panna. Selles „koleduse majas", nagu autor oma töömaja nimetab, peawad kinniolejad „terwelt 12 tundi päewas" tööd tegema, mille eest nad siis tarwiliku ülespidamise saawad. Selle järele otsustades peab küll arwama, et tööpäew harilikult palju lühem oli, sest ega projekti tegija 12-ne tunnilist tööpäewa muidu karistuseks ei oleks pidanud.

5. Ühiskondliku psühologia põhjusjooned manufakturide ajajärgul.

Tööstuse-kapitalismuse esimesel, manufakturide ajajärgul kestab ühtesoodu edasi isiku wabanemine kõiksugu feudal wahekordade süsteemist järele jäänud autoriteetide eestkostmise alt. Pärispõlw häwineb igalpool, kus ta weel mitte häwinenud ei ole; katoliku kiriku ühiskondlik wõim ja mõju läheb kiiresti wähemaks; tsunftid kaotawad lõpulikult kõik oma tähenduse; üleüldise asjakäigule wastawalt muutuwad ka politikalised wormid. Takistused indiwidual majapidamise ja üksiku isiku edenemise teel kaowad — see on kõigi nende muutuste ühine sisu.

Kuid kuigi ka inimese isiku edenemisele ikka wähem ja wähem wäliste autoriteetide poolt takistust tehtakse, kuigi ka wormilised kitsendused tema tegewuse laiendamiseks häwinewad, siis jääwad ometi materialised kitsendused järele; suurel hulgal juhtumistel

teewad halwad materialised tingimised edenemise-wõimaluse üsna wäikseks. Selles mõttes ei ole üksikute ühiskonnakihtide edenemise-tingimised kaugeltgi mitte ühesugused.

Kaswaw kapitalide kogunemine nende ühiskondlikkude klasside kätte, kes ühiskondlikku walmistust ja iseäranis jaotust korraldawad, annab juba iseenesest paljudele nende klasside liikmetest wõimalust oma jõudu waimutöö jaoks pühendada. Selsamal ajal tekkib ka üleüldise walmistuse ja läbikäimise tehnika edenemise, niisama aga ka korraldawa tegewuse raskemaks ja keerulisemaks minemise tagajärjel suur nõudmine waimutöö ja waimutöötegijate kohta: kapitalil on inshenerisid, õpetatud tehnikerisid, õpetatud meremehi, raamatupidajaid, majanduseteadlasi jne. tarwis, riik tarwitab haritud ametnikka, ohwitserisid j. m. Neil põhjustel tekkib rohkearwuline burshuaslik intelligents. Oma priwilegeeritud seisukoha ja suurte tarwiduste tõttu saab intelligents oma töö eest hääd palka. Waimutöö sigiwus hakkab ka kiiresti edenema, sest et intelligent ainult waimutööd tehes ennast selles harus spetsialiseerida wõib. Nii siis ei tee materialised tingimised kõrgematele seltskonna kihtidele suurmaaomanikkudest kuni kodanliku intelligentsini nende edenemises suuremaid takistusi.

Hoopis teine on nende klasside seisukord, kes üleüldises walmistuse süsteemis pääasjalikult täidesaatlikku osa mängiwad. Nagu juba eelpool seletatud, kui tööpalgast jutt oli, ei olnud tööjõuu müüja materialised elutingimised kaugeltgi mitte roosilised. Tema edenemata tarwidustele wastaw madal tööpalk tegi edenemise-wõimaluse üsna wäikeseks. Ka kaubanduse-kapitali käpa alla sattunud wäikewalmistajate edenemise-tingimised ei ole paremad, kuna ka nendegi töö neid ainult hädapärast ära toidab.

Ainult õppinud töölistel, kes kõrgemat palka saiwad, oli wähe wõimalust oma waimlise edenemise eest hoolt kanda. Kuid nad oliwad ainult wäikene osa töölisteklassist ja pääle selle püüdsiwad nad ennast teistest töölistest ära eraldada, nii et nende parem

seisukord terwe töölisteklassi waimuelu edenemise pääle mõju ei awaldanud. (Manufaktur-ajajärgu töölised ei tunnud ennast üleüldse weel mitte ühe klassi liikmed olema, mida nende wäga mitmekesiste materialise elutingimistega tuleb seletada; ühistunnet üksikute tööliste kihtide wahel oli weel wäga wähe olemas).

Pääle selle tuleb ka seda asjaolu silmas pidada, et manufakturlik tööjaotus, mis igaühte tööd wõimalikult lihtsate operatsionide pääle ära tahab jagada, millest igaühte ise töölise poolt täidetakse, iseenesest juba tööliste waimlisele edenemisele takistuseks on. Inimese tegewusepiir läheb selle läbi liig kitsaks. Ühetaoline mehanikaline töötamine ühe ja sellesama tööriistaga ühe ja sellesama materjali kallal wõib inimest waimliselt tuimaks, lihtsaks masinaks muuta. Kuid liig suureks seda mõju siisgi teha ei maksa: kui töö iseenesest waimlisele edenemisele ei tõuka, aga töölisel sääl juures energiat üle jääb, mida ta oma edenemiseks wõib tarwitada, siis wõib ta oma waimu weel laialisemalt harida, ilma et tal tarwis oleks oma spetsialiteedi kitsastesse piiridesse jääda.

Üleüldiselt tuleb ütelda, et manufaktur-ajajärgule iseloomulik järsk waimlise ja füüsikalise töö lahutamine, mis küll niihästi esimese, kui ka teise wiljakust suurendab, selsamal ajal siisgi üksikute ühiskondlikkude kihtide psüühikalise edenemise tingimised wäga mitmekesiseks teeb.

Äratundliku materjali hulk, mis ühiskonna walmistusliku elu piirkonnas tekkib, kaswab määratumalt. Kulturirahwaste walmistuslik tegewus läheb ruumi poolest laiemaks, kuna ta ikka uued ja uued maajaod oma alla wõtab; iga maa looduslikka rikkusid hakatakse täielikumalt eksploateerima; kõik see nõuab otsekohe tehnikaliste teaduste edenemist. Nende edenemise kannul aga käib nendega lahutamata ühenduses olewate looduseteaduste edenemine. XVI., XVII. ja XVIII. aastasaja jooksul tegiwad matematika, teoretiline mehanika, füüsika, keemia, pärast aga ka keerulisemad biologilised teadused hiiglasammusid. Edenewal mereasjandusel oli suur mõju kõikide looduseteaduste kaswamise pääle üleüldse, kuna ta europlastel mitmesuguste ilmajagude looduse tundmaõppimist kergendas; iseäranis suure tõuke sai aga astronomia — teadus, millel mereasjanduses iseäranis suur tähendus on. Astronomia edu

on optikaliste instrumentide ülesleidmise ja täiendamisega ligidalt ühendatud, mis jälle oma korda kõikide teaduste edenemist kiirendas, millede aineks elaw loodus on.

Tehnika progress sünnitas wäga mitmel wiisil tarwidust äratundmise progressi kohta ja lõi ühes ka wõimaluse selleks progressiks, mis esimesest realiliselt lahutamata, selle otsekohene järg on.

Manufakturliku kapitalismuse ajajärgu aegsel äratundmise edenemisel on suur tähtsus ka kapitalismuse enese edenemise kohta. Teadus peab juba õige kaugele edenenud olema, kui üleminek manufakturliku kapitalismuse juurest masinate-kapitalismuse juurde wõimalikuks saab.

Teadused ei edenenud mitte üksi oma sügawuse poolest, waid lagunesiwad ka õige laiali. Needsamad ühiskondlikud tarwidused, mis kaubandusekapitali ajajärgul teaduste laialilagunemise rahwahulkades tarwilikuks tegiwad, mõjuwad manufaktur-ajajärgul sellessamas sihis weel suurema rõhuga edasi. Siisgi ei wõi ütelda, et haridus tundmaõpitawal ajajärgul iseäranis laiali oleks lagunenud: niihästi manufakturid, kui ka kapitalistlik põllutöö ei tarwita weel suurel mõõdul haritud töölisi.

Walmistuse ja äratundmise edenemise, inimese wõimu kaswamise tagajärjeks looduse üle on paratamata ikka suurem ja suurem natural fetishismuse langemine. Kuid selle lõpuliku kadumiseni on weel palju aega tarwis: otsustawat wõitu looduse üle inimene sellel ajajärgul weel kätte ei saa.

Ühiskondlikkude wahekordade wõim inimeste üle jääb endiselt kõikumataks, ehk läheb ennem wahetuse ja wõistluse üleüldise edenemise tagajärjel weel suuremaksgi. Kõikumataks jääb ka sellest wõimust wälja kaswaw wahetuslik fetishismus, ühiskondlikkudest protsessidest wõõriti arusaamine.

Tundmaõpitawa ajajärgu majanduslikkude õpetuste pääl on kõige parem ühelt poolt inimeste fetishistilist ühiskondlikkudest tõeasjadest arusaamist ja teiselt poolt selle kõrwal nendesamade tõeasjade õige äratundmise tekkimist tähele panna, mis wiimane

alati ainult sel mõõdul edeneb, kui seda olemas olewad ühiskondlikud wahekorrad ja nendega ühendatud fetishismus lubab.

Koduse kapitalistliku walmistuse süsteemi aegse kaubandusekapitali, niisama aga ka alles tekkiwa päris tööstusekapitali tulusid ja waateid esitawad merkantilistide wõi „kauba balanssi" kooli majanduseteadlaste tööd.

Wahetuslik läbikäimine oli tundmaõpitawal ajajärgul juba kõigi laialdaste Europa riikide üksikute maakondade majandusliku elu küllalt kindlasti ja ligidalt ühendanud. Selle ühenduse wälispidise awaldusena tekkisiwad, nagu eelpool seletatud, suured rahwuslikud (natsional) riigid. Aga ka üksikute riikide wahel läks wahetuslik läbikäimine ikka elawamaks, üksikute maade kapitalid hakkasiwad ilmaturul wõistlema, kus juures nende tulud sagedasti ristamisi üksteise wastu põrkasiwad. Nii, näit., pidi Inglise kapital XVII. aastasaja algul üsna loomulikult kõige rohkem selle eest hoolt kandma, et kõige päält Inglismaa enese sisemist turgu kõrgemal järjel seiswa Hollandi kapitali sissetungimise eest kaitsta ja seda ainult oma eksploateerida jätta, kuid pärast seda pidi ta ka selle eest muretsema, et Prantsusmaa sisemine turg tema ees lahti seisaks. Teiselt poolt on aga Prantsuse kapitalil omakorda niisamasugused püüded. Üleüldse ei taha iga üksiku maa kapital nüüd enam mitte üksi rahulikult omamaa sisemise walmistuse üle walitseda, waid unistab juba ka selle üle, kuidas teiste maade walmistust oma walitsuse alla saada.

Niisugused on need praktilised tulud, mis kauba balanssi kooli õpetustele aluseks on. Mis selle kooli teoretilisesse alusesse puutub, siis mängib selle osa endine õpetus rahast, kui ainsast rikkuse hallikast. Merkantilisti arwates on rahal iseenesest wäärtus, ja ainult rahal; kõigil teistel kaupadel on ainult siis wäärtust, kui korda läheb neid raha wastu ära wahetada: ainult maal olewa raha hulgaga mõõdetakse tema majandusliikku wõimu, ja raha hulga kaswamine tähendab ka maa majandusliku wõimu kaswamist. Et aru saada, kuidas sarnane toores fetishistiline waade tundmaõpitawal ajajärgul weel poolehoidmist ja tõekspidamist wõis leida, tuleb seda meeles pidada, et ülemwõim tol ajal weel ikka kaubandusekapitali käes oli, wiimane aga liigub pääasjalikult raha kujul; tööstusekapital, mille suurem osa ennast walmistuse-abinõudes awaldab, oli weel alles tekkimisel.

Kuid kui wäikekodanlane ja temaga ühes raha balanssi kooli esitajad waatest raha kui ainsa rikkuse pääle järelduse tegiwad, et raha wõimalikult wähe wälja tuleb anda, siis teewad kapitalist ja kauba balanssi kooli õpetlased sellest hoopis teise järelduse: raha on tarwis nii wälja anda, et ta wõimalikult suure kasuga tagasi tuleks; suurkodanlane seisab wäiklasest hoidmisest kõrgemal, — elu ise õpetab teda selleks. Ta ei ole endiste seadustega, mis üleliigse toreduse ära keelawad, mitte rahul: ta leiab, et toredus kasulik asi on, sest et ta teatawate produktide jaoks turu loob. Weel enam — ta astub endiste kitsen-

dawate määruste wastu wälja, mis raha wäljawedu wäljamaale takistasiwad: ta saab aru, et niisugune wäljawedu wahel üsna kasulik on, nimelt siis, kui selle läbi pärast weel rohkem raha sisse wõib tuua, nagu, näit., wõõramaa kaupade edasimüümise juures.

Erainimeste monopolide ja kompaniide wastu on uue kooli esitajad suuremalt jaolt waenulised, mis ka täiesti arusaadaw on; monopol on ainult üksikutele kapitalistidele kasulik, kuna ta aga suuremale hulgale monopoliseeritud walmistuseharu produktide kalli hinna tõttu ühtegi meelehääd ei walmista, ja pääle selle ka lihtsalt oma suurema kasulikkuse pärast teiste kadedust äratab.

Ka merkantilistid nõuawad riigilt, et rahwuslikku kapitali wäljamaa wõistluse wastu kaitsta, sisseweetawa kauba kõrge tolli alla panemist. Kuid raha balanssi koolist läheb uus kool selleläbi lahku, et ta sisseweetawa toore materjali ja tööriistade tollimaksu wähendamist nõuab: tööstusekapital toob ju seda rohkem kasu, mida odawamalt ta tarwisminewaid walmistuseabinõusid saab muretseda. Edasi nõuab uus kool wäljaweo tollide alandamist, et sellega wäljawedu kergendada. Siin ei aja ta siis enam mitte sisemise turu kaitsmise politikat, waid waatab juba, kuidas wäliseid turgusid wõita saaks.

Üleüldiselt on merkantilistide kool riigi laialdase ja mitmekülgse majanduslikusse elusse wahelesegamise poolt, kuid ainult siis, kui seda kapitali edenemise kasusid silmas pidades tehtakse. Üksiku maa kapitalismus tarwitab oma nooruse pärast riigi kaitset ja toetust, muidu on tal weel liig raske wäljamaa kapitalide wõistlust wälja kannatada, niisama aga ka iseseiswatest wäikewalmistajatest üle saada. Sellepärast hüüabgi ta ühtelugu riiki appi, sellelt rahwusliku monopoli kindlustamist ja kaitset wälise wõistluse wastu otsides.

Riik ei jäänud merkantilismuse nõudmiste wastu külmaks; ta püüdis neid suure agarusega elus läbi wiia. Loodi kohane kaitsetolli süsteem ja tarwitati ka kõiki muid teesid, et kapitali wõistluse eest kaitseda.

Nii ei leppinud, näit., Prantsuse walitsus Colbert'i ajal (Ludwig XIV. walitsuse ajal) mitte üksi sellega, et ta wäljamaa manufakturide produktid niisuguse tolli alla pani, mis nende sisseweo wõimataks tegi, waid tegi pääle selle kõik mis wõimalik oli, et omal maal walmistuse tehnikat tõsta. Tellimise ja meelitamise abil muretses ta wäljamaalt osawaid töölisi, püüdis äraostmise teel wäljamaa tööstuse saladusi kätte saada, et neid siis omamaa kapitalistidele edasi anda. Kõigis manufakturides sundis ta karedate määruste abil neid walmistusewiisisid tarwitama, mida tol ajal kõige paremateks peeti. Eeskirjad anti wälja, milles endiste tsunfti statutide wiisil kõik produktide omadused ja kõige wäiksemad walmistuse peensused jõhwipäält ära oliwad määratud. Tol ajal oli niisugune riiklik wahelesegamine üksikute tööstuse-ettewõtete tehnikasse suuremalt jaolt walmistuse edenemisele kasulik, sest et walitsus alati terawasti tööstuse edu

silmas pidas. Üksikutel juhtumistel toetas riik ettewõtjaid isegi oma kapitalidega. Turgude otsimise juures ei kohkunud ta sõdade eest tagasi.

Abinõuud, mida walitsused oma „protektsioni“ politikas tarwitasiwad, oliwad üleüldse wäga mitmekesised, ja sagedasti ka üsna algupäralised. Aastal 1563 andis kuninganna Elisabeth Inglismaal kalapüügi toetamiseks seaduse wälja, et kõik kodanikud nädalas kaks päewa paastuma peawad (nagu teada, tohitakse paastu ajal lihatoitudest ainult kala süüa). 1666 aastal tehti säälsamas Inglismaal seaduseks, et surnuid ainult willastes riietes matta tohib; seadusest üleastujaid ähwardas suur trahw.

Kõigi muude abinõude seas, mida riik ümbertöötawa tööstuse kaitsemiseks ja tõstmiseks tarwitas, oli nõndanimetatud „asumaade politikal“ õige suur ajaloolik tähtsus. Asumaad ei tohtinud oma manufakturisid asutada ja tooreste materjalide wäljawedu oli ainult metropoliasse lubatud — see oli lühidalt selle politika sisu. Sarnane asumaade ekspluateerimine andis, näit., Inglise kapitalismuse edenemisele palju hoogu.

Kromwell'i „nawigatsioni akti“ järele tohiti ainult Inglismaa laewade pääl kaupa asumaadesse ja säält wälja wedada, Inglismaale aga wõisiwad wõõramaa laewad ainult omamaa produktisid tuua. Niihästi Inglismaa ise, kui ka tema asumaad oliwad sel teel wäljamaa wõistluse eest kaitstud ja Inglise kapitalistid sisemisel turul täielised peremehed.

Pääle selle mängis asumaade politikas ka monopolide süsteem suurt osa: ühelt poolt nõudsiwad seda walitsuse tulud, teiselt poolt ei olnud weel era-ettewõtjate ettewõtmise waim nii kaugele edenenud, et ilma iseäraliku toetuseta keerulistesse ja laialdastesse asumaade ettewõtetesse oma kapitalisid kaalu pääle panna. Mõnel asumaal anti terwe kaubaajamine ühes mitmesuguste muude majanduslikkude eesõigustega suurtele rahameeste kompaniidele rendile. Kõige tähtsam sarnastest kompaniidest oli Inglise Ost-India kompanii; oma osawa ja salatigeda politika ja sõdade abil oskas see enese määratu laialdaste maade peremeheks teha, nii et tal kümnete milljonite kaupa alamaid oli.

Nii püüdsiwad monarhiad oma „protektsioni“ politikas neidsamu edenewa kapitalistliku walmistuse tarwidusi täita, mis teoretiliselt omale kauba balanssi kooli waadetes wastukõla leidsiwad.

Kauba balanssi koolis tekkis kõige esmalt ka majanduslikkude nähtuste seadusepäralsuse idee. Sellel ideel on juba iseenesest määratu suur tähtsus, sest et ilma temata majanduseteaduse tekkiminegi wõimata oleks olnud: sääl, kus wähematgi tungi olemas ei ole teatawa nähtuse seaduseid üles leida, ei wõi teadusest weel juttugi olla. Thomas Mun awaldas XVII. aastasaja algusel esimest korda arwamist, et majanduslik elu oma iseäralikkude seaduste järele liigub. Riik wõib tema arwates küll omawoliliste abinõude waral lühikeseks ajaks loomulikku asjakäiku muuta, siis aga saawad majandusliku elu enese seadused jälle oma mõju tagasi, ja kõik läheb jälle endisesse rööpasse.

Asja sarnaseks arwamiseks andsiwad kirjanikule nähtawasti riikide mitmesugused ettewõtted, mis selle tõttu nurja läksiwad, et nad aja nõudmiste kohased ei olnud.

Kui ka kaitse-süsteem alles tärkawale, noorusest nõdrale kapitalismusele suurel mõõdul kasulik ja teatawatel tingimistel isegi tingimata tarwilik on, siis ei tähenda see weel mitte seda, et talle kapitalismuse edenemise järgmistel astmetel seesama tähendus alles jääb. Warem ehk hiljem tuleb silmapilk, kus tööstusekapital eneses küllalt rammu tunneb olewat, et ilma wõõra abita läbi saada. Sellest ajast pääle läheb riigi hoolekandmine temale tülikaks ja wastumeelseks.

Mida suuremaks maal manufakturlikkude kaupade tarwitamine läheb, seda rohkem hakkawad kõige päält keskmine ja wäike-burshua protektsionismuse wastu kui tarwitajad nurisema. Ja tõepoolest, mis kasu wõibgi protektsionismusel tarwitaja seisukohalt olla?

Inglismaal on, näit., willase riide walmistamine hääl järjel, töö sigiwus selles walmistuseharus õige kõrge, nii et Inglise kapitalistid willast riiet Prantsusmaal ühes walmistuse ja wedamise kuludega 2 franki meeter müüa wõiwad. Prantsusmaal aga on willase riide walmistus alles tekkimas, tehnika wilets, nii et Prantsuse kapitalistid oma riiet mitte alla 3 fr. meeter müüa ei wõi. Arusaadaw on, et Inglise riie Prantsuse riide turul üle lööb ja Prantsuse wabrikud Inglise omadega wõistelda ei suuda. Riik aga paneb Inglise kaubale $1^1/_2$ franki meetri kohta tolliraha pääle, mis Inglise riide hinna 2 frangi päält $3^1/_2$ frangi pääle tõstab, — ja Prantsuse kapitalistid on häwitawast wõistlusest lahti. Kuid walmistajad peawad selle asemel, et 2 frangi eest hääd Inglise riiet osta, nüüd 3 frangilise halwa Prantsuse riidega leppima. Ajajooksul hakkawad tarwitajad sarnase maksu wastu protesteerima, mis nad tahes ehk tahtmata kodumaa kapitalistide kasuks peawad maksma, ja kui wõimalikuks saab Prantsuse tehnikat niisama kõrgele järjele tõsta, kui see Inglismaal on, muutub see protest juba seltskondlikuks jõuuks, millega walitsus sunnitud on rehkendama.

Teiseks, on ühede tööharude kaitsemine teistes tööharudes tegewatele kapitalistidele kahjulik. Kõrge toll põllutööriistade pääle on põllupidajale kahjulik, kellel neid tööriistu tarwis läheb. Raua sisseweo-toll teeb tööriistade walmistajale tuska. Tööliste tarbeainete toll ei tee ühelegi ettewõtjale meelehääd, sest et ta töötõuu hinna kõrgeks kruwib jne. Monopol äritab üleüldse kõiki, pääle monopolisti enese.

Tööstuse-kapitalist ei ole sellega rahul, et seadus ennast tehnika küsimustesse segab, näit., produktide omadusi ära püüab määrata, kuna ta sääl juures oma ettekirjutustes ikka kiiremaks minewast tehnika progressist maha kipub jääma, ja sel teel walmistamisele ainult asjataid tõkkeid teeb.

Edenenud tööstusekapital hakkab enesele wäliseid turgusid otsima, kuid need on tema eest igal pool kinni. Jällegi on

protektsionismus see, mis siin süüdi on. Ühe riigi kõrgete sisseweo-tollide pääle wastawad teised riigid niisamasuguste tollidega. Tekkiwad päris tollisõjad, mis üsna sagedasti päris harilikkudeks sõdadeks ümber muutuwad.

Järjelikult ei ole kaitsetollipolitika edenenud kapitalile mitte enam tululik. Siis muutuwad majanduslikud arwamised. Kõige enne awaldasiwad neid arwamisi teaduslikul kujul Inglise majanduseteadlased.

Inglismaal oliwad tööstusekapitalil kõigist walitsuse wahelesegamistest kõige tülitawamad nõndanimetatud „wilja seadused". Wilja lubati Inglismaale ainult niisugusel korral sisse wedada, kui selle hinnad turul teatud, õige kõrge normini tõusiwad. Kõrgete wiljahindade tagajärjeks oli kõrge tööpalk, mis kapitalistide kasu normi wõrdlemisi madalaks surus. Sellepärast kõlas Inglismaal esimene kindel protest just riikliku põllutöökaitse wastu (suuremal jaol kordadel oli see, lõpulikult, *maapidamise* kaitse wastu sihitud). Sarnase protestiga astus umbes XVII. aastasaja keskel Raleigh wälja.

Suur tööstusekapitali edenemine kaubandusekapitaliga wõrreldes ja walmistuse abinõudes kehastatud kapitali tähenduse kaswamine raha kujul liikuwa kapitali kõrwal muudab ka waadet raha pääle. Majanduseteadlane Childes arwab juba, et raha *kaup* on, ehk küll parem kui teised kaubad. Selleläbi kaotab wana kool oma teoretilise aluse, esialgu küll ainult osalt.

Et kaubandusekapitali otsekohene tegewus pääasjalikult ainult wahetuse pääle oli sihitud, ja wõrdlemisi wähe otsekohe walmistusesse puutub, ja et kaupmehe lootused, teiselt poolt, suuremal hulgal juhtumistel just kaubahindade muutumiste ja normist kõrwalekaldumiste pääl põhjenewad, — siis on täiesti arusaadaw, et wahetuse põhjusseadus — wäärtuse-teoria — kaubandusekapitali ideologide silmade eest ära libiseb. Tööstuse-kapitalisti seisukord on teine: ta organiseerib tööd otsekohe, walwab otsekohe walmistuse järele ja ajab asju enam hindade kindlusega rehkendades, kui nende kõikumise pääle lootes. Sellepärast on ka tööstusekapitali ideologil palju kergem selle üle selgusele jõuda, missuguses wahekorras kaupade wäärtus ja nende hind üksteise wastu on. Ja tõesti põhjendabgi Sir William Petty XVII. aastasaja lõpul üleüldistes joontes *wäärtuseteoria*, mis praeguse aja majanduseteadusele aluseks on. Ühes sellega saab ka õpetus rahast, kui ainsast rikkuse hallikast, surmahoobi; tuleb ilmsiks, et ka rahal ainult sellepärast wäärtust on, et tema saamiseks tööjõudu on kulutatud.

Pärastistest majanduseteadlastest awaldab iseäranis kindlalt, täielikult ja selgelt majanduseteadlane Dudley North arwamist, et protektsionismus wabale wõistlusele maad peab andma; sarnane õpetus lõi wana kooli arwamistele otse wastu silmi. North'i peetakse harilikult esimeseks järjekindlaks freetraderiks — wabakaupluse poolehoidjaks.

Oma põhjusjoontes on North'i õpetus järgmine. Rahwas saab ainult tööstuse ja kaubanduse läbi rikkaks. Mõlemate, nii-

hästi tööstuse, kui ka kaubanduse aluseks on töö, mida siis ka ainsaks rikkuse hallikaks tuleb pidada. Raha ei ole aga muud midagi kui kaup. „Riigis ei ole raha kunagi ei wähe, ega ka palju, waid alati niipalju, kui seda kaupade ringkäiguks tarwis on," kuid ainult niisugusel korral, arwab North, kui rahaga kauplemine kitsendatud ei ole.

Kaubandus ja tööstus olgu waba: kui töö ainus rikkuse hallikas on, siis ei tee üksgi reglamenteerimine rahwast rikkamaks, waid wõib seda ainult takistada, kuna ta töö edenemist kitsendab. „Üksgi linn ei ole walitsuse ettekirjutuste läbi rikkaks saanud, waid ainult rahu, usinus ja wabadus lõiwad tööstuse ja rikkuse". North on igasuguse wälise majandusliku elusse segamise wastu. Toreduse wastu sihitud seaduse kõlbmatust põhjendab ta sellega, et tarwiduste kaswamine iseenesest juba määratu suur edenemisejõud on, kuna ta inimesi sunnib energilisemalt tööd tegema.

Niihästi sisemine, kui wälimine kaubandus on ühesugusel mõõdul tarwilikud ja ripuwad wastastikku üksteisest ära. Niihästi esimene, kui ka teine peab waba olema. Kõik maailma rahwad on niisama üksteise külgi köidetud, on üksteisele niisama tarwilikud, kui üksikud linnad teatud maal. Üksikute rahwaste wahele kõiksuguste tollimaksude ja keelude näol aedasid teha ja neid üksteisest lahutada, on niisama kahjulik, kui kaubanduslikku läbikäimist üksikute linnade, wõi koguni üksikute majapidamiste wahel takistada. Kõik rahwad lähewad oma edenemises ühe sihi poole; kui nad üksteisele kasu toowad, siis teewad nad seda wastastikku. Inimesesugu peab oma tööstuselus täiesti ühel meelel olema. Iga kitsarinnaline natsionalismus (rahwuslikkus) toob ainult kahju, kuna ta wastastikkust kasu, mis rahwad üksteisele tuua wõiks, wähendab ja sellega nende majanduslikku edenemist takistab.

Riigi kasulik tegewus majandusliku elu piirkonnas seisab ainult eraomanduse kaitsmises. Iga teine wahelesegamine wõib North'i arwates tööstuse tuludele ainult kahju tuua. — North'i õpetused oliwad tema eluajal (XVII. aastasaja lõpul) wähe tuntud. Isegi Inglismaal oliwad sel ajal ainult üksikud kapitalistliku walmistuse harud nii kaugele edenenud, et nad omal jalal oleks suutnud seista ilma et nad riigi eestkostmist oleks tarwitanud.

Poolsada aastat hiljemine tekkis waba wõistluse kool ka Prantsuse pinnal. Teistsugused tingimised andsiwad sääl uuele õpetusele wähe teise kuju, kuid sisu oli ka säälgi seesama.

Kui protektsionismus edenewale Prantsuse tööstusele peaaegu kõik oli juba andnud, mis ta anda wõis, siis hakkas ta, nagu igalpool muudesgi maades, ikka enam ja enam lihtsaks takistuseks edenemiseteel muutuma. See sünnitas reaktsioni tööstuse- ja kaubanduse-burshuasia meeleolus, mille tagajärjena füsiokratide teoriad ilmale sündisiwad.

Kuid mitte ainult protektsionismus ei takistanud kapitali edenemist. Weel suuremat kahju selles mõttes tõiwad feudal-

tsunftlikkude wormide jätised, mis niihästi waba kapitali kui ka waba tööga kõige terawamas wastolus oliwad.

Füsiokradid pidiwad järjelikult ühtaega niihästi nende feudalaja jätistega, kui ka protektsionismusega wõitlema. Iseäranis hääks wõitluseabinõuks oliwad uue kooli käes põllutöö tulud, mida kahe põhjusega tuleb seletada. Esiteks, oli Prantsusmaa sel ajal pääasjalikult põllutöömaa, ja teiseks, kannatas ka põllutöö suurel mõõdul nendesamade tingimiste all, mis kapitaligi edenemist takistasiwad.

Sellest määratumast kahjust, mis põllutöö edenemisele feudalaja jäänused tegiwad, ei ole tarwis siin enam iseäralikult rääkida: sellest oli jutt juba eelpool. Mis protektsionismusesse puutub, siis ajas ta põllumajandust kaudsematel teedel hukatuse poole. Kõige päält kruwis ta paljude talupoegadele tarwilikkude produktide hinnad kole kõrgeks; pääle selle pidi Prantsusmaa protektsionismuse pärast terwe rea sõdasid pidama, mis maale määratu palju maksma läksiwad ja jällegi oma pääraskusega just põllupidajate pääle langesiwad. Talupojaseisus maksis suurema osa maksudest, mis sõdade pääle ära kulutati, ja pidi pääle selle weel oma kõige paremad tööjõuud niisuguse kasuta asja pääle ära kulutama, kui sõda oli, mis päälegi weel õige sagedasti lüüasaamisega lõppes.

Majapidajateklassi tulud oliwad seda enam kapitali ideologidel südame ligidal, et talupojaseisuse wiletsusesse wajumine kõige suuremal mõõdul kapitalistliku tööstuse sisemist turgu kitsendas. Wana majandusepolitika wool ei pannud tähele, et ümbertöötawa tööstuse edenemine suurel mõõdul põllumajandusest ära ripub. Uus kool lõi teoria, mis põllutöö majandusliku elu nurgakiwiks teeb.

Füsiokratide õpetuse järele on l o o d u s igasuguse rikkuse ainus hallikas. Ainult niisugune töö loob rikkust, ainult niisugune töö on sigiw, mis otsekohe loodusega tegemist teeb, järjelikult — põllutöö ja üleüldse s o e t a w töö. Ainult põllutöö annab p u h a s t s i s s e t u l e k u t, annab inimesele rohkem produkti, kui walmistuse pääle on kulutatud.

Käsitöö, manufaktur-töö, ja ümbertöötaw töö üleüldse muudab füsiokratide arwamise järele ainult maa seest saadud rikkuse wormi, uusi rikkusid ta aga ei loo. Weel wähem wõib kauplemine uusi wäärtusid luua, ta toimetab neid ainult käest kätte. Terwe rahwas elab sellest puhtast sissetulekust, mida põllupidajateklass loob. Teised, niihästi tööstuslikud, kui ka muud rahwaklassid elawad nii ütelda põllupidajate palgalistena.

Siit tehtakse niisugune järeldus: täiesti mõistlik ja loomulik on, et kõik maksud ainult maa kui ainsa rikkustehallika pääle langeks; kõigi praeguste maksude asemele tuleks üksainus maa päält wõetaw maks sisse seada. Ümbertöötaw tööstus, niisama ka kaubandus, tuleb igasugustest maksudest wabastada, sest et nad uusi rikkusid ei loo. See järeldus on protest selle wastu, et seniajani waimuliku seisuse ja mõisnikkude maad maksudest wabad oliwad olnud; kuid selsamal ajal näitab ta enam kui selgelt, et füsiokradid kõige oma põllutöö-armastuse ja tema

alatise ülistamise pääle waatamata, siisgi just tööstuse- ja kaubandusekapitali tulude kaitsjad oliwad (kas nad seda iseteadlikult tegiwad — on teine küsimus).

Loodus ei ole füsiokratide arwamise järele mitte üksi ainus rikkuste hallikas, — ta on selsamal ajal ka ainus õige rahwaste elujuhataja. Ühiskondlik kord peab niisama igaweste muutumata looduseseaduste läbi ära määratud olema, nagu kõik muudgi nähtused looduse seaduste järele käiwad. Ühiskondlik kord on loomulik ainult niisugusel korral, kui ta looduse seadustega kokkukõlas on, ainult siis wõiwad kõik ühiskonna liikmed hääd käekäiku maitseda. Sel mõõdul aga, mil ta loodusest lahku läheb, on ta kahjulik ja wiletsust sünnitaw.

Kõige loomulikum ja järjelikult ka kõige mõistlikum ühiskonnakord on füsiokratide arwamise järele niisugune, mis kõige wähem inimese loomuse awaldusi takistab. Oma enese hooleks jäetud inimene leiab oma tegewuses alati õige tee. Kui iga üksik inimene oma loomusest juhitult iseteadlikult ja targu oma enese õnne poole püüab, siis saawad sel moel kõik oma õnne kätte. Tarwis on inimese elu wabastada nendest kütketest, mis teda praegu kinni hoiawad (arusaadawal wiisil — feudallikkudest, tsunftlikkudest, protektsionilistest jne.) Wabadus on igal pool tarwilik, iseäranis aga majanduslikus elus. Siin wõib julgesti isiklikkudele tuludele tegewusewabadust lubada, sest kui igaüks oma enese rikkuse suurendamise eest muretseb, siis aitab ta ühes sellega rahwuslikku rikkust suurendada. Nii siis ei tohi riik ennast majandusliku elu piirkonda segada. Tema amet on isikut ja selle omandust kaitseda, muu jaoks ei ole teda tarwis.

Kõige energilisemalt, wärwirikkamalt ja lühikeselt on uue kooli püüded füsiokrat Gournay kuulsas lauses: „Laissez faire, laissez passer", („laske teha, laske minna", s. t. ärge segage ennast elu loomulikusse käigusse) kokku wõetud. See fraas sai pärast kõikide liberal majanduseteadlaste lipukirjaks.

Füsiokratidel oli oma kindel ring, kelle eesotsas Ludwig XV. ihuarst Quesnay seisis. Nende koolist oli ka pärastine kuulus politikamees Turgot. Turgot oli esimene, kes selgesti tööpalga põhjusseaduse formuleeris: tööpalga suuruse määrab töölisele tarwis minewate tarbeasjade wäärtus ära. Niisugune selge arusaamine faktilistest tööstusekapitali wahekordadest on jällegi tõenduseks, et füsiokradid ikkagi tööstusekapitali ideologid oliwad.

Füsiokratide praktikaline programm wiidi suure Prantsuse rewolutsioni ajal suuremalt jaolt tegelikus elus läbi. See näitab, et see programm kõigiti oma aja nõuete kohane oli.

Waba wõistluse kooli edaspidine edenemine wiib meid uuesti Inglismaale, kus sel ajal Adam Smith tegew oli.

XVIII. aastasaja teisel poolel oli Inglismaa juba wõrdlemisi üsna kaugele edenenud manufaktur-kapitalistlikuks tööstusemaaks muutunud. Suurkodanliku korra ühiskondlikud wahekorrad paistsiwad juba üsna selgesti silma ja mängisiwad ühiskonna elus pääosa. See tegi juba terawa ja täieliku kapitalistliku süsteemi

aluste teadusliku kujutamise wõimalikuks. Seda tegigi Ad. Smith, keda harilikult majanduseteaduse isaks kutsutakse. Sisulikult see just päris õige ei ole, õigem oleks olnud, kas wõi William Petty'd selle nimega auustada, kes esimesena majanduseteadusele kindla aluse pani, kuna ta üleüldistes joontes wäärtuse-teoria üles seadis. Kuid harilik arwamine A. Smith'i tähtsuse kohta on täiesti arusaadaw, kui seda silmas pidada, missugune mõju Smith'i töödel majanduseteaduse edaspidise edenemise pääle oli.

Ad. Smith on mitmes tükis füsiokratide õpilane: ta oli nende ringiga tuttaw, oli nende waadete ja sihtide poolehoidja. Kuid paremad ühiskondlikud tingimised tegiwad Smith'il wõimalikuks paljudest füsiokratide õpetuse ühekülgsustest lahti saada. Teoretilised wead, mis füsiokradid tegiwad, tuliwad Prantsusmaa majandusliku elu iseäraldustest; Smith aga uuris Inglise ühiskondlikku majapidamist, mis oma edenemise poolest Prantsusmaast palju ees ja üleüldse palju teist laadi oli.

Adam Smith'i majanduslikkude uurimiste method on pääasjalikult deduktiwiline. Smith saab aru, et inimene omas majanduslikus tegewuses ainult isikliku tulu seisukohast talitab, isiklik tulu selles elu piirkonnas tähendab aga tungi wõimalikult suure rikkuse poole. Sellest mõttest kui alusest wälja minnes, püüab Smith terwet inimese ja terwe ühiskonna majanduslikku tegewust ära seletada.

Deduktsionile on aga sellest ühest alusest, nimelt, et inimese tegewust majanduse piirkonnas ainult tema majanduslik egoismus juhib, wähe; tarwis on weel neid tingimisi teada, milledes inimene oma egoistilisi püüdmisi läbi wiia katsub. Ad. Smith wõtab uurimise aluseks üleüldistes joontes need sotsial-majanduslikud olud, mis tema ajal Inglismaal walitsesiwad, ja katsub järele, kuidas inimese majanduslik tegewus just nendes oludes kujuneb.

Selle juures ei tee aga Smith enesele mitte ülesandeks, kapitalistliku ühiskonna elu seadusid sellel edenemise astmel, mis Inglismaa tema ajal läbi elas, üles leida ja kindlaks määrata; Smith peab oma otsusid üleüldisteks ökonomika-seadusteks, mis iga ühiskonna kohta maksma peawad, kirjutab üleüldist politika-ökonomiat („Rahwaste rikkus", 1776 a.). Tema arwates on ainult kapitalistlikud wahekorrad normal; kõigist teistest wahekordadest läheb ta kas waikides mööda, ehk näeb nendes normist kõrwalekaldumisi wõi pooliku edenemise tagajärge.

Maa rikkus on Smithi järele selle maa kaupade hulk. Niisugust rikkuse mõõdupuud wõib arusaadawal wiisil ainult niisuguse maa kohta tarwitada, kus edenenud wahetuslik majapidamine walitseb. Natural-majapidaliku ühiskonna kohta, kus produktisid kui kaupa ei walmistata, ei saa seda mõõdupuud kuidagi tarwitada.

Ainukene wäärtuse ja rikkuse hallikas on Smith'i õpetuse järele töö, üleüldse igasugune sigiw (produktiwlik) töö. Smith'i arwates on küll ainult niisugune töö sigiw, mis materialisi

tarbeasju walmistab. Igatahes aga ei ole Smith mitte nii kitsarinnaline, kui füsiokradid, kes ainult põllutööd sigiwaks pidasiwad: Smith'i ajal oli ümbertöötawal tööstusel rahwusliku rikkuse loomise juures juba niisama suur tähtsus kui soetawal tööstuselgi.

K a p i t a l on Smithi määruse järele see osa waremine kogutud tööst, mida sissetulekute saamiseks tarwitatakse. Arusaadawal wiisil on inimestel ka tulewikus tarwis sissetulekute saamiseks waremine kogutud tööd walmistuses tarwitada; järjelikult peab Smithi arwamise järele kapital a l a t i olemas olema. Arwamine, et kapital igawene on, sundis mõistusele paratamata ka idee pääle, et k a p i t a l i s t l i k u d w a h e k o r r a d igawesed on.

Esialgset kapitalide kogumist seletab Smith kokkuhoidmisega: wäikewalmistajad ei tarwitanud mitte kõike ära, mis nad walmistasiwad; ülejääkude kokkuhoidmisest tekkisiwad kapitalid.

Smith'i õpetus wäärtusest on üleüldistes joontes niisugune. Wäärtuse alg-hallikaks on töö. Otsekoheseks järelduseks sellest otsusest peaks olema wäärtuse-teoria: kaupade wahetusewäärtuse määrab nendes kehastatud ühiskondliku tööjõuu hulk ära. Sellest järeldusest aga põikab Smith kõrwale. Tema arwates pandakse kauba hind praeguses ühiskonnas kolmest osast kokku: töö wäärtusest, kapitali kasust ja maarendist. Kauba keskmise hinna ja tema wäärtuse läbistikkuse ühtelangemise tunnistab ta ainult selle ajajärgu kohta makswaks, kus tööabinõuud walmistaja eraomandus oliwad. Kui aga kulturi edenemise tagajärjel töö ja kapital üksteisest ära lahutati, siis pidi kauba hinnale weel kapitali kasu juurde tulema, kui tasu selle eest, et walmistamise juures kapitali tarwitati. Kui maa eraomanduseks sai, siis lisanes hinnale ka maarent juurde.

Tõepoolest aga määrab kaupade hinna, nagu eelpool nägime, lõpulikult ikka nende wäärtus ära; kauba wäärtus seisab koos alalise kapitali wäärtusest (mille Smith hoopis kõrwale jätab), muutuwa kapitali ja lisawäärtusest. Smith'il jääb see tähtis fakt kahe silma wahele, et tööpalga kõrgenemisega kapitalisti kasu wäheneb, kuna ju kasu ja tööpalk kaks osa ühest ja sellestsamast muutumata summast — uuesti walmistatud wäärtusest — on. Smithi seisukohast näitab asi nii olewat, et kui tööpalk tõuseb, siis tõuseb sellega ühes ka produktide hind, kuna aga praeguse aja wäärtuse-teoria järele töölisteklassi osa kaswamine mitte hindade kõrgenemist ei tähenda, waid seda, et teiste klasside osa ühiskondlikus jaotuses wähenenud on.

Teaduslik tähendus on muu seas Smith'i õpetusel majanduslikust wõistlusest, sellest, kuidas see wõistlus kapitalidest saadawat kasu, niisama aga ka tööpalka mitmesugustes ettewõtetes ja mitmesugustes walmistuseharudes tasandab.

Õpetuses tööpalgast püüab Smith seletada, et tööpalga muutused tööliste elutarwituste hindade muutumistest tulewad.

Kasust kõneledes, awaldab ta arwamist, et kasu protsent ühes rahwusliku rikkuse kaswamisega ühtelugu langeb. Tema õpetuse järele seisab selle nähtuse põhjus selles, et rahwusliku

rikkuse kaswamine wõistlust üksikute kapitalistide wahel kaswatab: kapitalisid saab nii palju, et nad ikka suurema waewaga enesele tarwitamist leiawad ja üksteisega wõisteldes kasu normi alla suruwad. Nähtus iseenesest on ju õieti tähele pandud, tema seletus seisab aga, nagu pärastpoole näeme, täiesti walel alusel.

Weel wähem kordaläinuks tuleb Smith'i õpetust maa rendist pidada. See olla tema arwamise järele tasu maa tarwitamise eest, kui nõudmine maa kohta suurem on, kui pakkumine.

Raha on Smith'ile niisamasugune kaup, kui kõik teisedgi. Ta on „ainult wäikene osa rahwa kapitalist, ja selle juures weel kõige kasutam... — sigimata ja surnud kapital". Kui see nii on, siis on arusaadaw, et kauba balanssil suuremat tähendust ei wõi olla. Selle asemele seadib Smith iga-aastase walmistuse ja tarwituse balanssi. Maa läheb rikkamaks, kui ta rohkem wäärtusid walmistab, kui ta neid ära tarwitab.

Nii siis peab riigi mõistliku majanduse-politika sihiks *walmistuse kaswamine* olema. Kuid missugune see politika nimelt peab olema, mis walmistuse kaswamist kergendada wõib?

Kaitsetolli-süsteem ei aita üleüldisele walmistuse kaswamisele kaasa, ta sunnib ainult kapitalistisid oma kapitalisid ühedest walmistuseharudest teistesse üle wiima, nimelt nendest, mis tolli kaitse all ei ole, nendesse, mida riik kaitseb. Muutub ainult rahwusliku kapitali jagunemine üksikute walmistuse piirkondade wahel, kapitali *summa* aga weel selle läbi ei kaswa. Pääle selle on niisugune kapitalide jagunemine maale ka weel otsekoheses mõttes kahjulik ja nimelt järgmistel põhjustel: kui riik ennast asjadekäigusse ei sega, siis püüawad kapitalistid oma kapitalisid nendesse tööstuseharudesse panna, kus töö kõige sigiwam on, protektsionismus aga ahwateleb kapitalisid just nendesse tööstuseharudesse, mis iseenesest juba teatud maale wähem kohased on, kus töö sigiwus wäiksem on.

Wahetamise juures walitseb seadus: osta kõige odawamal turul, müü kõige kallimal. Protektsionismuse mõju kitsendab seda seadust: riik ei osta neid kaupasid, milledel kõrged kaitsetollid pääl on, mitte odawatel wäljamaa turgudel, waid palju kallimalt omamaa walmistajate käest.

Pääle selle sünnitab protektsionismus rahwaste wahel ainult waenu ja wõitlust, kuna aga kauplemine oma edenemiseks rahu ja sõprust tarwitab. (Inglise manufakturid XVIII. aastasajal oliwad selleks juba küllalt tugewad, et nad wäljamaa wõistlust karta ei pruukinud; teiste riikide kaitsetollipolitika aga tegi Inglise tööstusele palju kahju, kuna ta selle eest wälised turud kinni pani).

Kaitsetollidest ja igasugustest kitsendustest waba tööstus on ainus loomulik ja mõistlik kord. Riigi ülesandeks on ainult oma alamate kaitsmine waenlaste wastu, kohtupidamine, ja pääle selle niisuguste asutuste korraldamine, mis era-ettewõtte piiridest wäljaspool seisawad (haigemajad, koolid, waestemajad jne.) Niisuguste tingimiste juures toob üksikute inimeste isiklik tulu, nende waba tegewus ka terwele ühiskonnale kõige rohkem kasu.

Smith'i arwates teewad inimesed sagedasti oma enese egoistilisi sihtisid kätte püüdes palju rohkem üleüldsusele kasu, kui siis, kui nad kõige altruistilisematest, eneseärasalgawamatest tungidest aetult oleks talitanud.

Smith'i waen protektsionismuse wastu ei teinud teda aga siisgi mitte ühekülgseks. Oma deduktsioni abstraktlikkude otsuste juurest tegeliku elu juurde üle minnes on ta sunnitud neid teatud mõttes kitsendama. Nii, näit., arwab ta tarwilikuks, et sõjariistad ja üleüldse kõik produktid, mida sõjawägi tarwitab, kaitsetolli all oleks: neid produktisid peab maa ise walmistama, aga mitte wäljamaalt tellima, kuigi ta neid säält odawama hinna eest saaks, sest wiimasel juhtumisel wõiks maa sõja ajal kaitseta jääda. Kauplemise wabadus tuleb pikkamööda, järk-järgult sisse seada, sest et järsk wabakauplemise juurde üleminek palju kapitalistisid pankrotiks teeks.

Smith'i idealiks on piirita walmistuse laienemine; et aga Smith enesele walmistust kapitalistlikkudest wahekordadest wäljaspool ette kujutada ei mõista, siis peab ta loomulikkudeks ja mõistusekohasteks ainult neid elutingimisi, mis kapitalistlikkudele wahekordadele lahedat edenemisewõimalust annaks. Smith'i ajal oli Inglismaal üheks kõige tähtsamaks niisugustest tingimistest majanduslik wabadus, s. t. kapitali wabadus, sellepärast muudab ta ka selle wabaduse „loomulikuks korraks", ühiskonna elu normal seisukorraks.

Smith'i arwates toob enesega „loomulik kord" waba wõistlusega, mis temas walitseb, ja walmistuse edenemisega ka „õiglase" jaotuse ühes. See joon on Smith'i ja niihästi ka kõigi tema eelkäijate ökonomistide kohta iseloomulik: kõik nad arwasiwad, et rahwusliku rikkuse kaswamisega ka rahwa käekäik ühtelugu paremaks läheb; need kaks mõistet tähendasiwad nende juures ühte ja sedasama. Mõlema mõiste wastolusse sattumise wõimalus ei paistnud sel ajal weel nii selgesti silma, kui masinate-kapitalismuse ajajärgul. Siisgi oliwad ka wanadel ökonomistidel mõned niisugused juhtumised teada. Loomulik on, et ökonomistid — burshuasia ideologid — niisugustel kordadel walmis oliwad „õiglast jaotust", s. t. rahwahulkade tulusid walmistuse kaswamisele, teiste sõnadega: ettewõtjate tuludele ohwriks tooma. Nii, näit., peab Smith Inglismaal uue aja algusel mitmes maakonnas ettetulnud juhtumisi, et põllud sööti jäeti, töölised minema kihutati ja lambakarjad asemele toodi, maale kasulikuks, sest et niisugused juhtumised walmistuse edenemisele kahtlemata kasulikud oliwad.

Kui kapitalismuse manufaktur-ajajärgu majanduseteadlane, annab Smith manufakturlikule tööjaotusele walmistuses määratu suure tähtsuse. Seda tööjaotuse wormi peab ta tehnikalise edu pää-tööriistaks; masinatel on tema arwamist mööda walmistuses ainult kõrwaline tähendus. Selsamal ajal pöörab ta ka tähelpanemist manufakturliku tööjaotuse kahjulikkude külgede pääle; ta näitab, kuidas selle mõjul töölise organismus füüsikaliselt,

kõlbliselt ja waimliselt ikka madalamale langeb. Smith'i arwamist mööda wõib manufakturliku tööjaotuse allakiskuw mõju ühes tööjaotuse edenemisega rahwahulgad täielikule kõlblisele ja waimlisele wäljasuremisele wiia; seda aga Smith ei taha. Et seda kahju wähendada, soowitab ta, et rahwale riigi kulul haridust antaks; kuid seda hariduseandmist käseb ta ettewaatlikult ja parajal mõõdul toimetada, kuna ta liig kõrget rahwa waimlist edenemist seaduslikule korrale hädaohtlikuks peab.

Adam Smith'iga lõpeb manufaktur-burshuasliku ajajärgu majanduseteaduse edenemine.

6. Edenemise jõuud ja nende siht tööstuse-kapitalismuse esimesel ajajärgul.

Majanduslikult kõige edulisem klass manufaktur-kapitalismuse ajajärgul on tööstuse burshuasia. Edenemise põhjus-jõuuks on endist wiisi wõistlus ja selle psühhologiline tagajärg — tung piirita rikkusid koguda, piirita ettewõtteid laiendada.

Katsume terawamine wälja selgitada, kuidas need jõuud üksiku ettewõtte piirides tegewad on ja kuidas nad ennast mitmesuguste ettewõtete wastastikkustes wahekordades awaldawad. Et kapitalisti osa ühiskondlikus jaotuses lisawäärtus on, siis püüab kapitalist, ettewõtet organiseerides, ettewõttest saadawa lisawäärtuse hulka igal wõimalikul wiisil suurendada.

Lisawäärtuse hulk teatud ettewõttes ripub kahest tingimisest ära: esiteks, lisawäärtuse hulgast, mida iga üksik tööline walmistab, ja teiseks, tööliste arwust. Kui kapitalist esimest ehk teist rohkendab, siis rohkendab ta ühes sellega ka ettewõttest saadawa lisawäärtuse hulka.

Olgu tarwilik tööaeg 5 tundi, ja lisatööaeg olgu niisama 5 tundi. Kõige lihtsam abinõu lisawäärtuse hulga suurendamiseks, mida iga üksik tööline walmistab, seisab arusaadawal wiisil selles, et lisatööaega tööpäewa pikendamise abil suurendatakse. Kui tööpäewa 10 tunni päält 12 tunni pääle pikendada, siis ei walmista tööline mitte enam endist wiisi 5 tunni jooksul lisawäärtust, waid 7 tunni jooksul; lisawäärtuse hulk kaswab 1,4 korda (lisawäärtuse norm tõuseb endise 100% päält 140% pääle). Kuid niisugusel tööpäewa

pikendamisel on omad piirid. Pikemat tööpäewa, kui 24 tundi päewas, ei oska üksgi ettewõtja sisse seada. Pääle selle ei kannata ka töölise organismus liig pikka tööpäewa wälja: töötamine läheb wiletsalt, töö kaotab oma intensiwsuse. Liig pikk tööpäew wõib kapitalistile wähem kasu tuua, kui lühem; 12-ne tunniline tööpäew on kapitalistile kasulikum, kui 15-ne tunniline, kus töö esimesel juhtumisel $1^1/_2$ korda intensiwilisem on, kui teisel. Wiimaks ei lepi ka töölised ise liig pika tööpäewaga ja algawad tööpäewa lühendamise pärast ettewõtjatega ägedat wõitlust.

Pääle otsekohese tööpäewa pikendamise on teatud walmistuse astmel wõimalik tööpäewa maskeeritult pikendada. Seda abinõuu hakati kõige esmalt põllutöös tarwitama. Kui feudal oma majapidamist laiendas ja maad talupoegade käest ära kiskus, siis oli talupoegadelt nende wiimase maa natukese ärawõtmine feudalile eneselegi kahjulik: maata jäänud talupojad läksiwad ära linna, sest et neid üksgi asi enam küla külgi ei sidunud, ja feudal wõis sel moel täiesti ilma töölisteta jääda. Et niisugusest kitsikusest mööda pääseda, jättis feudal paljudele talupoegadele nende endisest maast lapikese ühes selle pääl olewate hoonetega tarwitada. Maatükid oliwad nii pisukesed, et talupoeg üksi nendest ennast kuidagi toita ei suutnud ja sellepärast sunnitud oli naabruses olewatele mõisnikkudele oma tööjõudu müüma. Tööandja aga ei maksa niisugusele popsile mitte kõike ta tööjõuu wäärtust wälja, waid ainult niipalju, et palga ja maalapikese päält saadawa sissetuleku summa parajasti tarwilikkude eluabinõude hinna wälja teewad.

Suurwalmistuse warajastel edenemise astmetel tarwitatakse niisamasugust abinõuu tööpäewa pikendamiseks ka ümbertöötawas tööstuses: töölistele antakse igaühele tükikene aiamaad. Ka siin wähendatakse niisama tööpalka maatükist saadawa sissetuleku wõrra.

Mõlematel juhtumistel on tagajärg üks ja seesama: üleüldine tööpäewa pikkus suureneb põllu- ehk manufakturi töölise kohta kõigi nende tundide wõrra, mis ta oma maatüki harimise pääle ära tarwitab. Sääl

juures kurnatakse tööline muidugi ülemäära wälja ja ta kaotab oma elulise jõuu. Kuid kõige selle pääle waatamata on töölisele oma majapidamine, olgu ta kui tahes warjukujuline, siisgi nii meelitaw, et see teda oma koha külgi kinni seob ja uut kohta otsima minna ei lase.

Sisulikult niisamasugused majanduslikud tagajärjed oliwad pärast pärisorjuse ärakaotamist ka talupojamaade tükeldamisel: need läksiwad ajajooksul ka nii pisukeseks, et nad ühelt poolt oma omanikkusid ära toita ei suutnud, teiselt poolt aga ka kõike talupoja tööjõudu ära ei tarwitanud; talupojad on sunnitud, kas otsekohe oma tööjõuu ülejääku ligemas mõisas müüma, ehk jälle maad juurde rentima. Selle juures on renditingimised niisugused, et rentimine ise, nagu tähelpanelikuma waatlemise juures ilmsiks tuleb, maskeeritud tööjõuumüümiseks muutub: maarentimisest saadaw sissetulek on ainult nii suur, et ta ühes talupoja enese maa sissetulekuga sellele tarwis minewate eluabinõude wäärtuse wälja teeb. Suurpõllupidajad rendiwad oma maa ainult sellepärast wäikeste tükkidena wälja, et nad sel moel wähema kuludega suurema hulga tööjõudu tarwitamiseks saawad. Kerge on enesele ette kujutada, kui raske see palgatööliseks muutumise ülemineku ajajärk talupojal kanda on.

Niisugune süsteem on ettewõtjatele ainult nii kaua kasulik, kui weel hädalist tarwidust ei ole töö intensiwsust suurendada ja kui töö omadusel weel suuremat tähendust ei ole. Sellepärast kaob ta ajajooksul ära, eestkätt — ümbertöötawas tööstuses, mis kiiremine edeneb, pärastpoole aga wähehawal ka põllutöös (kus ta meie päewilgi weel üsna wisalt wastu peab).

Peaaegu niisamasugune tähendus, kui tööpäewa pikendamisel, on kapitalisti kohta ka töö põnewuse suurendamisel; suurendatud jõuukulutamine sünnib siin ainult wähema aja jooksul. Kas ettewõtja tööaega 10-ne tunni päält 11-ne tunni pääle tõstab, ehk töö intensiwsust $^1/_{10}$ osa suurendab, on temale ükskõik, kui mitte niisuguseid tähtsuseta asju arwesse wõtta, nagu töökoja walgustamine jne., mis lühema tööpäewa juures wähem kulu teewad. Harilikuks töö intensiwsuse tõstmise abinõuuks on, nagu meie eelpool juba tähendasime, tükitöö sisseseadmine. Kapitalismuse warajastel ajajärkudel on niisuguse lisawäärtuse suurendamise abinõuu tähtsus wõrdlemisi wähese tähtsusega, sest et teda peaaegu mitte kuidagi wõimalik ei ole tööpäewa pikendamisega ühendada, mis siis suurel mõõdul tar-

witusel oli, ja et töö suurem intensiwsus tolleaegse töölisteklassi haridusliku edenematuse, halwa toitmise ja üleüldse wäheste tarwiduste juures lihtsalt wõimata oli.

Kui tööpäew endiseks jääb, aga tarwilik tööaeg wäheneb, siis kaswab selle läbi jällegi lisa-tööaeg ja ühes ka lisawäärtus. Kui, näit., 12-ne tunnilise tööpäewa juures tarwilik tööaeg 6 tunni päält 5 pääle langeb, siis tõuseb lisa-tööaeg 6 tunni päält 7 pääle.

Mil teel aga wõib tarwilikku tööaega lühendada? Arusaadawal wiisil sel teel, et tööjõuu wäärtust wähendatakse: mida wähem tööjõuu wäärtus, seda wähem aega kulub tema walmistamise pääle.

Tööjõuu wäärtus on töölisele tarwilikkude eluabinõude wäärtus, on see hulk ühiskondlikku tööjõudu, mida nende walmistamine nõuab. Kui neid eluabinõusid — leiba, liha, riiet jne. — wähema jõuukulutamisega walmistama hakatakse kui ennemalt, kui, järjelikult, töö sigiwus põllutöös, riidetööstuses jne., kaswab, siis wäheneb ühes sellega tööjõuu wäärtus.

Kui, näit., töölise harilikkude tarbeasjade wäärtus ühe päewa kohta 5 tundi oli, aga walmistuse edenemise tagajärjel 4 tunni pääle alla langes, siis tõuseb 10-ne tunnilise tööpäewa juures lisa-tööaeg 5 tunni päält 6 tunni pääle, lisawäärtuse norm aga 100% päält 150% pääle. Sellele wastawalt alaneb siis ka töölise rahapalk, näit., 50 kopika päält 40-ne pääle, kuid selle raha eest wõib tööline niisama palju tarbeaineid osta, kui ennemaltgi, sest et need nüüd odawamad on.

Kui mitte nii abstraktlikult seisukohalt asja pääle waadata, siis on niisugune rahapalga langemine ikkagi töölisteklassile teatud mõttes kahjulik. Kui mõnel üksikul töölisel kõrgemad tarwidused tekkiwad, mida weel tööliste hulkades ei ole, kui ta, näit., puhtamalt tahab riides käia, ajalehte tellida jne., siis peab ta selle jaoks minewa raha tarwilikkude tarbeainete ostmise juures kokku hoidma. Kui produktide hinnad kallid on, ja tööline, järjelikult, kõrgemat rahapalka saab, on tal kokkuhoidmine arusaadawal wiisil palju kergem, kui siis, kui produktid odawad on ja tema rahapalk wähem.

Töö sigiwuse kaswamine teatud ühiskonna nendes walmistuseharudes, kus tööliste tarbeaineid walmistatakse, suurendab korraga kõikide kapitalistide

lisawäärtust. Kuid teatud tingimiste juures wõib iga üksik kapitalist oma ettewõttes kõigist teistest ettewõtetest ärarippumatalt tarwilikku tööaega lühendada ja niiwiisi lisa-tööaega pikendada. See on tal siis wõimalik, kui ta kuidagi wiisi töö sigiwuse omas ettewõttes kõrgemale järjele saab tõsta, kui see selles walmistuseharus harilik on. Ta seadab oma ettewõttes, näit., teiste ettewõtetega wõrreldes suurema tööjaotuse sisse, ehk mõne muu uuenduse, mis töö sigiwust tõstab. Ütleme, et ettewõtja on noawabrikant, ja et tema uuendus töö sigiwust just kahe wõrra suurendab: noa wäärtus tema ettewõttes langeb 4 tunni päält 2 tunni pääle. Et kõik teised noawabrikandid oma wabrikutes weel seda uuendust kas rahapuudusel wõi mõnel muul põhjusel sisse ei ole suutnud seada, siis on noa ühiskondlik wäärtus weel wana wiisi 4 tundi. Tööpäew, ütleme, on 12 tundi pikk, tööjõuu wäärtus olgu 6 tundi, kus juures iga töö tund rahas, ütleme, 10 kopikat on. Nii siis tegi iga tööline päewas enne uuenduse sisseseadmist 3 nuga; noa hind on (lihtsuse pärast kujutame ette, et hind wäärtuse kõrgune on) 40 kop.; kapitalist sai siis 60 kopikulise muutuwa kapitali päält 60 kop. lisawäärtust (40 kop. $\times$ 3 = 120 kop., sellest tööpalk maha arwatud, jääb 60 kop. järele). Pärast uuenduse sisseseadmist tuleb iga töölise kohta päewas 6 nuga, mis kapitalist niisama 40 kop. tükk wälja müüb. 6 noa eest saab kapitalist 2 rub. 40 kop., muutuw kapital on endist wiisi 60 kop., nii et kapitalistile 1 rub. 80 kop. üle jääb. Tarwilik tööaeg ettewõttes langeb 3 tunni pääle; lisawäärtuse norm on endise 100% asemel 300%.

Peab tähendama, et kapitalist oma nugasid tegelikult mitte keskmise turuhinna eest müüma ei hakka, waid neid natuke odawamalt müüb, et oma kaubast kiiremine ja kergemine lahti saada. See on seda enam tarwilik, et ta nuge palju wähema jõuukulutamisega teeb ja muidugi ka nende walmistamist laiendab, mis nugade pakkumist turul suurendab.

Nii siis, kui üksik kapitalist oma ettewõttes töö sigiwust suurendab, siis kaswab lisawäärtuse hulk, mis ettewõte annab. Kuid see nähtus on ajutine. Wähehawal seawad teised kapitalistid oma ettewõtetes needsamad tehnikalised täiendused sisse; kes aga seda

kapitali puuduse pärast teha ei jõua, selle teeb üle jõuu käiw wõistlus warsti pankrotiks. Harilik nugadewalmistamise wiis muutub — noa ühiskondlikult tarwilik walmistuseaeg on wähem kui ennemalt, nimelt ainult 2 tundi. Nugade hind wäheneb, iga üksiku kapitalisti kasu, muude seas ka selle, kes oma ettewõtet kõige enne täiendas, wajub jälle oma endisele kohale, ehk weel alamalegi (nimelt just alamale, nagu pärastpoole näeme).

Järjelikult on igal üksikul kapitalistil kasulik oma ettewõtet tehnikaliselt täiendada, kuid terwel kapitalistide klassil ei ole nendest uuendustest üleüldse ühtegi kasu, sest et uuenduste tagajärjel lõpulikult alati kaupade wäärtus ja hind langeb.

Kui kapitalist mitmesuguste abinõude waral oma töölistest saadawa lisawäärtuse hulka suurendab, siis suurendab ta sellega ka oma kasu, mille suurendamine õiguse pärast tema kohta just tähtis ongi. Kuid on terwe rida wõimalusi olemas, kus kapitalist oma kasu harilikust normist kõrgemaks saab tõsta, ilma et ta pruugiks lisawäärtuse hulka suurendada. Siia tulewad kõik alaliku ja muutuwa kapitali haruldase kokkuhoidmise abinõuud arwata.

Kui ettewõtja töökoja wiimase wõimaluseni kitsa ja madala ehitab ja sinna hulk töölisi töötama tuubib; kui ta walgustamise ja kütmise, tuulutamise ja terwisehoidliste nõuete pääle nii wähe wälja annab, kui iganes wõimalik; kui ta ühede ja nendesamade tööriistadega nii kaua töötada ja nad nii ära kuluda laseb, nagu seda teised ettewõtjad oma ettewõtetes ei tee, kuna see töölistele kardetawaks wõi mõnel muul wiisil kahjulikuks wõiks saada, — siis on see kõik alaliku kapitali haruldane kokkuhoidmine. Selle läbi wäheneb ettewõttesse pandud kapitali üleüldine summa, mille kohta ettewõttest saadaw kasu tuleb arwata, ja kõrgeneb järjelikult kapitalisti kasu protsent, kuna aga ettewõttest saadawa lisawäärtuse hulk endiseks jääb.

„Haruldaseks" kokkuhoidmiseks ei tohi mitte neid juhtumisi pidada, kui üksikutes ettewõtetes rohkem kui mujal kõiksugu walmistuse jäänuseid utiliseeritakse — see on lihtsalt töö sigiwuse

kaswamine. Utiliseeritawad jäänused ei ole muud midagi, kui uued walmistuse-ained, mis iseäranis silma paistab, kui ettewõtja neid otsekohe müüb.

Kui ettewõtja tööjõudu odawamalt saab osta, kui selle ühiskondlik wäärtus on, siis on see haruldane muutuwa kapitali kokkuhoidmine. Ka sel juhtumisel suureneb kasu, ehk küll lisawäärtuse summa ei muutu (lisawäärtus on tööjõuu hulk, mis töölised rohkem ära kulutawad, kui nende tööjõuu ühiskondlik wäärtus on, see wäärtus aga jääb arusaadawal wiisil endiseks).

Niisugused on üleüldistes joontes need abinõuud, millede tarwitamine muutumata tööliste arwu juures ettewõttest saadawat kasu suurendab. Kui tööliste arw kaswab, siis kaswab iseenesest mõista wastawalt ka lisawäärtus ja selle järel ka kasu: 200 töölisest saab kaks korda rohkem lisawäärtust, kui 100 töölisest jne.

Suurel tööliste arwul on weel see tähendus, et ta tööjaotust laialisemates piirides sisse seada lubab ja sellega töö sigiwust suurendab; töö sigiwus aga toob enesega, nagu meie eelpool juba nägime, kas ajutise ehk alalise lisawäärtuse kaswamise kaasa.

Otsekohesel lisatöö hulga suurendamisel tööpäewa pikendamise wõi töö intensiwsuse suurendamise abil on omad teatud piirid inimese organismuse ehituses ja mõnel juhtumisel — tööliste wastupanekus.

Töö sigiwuse suurendamist ettewõttes piirab teatud ajajärgu tehnika ja teadmiste üleüldine seisukord: niisuguseid uuendusi on wõimata tarwitusele wõtta, mida weel leitud ei ole.

Alalise ja muutuwa kapitali haruldane kokkuhoidmine on üleüldiselt erandlik nähtus ja on tal ka üsna kitsad piirid.

Peaaegu piiramatalt wõib seda kasusuurendamise abinõuu tarwitada, mis töölistearwu suurendamises ja wastawas terwe ettewõtte laiendamises seisab. Takistuseks wõib siin olla nõudmise puudus walmistatawate kaupade kohta ehk kapitali puudus ettewõtte laiendamiseks.

Iga ettewõtte laiendamine sünnib kapitalistliku kogumise teel. Kapitalistlik kogumine seisab

selles, et kapitalist mitte kõik ettewõttest saadawat kasu oma tarwiduste täitmise pääle ära ei raiska, waid osa sellest kapitali juurde lisab, kuna ta selle eest tööriistu, materjalisid, tööjõudu ostab. Niisugune kogumine on, pääle lihtsa ettewõtte laiendamise, ka teistel juhtumistel tarwilik; kui, näit., tarwis on töö sigiwust ettewõttes suurendada, siis tuleb tehnikaliste uuenduste ja täienduste pääle uusi kulusid teha. Isegi tööpäewa pikendamine nõuab uusi kulusid materjalide ja tööriistade pääle ja edendab sellega kapitali kogunemist.

Tuleb ette, et kapitali kogunemist neil juhtumistel ka ei ole: kapital hoitakse, näit., tööjõuu ostmise juures kokku ja tarwitatakse tehnikaliste täienduste pääle; kapitalistlikku kogumist niisugusel korral ei ole. Niisama wõib ka muutuwa ja alalise kapitali „haruldase" kokkuhoidmise juures kasu suureneda, ilma et selleks kapitalistlikku kapitali kogunemist tarwis oleks. Kuid kõik need juhtumised on erandid.

Kapitalistlikku kogumist tuleb terawasti lihtsast esialgsest kogumisest eraldada, mis mitte ettewõtete laiendamises ei seisa, waid ainult rahale raha juurdekogumises.

Kapitali ajajärgul on elus tähtsus ainult kapitalistlikul kogumisel. Esialgsel kogumisel ei ole mitte üksi ühtegi tähtsust, waid niiwiisi kogutud kapitalid muutuwad ka ise sisulikult kapitalistlikult kogutud kapitalideks. Näituse waral wõime seda selgitada. Ütleme, et teatud ühiskonnas esialgu kogutud kapitalide summa üks milljard (1000 milljoni) rubla on; selle raha eest on teatud hulk kapitalistlikka ettewõtteid asutatud, mis iga aasta 100 millj. rubla eest lisawäärtust sünnitawad. Et asja lihtsamaks teha, kujutame ette, et kapitalistid kõik lisawäärtuse ära tarwitawad ja et, järjelikult, kapitalistlikku kogumist ei ole. Niisugusel korral on kapitali summa järgmisel aastal endiselt üks milljard rubla, selles aga on esialgselt kogutud kapitali ainult 900 millj. rubla järel, 100 millj. tarwitasiwad kapitalistid oma elutarwituste ja toreduseasjade pääle ära; selle aset täidab nüüd lisawäärtus. Teisel aastal on esialgselt kogutud kapitalist ainult 800 millj. järel, 200 millj. on aga juba kapitalistlikult kogutud lisawäärtus jne. 10 aasta pärast kaowad wiimased esialgse kogumise läbi tekkinud kapitali

osakesed, ja terwe kapital seisab ainult kapitaliseeritud lisawäärtusest koos.

Nii siis teeme meie õige wäikese wea, kui ütleme, et iga kapital, selle pääle waatamata kuidas ta esialgu koguti, ainult kokkukogutud lisawäärtusest koos seisab. Nagu eelpool juba nägime, sündis ka esialgne kogumine suuremalt jaolt wõõra lisatöö (pärispõlw, orjadepidamine jne.) omandamise teel; isikliku töö läbi kogutud kopikad mängisiwad kapitalide kogumise juures üsna wäikest osa. Sellest näeme, missugune wäärtus sellel wanade majanduseteadlaste õpetusel on, et kapitalid isikliku kokkuhoidmise läbi olla tekkinud.

Kui siis kapitalist üleüldse kapitali koguda ja sellega oma majanduslikku jõudu suurendada püüab, siis tuleb ta loomulikul teel selle pääle, et oma kapitali just kapitalistlikult koguda, selles mõttes, et ta alalõpmata oma ettewõtet laiendab, kapitalile, mis ettewõtte alla pandud, ikka uusi summasid juurde lisab, summasid, mis saadud kasust üle jäänud.

Kuid isegi siis, kui rahakogumise jänul omad piirid oleksiwad, milledest üle minnes ta enam ei suudaks kapitalisti oma ettewõtet laiendama ja tehnikaliselt täiendama sundida, sunniks otsekohene ettewõtete wõistlus kapitalisti seda ometi tegema.

Wõistlus üksikute ettewõtete wahel seisab selles, et igaüks nendest teise käest tahab turgu ära wõtta. Wõitlust peetakse siin hindade alandamise ja kauba omaduste parandamise abil.

Selles wõitluses on suurematel ettewõtetel suurte kapitalidega wäiksemate ettewõtete üle täielik ülemwõim. Suurtes ettewõtetes on esiteks töö sigiwus üleüldse suurem kui wähemates, sest et sääl wõib koostöötamist ja tööjaotust palju laialisemalt sisse seada (niisugustest wähematest tehnikalistest paremustest, mis suurel ettewõttel on, nagu wõrdlemisi wähemad kulud töökoja ehitamise, tööriistade tarwitamise, materjalide juurdeweo jne. juures, meie ei räägigi). Suures ettewõttes sünnib kapitali kogunemine rutemine, järjelikult on sääl palju kergem kõiksugu tehnikalisi täiendusi ja uuendusi sisse seada. Suurtel manufakturidel on ka

sellepärast kergem walmistamist laiendada, et ettewõtja manufakturliku tööjaotuse juures töölisi ikka terwete gruppede kaupa peab juurde wõtma (manufakturlikud grupped), ja muidugi on ettewõttel, mis 20—30-est niisugusest gruppest koos seisab, palju kergem nendele uut gruppet juurde lisada, kui ettewõttel, mis ainult 2—3-est gruppest koos on.

Suurtel ettewõtetel on seda enam lootust turu peremeheks saada, et nad wõrdlemisi kergesti teatud hindade alanemise wälja kannatawad. Wäikekapitalist, kes, wõib olla, oma kasust ise waewalt ära elada saab, jääb tihti juba lühikese hindade langemise tagajärjel pankrotti, pikem hindade alanemine saab aga tingimata tema hukatuseks. Teine asi on suur-ettewõtjaga: sellel läheb oma ülespidamise-kulude katmiseks ainult wäikene osa saadawast kasust, ülejääku tarwitab ta ettewõtte laiendamiseks; hindade alanemise ajal jätab niisugune kapitalist ainult ettewõtte laiendamise järgi, ja kui ta kahju saab, siis kannatab ta seda kahju siisgi palju kauemine wälja.

Et wähemad ettewõtjad wõistlust wälja ei suuda kannatada, siis peawad nad oma töökojad ja walmistuseriistad ära müüma, millega nad siis ka oma ühiskondliku walmistust-korraldawa tegewuse lõpetawad. Suurkapitalistid aga ostawad kõik niisuguste pankrotti jäänud ettewõtjate walmistuseabinõuud kokku ja koondawad (kontsentreeriwad) kapitalid niiwiisi wähehawal oma kätte.

See kapitalide koondumise (kontsentreerimise) protsess on kapitalistliku wõistluse paratamata tagajärg; iseenesest püüab see protsess ettewõtete arwu wähendada. Tööstuse-kapitalismuse warajastel ajajärkudel ei tule ta aga weel nii selgesti nähtawale, sest et teine wastas-protsess ta kinni katab: asutatakse ühtelugu (esialgse kogunemise kulul) uusi ettewõtteid.

See, mis siin suuremate ja wäiksemate ettewõtete kohta öeldud, käib teatud määral ka osawamate ja asjaajamises enam wilunud ettewõtjate ja nende kohta, kes oma asju nii hästi ajada ei oska. Esimesed saawad oma kapitalidest rohkem kasu, nagu oleks nende kapitalid suuremad olema. Sel mõõdul, mil korraldaw tegewus ettewõtetes palgatud spetsialistide kätte läheb, kaotab see asja külg ikka enam ja enam oma tähenduse.

Kapitalide tung igasuguste abinõudega, tööpäewa pikendamise, töö põnewuse suurendamise, haruldase muutuwa kapitali kokkuhoidmise jne. teel igast üksikust tööjõust saadawat lisawäärtuse hulka wõimalikult suurendada, sünnitab tööliste juures wastas-tungi — tungi, oma seisukorda parandada, ehk wähemalt oma mateerialiste elutingimiste pahemaks tegemist takistada. See on teine tõukejõud, mis kapitalistlikku ühiskonda edenemisele kihutab, — jõud, mis esialgu lihtsa wõistluse kujul iga üksiku tööjõuu ostja ja müüja wahel elule tekkib. Kapitalismuse esimestel elujärkudel ei ole sellel faktoril tegeliselt suuremat tähendust, sest et töölised weel liig wähe edenenud on ja nende tegewuses ühtlus puudub. Selle faktori eluline tähendus on manufakturide ajajärgul palju wähem, kui eelmisel, sellide ja meistrite wahelise wõitluse ajajärgul, kus sellide kindlad organisatsionid nende tegewuse ühtlaseks ja mõjuwaks tegiwad.

Üleüldse wõime kokkuwõtlikult manufakturide ajajärgu edenemise-jõududest järgmist ütelda. Edenemise põhjusjõuks on wõistlus mitmesugusel kujul ühes oma psühologialise tagajärje — kogumise-jänuga. Sihi äramääramiseks aga, milles need jõuud tegewad on, tuleb ütelda, et nad majanduslikust küljest kapitalide koondumise, kaswawa tööjaotuse ja koostöötamise poole wiiwad, tehnika piirkonnas aga kaswatawad nad tööaja pikkust, töö intensiwsust ja sigiwust, kus juures nad iga üksiku töölise tööd püüawad wõimalikult lihtsaks teha (manufakturlik tööjaotus).

Ajaloolikult tuleb manufakturide-ajajärgu alguseks Inglismaa ja Hollandi kohta XV—XVI. aastasadasid pidada; teistel maadel tekkis manufakturlik tööstus hiljemine. Selle ajajärgu lõpuks tuleb Inglismaa kohta suurte leiduste aega — XVIII. aastasaja lõppu pidada; teistes maades hakkas masinatega walmistamine alles XIX. aastasaja esimesel ja teisel poolel manufakturkapitalismust wälja tõrjuma.

VII.

Tööstuse-kapitalismus.

Masinatega walmistamise ajajärk.

1. Ühiskonna wahekorrad looduse wastu.

a) Masina tekkimine.

Kapitalistliku ühiskonna sisemistest wahekordadest kaswab wälja tung töö sigiwust alalõpmata edendada. Kuid manufaktur-ajajärgul põrkab see tung takistuse pääle, mis juba selle ajajärgu walmistawate jõudude iseloomust ära ripub. Töö jäi endist wiisi käsitööks, inimese füüsikaline jõud mängis walmistuses pääosa. Et aga inimese jõuul omad piirid on, siis ei saanud ka töö sigiwus nii kaua teatud piirist kõrgemale tõusta, kui tööriista käimapanejaks jõuuks otsekohe inimese käsi oli.

Manufaktur edendas töö sigiwust tema wõimalikult suure jaotamise teel, ta lahutas üksiku keerulise töö terweks reaks lihtsateks operatsionideks, millede lihtsus ja sellega ühes ka arw ajajooksul ikka enam ja enam kaswas. Selle juures läks üksiku töölise tegewus ühes oma lihtsamaks minemisega ikka enam mehanikaliseks, masinlikuks. Just sellepärast, et manufaktur käsitsi töötamise tema täiuseni oli wiinud, et iga samm edasi, mis selles sihis weel teha taheti, kole raskeks läks, just töö operatsionide lihtsuse ja mehanikaliseks muutumise pärast, sai wõrdlemisi kergeks masinat neid üksikuid operatsionisid täitma panna. Selle läbi, et manufaktur

üksiku töötaja masinaks muutis, tegi ta selle töötaja asemel masina tarwitamise wõimalikuks. Ja kui turgude laienemine edaspidist walmistusewiiside edenemist nõudma hakkas, manufaktur aga selles mõttes enam midagi anda ei suutnud, siis sai käsitsi walmistamise juurest masinaga walmistamise juurde üleminek paratamata tarwilikuks.

Masinatega walmistuse pää-iseäraldus seisab selles, et otsekoheseid täidesaatlikka walmistuse operatsionisid mitte enam inimese jõududega ei täideta, waid selleks looduse jõudusid tarwitatakse; töölise amet aga muutub ikka enam lihtsaks masina järel walwamiseks ja selle juhtimiseks, nii et ta oma tüüpuse poolest mitmes tükis endise korraldawa tegewuse sarnaseks läheb.

Et looduse jõuud piiramata on, siis wõib töö sigiwus masinatega walmistuse juures alalõpmata kaswada, piirideni, mis meil weel tundmata on.

Masina ajalugu algab palju kaugemalt, kui masinate-kapitalismuse ajajärgust. Juba klassikaliku orjapõlwe ajal hakati wesiweskisid, pumpasid tarwitama; kesk-ajal ilmus tuuleweski, manufakturide ajajärgul aga tarwitati masinaid juba üsna sagedasti niisuguste tööde juures, mis ainult toorest mehanikalist jõudu tarwitasiwad, nagu wee wäljapumpamine kaewudest, rauakiwide peeneks tegemine jne. Kuid masinate üleüldine tähendus walmistuses oli tähtsuseta.

Masinate tarwitamist ei takistanud kapitalismuseeelsetel ajajärkudel mitte üksi see asjaolu, et tehnikalised teadmised weel wäikesed oliwad, mis masinate ülesleidmist raskendas. Sagedasti ei leidnud masinad walmistusesse teed ka puhtate ühiskondlikkude takistuste pärast. Nii leiti juba XVIII. aastasajal mehanikalised kudumise ja ketramise masinad üles, mis käsimasinatega wõrreldes suur samm edasi oliwad. Kuid sel ajal oliwad kesk-aegsed käsitööliste organisatsionid selle pääle waatamata, et nad juba langema hakkasiwad, majanduslikult weel tugewad küllalt; see aga tähendas ühes ka nende politikalist jõudu. Need organisatsionid wõtsiwad arusaadawatel põhjustel meeleäraheitliku

waenlusega iga katse wastu, mis inimese töö asemele masina tööd tahtis panna. Kiriklikkude korporatsionide mõjul annab üks linna nõuukogu teise järel määrused wälja, mis mehanikaliste kudumise- ja ketramisemasinate sisseseadmise ära keelawad; rahwas purustab masinad ära, masinate ülesleidjaid kiusatakse iga moodu taga, kui kuritahtlisi inimesi, kes käsitöölisi ja töölisi nende leiwast tahawad ilma jätta.

Kuid kaubitsemise- ja tööstusekapitali mõjul lagunesiwad wanad organisatsionid ikka enam, kaotasiwad oma majandusliku jõuu ja ühes sellega ka oma politikalise mõju ja kõlblise autoriteedi. Ülemwõimu majanduslikus elus saiwad kaupmehed ja manufakturide omanikud oma kätte. Need aga waatasiwad masinate pääle hoopis teise pilguga. Neid ei hirmutanud, nagu tsunftidesse organiseeritud käsitöölisi, wana, äraharjunud ja armsaks läinud ühiselulise korra häwinemine, mis masinate kannul oleks käinud ja nende olemas-olemise mateerialised alused ära õõnistanud. Kapitalistidele lubasiwad masinad ainult kasu, ja see oli niisugune põhjendus masinate sisseseadmise poolt, mille wastu keegi ei saanud.

Nii murdis, nõrgestas ja häwitas majanduslik edenemine need jõuud ära, mis masina wastu waenulikud oliwad, kindlustas, suurendas neid jõudusid, mis masina eest seisiwad ja tasandas sellega teed masina laialdasele tarwituselewõtmisele.

Üleilmlikus kapitalistlikus edenemises on manufakturide ajajärk paratamata tarwilik edenemise aste: masinatega suurwalmistuse tekkimist kas wõi käsitöö tehnikastgi ei saa enesele mitte ette kujutada. Kuid üksikute ühiskondade ajaloos, kus kapitalismus hiljem kui mujal edenema hakkas, on ajalooliku ümbruse — teiste, wanemate ühiskondade kulturi — mõju nii suur, et ta wõimalikuks teeb, manufakturlikust tehnika-järgust peaaegu täiesti mööda minna, ja wäikepõllupidamise ja käsitöö juurest, mida kaubandusekapital organiseerinud, otsekohe masinatega suurwalmistuse juurde üle sammuda, mis enesega kõik omad harilikud majanduslikud ja ühiskondlikud tagajärjed ühes toob.

b) Mis on masin?

Masin on niisugune tööriist, mis inimese täidesaatliku töö asemel wälise looduse jõuud tegewusesse paneb. Ta on tööriista kõrgem, kõige täielikum worm.

Kui mitmesuguste masinate ehitust üleüldistes joontes tundma õppida, siis wõib tähele panna, et kõigi nende aluseks üks ja seesama scheema on. Igal masinal on kolm jagu: käimapaneja, edasiandja mehanismus ja mehanikaline töötaja. Igaühel nendest jagudest on oma isesugune edenemiselugu.

Kui masinat niisuguse töö juures tarwitatakse, mis suurt mehanikalise jõuu kulutamist ei nõua, siis tarwitatakse masina käimapanejaks sagedasti inimese töö-jõudu. Näituseks wõime õmblusmasina wõtta, mida käe ehk jala abiga käima pandakse. See ei ole weel täielik masin, on alles wäljakujunemata masina tüüpus.

Inimesejõuu asemel loomadejõuu (pääasjalikult hobuste) tarwitusele wõtmine on esimene edusamm masina käimapanejas jaos. Kuid iseenesest ei ole see samm weel kuigi suur: loomadejõuu tarwitamine läheb wõrdlemisi kallis maksma; nad ei jõua alaliselt tööd teha (hobust, näit., ei sunni tark peremees üle 8 tunni päewas töötama), wiimaks ei ole loomade jõud inimese jõuust kuigi palju suurem.

Järgmine samm edasi sellel põllul oli tuule- ja weejõuu tarwitusele wõtmine. Nendel käimapanejatel on see hää omadus, et nad eluta on; kuid neil on ka terwe rida puudusid.

Tuulejõuul, mida ju muistsetest aegadest pääle suurel mõõdul raskuste wedamiseks wee pääl tarwitati (purjulaewad), teistes tööstuseharudes aga õige wähe tarwitamist leidis, on see halb omadus, et ta wäga muutlik on ja ühetasaselt ei tööta. Weejõuul neid halbu omadusi ei ole ja sellepärast sai ta manufakturide aja-järgul õige suure tähtsuse. Kuid ka sellel on palju õige tõsiseid puudusid. Esiteks, wõib weejõudu masinate käimapanemiseks ainult sääl tarwitada, kus langew ehk jooksew wesi käepärast on ja kus wee tammita-

mine kohalikkude elanikkude wõi maaomanikkude tuludele ja õigustele wastu ei käi. Teiseks, ei saa meie külmades maades weejõudu talwel mitte alati tarwitada. Wiimaks, ei ole wõimalik teda tahtmist mööda suurendada. Kõigi nende iseäralduste pärast ei wõinud weejõuu tarwitamine mitte iseäranis laialdane olla. See on üks nendest põhjustest, miks manufakturide-ajajärgul, nii kaua kui weel paremat käimapanejat ei olnud, masinaid nii wähe tarwitusel oli.

Üksikutes kohtades tarwitati juba manufakturide ajajärgul masinate käimapanemiseks aurujõudu, kuid aurumasinate ehitus oli wäga wilets ja otsetarbekohatu. Kui Watt aastal 1774 nende mehanismust tähtsalt täiendas ja tuntud aurujaotaja tsilindriga aurumasina lõi, siis tuli ilmsiks, et aur see kõige parem käimapaneja jõud ongi, mida edenew kapitalistlik tööstus nii hädasti tarwitas.

Aurumasinas tekkib mehanikaline jõud söe ja wee tarwitamisest. Masina tegewusejõudu wõib tahtmist mööda suurendada ja wähendada. Masin ise on nii ehitatud, et teda kerge on ühest kohast teise toimetada ja igasuguste töömasinate kohaselt sisse seada.

Siisgi ei jäänud aurumasina pääle masina käimapaneja osa edenemine seisma. Wiimasel ajal saab enesele tööstuses ikka suurema tähtsuse elektrijõud. S i i a m a a l e on elektrimasinate tarwitamine weel wõrdlemisi üsna wähene, kuid juba nüüdgi on uue käimapaneja jõuu hääd omadused arujõuuga wõrreldes üsna silmapaistwad; kõige tähtsam nendest on see, et elektrijõudu tahtmist mööda kui tahes wäikesteks osadeks wõib jagada ja et teda wõimalik on tähtsuseta kaotusega (teatud tingimistel muidugi) ükskõik kui kauge maa taha toimetada.

Elektri tulewik on weel ees; arwatawasti saab ta järgmisel walmistuse korralduse ajajärgul kõige tähtsamaks käimapanejaks jõuuks. Juba praeguse aja tehnika tunneb abinõusid, milledega igasugust loodusejõudu elektrijõuuks wõib ümber muuta ja siis kuhu tahes edasi saata. Sellepärast annab elekter arwatawasti wõimaluse

niisuguseid suuri jõuuhallikaid looduses kasuga tarwitada, nagu määratumad kosed, mere mõõnad jne.; paljusid nendest ei ole siiamaale weel ekspluateeritud ja pääasjalikult just sellepärast, ei nende jõudu ei mõistetud kaugema maa pääle edasi saata.

Teine jagu masinast on edasiandja mehanismus, mis käimapaneja energia töömasinale edasi annab. Ta peab nende liigutuste iseloomu ja sihti, mis masina esimene jagu annab, masina otstarbe kohaselt muutma ja liikumise niisugusel kujul mehanikalisele töötajale edasi andma. Seda mööda, kui masinaid ikka keerulisemate walmistuseprotsesside juures tarwitama hakatakse, läheb edasiandja mehanismus ikka keerulisemaks. Weel keerulisemaks läheb ta aga, kui ühte ja sedasama käimapanejat mitme töömasina käimapanemiseks tarwitatakse, iseäranis weel, kui need wiimased mitmet seltsi on. Kui üks töömasin ringi liikumist, teine otsekohest, kolmas murtud-otsekohest jne. tarwitab, siis ei ole raske aru saada, missugusest hulgast üksikutest jagudest edasiandja mehanismus koos peab seisma, et ta oma otstarbet wõiks täita. Ta muutub terweks laialdaseks hammasrataste, wõllide, ekstsentrikute, wäntajate süsteemiks, ja on seda keerulisem, mida mitmekesisemad ja rohkearwulisemad töömasinad on, mida üks käimapaneja töötama peab panema.

Kolmas ja ühtlasi ka kõige tähtsam jagu masinast on töömasin ehk mehanikaline tööriist. Oma põlwenemise poolest on ta tööriista otsekohene järeltuleja, millega manufakturi käsitööline töötab. Sagedasti on see tööriist töömasinas küll sedawõrt muudetud, et tal oma eelkäijaga waewalt weel mõni joon ühine on.

Kuid kõige tähtsam wahe mehanikalise tööriista ja käsitöölise tööriista wahel seisab selles, et ta masina tööriist on, mitte aga enam inimese oma, — nüüd paneb masin tööriista neid liigutusi tegema, mida enne inimene oma kätega tegi. Ja isegi siis, kui käimapanejaks jõuuks masina juures inimese jõudu tarwitatakse, siisgi ei pane enam inimene otsekohe tööriista liikuma, waid seda teeb edasiandja mehanismus.

Nii siis täidab masin tööline aset, niipalju kui see walmistuses lihtne täidesaatja, organiseerija tahtmise lihtne tööriist on. Sellepärast lähewad paljud nendest wahekordadest masinate pääle üle, mis enne manufaktur-ajajärgul täidesaatjate tööliste wahel olemas oliwad.

Nii muutub, näit., koostöötamine ja tööjaotus üksikute manufakturi tööliste wahel nüüd masinate-waheliseks „tööjaotuseks“ ja „koostöötamiseks“ ümber, (wiimaseid sõnu wõib masinate kohta muidugi ainult tingiwalt tarwitada, sest „tööd“ teha wõib ainult inimene).

Masinate lihtsa koostöötamise näituse annab kudumisewabrik, kus terwe hulk kudumisemasinaid üksteise kõrwal ühe katuse all ühte ja sedasama tööd teewad. Kõiki neid paneb harilikult üksainus jõuumasin käima.

„Tööjaotus“ masinate wahel seisab selles, et terwe rida mitmesuguseid masinaid üksteise järel ühe ja sellesama materjali kallal töötawad, kuni see wiimaks oma lõpuliku kuju saab. Sääl, kus esimest korda masinate wahel tööd jaotama hakatakse, on see tööjaotus ligilähedalt niisamasugune, kui manufakturis, mis sellesama walmistuseharuga tegemist teeb. Näit., oli willase riide manufakturis töö kraasijate, ketrajate, kudujate jne. wahel ära jaotatud; willase riide wabrikus täidawad nende aset kraasimise-, ketramise-, kudumise- jne. masinad. Ülemineku ajajärgul tuleb ka seda ette, et osa walmistuse-operatsionidest weel käsitsi täidetakse, teine osa aga juba masinate täita on. Pärastpoole wõib tööde jaotamise wiis masinate wahel muidugi teada muutuda.

Tööde jaotamise juures üksikute masinate wahel walmistab üks masin teisele töötamise jaoks materjali, niisama, nagu seda manufakturis üks tööline teisele teeb. Ka masinates on töö niisama kui manufakturisgi, kõigil oma walmistuse-astmetel korraga: üks masin kraasib, teine ketrab, kolmas kujub jne. Iga ameti pääl oli manufakturis teatud arw töölisi, et nad teistele nii palju materjali jõuaksiwad muretseda, kui need tarwitawad; iga ameti tööliste arwu wahel oli oma kindel wahekord (manufaktur gruppe). Sellele wastab masinatega walmistamise juures „masinate süsteem“, s. t. teatud side mitmesuguste masinate arwu, suuruse ja käigu-

kiiruse wahel: niisama, nagu teatud hulga ketrajate jaoks teatud hulk kangruid tarwis oli, et need seda ära kududa suudaksiwad, mis esimesed ketrawad, niisama tarwitab teatud arw teatud ehitusega ketramisemasinaid kindlat arwu teatud ehitusega kudumisemasinaid.

Kõigest sellest järgneb, et manufakturi töölise aset walmistuses palju rohkem masin ise täidab, kui tööline, kes seda masinat juhib. Wiimane läheb oma ametiwennast, manufakturi töölisest, oma walmistusliku tegewuse iseloomu poolest suuresti lahku: tema ametiks on pääasjalikult masina juhtimine ja selle järel walwamine, kuna aga teine täidesaatlikku tööd pidi tegema. See wahe on määratu suure tähtsusega.

Ülemineku-astmetel tuleb küll muu seas ka seda ette, et töölist masina juurde mitte üksi selle jaoks waja ei ole, et ta masina tegewuse järel walwaks, waid osalt ka selle jaoks, et ta mehanikaliste tööriistade tööst otsekohe osa wõtaks, nende niisuguseid liikumisi juhiks, mida masin weel teha ei „mõista". Kuid masinatega walmistamise edenemine püüab igalpool niisuguste täienemata poolikute masinate asemele automatilisi, isetegewaid mehanismusid soetada, kus töömasinad ilma inimese kaasa aitamata kõiki neid liigutusi teewad, mis materjali ümbertöötamine tarwitab. Ja mida enam see sünnib, seda enam läheb töölise töö masina juures endise korraldawa töö sarnaseks.

Käsitöölikus walmistuses ei ole täidesaatlik töö peaaegu sugugi korraldawast tööst eraldatud; töötaja, meister ehk sell, kontroleerib ja juhib ennast pääasjalikult ise. Manufaktur wiib selle kahe töö külje jaotuse nii kaugele, et niisugune wõimata nähtus wõimalikuks saab, kui inimese masinaks muutmine. Masin ühendab need kaks wastandit, kuna ta täidesaatlikule tööle korraldawa töö iseloomu annab, ja töötaja käest mitte üksi harjumist ja toorest mehanikalist jõudu ei nõua, waid ka mõistust ja tahtmist.

Töö sigiwuse piirkonnas on masinate tööl käsitsi töötamisega wõrreldes järgmised hääd omadused: kui osaw töötaja ka iial ei ole, rohkem kui ühe tööriistaga korraga ei saa ta ikkagi töötada, sest et tal ainult kaks kätt ja kaks jalga on, aga mitte rohkem. Saksamaal katsuti kunagi töötajat kahe wokiga ketrama sundida,

nii et kumbagi käe ja jala jaoks üks wokk tuli, kuid see nõudis töötajalt niisugust põnewust, mis üleüldse igal inimesel üle jõuu käib. Masin aga töötab korraga hulga tööriistadega. Nii, näit., juhib praeguse aja ketramisewabrikutes üks tööline mül-masina abiga mitut sada wärtnat (Inglismaal tuli juba 1887 aastal ühe töölise kohta keskmiselt 333 wärtnat, paremates wabrikutes aga üle 400). Kui siia weel juurde lisada, et masinate kiirus inimese kiirusest mitmekümne wõrra suurem wõib olla, siis on arusaadaw, kui määratumalt töö sigiwust masinate abil wõib kaswatada. Nii, näit., wõib keskmine tööline masinatega kudumise juures niisama palju ära teha, kui 40 wäljaõppinud kangrut.

Siin on kohane töö sigiwust nööpnõelte walmistamises käsitsi töötamise, manufakturliku ja masinatega töötamise juures wõrrelda.

Üksik töötaja, kes kõiki walmistuse-operatsionisid ise täidaks, saaks päewas waewalt kümmekond nööpnõelu walmis. Manufakturis, kus töö ainult 10 töötaja wahel ära on jaotatud, tehtakse päewas 48.000 nõela, mis iga töötaja kohta 4800 tükki wälja teeb. Nööpnõela masin walmistab päewas 180.000 nõela, kus juures üks töötaja mitut niisugust masinat wõib juhtida. Ühes Amerika wabrikus, kus 70 nööpnõela masinat töötasiwad, walmistati päewas $7\frac{1}{2}$ millj. nõela. Masinate juhtimiseks oli ainult 5 töölist tarwis. Järjelikult tuli iga töölise kohta päewas keskmiselt $1\frac{1}{2}$ millj. nõela.

Juba praegusel ajal on inimesesool tarwitada niisugune hulk aurujõudu, mis enam kui $1\frac{1}{2}$ milljardi töölise aset täidab; selsamal ajal on aga täiskaswanud tööwõimuliste inimeste arw maakera pääl waewalt 500—600 milljoni.

Selle juures läheb masinatega walmistamise edenemine weel alatasa kiiremaks. Kuna masinate tarwituselewõtmine walmistuses looduse jõuud inimeste jõuu asemel ametisse paneb, teeb ta sellega ühiskonna walmistawate jõudude edenemise piiritaks, mis oma korda ühiskondliku inimese wõimu piirita kaswamist looduse üle tähendab.

c) Masinatega walmistamise laialilagunemine.

On siis masina walmistuses tarwituselewõtmine alati kasulik, kas masin alati töö sigiwust suurendab? Muidugi teada, ainult niisugusel korral, kui ta tööd tõelikult kokku hoiab.

Ütleme, et uus masin on üles leitud, mille abiga üks tööline nüüd seda ära wõib teha, mida enne 11 inimest pidiwad tegema; järjelikult täidab masin 10 täidesaatja töölise aset. Ütleme, et see masin 300 päewa jooksul läbi kulub; terwel oma teenistuse ajal hoiab ta siis, tähendab, 3000 päewa tööd kokku.

Kui masin ise (s. t. terwe tema ehitamine) 3500 päewa tööd nõuab, siis oleks muidugi lollus olema, niisugust masinat tarwitama hakata, sest et selle juures 500 päewa tööd asjata kaotsi läheks. Ja kui masina walmistamiseks ka punkt 3000 päewa ära läheks, ka siis oleks ta weel täiesti kasuta, sest et ta tööd sugugi kokku ei hoia.

Kui aga masina wäärtus, näit., 2500 tööpäewa on, siis tõstab tema tarwituselewõtmine töö sigiwust, ja on ta walmistusele kasulik, sest et ta terwelt 500 päewa tööd kokku hoiab.

Kapitalist-ettewõtja, kellest masina tarwituselewõtmine ära ripub, ei seisa aga sugugi niisuguse seisukoha pääl. Temale on, üleüldiselt öeldud, täiesti ükskõik, kas masin inimese tööd kokku hoiab, wõi ei; tema kohta on küsimine mõõduandew: kas masin tema kasu suurendab, wõi kasu asemel koguni kahju toob. Kapitalist waatab kõige päält, mitu rubla masin talle maksma läheb, ja mitu rubla ta selleläbi tööpalga päält wõib kokku hoida.

Ütleme, et masin 3000 tööpäewa kokku hoiab, ise aga 2500 tööpäewa maksab; selle juures on tööjõuu wäärtus ühe päewa kohta 5 tundi lihtsat tööd, mille hind, ütleme, 50 kop. on; lisawäärtuse norm olgu 100%, s. t. wäärtus, mis tööline päewa jooksul sünnitab, on 10 tundi, rahas — 1 rubla.

Kui ettewõtja masina ostab, siis maksab ta selle eest teisele kapitalistile nii palju raha, kui 2500 päewa jooksul walmistada wõib, sest et masina wäärtus ka

nii suur on; selle rahasumma hind on meie näituse järele 2500 rubla. Kui aga kapitalist masinat ei osta, siis peab ta selle asemel 3000 päewa jaoks rohkem tööjõudu ostma, mis tal masin muidu kokku oleks hoidnud. Et tööjõud päewa kohta 50 kop. maksab, siis tuleb kapitalistil 3000 tööpäewa eest töölistele 1500 rubla palka maksta, s. t. 1000 rubla wähem kui masina eest. Siit on päewaselge, et kapitalistil kahjulik on niisugust masinat oma ettewõttes käima panna, olgugi, et ta töö sigiwust hulga suurendab. Asi seisab nimelt selles, et kui kapitalist masina ostab, siis ta kõige selle töö eest maksma peab, mis masina walmistamise pääle ära kulutatud, kuna ta tööjõuu ostmise juures ainult osa sellest produktist ära tasub, mis tööjõud talle teeb.

Kui masin 2500 asemel 1500 tööpäewa maksaks, siis ei oleks kapitalistil põhjust masinat tarwitama hakata: ta ei saaks sellest ei kasu ega kahju, sest et tööjõud 3000 päewa jaoks niisama 1500 rubla maksab.

Kui aga masin ainult 1000 päewa maksab ja tema hind, järjelikult, 1000 rubla on, siis on masina tarwituselewõtmine kapitalistile kasulik: 1000 rubla, mis ta masina eest wälja annab, wabastab teda 1500 rublalisest kulust, mis tal muidu tööpalkade pääle wälja läheks; see aga tähendab 500 rublalist kasu.

Kõigi nende arutuste juures tuleb see parandus teha, et niihästi masinate, kui ka tööjõuu turuhinnad mitte alati oma wäärtuste kõrgusel ei seisa; ettewõtja kohta on aga tähendus ainult turuhindadel.

Nii siis ei ole masin mitte alati kapitalistile kasulik, kui ta ka töö sigiwust kõrgendab. Masina kapitalistlik tarwituselewõtmine on ainult siis wõimalik, kui ta hind selle tööjõuu hinnast wähem on, mille aset ta walmistuses wõib täita.

Sellega tuleb ka seda asjaolu seletada, miks ühe maa kapitalistid suure kasuga niisuguseid masinaid wõiwad tarwitada, mis teise maa kapitalistidele ainult puhast kahju tooksiwad. Näit., tarwitatakse mitmeid masinaid, mis Inglismaal üles leitud ja mida Inglismaal walmistatakse, ainuüksi Amerikas, kus tööpalk kõrgem

on kui Inglismaal. Mida madalam tööpalk, seda wähem kasu toowad ettewõtjatele masinad, seda wähem tarwitatakse neid walmistuses (see on üks pääpõhjustest, mis masinatega walmistamise edenemist Wenemaal takistab, iseäranis weel põllutööstuses).

Kuid kõigi nende kitsendawate tingimiste pääle waatamata oli masinate laialilagunemine õige kiire. See sündis teatud kindla korra järele, nii et ta isegi igal üksikul juhtumisel mitte mõne juhuse tagajärg ei olnud, mis ülesleidja kujutusewõimu just sellel sihil tegewusesse pani, aga teda mitte mõne teise leiduse pääle ei juhtinud, waid igakord oliwad just walmistuse tarwidused need, mis ülesleidjaid teatud sihis päid murdma sundisiwad. Et seda selgemaks teha, waatame, kuidas tekkib teatud walmistuseharus tarwidus masina kohta ja kuidas masinate tarwituselewõtmine ühes walmistuseharus ka teistes walmistuseharudes, mis esimesega ühendatud on, masinate sisseseadmise tarwilikuks teeb. Hää näituse selleks annab Inglise puuwillatööstuse ajalugu.

Weel üleminewa (XVIII.) aastasaja keskpaigas oli sellel walmistuseharul pääasjalikult kapitalistliku koduse walmistuse iseloom: kangur — harilikult perekonnapää — töötas käsitsi oma telgedel oma enese kodus; naeste ja laste ametiks oli ketrus. Niisugustel tingimistel läheb kudumine harilikult palju kiiremine edasi, kui ketramine, nii et ketrajad nii palju lõnga ei jõudnud kedrata, kui kangur tarwitas. Seisukord läks aga weel pahemaks, kui isekäiw süstik tarwitusele wõeti, mis kangru töö kaks korda sigiwamaks tegi. Teiselt poolt jäi ketramine ka puuwillawalmistusest maha; puuwill aga on ketraja toores materjal. Kui suur ketrusetehnika parandamise tarwidus oli, wõib juba sellestgi järeldada, et 1782 aastal Inglismaal kõik puuwill, mis kolme eelmise aasta jooksul asumaadelt wälja oli weetud, töölistepuuduse pärast ketramata seisis; ja kes teab, mitu aastat ta weel oleks ketramist ootanud, kui mitte masin appi ei oleks tulnud.

Siis tuleb selles piirkonnas üks leidus teise järele. Esiteks leitakse niisugune wokk, mis 8 lõnga korraga

ketrab ja nii 8 inimese töö teeb. Uus leidus teeb wõimalikuks seda masinat weejõuga käima panna. Edasi ilmub terwe rida kõiksugu täiendusi ja parandusi, mis ühelt poolt ikka rohkem lõnga hulka suurendawad ja teiselt poolt seda paremaks teewad.

Puuwillatööstuses tekkiwad uued takistused: jälle ei saa üks haru teisele tööga järele, kuid nüüd ei ole need enam ketrajad, kes kangrutele järgi ei jõua, waid kangrud ei saa ketrajatele järele. Kuid ka see takistus on wõidetud, kui aastal 1787 kudumisemasin üles leitakse.

Kui palju manufakturlik tööjaotus masinatega walmistamise juurde üleminemist kergendas, näitab muu seas ka see asjaolu, et esimesed ülesleidjad igal pool lihtsad töölised oliwad, kes kusagil ei üleüldist ega ka tehnikalist haridust ei olnud saanud, kes ainult tegelikult teatud walmistuseharu tundsiwad. Weel enam — kudumisemasina ülesleidja oli Kenti kiriku õpetaja.

Kõigi nende täienduste järele, mis ketramise ja kudumise tehnikas ette wõeti, läks endine puuwillaste riiete pleekimise wiis täiesti kõlbmataks. Pleekimine wõttis oma paar kuud aega, mis käsitsi töötamise juures küll suuremat tülikas ei olnud, sest et riiet ennast wõrdlemisi wähe walmistati. Nüüd aga, kui kangrute ja ketrajate töö sigiwus määratumalt oli tõusnud, tekkis suur tarwidus pleekimiseaega lühendada. Siin tuli keemia appi: mitmesuguste happude appiwõtmisega wõib pleegitamist paari päewa ja isegi paari tunni jooksul toimetada.

Neilsamadel põhjustel täienes üleminewase aastasaja lõpul riiete wärwimise ja sitsiwalmistamise tehnika. Edasi oli tarwis puuwillawalmistamist suurendada, kuna ju masinatega ketramine ja kudumine palju rohkem puuwilla tarwitas, kui käsitsi töötamine; selleks oli tarwis masinat, mis puuwilla kiuud seemnetest ära lahutaks, sest et see käsitsi töötamise juures määratu palju aega ja jõudu kulutas; masin leitigi ja pandi ametisse. Pärastpoole wõeti koguni masin tarwitusele, mis walmis puuwilla põõsaste otsast ära nopib.

Niisugused oliwad muutused, mis üksi puuwilla-tööstuses ette tuliwad. Need muutused tõiwad enesega aga ka teistsugu muutusid ühes. Nii oleks, näit., paljud ülesleitud masinatest suurel hulgal juhtumistel täiesti kasuta jäänud, kui mitte käimapanejat jõudu ei oleks leitud, mis rohkem tööd oleks suutnud teha, kui senised. Niisuguse jõuuhallikana ilmus tuntud Watt'i aurumasin.

Kõigi nende ja sarnaste muutuste tagajärjel teistes walmistuseharudes laienesiwad määratumalt walmistuse piirid üleüldse. See tekitas tarwiduse uute, paremate läbikäimise teede kohta. Iga majandusliku ajajärgu kohta määrab üleüldine walmistuse edenemine ka läbikäimise teede edenemise ära. Nii ei suutnud, näit., keskaegsed teed, mis wäikewalmistuse ajajärgul täiesti oma ülesande kõrgusel seisiwad, manufaktur-ajajärgu tarwidusi täita, — ilmusiwad kiwiteed, täienes meresõidu tehnika jne. Masinate-kapitalismusele ühes ta määratuma töö sigiwusega oli aga ka sellest weel wähe: tuli kord aurulaewade, raudteede, telegrafide jne. kätte.

Nii läks masinate leidmine ja tarwituselewõtmine läheda ühenduse tõttu, mis üksikute tööstuseharude wahel walitseb, kiiresti edasi. Lühikese aja jooksul XVIII. aastasaja lõpul ja XIX. aastasaja algusel ilmus määratu hulk kõige mitmekesisemaid masinaid.

Põllutöö kätte tuleb masinate juurde ülemineku kord kõige hiljemine, mida paljude põhjustega seletada wõib. Esiteks ei olnud põllutöös mitte manufakturlikku tööjaotust olemas, mis ümbertöötawas tööstuses masina edenemiseks nii hää pinna walmistas. Teiseks ei suurenda masinate tarwituselewõtmine põllutöös pooltgi nii järsku töö sigiwust, nagu meie seda ümbertöötawas tööstuses nägime, nii et põllupidajal kapitalistil juba nii suurt tungigi masinate järele ei tõuse. Wiimaks oli ka feudalismuse jäänuste rõhumine selles walmistusepiirkonnas tehnika edenemisele suureks takistuseks. Külarahwas on waesuse ja wõlgade pärast sunnitud mõisnikule oma tööjõudu nii odawasti müüma, et tööliste asemel kallite masinate tarwituselewõtmine sellele aina kahju teeks.

Masinate-ajajärgu algusel walmistati masinaid tööriistade manufakturides. Nii kaua, kui masinateehitus käsitsi töötamise pääl põhjenes, oli masinatega walmistuse edenemine paratamata wõrdlemisi pikaldane. Masinad läksiwad käsitsi walmistamisel kallid maksma, ei olnud küllalt tugewad ja täielikud. Selleks, et masin hästi töötaks, on tarwis, et kõik ta üksikud jaod wõimalikult õieti tehtud oleks ja wõimalikult hästi kokku sünniks; üksikute masina jagude walmistamine nõuab kõige peenemat ja punktilisemat tööd. Käsitsi töötades on kõike seda wäga raske kätte saada, olgu tööline nii osaw ja harjunud kui tahes; ainult masin wõib siin täielikku tööd teha. Pääle selle ei olnud tööriistade manufakturides töö sigiwus küllalt suur, et nad nii palju masinaid oleks suutnud walmistada, kui, näit., praegusel ajal tarwitusel on.

Kui masinaid endid masinate abiga walmistama hakati, siis oli wiimane takistus kõrwale saadetud, mis suurtööstuse edenemisel ees oli, ja see hakkas siis ka arutu kiirusega kaswama.

Selle juures oli teadus alati kapitalistliku walmistuse truu teener ja täitis kõiki selle kõige uuemaid nõudmisi suure hoole ja agarusega. Nõudmine ülesleiduste kohta, mida kapital tarwitas, tekitas wastawa pakkumise waimlise töö poolt.

2. Ühiskondlikud walmistuse-wahekorrad masinate-kapitalismuse ajajärgul.

a) Tööjaotuse ja lihtsa koostöötamise edenemine üksikutes ettewõtetes.

Näitab, nagu peaks masinate walmistuses tarwituselewõtmine tööliste arwu üksikutes ettewõtetes wähendama, kuna masinad ju täidesaatliku töötegija walmistusest wälja tõrjuwad, nii et nad koostöötamise edenemisele üleüldse lõpu teewad. Siisgi kaaluwad niisuguse masinate mõju teised tingimised enam kui üles.

Esiteks laieneb masinatega walmistamine niisuguse määratu kiirusega, walmistatawate kaupade kulk kaswab

nii suuresti, et tööstus, selle pääle waatamata, et töö sigiwus märksa tõusnud on, siisgi suuremalt jaolt weel rohkem töölisi tarwitab, kui ennemalt. (Iseenesest mõistetaw on, et niisugune walmistuse kaswamine ainult wastawa turu laienemise juures wõimalik on: töö sigiwuse suurenemise tagajärjeks on wäärtuse-seaduse järele kaubahindade langemine, mille tõttu nõudmine kaupade kohta arusaadawal wiisil kaswab).

Teiseks läheb wõistluse mõju üksikute kapitalistide kohta masinate-ajajärgul iseäranis suureks. Iga ettewõte nõuab alatasa ikka uuemate ja täielikumate masinate sisseseadmist ja tarwitab selle otstarbe kättesaamiseks ikka enam kapitali; selle tagajärg on, et nõrgemad kapitalistid palju kergemine wõistluse hoopide all langewad, kui manufakturide ajajärgul. Käsitöö ja manufakturide jäänused lähewad imestamisewäärt kiirusega surma poole. Sedasama teed lähewad nende järel ka wähemad masinatega ettewõtted. Ettewõtete üleüldine arw kahaneb. Ärawõidetute kapitalid kogunewad wõitjate kätte. Nii lähewad siis üksikud ettewõtted ikka suuremaks.

Nende kahe tingimise — walmistuse üleüldise kaswamise ja suurenenud wõistluse — pärast ei lähe koostöötamise piirid mitte üksi kitsamaks, waid laienewadgi weel määratu kiirusega. Kui endise aja manufakturis sajad töölised koos töötasiwad, siis ühendab praeguse aja wabrik harilikult tuhandeid, sagedasti aga isegi kümneid tuhandeid töölisi.

Suuri töölistehulkasid üksikutesse ettewõtetesse kokku kogudes, teeb niisugune koostöötamise edenemine töö ikka enam ühiskondlikumaks.

Kõike seda wõib koostöötamise kohta üleüldse ütelda, kui selle all niihästi lihtsat koostöötamist, kui ka tehnikalist tööjaotust teatud ettewõtte piirides mõista. Iseäranis tähelpanemisewäärt on aga need muutused, mis tehnikalise tööjaotuse enese iseloomus ette tulewad.

Manufakturis saab tehnikaline tööjaotus enesele niisuguse kuju, et mitmesugused töölised igaüks isesugust tööd teewad: tööline spetsialiseerib ennast

teatud tööharus, ja iga üksiku amet on teisest terawasti lahutatud.

Masin kaotab wähehawal niisuguse spetsialiseerimise ja terawa lahutamise ära. Esiteks läheb mitmesuguste töötajate walmistuslik tegewus enam ühesarnaseks, ühetaoliseks: kas tööline ühe ehk teise masina juures tegewuses on, tema töö, mis ju pääasjalikult ainult eluta mehanismuse hoolsas juhtimises ja selle järel walwamises seisab, on oma üleüldise iseloomu poolest kõikidel juhtumistel enam-wähem ühesugune; ja ta läheb weel seda enam ühetaolisemaks, mida enam masinad täienewad, mida wähem tööline ennast otsekohe masina liikumise protsessisse peab segama. Teiseks läheb sedamööda, kuidas ennast masinad spetsialiseeriwad, inimeste spetsialiseerimine ülearuseks: tööline õpib kergesti mitme masinaga ümberkäimise ära, nii et tal tarwidust ei ole eluaeg ühte ja sedasama kitsarinnalist tööd teha.

Tööjaotuses läheb siis üksikute töötajate mänguosa alatasa ikka ühetaolisemaks. Tehnikaline tööjaotus ise saab enesele ikka rohkem lihtsa koostöötamise iseloomu. Seda tuleb silmas pidada, kui tundmaõpitawa ajajärgu psühologiast aru tahetakse saada: kui inimesed walmistuses igaüks isesugust osa mängiwad, siis tekkiwad mitmesugused psüühikalised tüüpused, mitmesuguste püüetega; kui nende osa ühesugune on, siis — ühesarnased tüüpused, ühesarnaste püüetega. Sellega on tingimised loodud, mis töölistel wõimalikuks teewad ühendatult olemas-olemise eest wõidelda.

Niisuguses sihis edenewad üleüldiselt walmistuse wahekorrad. Kuid wanad wormid annawad uutele ainult pikkamööda ruumi, mõned puhta manufakturliku tööjaotuse jooned jääwad aga ettewõtete korraldusesse weel kauaks ajaks alale. See tuleb osalt sellest, et masinate tehnika ise ka alles järk-järgult täieneb, ja terwe rida kõiksugu ülemineku-wormisid olemas on, milledel ühelt poolt manufakturliku, teiselt masinatetehnika iseloom on; muidugi on niisuguste tehnikawormide juures ka tööliste wahekorrad wastawalt sega-

tud. Teiselt poolt on praeguse aja masinatega walmistus kapitalistlikult organiseeritud. Ettewõtete organiseerija on kapitalist, kes siis ka walmistuse niiwiisi sisse seadib, nagu see tema kapitali tulude seisukohalt kasulik on. Sellelt seisukohalt nõuawad aga wabrikuasjanduse distsiplin ja kord, et tööline wõimalikult ühe eri-ameti külgi oleks seotud ja seda oma hääksarwamist mööda ei wahetaks. Tööline pandakse teatud masina juurde, sagedasti koguni ühe masina jao järele walwama, ilma et ta oma ametit tohiks muuta: ühtegi ametiwalikut töölise enese poolt ei peeta tarwilikuks.

Wälja arwata tuleb muidugi see juhtumine, kus tööline ühe ettewõtja juurest teise juurde üle läheb. Seda aga ei julge tööline nii kergesti ette wõtta; tema seisukord on sedawõrt kõikuw, et ta ainult töö ühekülgsuse pärast ennast ametist lahti wõtma ei hakka, et uut kohta otsima minna, mida nii kerge leida ei ole.

Selle tagajärg on, et töö masinate juures ettewõttes jõhwipäält ära on jaotatud. Iga üksik tööline on oma masina külgi kinnitatud, selle üheks jaoks tehtud, olgugi et tal hing sees on.

Siisgi saab see inimese masina alaliseks orjaks muutumise tendents teiste mõjude läbi ikka enam ja enam nõrgestatud. Nendest mõjudest tuleb järgmisi iseäranis tähtsaks pidada: esiteks sünnitab alaline walmistusetehnika muutumine tööjõudude ärajaotamises ettewõtte piirides alalisi muutusid; teiseks muutuwad ettewõttes walmistuse piirid ise, alatasa turu tingimiste järele paendudes; see nõuab aga jällegi kõiksugu ümberasetamisi tööliste ridades; kolmandaks kaswab tööliste-klassi liikuwus üleüldse, ühelt poolt tööturu tingimiste alalise kõikuwuse, teiselt poolt tööturu enese määratuma laienemise pärast, mis täienenud läbikäimise teede tagajärg on: kui tööline ühes kohas tööta jääb, sõidab ta sagedasti tuhandete werstade taha tööd otsima; ühe maa kapitalist tellib oma ettewõttesse teiselt maalt wahel tuhandete kaupa töölisi jne.

Endist wiisi wõrdlemisi eraldatud seisukoht walmistuses on kõrgemal palgatööliste kihil, nõndanimetatud inteligent personalil — wabrikudirektoritel, töökodade ülematel, raamatupidajatel,

õpetatud mehanikutel, tehnologidel jne. Need on kwalifitseeritud töö esitajad masinatega walmistamise ajajärgul. Nende töö on pääasjalikult korraldaw — tööliste ja masinate tegewuse üleüldine juhtimine ja järelwaatamine. Oma arwu poolest on inteligent personali kiht wõrdlemisi wäikene.

Ka seda kihti püüab masinatega walmistamise edenemine teistele palgatöölistele ligindada, neid teiste sarnaseks teha. Ühelt poolt kaswab ühes masinate täienemisega nende ehituse keerulsus ja peensus, mis ka liht töölise käest, kes nendega ümber peab käima, suuremat inteligentlust, suuremat üleüldist ja ka tehnikalist haridust nõuab; teiselt poolt teeb kapitalistlikule walmistusewiisile omane majanduslikkude wahekordade muutuwus ja kõikuwus need juhtumised õige sagedaks, kus inteligentliku personali liikmed lihtsateks töölisteks ümber muutuwad, ja isegi ümberpöördult, nii et nende kahe palgatööliste kihi wahel iga kindel wahe ära kaob.

b) Ühiskondliku tööjaotuse edenemine.

Koostöötamise edenemise kõrwal üksikutes ettewõtetes edeneb masinate ajajärgul kiirendatud sammul ka ühiskondlik tööjaotus. Selle juures läheb suuremaks niihästi üksikute ettewõtete, kui ka terwete tööstuseharude wastastikkune ühendus ja üksteisest äraripumine, terwe ühiskondlik walmistuse protsess saab enesele ikka enam ühtlase ja jaotamata-terwiku iseloomu.

Wõistlus teeb üksikud ettewõtted, mis ühte ja sedasama kaupa walmistawad, selles mõttes üksteisest äraripuwaks, et iga tehnika täienemine ühes ettewõttes enesega tehnika täienemise tarwiduse kõigis teistes ettewõtetes kaasa toob. Masinatega walmistamise juures saab see ettewõtete wastastikkuse ühenduse worm enesele iseäranis suure tähenduse, sest et siis wõistlus kõige intensiwilisema ja ägedama iseloomuga on.

Edasi läheb tugewamaks ühendus mitmesuguste tööstuse piirkondade wahel. See sünnib kahel teel.

Esiteks, hakkawad määratumalt laienenud walmistuse tõttu need tööstuseharud kiiresti edenema, mis teistele tööstuseharudele toorest materjali ja tööriistu muretsewad; tekkib terwe hulk täiesti uusi seda laadi walmistuseharusid, ja terwe rida nendest, mis juba enne olemas olnud, laguneb weel mitmeks, kitsamaks eriharuks. Nii tekkib, näit., masinate-ehituse asjandus

ja jaguneb terweks hulgaks harudeks; malmiwalmistamine lahutatakse raua- ja terasewalmistamisest jne. Siin paistab iseäranis terawasti üksikute walmistuseharude wastastikkune ühendus silma: ühede olemasolemine ripub terwelt teiste olemas-olemisest ära.

Pääle selle hakkawad ka need ettewõtted kole kiiresti edenema ja need ühiskondlikud kihid arwuliselt kaswama, kes produktide wahetusliku jaotamisega ühiskonnaliikmete wahel tegemist teewad. Inglismaal, näit., on 1/9 elanikkudest (üle 4 milljoni inimese) kaubanduses tegewad, Prantsusmaal 1/8 (umbes 5 millj. in.), wõrdlemisi taha jäänud Wenemaal 1/30 (üle 3 millj. in.); siia hulka on arwatud kaupmehed, poesellid, kõiksugu teenijad selles piirkonnas ja nende kõikide perekonnad.

Teiseks, eraldawad üksikud tööstuseharud ennast üksteisest terawamine ära. Endiste aegade sega-ettewõtted, kus mitu walmistuseharu ühendatud oli, kaowad ära. Põllutöö eraneb lõpulikult ümbertöötawast tööstusest; wäikekäsitöö ja kodukäsitöö, mille kõrwal põldu haritakse, kaob ära; niisama häwinewad ka kõik talupoegade põllutöökõrwalised ettewõtted. Nagu meie eelpool nägime, õõnistasiwad juba manufakturid oma wõistlusega niisuguste kahepaiksete majapidamiste aluse ära, masinal aga on wõim, mis nad lõpulikult kukutab. Missuguse jõuu ja halastamatusega masinate wõistlus neid wanade majanduslikkude kordade jäänuseid purustab, wõib järgmise loo järele otsustada: Sise-Wenemaal tasub kodune käsitsi turu jaoks riidewalmistamine nii wiletsalt töötaja tööd, et talunaene, kui kõik kulud maha arwata, iga tunni eest wähem kui kopik palka saab (mõnedel juhtumistel langeb palga norm koguni poole kopika pääle). Kõiges selles on süüdi ketramise- ja kudumise-wabrikud oma wõistlusega.

Et ümbertöötaw tööstus põllutööst täiesti lahutatud saab, siis kaswab selle läbi linna maast maa linnast ärarippumine.

Walmistus läheb sedawõrt ühiskondlikuks, et terwed maad walmistuslikult kõige tihedamine üksteise külgi seotakse. Wahetus ühendab üksikute riikide walmistust niisugusel määral, et nende iseseisew majanduslik olemas-olemine täiesti wõimataks läheb. Mõni tööstuseharu edeneb riigis nii suuresti, et ta teised

mitte wähem tähtsad walmistuseharud täiesti warju jätab ja mõned koguni ära häwitab, nii et rahwas ilma wahetusliku läbikäimiseta teiste rahwastega oma alg-tarwidusigi täita ei saa. Hää näituse annab Inglismaa, kuhu suurem osa tarwitatawast wiljast mujalt sisse weetakse.

Nii ühineb masinate-ajajärgul pikkamööda terwe ilma walmistus.

3. Jaotusewiiside edenemine masinate-kapitalismuse ajajärgul.

a) Raha ringwool.

Raha on kapitalistliku walmistuse tarwilik tõukejõud. Sellepärast suurendas ka masinate-kapitalismuse ajajärgu määratu walmistuse laienemine niisama määratumalt ka turul ringi woolawa raha hulka.

Kuld- ja hõberaha hulk kaswas mitmekümne wõrra suuremaks. 45 aasta jooksul — 1851 kuni 1895 aastani — saadi kulda enam kui kaks korda nii palju, kui eelmiste 358 aasta jooksul (s. o. Amerika ülesleidmisest kuni 1851 aastani), nimelt 655.000 puuda endiste 295.000 puuda wastu, ja 8.900.000 puuda hõbedat 9.300.000 puuda wastu.

Wiimaste 20—30 aasta jooksul hakkas küll hõbe, kui rahametall, kiiresti oma mänguosa kaotama, iseäranis rahwastewahelises läbikäimises. Ikka suuremal mõõdul saab ainsamaks raha-aineks kuld, kuna ta hõbeda igalpool wälja tõrjub, nagu hõbe omal ajal wase Italias ja raua Greekamaal wälja tõrjus. Selle nähtuse põhjuseks on nähtawasti see asjaolu, et hõbeda wahetuse-wäärtus wõrdlemisi kõikuw on, — nimelt hakkas ta wiimasel ajal õige kiiresti langema, mis muidugi sellest tuleb, et töö sigiwus hõbedakaewandustes tõuseb (wiimaste 40 aasta sees langes hõbeda wäärtus terwelt 50%). Raha-aine kõikuwat wäärtust tuleb aga raha suureks puuduseks pidada, sest et tema pärast kõikide kaupade hinnad ühtelugu muutuwad, mis kapitalistide arwed sassi ajab.

Ainult wähestes mahajäänud maades on weel hõbe pää raha-ainena tarwitusel.

Ka paberiraha hulk kaswab masinate-ajajärgul määratumalt. Selle juures wõib tähele panna, et kõigis maades, kus kõiksugu riiklikkude tarwiduste pärast wahetatawate paberirahade asemel wahetamatad tekkisiwad, tung tekkib uuesti wahetatawate rahade juurde üle minna, nagu see, näit., ka Wenemaal 30-el aastatel sündis. See on ka täiesti arusaadaw: wahetuse määratuma edenemise pärast on iseäranis tarwilik, et wahetuseabinõuud oma wäärtuse poolest wõimalikult kõikumatad oleksiwad; kui juba hõberaha oma wäärtuse kõikuwuse pärast turult kulla poolt saab wälja tõrjutud, siis tuleb ka wahetamatad paberirahad, mis ju weel rohkem kõikuwuse all kannatawad, niisama wahetatawateks ümber muuta.

b) Laenuasjandus (krediit).

Krediit, millel endisel ajal kõrwaline tähendus oli, mis ainult raha ringwoolu täiendas, kujuneb masinatekapitalismuse walitsuse ajal imestamisewäärt laialiseks, keeruliseks ja korraldatud süsteemiks, millel majandusliku elu edenemises kole suur tähtsus on.

Kapitalistlik wahekordade-süsteem nõuab kapitalistilt sagedat suuremate ehk wähemate rahasummade wäljamaksmist. Olgugi, et raha palju liikumas on, siisgi ei ole ta mitte igakord käepärast. Isegi kõige rikkamal kapitalistil on minutisid, kus tal nii palju sularaha ei ole, kui ta wälja maksma peab, kuigi ka tal mõnel muul ajal kes teab kui suured summad käepärast ei ole. Kapitalistliku walmistusewiisi edenemisele oleks see määratu suureks takistuseks, kui ettewõtja kõik omad maksud sularahas peaks õiendama: esimene wäiksem rahakitsikus ajaks tema ettewõtte korrast ära.

Sellepärast on täiesti arusaadaw, et laenuasjandus ühes kapitalismuse edenemisega, ühes kapitalide kaswamise ja nende ringikäimise kiirenemisega alatasa laieneb ja ühiskondlikus majapidamises ikka suurema tähenduse saab.

Ka kapitalistlikkude laenu-ettewõtete worm ise täieneb, kuna nad enesele tundmaõpitawal ajajärgul suuremalt jaolt nõndanimetatud p a n k a d e kuju omandawad. Pangad on wahemeheks laenu nõudmise ja laenu pakkumise wahel, laenawad ise nendelt, kes laenata wõiwad, ja annawad laenusid nendele, kes neid tarwitawad.

Pangad tekkisiwad juba enne masinatega walmistamise ajajärku, aga ainult sellel ajajärgul edenesiwad nad täielikult wälja, lagunesiwad igal pool laiali.

Ajaloolikult on praeguse aja pangapidaja kahe kesk-aegse tegelase, liiakasuwõtja ja rahawahetaja, otsekohene järeltuleja. Esimest nendest karakteriseerisime juba omal kohal, teise pääle peame weel peatama jääma.

Et feudal ilm politikaliselt nii määratumalt killustatud oli, ja et igal walitsejal omas riigis õigus oli iseseiswalt raha lüüa, siis liikus kesk-aja turul niisugune hulk mitmesuguseid rahasid, et nende wahetamiseks iseäralised wahetuse-asutused elule tekkisiwad.

Feudal ilma kohta iseloomulik ühiskondliku julgeoleku puudus sundis rahawahetajaid, kellel alati suured summad raha kodus oliwad, iseäralisi kaitseabinõusid tarwitusele wõtma, et oma warandust waraste ja rööwlite eest hoida. Sellepärast seisis raha wahetajate juures wõrdlemisi kindlalt alal, nii et paljud kaupmehed kasulikuma arwasiwad olema oma sularaha wahetajate kätte hoiu pääle anda, kui teda oma käes pidada; hoidmise eest sai rahawahetaja muidugi teatud tasu. Hoiule antud summad seisiwad nii kaua ilma puutumata, kuni kaupmehel neid jälle tarwis läks; hoidja neid tarwitada ei tohtinud.

Et ühes wahetuse-asutuses mitmete isikute raha hoiul oli, siis hakati wastastikkuseid rahamaksmisi nende isikute wahel nii toimetama, et maksusummad wahetaja juures lihtsalt ühe arwest teise arwesse kirjutati.

Kapitalismuse edenemine, mille kannul suur laenutarwidus käib, tõi nende laenuasutuste korraldusesse, mis enesele ajajooksul pankade nime saiwad, paar sügawat muutust.

Kauaaegne katse näitas pangapidajatele, et nad osa sellest rahast, mis nende käes hoiul on, üsna julgelt wõiks protsentide pääle wälja laenata, sest et kõik hoiuleandjad oma raha kunagi korraga wälja ei wõta, ja kuigi mõni seda teeb, siis toob mõni teine selle eest jälle uued summad hoiule.

Tähelpanekutest selgus, et raha sissemaksmise ja wäljawõtmise wahel mitmesuguste kindlate majanduslikkude põhjuste pärast teatud järjekindlus walitseb, nii et periodilise raha wälja- ja sissewoolamisi wõimalik on ette ära näha.

Mitmesugustes maades on mitmesugused üleüldised maksuajad olemas, kuna suurem hulk aasta maksukohustusi täidetakse. Sagedasti määrawad just teatud maa looduslikud walmistusetingimised niisugused maksuajad ära, tihti on aga nende põhjuseks kombed, millede majanduslikku põlwenemist raske on ära näidata, olgugi et selle juures kahtlust ei wõi olla, et nendel kombetel ühiskonna majanduslikus elus omad juured on. Põllutöömaades langewad, näit., niisugused maksuajad harilikult wiljamüümise aja pääle. Kombete pääl põhjenewad nähtawasti mitmel maal pruugil olewad pühade-eelsed maksuajad: Inglismaal — Jõulu eel, Wenemaal — Lihawõtte. Niisugustel aegadel tekkib turul järsku raha kohta suur nõudmine. Määratumad summad paisatakse korraga hoiukohtadest ajutiseks ringwoolu piirkonda; laenuasutuste kassad jääwad tühjaks. Rahaturul tekkib isegi teatud korratus, kuid lühikene ja ilma suurema tõeliku tähtsuseta: warsti walgub üleliigne raha jälle turult ära ja tühjaks jäänud laenuasutuste kassaseisukord muutub endiseks.

Niisuguse raha ringwoolu seadusepäralsuse pääle põhjendades, hakkasiwad pangapidajad wähehawal hoiule wõetud summasid edasi laenama, — esiteks ainult lühikese aja pääle ja kindla pandi wastu. Sellega muutusiwad hoiuleandjad panga eht „kreditoriteks“ ja pank hakkas nendele nende raha tarwitamise eest teatud protsenti maksma, kuna ennemalt ümberpöördult oli — hoiuleandjad maksiwad pangale hoidmise eest.

Nii tekkisiwad pankade kaks alg-operatsioni: hoiulewõtmine ehk deposit operatsion — kõige tähtsam „passiwilistest“ operatsionidest, s. t. nendest, kus pank wõlglane on, krediiti s a a b, — ja laenu-operatsion — kõige tähtsam „aktiwilistest“, s. t., nendest, kus pank krediiti a n n a b.

Deposit operatsion on ka oma suuruse poolest kõigis edenenud kapitalismusega maades passiwilistest operatsionidest kõige tähtsam. Tal on kaks pääwormi: tähtajalised ja tähtajata hoiusummad. Tähtajalistel hoiusummadel, iseäranis nendel, mis kauema aja pääle hoiule antud (on isegi „igawesi“ hoiusummasid olemas), on panga kohta see hää omadus, et neid ootamata kombel ei wõida tagasi nõuda. Tähtajata summasid aga, ehk, nagu neid nimetatakse, „jookswale arwele“ pandud summasid wõib igal ajal wälja wõtta; neid wõib pank ainult õige ettewaatlikult ringi käima lasta, ja sellepärast ei maksa ta nende päält ka nii suurt protsenti, kui tähtajaliste summade päält.

Et pangas alati suured summad raha hoiul on, siis ei ole ta kunagi pankrotti jäämise eest kindlustatud: see wõib iga silmapilk juhtuda, kui aga hoiuleandjad mõnesuguste ettenägemata majanduslikkude muutuste pärast korraga suurel arwul oma raha hakkawad wälja nõudma. See wõib seda kergemine ette tulla ja on seda kardetawam, et suurem osa rahast, mis panga käes tarwitada on, just jookswale arwele hoiule pantud summadest koos seisab, ja et suurem osa nendest summadest tööstuse- ja kaubanduse-ettewõtjate omad on. Iga wapustus, olgu ta majanduslik wõi politikaline, sunnib niisuguseid hoiuleandjaid silmapilk oma raha pangast wälja wõtma, et mitmesuguste juhtumiste wastu ettewalmistatud olla.

Hoiusummade päält maksetawa protsendi kõrgendamine ja alandamine on pankadel üks abinõudest, mille waral nad tarwidust mööda raha hulka kassas wõiwad reguleerida. Ütleme, näit., et panga kassas on palju ula raha, mille kohta kapitalistide poolt nõudmist ei ole; pank ise aga peab selle raha eest siisgi hoiuleandjatele protsentisid maksma, ilma et ta ise nendest summadest midagi kasu saaks; niisugusel korral alandab pank hoiule antawa raha protsenti, mis uute summade hoiulepanemist suuresti wähendab ja paljudele endistele hoiulepanejatele põhjust annab oma raha wälja wõtta, et seda mujale kasulikumatel tingimistel „teenima“ panna.

Deposit operatsion muutunud kujul on nõndanimetatud „pantkirjade“ wäljaandmine: need on niisugused wõlakirjad, mida pank kohustatud on pikema aja jooksul ära tasuma, kus juures ta ühes protsentidega wähe-hawal ka wõlasummat wähendab. Pantkirjad tähendawad panga kohta pika tähtajalisi hoiusummasid, mida ta mitte ühe korraga tähtaja lõpul wälja ei maksa, waid jaokaupa pikema aja jooksul ära tasub.

Rahamaksmise wiisist, kus rahawahetaja-pangapidaja juures raha lihtsalt ühe arwest teise arwesse kirjutati, tekkis pärastpoole „tscheki-süsteem“. Praeguse aja kapitalistil on wäga arwa suuremad summad raha kodus — see seisab tal pangas. Kui tal aga tarwis on kellegile maksta, siis tarwitab ta „tscheki“, s. t. kirjutab sinna panka, kus tal raha seisab, et sellele ja sellele nii ja nii palju wälja tuleb maksta. Suuremalt jaolt ei wõta ka rahasaaja raha oma kätte, see kirjutatakse lihtsalt tema oma hoiusummade arwesse, kui need säälsamas pangas seisawad; wastasel korral tähendatakse raha tema alalise pangamaja nime pääle. Sel moel ei ole otsekohest raha käest kätte andmist tarwis, ja sularaha tarwidus wäheneb. Iseäranis laialdaselt on tscheki-süsteem majanduslikult ette jõudnud maades tarwitusel, nagu näit., Inglismaal, kus päewast wäärtuste summat, mis niiwiisi ühe omaniku käest teise kätte üle lähewad, milljonitega wõib mõõta.

Määratu suur majanduslik wõim, mis suured pangad omandawad, kes igalt poolt kapitalisid kokku tõmbawad ja oma kätes tuhandete kapitalistide ja mitte-kapitalistide warandusi ühendawad, annab nendele pankadele niisuguse ühiskondliku tähenduse, et kui niisugune pank ennast wormilikult kohustab teatud summa wälja maksma, siis selle kohustuse pääle juba, kui maksmise enese pääle hakatakse waatama. Siit tekkib nõndanimetatud emissioni operatsion ehk pangapiletite wäljaandmine. Pangapiletid on siis kõigiti täiesti paberiraha sarnased; wahe on ainult see, et paberiraha sellepärast wastu wõetakse, et riigi maksuwõimise sisse usutakse, pangapiletisid aga sellepärast, et panka usaldatakse. Iseenesest mõistetaw on, et niisugune operatsion ainult

sääl wõib tekkida, kus panga-asjandus juba wõrdlemisi kõrgel järjel on.

Pank annab oma rahatahtjatele (hoiusummade wäljawõtjatele, kui ka rahalaenajatele) raha asemel iseäralised piletid wälja, kus juures ta ennast kohustab neid esimese nõudmise pääle sularaha wastu ümber wahetama. Kui panka täiesti usaldatakse, siis käiwad ta piletid niisama kui raha. Sääl, kus riigi paberiraha palju liikumas on, liigub pangapiletisid wõrdlemisi wähe, sest et esimeste kui ka teiste ühiskondlik tähendus üks ja seesama on. Lääne-Europa ja Amerika tööstuse maades on aga pangapiletisid sadade milljonite kaupa käimas.

Emissioni operatsioni tähendusest pankade eneste kohta on kerge aru saada — see on protsentideta laen. Wäljaantawate piletite hulk wõib kaunis palju panga sularahast suurem olla, — harilikudel tingimistel ei ole see pangale kardetaw, sest et piletisid mitte kõiki korraga ümber wahetada ei tooda. Suurte majanduslikkude wapustuste ajajärkudel aga wõib pank selle läbi kergesti langeda, kui suurel hulgal piletite ümberwahetamist hakatakse nõudma.

Tscheki-süsteem ja iseäranis weel emissioni operatsion wähendab suuresti raha kui wahetuse ja maksuabinõuu tarwidust.

Panga aktiwilistest operatsionidest põlwenemise poolest kõige esimene ja ühes sellega ka kõige tähtsam on, nagu juba nägime, laenamine pandi wastu. Selle laenamise wiisi mitmesugustest wormidest kõige esimene oli lombardi operatsion, laenamine liikuwa waranduse pantimise wastu. Esialgu, kui sellel operatsionil weel lihtsa wäikese liiakasuwõtmise iseloom oli, wõeti panti ainult suure wäärtusega wähemaid asju — kuldasju, kallid kiwisid jne.; kauba ringwoolu ja laenuasjanduse edenemisega hakati pantidena pääasjalikult kaupasid ja wäärtpaberisid tarwitama.

Pangad ise panti pandud kaupasid ei hoia. See saab iseäraliste ettewõtete — kaubaladude ametiks, mis teatud maksu eest kaubad hoida wõtawad, kaupade

omanikkudele aga iseäralised tunnistused, nõndanimetatud warrandid (warrant), kauba hoiule wõtmise ja selle wäärtuse üle wälja annawad. Niisugused tunnistused wõtab pank pandiks ja annab nende pääle raha wälja; kui laenaja laenu ära ei jõua tasuda, siis wõtab pank warrandiga ladust kauba wälja ja müüb ära (muidugi teada, on laen alati kauba hinnast wähem, harilikult 60% ümber).

Niisama wõetakse pandiks ka raudtee-, laewa- ja igasuguste transporti-seltside tunnistusi, et kaup edasi toimetada on wõetud.

Ühes laenuasjanduse edenemisega ilmub kaupade ringwoolu piirkonda ikka enam igasuguseid „wäärtpaberisid“: riigi wõlakirjasid, mitmesuguste seltside aktsijaid jne. Pärastpoole tuleb nendest paberitest weel iseäraldi juttu teha; sisulikult tähendawad nad kõik ühte ja sedasama — nad on seaduslikud tunnistused, mis nende omanikkudele õiguse annawad ühiskonnas walmistatawast lisawäärtusest osa omale saada. Niisuguseid „wäärtpaberisid“ wõtawad pangad ka pantidena wastu. Sellest tekkib weel üks hädaoht, mis pankasid ähwardab: wäärpaberite hinnad on õige kõikuwad, selle järele, missugune nende nõudmine ja pakkumine kunagi kord on, nii et pank alati wõib nende hindade langemise tagajärjel kahju kannatada.

Liikumata waranduse (maa, majade jne.) pandikspanemise wastu rahalaenamist nimetatakse hüpotegi operatsioniks. Niisugused laenud on suuremalt jaolt pikema tähtajaga: põllupidajad tarwitawad laenusid harilikult, kas oma majapidamise täiendamiseks ja parandamiseks, ehk uute maade ostmiseks, wõi wiimaks, oma isiklikuks tarwitamiseks; kõigil nendel juhtumistel wõiwad nad ainult pikkamööda oma sissetulekutest wõla ära tasuda, seda enam weel, et kapital maapidamises üleüldse wäga aeglaselt ringi käib. Sellepärast wõtawad ka pangad, mis hüpotegi operatsionidega tegemist teewad, ainult pikatähtajalisi summasid wastu, sest et wõimata on kaua aja pääle laenusid teha, kui sa ise laenusid lühikese aja pääle saad. Kõige tähtsam ja ühes sellega ka hüpotegi pankadele iseloomulik operatsion on sellepärast pantkirjade wäljaandmine.

Iseäralik laenuandmise operatsion on nõndanimetatud „isiklik krediit", s. t. laenuandmine ilma ühegi kindlustuseta, ainult laenaja usaldatawuse pääle. See operatsion on wõrdlemisi kõige kardetawam. (Wenemaal, näit., oli ta paljude pankade langemise põhjuseks).

Tähtsalt muutunud laenuandmise worm on weksilite diskonto. Selle asemel, et wäärtpaberi — weksli, kui pandi wastu laenu anda, ostab pank siin otsekohe weksli ära, s. t. õiguse, selle weksliga weksliandja käest raha wastu wõtta.

Suurwalmistuse ajajärgul laguneb wõlgu müümine suurel wiisil laiali. Kuid igal laenuandjal wõib enesel enne rahapuudus kätte tulla, kui weksli tähtaeg täis saab. Niisugusel korral läheb kreditor weksliga panka. Kui pank arwab, et weksel usaldusewääriline on, siis ostab ta weksli ära; selle juures ei maksa ta muidugi mitte nii palju, kui suur weksli pääl olew summa on, waid wõtab säält weel teatud protsendi oma kasuks maha. Niisugust operatsioni kutsutakse weksli diskonteerimiseks, protsenti aga, mis pank weksli diskonteerimise juures selle nominal summast oma kasuks maha arwab — diskonto protsendiks.

Diskonto protsendi määrawad kaks tingimist ära: esiteks harilik laenu protsent teatud ühiskonnas, teiseks kreditori — panga — riskeerimise suurus. Ütleme, et 2 kuud enne tähtaega weksel diskonteeritakse; harilik laenu protsent aastas on 6% ehk 1% 2 kuu jooksul. Pangal oleks kahjulik oma kasuks wähem kui 1% weksli summast wõtta, sest et ta selle summa, mis ta nüüd weksli eest wälja maksab, 2 kuuks oleks wõinud wälja laenata ja selle eest 1% kasu saada. Kui aga siia weel see juurde arwata, et pank wahest diskonteeritawa weksliga raha ei saa, ehk, kui pank enese kohta kardetawaks peab sellel silmapilgul üleüldse raha turule lasta, siis kõrgendab ta diskonto %, näit. 2—3% 2 kuu kohta.

Diskonto protsendi, niisama aga ka laenusummade päält wõetawa protsendi muutmise abil wõib pank, niisama kui hoiusummade protsendi muutmisegagi, oma arwete kohaselt kassa seisu reguleerida. Kui ta

diskonto ja laenusummade protsenti kõrgendab, siis jääb rohkem raha kassasse, sest et wekslite diskonteerimine ja pangast raha laenamine kahjulikuks läheb; protsendi alandamise tagajärjel aga woolab raha, ümberpöördult, panga kassast wälja.

Õige iseäralik iseloom on panga operatsionil, kus ta ise omal kulul wäärtpaberisid — aktsijaid, protsendipaberid jne. — ostab ja müüb; sellel operatsionil on küll teatud mõttes wekslite diskontoga sarnadust. Ostetud wäärtpaberite hinna tõusmise korral saab pank kasu, wastasel korral aga — kahju. See on üks nõndanimetatud börsemängu wormidest, mis ühel juhtumisel wõimalikuks teeb kerge waewaga rikkaks saada, teisel aga — niisama kerge waewaga kõik kaotada. Sarnase mängu tagajärjeks on sagedasti panga pankrotti jäämine; kui ta aga mängu mitte oma rahaga ei ajanud, siis kaotawad muidugi ka hoiuleandjad.

Niisugune on põhjusjoontes pankade tegewus. Tõelikult on aga see tegewus kole keeruline, isegi segane; pangaasjanduse ligemal tundmaõppimisel on palju raskusid ees, nii et isegi kõige paremad asjatundjad mitmesuguste küsimuste kohta igaüks isemoodi wastawad.

Pangad on üsna tähtis ettewõtetekogu teiste kapitalistlikkude ettewõtete seas, kus suur hulk palgatöölisi tööd leiawad, ja määratumad kapitalid ringi käimas on. Laenu-ettewõtete palgatöölised on pääasjalikult intelligendid: kontoristid, raamatupidajad, kassapidajad, direktorid jne. Selleks, et hääde tagajärgedega asju ajada ja hää õnnega kõigist hädaohtudest mööda pääseda, mis laenuasjandusega ühendatud on, peab pank niihästi üleüldist asjade seisukorda turul hästi tundma, kui ka üksikute isikute ja asutuste seisukorda, kellega pank äriliselt ühenduses on; siit tekkib tarwidus terwet agentidekarja ülewal pidada, kes igasugusid teateid koguwad; teiselt poolt läheb jälle „asjatundjaid“ tarwis, kes neid teateid tarwitada oskaks; sagedasti peawad pangad enesel terwed sarnaste spetsialistide komiteed. Nii tekkib laenuasjanduses keeruline tööjaotuse süsteem; selles süsteemis ulatab inimeste korraldaw tegewus, kes

ettewõtet juhiwad, kaugele üle ettewõtte enese piiride: ta mõjub ühel ja selsamal ajal otsekoheselt terwete hulkade igasuguste tööstuslikkude ja kaubanduslikkude ettewõtete elu pääle ja peegeldab eneses teiselt poolt alati nende ettewõtete üleüldist seisukorda.

Nagu juba tähendatud, seisab laenuasutuste pää ühiskondlik tähendus selles, et nad oma tegewusega kapitalistliku walmistuse edenemist kergendawad ja kiirendawad, ühes sellele walmistusewiisile omaste majanduslikkude wahekordadega ja kõigi nendest järgnewate ühiskondlikkude tagajärgedega.

Krediit annab tööstuse- ja kaubanduse-kapitalistidele niisugused summad asjaajamise ja ettewõtte laiendamise jaoks kätte, missuguseid nad oma ettewõtetest otsekohe kunagi saada ei oleks jõudnud.

Igas ettewõttes ei tarwitata kapitali, mis see asjaajamiseks tarwitab, mitte kõike korraga ära: suur osa sellest peab enam-wähem pikema aja jooksul tagawarana alal seisma, millest siis jookswaid ja etteäranägemata kulusid kaetakse. Ühes oma ettewõtte laiendamisega peab kapitalist aast-aastalt ka oma tagawarakapitali suurendama. Endisel ajal seisis kõik see raha „surnud“ kapitalina kapitalisti enese käes. Nüüd aga paneb kapitalist selle raha panka, kus see päris kapitaliks muutub, esiteks, ühiskondlikust seisukohast, sest et pank selle raha teisele kapitalistile edasi laenab, kes seda otsekohe lisawäärtuse saamiseks tarwitab, teiseks, kapitalisti enese seisukohast, kuna ju pank talle hoiule antud raha päält protsenti maksab.

Teiselt poolt wõib kapitalist pankade abil kergesti oma ettewõtet laiendada, ilma et tal tarwilikku rahatagawara oleksgi; ta teeb seda loodetawa kasu kulul. See on seda kergem, et pankadesse hoiule antawa raha protsent ka niisugused summad päewawalgele meelitab, mis teistel juhtumistel kapitaliks ei muutuks, waid kusagil kapis hallitaks, maa all roostetaks, wõi mõnes muus urkas surnud „warandusena“ warjul oleks. Nüüd aga kogub krediit ka mitte-kapitalistide raha kapitalistide kätte: mõne teenija, talumehe, käsi- ehk palgatöölise kogutud kopikad lähewad läbi hoiukassade

suur-ettewõtja kätte, kes neid oma ettewõtte laiendamiseks tarwitab.

Niisugune on krediidi-süsteemi tähendus terwe ühiskonna kohta. Kapitalide ühendamise läbi töötab ta, üleüldse, ühiskonna päralt olewate walmistawate jõudude ühendamiseks kaasa ja kiirendab, ligindab sellega ühiskonna täielikku wõitu looduse üle.

Laenuasjanduse otsekohest tähendust üksikute klasside kohta ligemalt tundma õppides, tuleb järgmist tähendada: kapitalistide-klassis kiirendab krediit suurepäraliselt kahe protsessi edenemist. Esiteks, eranewad kiiremine suuremad kapitalistid wähematest ära: ühedele annab krediit wõimalust oma ettewõtteid kiiresti laiendada ja kapitalisid suurendada; wäikestel kapitalistidel on aga palju raskem krediiti saada, see on üleüldiselt otsekohe nende wastugi, nii et nad oma ettewõtteid mitte nii suurewiisiliselt ei saa laiendada; wõistlus läheb nendel seda raskemaks. Teiseks, eraneb kiiremine kapitalistide tarwituslik ja jaotuslik mänguosa nende korraldawast mänguosast walmistuses. Ikka suuremale hulgale kapitalistidest annawad pangad wõimalust otsekohe oma kapitalide protsentidest elada, ilma et nendel tarwis oleks ennast ettewõtte isikliku juhtimisega waewata; ikka suurem hulk kapitalistid muutuwad eht „rentier'deks". (Sõna „rent" tähendab üleüldse sissetulekut, mis mitte isiklikust walmistusest osawõtmise läbi ei tekki, waid ainult selle läbi, et inimesel mõni omandus olemas on. Niisugune on maarent, mis maaomanik ainult sellest saab, et tal teatud tükk maad omanduseks on, niisamasugune on ka kapitali rent, mis pangale wõi mõnele erainimesele laenuks antud).

Tööliste kohta, kes walmistusliku tööga tegemist teewad, ei ole krediidi edenemisel otsekohest tähendust: krediit ei ole üleüldse mitte nende jaoks.

Laenuasjanduse piirid on praegusel ajal määratumad ja laienewad pööritawa kiirusega. Isegi niisugusel tööstuslikult tahajäänud maal, nagu Wenemaa, mõõdetakse pankade rahaläbikäiku milljardide rubladega. Põhja-Amerika Ühisriikides oli panga-operatsionide üleüldine summa 1892 aastal 65.265 millj. dollarit

(umbes 130 milljardi rubla). Järgmisel aastal wähenes rahaläbikäik peaaegu 8000 millj. dollari wõrra, s. t. 1/8, pankrotti jäämised aga läksiwad 3 korda rohkemaks ja ulatasiwad 374 millj. dollarini, — arwud, mis kapitalistliku majapidamise k õ i k u w u s e kohta iseloomulikud on.

c) Aktsiaseltsid.

Edenenud laenuasjanduse alusel tekkis iseäralik kapitalistlikkude ettewõtete tüüpus — aktsiaseltsid.

Selle ettewõtete wormi edenemisejärg oli umbes niisugune. Sagedasti oli kapitalist sunnitud enesele äriosanikkusid juurde wõtma, kui tal oma ettewõtte jaoks mitte küllalt kapitali käepärast ei olnud, ja ta nii palju krediiti ei wõinud saada kui tarwis. Sisulikult on see ainult iseäralikkudel tingimistel tehtud laen, kus juures kreditorid õiguse saawad isiklikult ettewõtte juhtimisest ja kontroleerimisest osa wõtta, kuna nad oma laenuks antud kapitali eest mitte protsentisid ei saa, waid wastawa osa ettewõtte kasust enesele päriwad. Üleminek niisuguste ettewõtjatekompaniide juurest aktsiaseltside juurde seisab selles, et esialgsed ettewõtte organiseerijad mitte teatud üksikuid isikuid oma ettewõttest osa wõtma ei kutsu, waid kõiki, kes aga oma kapitali, ükskõik kui palju, ettewõttesse tahawad panna. Seda toimetatakse sel wiisil, et teatud arw teatud hinnalisi wäärtpaberid wälja lastakse, mida sel juhtumisel aktsiateks kutsutakse.

Asutatakse suurt kapitalistlikku ettewõtet — näit., raudteeseltsi, laewaseltsi ehk mõnda muud. Selleks otstarbeks lastakse, ütleme 10.000 sajarublalist aktsiat wälja; iga aktsia on tunnistus, mille omanikul õigus on 1/10.000 osa ettewõttest saadawast kasust omale saada. Aktsiad ostetakse ära — igaüks ostab nii palju kui jõuab. Niiwiisi tekkib milljoni rublaline kapital, millega siis ettewõtte organiseerijad pääle algawad (sellest kapitalist on wahest ainult tühine osa nende eneste oma). Ettewõttest jääb pärast kõikide kulude äratasumist ja pääle teenijate palkade 60.000 rubla puhast

kasu üle. See raha jagatakse aktsionäride wahel ära, kus juures iga aktsia kohta 6 rubla nõndanimetatud dividendi tuleb.

Aktsiaomanikul ei ole sugugi tarwis seltsi asjaajamisest osa wõtta; ja kui ta ka sellest osa wõtab, siis harilikult sel teel, et ta üleüldistel aktsionäride koosolekutel käib, kus juhatus walitakse, aruandeid kinnitatakse ja kasu jagatakse.

Niisugused on aktsiaseltsid — kapitalistlikud ettewõtted, kus ühe ettewõtja asemele hulk aktsionärisid asub, kus asjaajamise waew lõpulikult kapitali „omandamise“ waewast ära on lahutatud, ja palgatud korraldajatele — juhatusele ja direktoritele edasi antud.

Kui wäikekapitalistid oma kapitalid aktsiaseltside abil ühendawad, siis on nad, kui suur-ettewõtte liikmed, palju paremine häwitawa wõistluse tule eest kaitstud, kui siis, kui nad iseseiswalt oma pääd äri ajaksiwad. Nii siis paistab aktsiaseltsidest tendents wälja, et nad kapitalisid ilma kapitalistide häwinemiseta kontsentreerida (koondada) püüawad ja nii kapitalistideklassi jõudu alal hoiawad. Kuid weel rohkem mõjuwad aktsiaseltsid wastupidises sihis, kuna nad kapitalistisid liht rentier'deks ümber muudawad, neid tegelikust walmistusest osawõtmisest kõrwale tõrjuwad ja nii nendele ühiskonnas ainult parasitide tähenduse annawad.

Kuid ka kapitalistideklassi arwulise alalhoidmise mõttes ei maksa aktsiaseltside tähendust iseäranis suureks pidada. Wõistlus murrab ka aktsia-ettewõtteid kaunis tagajärjerikkalt maha, iseäranis terawatel kriisiste silmapilkudel, ehk küll wähemal arwul, kui era-ettewõtteid. Selle eest aga kaotab oma waranduse iga aktsiaseltsi langemisega suur hulk kapitalistisid korraga.

Kapitalide ühendamise juures on aktsiaseltside tähendus õige suur. Nende abil wõib ühe ettewõtte jaoks kümned ja sajad milljonid kokku koguda. Ainult aktsiate süsteem teeb niisuguste määratumate ettewõtete asutamise wõimalikuks, nagu raudtee kahe okeani wahel risti läbi terwe Põhja-Ameerika, raudtee, mis mitu sada milljoni maksma läks, ehk Panamaa kanali „läbikaewamine“, mis weel rohkem raha alla neelas.

Aktsiaseltside kaswamine on wiimasel ajal imestamisewäärt kiire. Nii, näit., oli aktsiaseltsisid Wenemaal 1895 aasta algusel 784, kaheksa saja üheksakümne milljonilise põhjuskapitaliga, 15-maks aprilliks 1898 oli neid aga juba 990 ja põhjuskapital 1630 milljoni rubla. Keskmine põhjuskapitali suurus ettewõtte kohta oli esimesel juhtumisel umbes 1133 tuhat, teisel — 1703 tuhat,— nii kiiresti kaswas aktsiaettewõtete keskmine suurus. Juba niisugune kiire edenemine näitab, et nendel rohkem jõudu on, kui era-ettewõtetel.

Aktsiakapitalil on kõige suuremal mõõdul rahwuswahelise kapitali iseloom. Ühe ja sellesama ettewõtte aktsionärideks on sagedasti kapitalistid kõige mitmekesisematest maakera nurkadest. Õige tihti organiseeritakse ühel maal aktsiaselts, et teise maa looduslikka rikkusid eksploateerida: Inglise, Belgia seltsid ehitawad omad wabrikud Wenemaale jne.

d) Börse.

Ühes wahetuse- ja laenu-operatsionide arwu, suuruse ja keerulsuse kaswamisega tekkib tarwidus niisuguste turu keskasutuste kohta, kus igasugused teated kaupade nõudmise ja pakkumise kohta saadawal oleksiwad, kus kaupade ja paberite üleüldised hinnad ära määrataks. Seda tarwidust täidawad b ö r s e d, mis kõigis suuremates kaubanduse keskkohtades olemas on. Need on suuremalt jaolt walitsuse poolt organiseeritud suurkapitalistide kogud, kus suurem osa äriasju aetakse, kuhu ennast turu-elu kontsentreerib; börsed astuwad praeguse aja täienenud läbikäimise wiiside abil teiste linnade ja isegi teiste maade turgudega ühendusesse, nii et sinna igasugused äriteated terwe kapitalistliku ilma üksikutest osadest kokku woolawad. Börse kontsentreerib niihästi nõudmise kui ka pakkumise ühte kohta, mille läbi sagedased, juhuslikkudest kohalikkudest tingimistest ärarippuwad turu wõistluse ja kaubahindade kõikumised kõrwale hoitud saawad. Üleüldisema ja laialisema iseloomuga kõikumisi aga ei saa börse takistada, waid kergendab weel nende laialilagunemist üle terwe kapitalistliku wahetuse ja krediidi piirkonna.

Wahetuslikkude wahekordade organiseerimata iseloomu pärast on wõimalikud sagedased enam-wähem laialised korratused wahetuse-mehanismuses, mis wahel selles ilmsiks tulewad, et mõnda kaupa iseäranis palju üksikusse kaubaturu piirkonda kokku kogub, wahel jälle ennast tarwilikkude kaupade ajutises puududes awaldawad. Ütleme, et Amerikas, näit., ajuti siidiriide kohta suur nõudmine on; Prantsuse siidiwabrikandid hakkawad nüüd kõik, ilma et nad üksteise tegewusest midagi teaks, siidi Amerikasse wedama; sel wiisil saab turg warsti üleliiga täis, siidi hind langeb, wabrikandid saawad suurt kahju, — selles wahetuseharus tekkib terwe kriisis; kõik see oleks olemata olnud, kui kaup ühetasasemalt ilmaturul ära oleks jaotatud. Niisugused wapustused saadab börse-organisatsion suuremal hulgal juhtumistel kõrwale juba üksi sellega, et ta pakkumise ja nõudmise kohta teatusi kogub, ja kapitalistidele wõimalust annab wähemalt umbkaudugi mitmesuguste turgude seisukorra üle otsustada. Pääle selle teeb börse weel teisel teel turu wahekorrad enam-wähem kindlamaks ja selgemaks. Selleks aitawad kaasa nõndanimetatud tähtajalised ostmised.

Kaks kapitalisti teewad üksteise wahel maha, et üks teisele mahatehtud tähtajaks teatud kohale teatud hulga kaupa muretseb; wastasel korral peab ta kahjutasu maksma. Kui kapitalist kõik niisugused tähtajalised ostmised börsel kokku wõtab, siis wõib ta selgusele jõuda, kui suur teatud kauba pakkumine turul lähemal ajal saab olema. Hariliku nõudmise suuruse leiab ta, kui ta endised operatsionid kokku wõtab, mis sellel turul teatud aja jooksul tehti. Sel teel on wõimalik ligikaudu ära määrata, kus kohal teatud ajal kauba nõudmine hää saab olema, ja kus hääd nõudmist loota ei ole. Nii saab wahetus tähtajaliste ostmiste teel teatud mõttes reguleeritud, kaubad turgudel wõrdlemisi ühetasaselt ära jaotatud, nii et ühel turul puudust ei tule, kuna teisel turul kaupasid üleliiga oleks.

Et börse majanduslikku tähendust mitte ülemäära suureks teha, tuleb meeles pidada, et börse mõju ainult üle wahetuse piirkonna ulatab ja majandusliku elu

aluse — w a l m i s t u s e piirkonnaga — ainult kaudselt kokku puutub; ja isegi wahetuse piirkonnas ei ole see mõju iseäranis suur; börse ei ühenda mitte terwet turuelu, kapitalistid teewad wäga palju ka ilma börse abita; ja isegi need teatused majandusliku elu käigust, mis börsele kokku woolawad, on suuremalt jaolt ligikaudsed, aruanded — umbkaudsed, wiimaks, ja see on kõige tähtsam, on kapitalistide wahekorrad ka börsel needsamad, mis wäljaspool börsetgi — sääl walitseb seesama wõistlus, igaühe wõitlus kõikide wastu.

e) Spekuleerimine.

Kaugele edenenud wahetuse ja krediidi põhjal läheb määratu suureks ja saab ühiskonna elus laialise tähenduse iseäraline „jaotuse“ wiis, mida spekuleerimiseks nimetatakse.

Spekuleerimise aluseks on kaupade turuhindade kõikumine, mis nõudmisest ja pakkumisest ära ripub. Kui inimene kaupasid ainult selleks ostab, et siis ära müüa, kui nende hind tõuseb, siis on ta spekuleerija. Nii wõib siis iga kauplemine spekulatiwilise iseloomu saada; ja ajaloos on spekuleerimine niisama wana nähtus, kui kauplemine ise.

Et hinnamuutused mitte alati niisugused ei ole, kui nad spekuleerija arwete järele peaksiwad olema, siis toob ta amet sagedasti kasu asemel puhast kahju; üleüldse on spekuleerimine harilik õnnemäng, mis niisama riskeerimisega ühendatud on, kui iga teinegi.

Edenenud kapitalistlikus ühiskonnas tuleb spekuleerimine pääasjalikult nõndanimetatud „börsemängu“ kujul nähtawale, tema keskkohtadeks on börsed; tema pääabinõuud on wäärtpaberid, aga wähemal mõõdul ka kõik teised kaubad.

Lenuasjandus ja aktsiaseltsid sünnitawad määratuma hulga turul liikuwaid wäärtpaberisid, wekslid, wahetamata paberiraha, pantkirjasid, aktsijaid, igasuguseid intressipaberid jne. Juba riigiwõlgadestgi tekkib neid milljardide rublade wäärtuses; kõigi sarnaste paberite üleüldine

wäärtus peab kümned milljardid rublad suur olema. Iga niisugune paber on, nagu juba nägime, seaduslik tunnistus selle kohta, et tema omanikul õigus on ühte osa ühiskondliku töö läbi loodud lisawäärtusest omale saada.

Et wäärtpaberitel enestel iseseiswat wäärtust ei ole, siis on nende turuhind iseäranis kõikuw, seda mööda, missugune kunagi kord nõudmise ja pakkumise wahekord on. Just sellepärast on wäärtpaberid spekuleerimiseks iseäranis kohased.

Katsume lähemalt järele, kuidas mitmesugused põhjused wäärtpaberite turuhindasid muudawad.

Teatud aktsiaselts töötab hääde tagajärgedega ja annab iga 100 rublalise aktsia kohta, ütleme, 15 rubla diwidendi; selsamal ajal aga on harilik laenu protsent ühiskonnas 5%. Nii siis on sissetulek ühe sajarublalise aktsia päält niisama suur, kui harilikult 300 rubla päält; loomulik on, et ka nende aktsiate eest hää meelega 300 rubla ümber maksetakse. Ümberpöördult, kui ühe aktsia päält aastas ainult 1 rubla sissetulekut loota wõib, siis ei maksa keegi niisuguse aktsia eest üle 20 rubla. Siin seisabgi wäärtpaberite hindade kõikumise põhjus, ja see on: lootus paberist enam ehk wähem kasu saada. Kuid see lootus iseenesest ei tähenda weel, et paberist nii palju kasu saadakse; inimestel paistab nii mõnigi asi kindel olema, sedamööda, missugune kunagi kord nende tuju, lootused ehk kartused on, mis üleüldine asjade käik nendes elule kutsub. Sellega oleme juba teise põhjuse juurde jõudnud, mis börsehindasid weel sagedamine ja tihti õige suuresti kõigutawad — „turu tujuks“ kutsutakse seda põhjust.

Igasugused wapustused, kõige tühisemad tõuked, mis ühiskondlikus majapidamises ilmsiks tulewad, annawad ennast silmapilk wäärtpaberite hindades (kursis) tunda.

Kui rentier mõnesugustel põhjustel, olgu need politikalised wõi majanduslikud, homse päewa eest julge ei wõi olla, tekkib temas kohe hirm, et tema paberite

nõiduslik wägi kuidagi moodi wäheneb, ehk weel koguni päris ära kaob, nimelt see wägi, et nad temale sissetulekut annawad, ilma et tal waja oleks kätt ehk jalga liigutada. See hirm sunnib teda kohe oma paberisid tahtjatele müüa pakkuma. Wäärtpaberite pakkumine hakkab turul kiiresti kaswama; nõudmine nende kohta aga läheb seda mööda wähemaks. Selle tagajärjel hakkab wäärtpaberite kurs kohe langema, ja wahel nii kiirelt ja järsku, et paljud rentier'd oma waranduse täiesti kaotawad.

Kuid asjaolud muutuwad, tuleb wälja, et kartus ilmaaegne oli olnud, wäärtpaberid toowad endist wiisi kasu, nende hind tõuseb. Nüüd saawad need muidugi kasu, kes ettenägijamad oliwad ja paberid odawalt kokku ostsiwad.

Sedasama laadi on ka ajutised kiired wäärtpaberite kursi tõusmised mitmesugustel enam-wähem juhuslikkudel põhjustel. Kui, näit., kuulujuttude ehk ajalehtede teadete põhjal arwamine tekkib, et mõni aktsiaselts sel aastal palju kasu teeb, siis hakkawad selle seltsi aktsiate hinnad kiiresti tõusma, ja need, kes neid siis parajal ajal oskawad ära müüa, lähewad kergeusklikkude ostjate kulul rikkaks.

Niisugused alalised kõikumised on spekuleerimisele kõige kohasem eluase. Wäärtpaberid on spekuleerimiseks kõige otstarbekohasem kaup. Teiste kaupadega, iseäranis nendega, mis rahwuswahelisel kaubaturul liiguwad, spekuleeritakse niisama.

Spekuleerija peab kõiksugu kriukeid, pettust ja kawalust tarwitama, kui ta tahab, et ta äri hästi läheks. Sellest tuleb iseäralik wõltsimise ja pettuse waim, mis praeguse aja börse-ilmas wäga laiali on lagunenud.

Et rahapaberite hinnad „turu tuju" järele muutuwad, siis tarwitatakse kõiksugu seaduslikka ja seadusewastaseid abinõusid, et seda tuju oma tahtmiste kohaselt muuta. Kui mõnede paberite hinda tahetakse alandada, et neid siis odawalt kokku osta, siis hakatakse suusõnaliselt ja müüdawa ajakirjanduse abiga kõiksugu kahtlasi juttusid ettewõtte äriseisu kohta laiali laotama;

paberiomanikud lähewad rahutuks ja müüwad paberid odawalt ära. Kui tarwis on paberite hindasid tõsta, siis tehtakse wastuoksa — kiidetakse ettewõtet, tehtakse isegi wale aruandeid ettewõtte hiilgawa äriseisu tõenduseks.

Panama skandal kõige oma määratuma pettuste, wõltsimiste, äraostmiste, warguste hulgaga, mis sääl awalikuks tuliwad, milljardiliste kahjudega, tuhandete inimeste pankrotti jäämisega on hiilgaw eeskuju selle waimu kohta, mida spekuleerimine praeguse aja börseilma tegelastes kaswatab.

Praegusel ajal on börse spekuleerimisel suurte waranduste kokkukuhjamise ja paljude kapitalistide lõpulise waralagedaks jäämise juures suur tähtsus; järjelikult mõjub ta kapitalide koondumise (kontsentreerimise) protsessile omalt poolt kaasa. Suurem osa praeguse aja miljonäridest ajasiwad just sel moel oma määratumad warandused kokku. (Nii kogus, näit., ameriklane Hood, kes oma spekuleerimise häbematuse poolest kuulus on, enesele sel moel 550 millj. rubla kokku, kus juures tema aastane sissetulek 27 millj., päewane 74.000 rubla oli; igas minutis sai ta 50 rubla. Mitu korda suuremad on ameriklase Rockefelleri kapitalid, millede kindel suurus teada ei ole. Sarnaseid börse sada-milljonärisid on iseäranis palju Amerikas; aga ka Europas on neid olemas).

Spekuleerimine ühes pettuse ja walega, mis ta sünnitab, mõjub suuresti selleks kaasa, et terwe kapitalistlik süsteem — kõigi nende nähtuste alg-hallikas, ikka enam ja enam laialiste seltskonnakihtide silmas oma usalduse ja lugupidamise kaotab.

Nagu nägime, tõuseb spekuleerimine sellest, et wahetuslikud wahekorrad ühiskonnas organiseerimata on, mispärast wäärtuse-seadus turuelus ainult stihialiselt awalikuks tuleb, alalise normist ühele ja teisele poole kõrwalekaldumise kaudu; spekuleerimise ühiskondlikud tagajärjed on kiirendatud suurkapitalistlikkude wahekordade edenemine ja osalt ka nende wahekordade diskrediteerimine laialiste rahwahulkade silmas.

4. Ühiskondliku produkti jagunemine üksikute kapitalistlikkude klasside wahel.

a) Kasu.

Kapitalistide kasu asjus on masinate-ajajärgul manufakturide ajajärguga wõrreldes kaks iseäraldust: esiteks, et aastane kapitali päält saadawa kasu protsent alalõpmata langeb ja, teiseks, et kasu üleüldine summa selsamal ajal kiiresti kaswab. Waatame ühe kui ka teise nähtuse põhjusid lähemalt.

Masin on tööriist, tema wäärtus on osa alalisest kapitalist. Selsamal ajal täidab ta täidesaatja-töölise aset ja tõrjub järjelikult osa tööjõudu wabrikust wälja: tööjõuu ostmise kulud wähenewad, s. t. wäheneb muutuw kapital.

Nii siis astub iga uue masina sisseseadmisega ühe osa muutuwa kapitali asemele teatud osa alalist kapitali: ühes alalise kapitali kaswamisega wäheneb alalõpmata muutuw kapital.

Kui masinate sisseseadmise korral walmistus ise üleüldse kiiresti laieneb, siis ei pruugi muutuw kapital mitte sugugi wäheneda, waid wõib isegi suureneda: masinate pääle waatamata wõib ettewõttes siisgi töölisi rohkem tarwis tulla kui ennemalt. Kuid alaline kapital — kulud masinate ja materjalide pääle — kaswab ka sellel juhtumisel arusaadawal wiisil kiiremine kui muutuw kapital, nii et wiimane alalise kapitaliga wõrreldes ikkagi wäheneb. Näitus: muutuw kapital oli enne masinate sisseseadmist 5000 ja alaline kapital 10.000 rubla, s. t. muutuw kapital oli $^1/_2$ alalisest wõi $^1/_3$ kõigest kapitalist; uutel tingimistel on ettewõttes muutuwat kapitali 8000 ja alalist kapitali 32.000 rubla, muutuw kapital on siis kõiges $^1/_4$ alalisest ehk $^1/_5$ terwest kapitalist. Teiste sõnadega, absolutiliselt, iseenesest on muutuw kapital küll kaswanud, wõrdlewalt aga, terwe kapitali summaga wõrreldes — kui terwe kapitali osa — on ta kahanenud.

See seadus käib üleüldse igasuguse tehnika edu kohta: kui töö sigiwus mõnes walmistuseharus kaswab,

siis tarwitab teatud hulk alalist kapitali — tööriistu ja materjalisid — wähem elawat tööjõudu, kui ennemalt, wähem muutuwat kapitali. Masinatega walmistuse juures tuleb see nähtus ainult selgemine ilmsiks, sest et sääl töö sigiwus iseäranis kiiresti edeneb.

XVIII. aastasaja algusel seisis Inglise puuwillatööstuses ettewõtetesse pandud kapital pool alalisest, pool muutuwast kapitalist koos. Juba XIX. aastasaja 60-tel aastatel aga oli alaline kapital juba $^{7}/_{8}$ ja muutuw kapital ainult $^{1}/_{8}$ terwest kapitalist, s. t. 4 korda wähem kui enne (absolutiliselt oli see üks kaheksandik muidugi palju suurem, kui endine pool, sest et kapital selle aja jooksul üleüldse palju kaswanud oli).

Eelpool leidsime, et lisawäärtus tasumata tööjõuu tarwitamise läbi sünnib, ja et lisawäärtuse suurus sellepärast mitte üleüldisest kapitali suurusest ära ei ripu, waid ainult kapitali muutuwast osast, mille eest tööjõudu ostetakse.

Lisawäärtuse norm näitab, mitu protsenti on lisawäärtus muutuwast kapitalist; kasu norm aga näitab, mitu protsenti lisawäärtus terwe kapitali — muutuwa ja alalise kohta ühtekokku — wälja teeb. Sellest järgneb, et kasu norm nii mitu korda lisawäärtuse normist wähem on, mitu korda muutuw kapital terwest kapitalist.

Ühes masinate sisseseadmisega ja üleüldse tehnika täiendamisega läheb muutuw kapital wõrdlemisi wähemaks. Kui selle juures lisawäärtuse norm ei tõuse, siis peab kasu norm wähenema.

Ütleme, lisawäärtuse norm on 100%, alaline kapital 8000 rubla, muutuw 2000, s. t. esimene on $^{4}/_{5}$, teine $^{1}/_{5}$ terwest kapitalist. Niisugusel korral on lisawäärtuse summa 2000 rubla, kasu norm 20%.

Uute masinate tarwituselewõtmine suurendab alalise kapitali kuni 27.000 rublani, muutuwa, ütleme, 3000; esimene on siis juba $^{9}/_{10}$, teine $^{1}/_{10}$ terwest kapitalist. Siis on lisawäärtuse summa 3000 rubla, kasu norm aga ainult 10%. Ehk muutuw kapital küll 1000 rubla wõrra kaswanud on, siis on ta wõrdlewalt kaks korda wähenenud (endise $^{1}/_{5}$ asemel $^{1}/_{10}$), mille tagajärjel ka kasu norm kaks korda wähenes.

Arwetegemise lihtsuse pärast wõtsime nendes näitustes niisuguse wõimaluse, et terwe lisawäärtus kapitalisti kasuks muutub. Tõepoolest ei ole asi nii; kuid wahe on siin tähtsuseta, ja asja sisu see ei muuda.

Tuleme oma näituse juurde tagasi. Kui ettewõtjatel kuidagi wiisi korda läheks lisawäärtuse normi kahe wõrra suurendada, s. t. 100 protsendi päält 200 protsendini tõsta, siis oleks kasu norm jälle endiselt 20%, s. t. kasu protsent ei oleks wähenenud. Nii on siis ettewõtjatel abinõu olemas, kuidas kasu protsendi alanemist takistada: seda wõiwad nad nimelt lisawäärtuse normi kõrgendamise, ekspluateerimise suurendamise abil teha. Seda abinõuu nad ka tarwitawad (tööpäewa pikendamine, töö intensiwsuse kõrgendamine jne.)

Kui kapitalist neid abinõusid tarwitab, siis ei ole tal tegemist mitte enam surnud masinatega, waid elawate inimestega. Masinal ei ole tahtmist: ettewõtja soowi mööda wõib ta 24 tundi päewas tegewuses olla ja nii kiiresti, kui seda tema ehitus lubab; selle juures kulub ta ära, läheb tarwitamiseks kõlbmataks seda rutemine, mida kiiremine ja mida rohkem ta päewas tegewuses on. Inimese organismus ei ole aga niisugune; ekspluateerimise suurendamine leiab warem ehk hiljem tööliste poolt wastupanemist, mis alatasa kaswab ja plaanikindlaks wõitluseks ümber muutub. Siis aga paneb alalise kapitali wõrdlew kaswamine muutuwa kapitali kulul kasu protsendi paratamata alanema, mida ka tegelikult igal pool wõib tähele panna.

Sellepärast ongi wähe edenenud kapitalismusega maades kasu protsent wõrdlemisi kõrge: Wenemaal, näit., wõib õige tihti ettewõtteid leida, mis aastas 25% kasu annawad, kuna Lääne-Europas 5% kasu juba suureks peetakse. Muidugi on siin ka teised mõjud tegewuses, kuid pää- ja põhjusmõjuks on ikkagi muutuwa kapitali wõrdlew kahanemine.

Kasu protsendi langemine ei tähenda aga weel kasu üleüldise summa, selle absolutilise suuruse wähenemist. Kui 10.000 rublalisest kapitalist 20% aastas saadakse, siis teeb see 2000 rubla wälja; 40.000 rubla päält ainult 10% saada, tähendab aga juba 4000-list

sissetulekut. Kui kapital kiiremine kaswab, kui kasu protsent langeb, siis läheb kasu üleüldine summa ikkagi suuremaks.

Masinate ajajärgul on kapitalistlik kogumine imestamisewäärt kiire. Wõrdlemisi suur kogumine oli juba masinatega walmistuse eeltingimiseks; masinatega walmistuse enese imekiire edenemine teeb aga weel suurema kogumise wõimalikuks.

Selle pääle waatamata, et nende klasside tarwitus kaswab, kes lisawäärtusest elawad, suureneb alatasa ka see osa lisawäärtust, mis kapitaliks ümber muutub, ja mida omakord edaspidiseks lisawäärtuse wäljapumpamiseks tarwitatakse. Kapitali kogunemine on palju kiirem, kui kasu protsendi langemine, nii et kasu summa mitte üksi ei kaswa, waid koguni kiiremine kaswab, kui kunagi enne.

Arwatakse, et Saksamaal praegu iga aasta enam kui 1 milljard kapitali juurde „koguneb", Inglismaal — 2 milljardi. Ühisriikides oli kogunemine weel kiirem: aastal 1840 hinnati rahwuslikku warandust 3700 milljoni dollari pääle, aastal 1894 arwati see aga juba umbes 82 milljardi doll. suur olewat (1 dollar = $1^{7}/_{8}$ rubla).

Inglise- ja Iirimaal kaswas kapitalistide ja maaomanikkude sissetuleku üleüldine summa 40 aasta jooksul (1843—1883) ligi kaks korda — 374 millj. naelsterlingi päält 720 millj. naelst. pääle (1 naelst. = $9^{3}/_{8}$ rub.) Suurem osa sellest sissetuleku kaswamisest oli just kapitalistide kasu.

Need arwud lasewad kasu tõelikku suurust wähe aimata, niisama annawad nad ka määratumast lisawäärtuse summast, mis iga aasta walmistatakse, arusaamise kui ka ühiskondlikkude walmistawate jõudude edenemisest üleüldse. Muu seas peab küll ka seda meeles pidama, et rahwuslikkude sissetulekute ja rahwuslikkude rikkuste kaswamist üksikute ajajärkude kohta rahas just mitte õieti ei saa hinnata. Asi seisab nimelt selles, et raha wäärtus aja jooksul ühes rahametallide walmistamise tehnika edenemisega langeb, nii et nime järgi üks ja seesama rahasumma mitmesuguste aegade kohta mitte

ühe ja sellesama wäärtuseline ei ole. Siisgi on raha wäärtuse langemine wiimaste aastakümnete jooksul nii wähene olnud, et ta eelpool toodud arwude tähendust wäga wähe muudab. Pääle raha wäärtuse langemise wähendab nende arwude tähendust, mis rahwaste rikkust peawad näitama, ka see fiktiwiline kapital, mis ennast eraomanduse-õiguses maa kohta kujutab (maarendi kerkimise tagajärjel kerkib maa hind).

Kui kiiresti suured kapitalid wähematega wõrreldes kaswawad, wõib meile näitus selgitada, mis meie Prantsusmaalt toome, kus wäikeburshuasia teiste maadega wõrreldes iseäranis rohkearwuline on. Sääl on terwest rahwuslikust warandusest, mis üleüldse 174 milljardi franki suur on, 114 milljardi, s. t. peaaegu kaks kolmandikku ühe kolmekümnendiku kodanikkude käes, ülejäänud $^{29}/_{30}$ terwest rahwast on kokku ainult 60 milljardi warandust ehk $^{1}/_{3}$ rahwuslikust warandusest.

b) Maarent.

Nagu juba nägime, on sellel lisawäärtuse osal, mis maaomanik enesele pärib, ja mida maarendiks nimetatakse, tendents ühes tööstusliku elu edenemisega alatasa kaswada. Selle nähtuse põhjuseks on see asjaolu, et ühiskonna tööstuslik edenemine nõudmist maa kohta alatasa suurendab ja sellega maaomanikkudeklassi monopolilist jõudu, tema wõimu teiste ühiskonnakihtide üle alalõpmata kaswatab; selle wõimu abiga päriwad maaomanikud ikka suurema osa walmistatawast lisawäärtusest omale.

Ehk kapitalistide kasu küll kiiresti kaswas, kaswas maarent siisgi weel kiiremine. Kuid tööstuse- ja kaubanduse-burshuasia ei jäänud mitte ilma wõitluseta niisuguse asjakorraga rahule. Ta wõttis kõik oma jõuu kokku, et maarendi kaswamist takistada, mis ikka suuremat osa nende kasust ära neelata ähwardas.

Wõitlust maarendi ja kasu pärast peeti kõige mitmekesisemal kujul igal pool, kus aga maaomaniku ja kapitalisti tulud kokku puutusiwad. Selle wõitluse kõige lihtsam kuju on wõitlus rendimaksu pärast kapitalist-

liku farmeri (maarentniku) ja landlordi wahel. Kõik, mis farmer selles wõitluses wõib kätte saada, on see, et ta oma hariliku kapitalistliku kasu enesele jõuab hoida; kuid ka seegi ei lähe tal mitte alati korda: maa seest on raske ilma kahjuta sinna pandud kapitali — ehitused, maaparandus jne. — uuesti kätte saada, nii et farmer sagedasti sunnitud on ka niisuguse rendikõrgendamisega leppima, mis tema kasu harilikust normist alamale kisub.

Maarendi kaswamine kruwib wiljahinnad maal wiimaks kole kõrgeks, mis omakorda tööjõuu kalliks ajawad, ja nii ka sellest küljest kapitalisti kasu kärbiwad. Sellega ühes aga saab tööstuse- ja kaubanduse-kapital enesele uue sõjariista maarendi wastu wõitlemiseks kätte: hakatakse teistest maadest wilja sisse wedama. Wilja sissewedu edenemata põllutöömaadest, kus rent weel wõrdlemisi madal, tööjõud odaw, mille tagajärjel wiljahinnad wõrdlemisi madalad on, teeb maarendi edaspidise edenemise wõimataks ja hakkab seda suurel mõõdul isegi alla suruma.

Selle abinõuu wastu wõtab maaomanikkude-klass oma politikalise wõimu appi, hakkab oma mõju riigiwalitsuse pääle tarwitama: walitsust sunnitakse wiljahindadele kõrgeid tollisid pääle panema, ehk ka wilja sissewedu koguni ära keelama. Nii, näit., maksiwad Inglismaal kaua aega nõndanimetatud „wiljaseadused“. mis wilja ainult siis wäljamaalt sisse wedada lubasiwad, kui wiljahinnad seesmisel turul teatud normist ülemale tõusiwad; see norm aga oli õige kõrge.

Politikalise jõuu wastu wõis burshuasia ainult niisamasugust jõudu tarwitusele wõtta; sellel põllul algas wõitlus kapitali ja maaomanduse, kui terwete enamwähem tihendatud ühiskondlikkude klasside wahel. Inglismaa burshuasia wõitis selles wõitluses ja 1844 aastal muretses ta wilja sisseweo jaoks wabaduse. Tagajärg oli, et maarendi kaswamine takistatud sai, ja see ajutiseks isegi kaunis palju langes.

Sellega üksi ei jäänud aga wõidurikas kapital weel rahule: ta koloniseeris laiasid, kõige wiljarikkamaid mustamulla lagendikkusid Põhja- ja Lõuna-Amerikas,

Australias, Lõuna-Afrikas, ühendas neid täiendatud teede abil Europa turgudega ja organiseeris nende wiljarikkuse eksploateerimist kõige uuemate tehnikaliste abinõude kaudu, kus juures põllutöö masin kõige suuremat osa mängis. Põllutöö kõrge sigiwuse tõttu nendes maades ujutati ilmaturud wiljaga otse üle. Wanadele kapitalistlikkudele maadele oli see raskeks löögiks; ja et aastase kasu normi tasakaalus seismise tendents kasul palju muutuda ei lubanud, siis trehwas see löök kõige rohkem nende maade renti: selle kaswamine sai niiwõrt takistatud, et ta kaugeltgi kasu kaswamisega ühes sammuda ei suutnud. Dschiffeni järele jäi maarendi summa Inglismaal 1843 aastast kuni 1893 aastani isegi wähemaks (42.127.000 naela sterlingi päält 41.682.000 naela sterlingini).

Kui ka Europa maaomanikud rendi alanemise all kannatasiwad, siis saiwad uute koloniseeritud mustamullamaade omanikud selle eest määratumat renti, nii et seisukord endiseks jäi: üleüldine maarendi summa kaswas ikka edasi. Rendi langemine oli Europa maaharimises suurte wõlategemiste juures, mis wiimaste aastakümnete sees iseäranis maad wõtsiwad, üheks pääpõhjuseks. Teine tähtis põhjus oli tarwidus põllutöötehnika parandamise kohta, mis suure wõistluse tagajärjel elule tõusis; maa ja tööabinõude parandamiseks oli kapitali tarwis, ja seda pidiwad maaomanikud laenama. Wõlad wiisiwad neid wiimaks nii kaugele, et tähtis osa renti wõla protsendiks laenuasutustele ära maksta tuli, kes sel kombel natukesehawal endiste rendisaajate asemele asusiwad.

Mis niisugusesse rendisse puutub, mis ehituste all olewast maast saadi jne., siis ei saanud selle tõusmine Europas kuidagi takistatud. Inglismaal näituseks kaswas ta 50 aasta jooksul, 1843 kuni 1893 aastani wähemalt 3 korda suuremaks. Iseäranis kiiresti kerkib ta suurtes tööstuse ja kaubanduse linnades; ühes linna kaswamisega tõuseb ka ehituste üürimise hind kesklinna jagudes määratu suureks ja kaswamine on nimelt rendi juures, sest et kasu kapitali päält, mis ehituse sisse ära kulutatud on, endiseks jääb. Üksikutel juhtumistel

läheb sellesarnase rendi määr peaaegu kuulmataks: kõige suuremate kapitalistlikkude linnade keskjagudes, näituseks Londonis, Chicagos, mõõdetakse maa ruutsülla hinda kümnetuhandete rubladega.

c) Tööpalk.

Manufakturlik tööjaotus tekitas töölisteklassi jagunemise mitmesuguse tööpalgaga kihtidesse, seda mööda kuidas töö kas lihtne ehk keeruline oli, töölised õppinud wõi õppimata oliwad. Ühtlast töölisteklassi ei olnud siis olemas, waid oli palju tööliste kihtisid, kellede mateerialised elutingimised kaunis mitmekesised oliwad.

Manufakturlikku tööjaotust kõrwale toimetades, tema asemele masinaid asetades, püüab masinatega walmistus ka endiseid palgawahesid ära kaotada, palka kõigi tööliste kohta ühesuuruseks teha. Kui masin paljude tööliste töö ikka enam ühesuguseks muudab, siis peab ka tingimata nende mateerialine seisukord ühesuguseks saama.

Masina juures töötamiseks on nii wähe oskamist tarwis, et igaüks seda wõrdlemisi lühikese ajaga ära õppida wõib. Kõik endised tööliste kihid liginewad ühele, mis mitmest küljest mustatöö laadi on. Tuntaw wahe on ainult see, et masina juures töötaja tööline wähemalt üleüldise haridusega peab olema, muidu oleks kardetaw ja mitte soowitaw masinat tema hoole alla uskuda, mille keerulist mehanismust osaltgi tundma peab, et mõistlikult tema üle walitseda wõida. Ja mida automatilisem masin, seda wähem nõuab ta tööliselt otsekohest kehalikku tööd, seda rohkem aga selle wastu psüühikalist — terawat tähelpanemist ühes tööst arusaamise ja mehanismuse mitmesuguste jagude tundmisega.

Nii siis muutub tööliste töö masina juures lihtsaks tööks, s. o. niisuguseks, mis kõige wähemat õppimist ja edenemist nõuab, mille juures weel wõimalik on ühiskondlikust walmistusest osa wõtta. Kuid

kõige selle juures peab töölisel üleüldine haridus olema, mida rohkem edasi, seda suurem.

Suurema haridusega on aga tingimata suuremad tarwidused ühendatud, järjelikult siis ka suurem tööpalk. Ehk iga kapitalist küll harilikult tööpalka alandada tahaks, sunniwad teda *walmistuse tarwidused* siisgi palga kerkimisega leppima: kuigi tal korda läheks ajutiselt tööliste nõudmistele wastu astuda, palga kõrgenduse püüdest wõitu saada, siis oleks töölised kõrgendatud tarwiduste täitmatuse tõttu masina juures töötamiseks kõlbmatad; see aga oleks juba kapitalistile endale kahjulik.

Pääle „liht masina töö“ jääb tööstusesse weel kiht kwalifitseeritud töö tegijaid: õppinud mehanikud, tehnikud, lahutuseteadlased, spetsialistid ettewõtte üleüldises korralduses — direktorid, raamatupidajad jne. See wõrdlemisi wäikene kiht läheb oma palga kõrguse poolest tuntawalt liht töölistest lahku. Kui keskmist kihti ettewõtjate ja tööliste wahel ei wõi teda praegu üleüldse mitte töölisteklassi juurde arwata.

Kuid selle pääle waatamata on, nagu öeldud, masinatekapitalismusel püüd seda kihti töö seltskondliku seisukoha ja hingeelu poolest lihtsama töö kihtidele ligindada. See püüd mõjub rohkem inteligentide kihi alama, suurearwulisema osa pääle, mis ka aegamööda oma alumise piiri koguni ära kaotab ja eesõigusteta töölistega ühte sulab. Niisugune ei ole aga mitte ülema, wähema osa edenemise siht, kes kapitalisti teenistuses kõrgema seisukoha omandanud on, kes ise ka kapitalistile seisuse ja kommete poolest ligidamal asub: ühes majanduslikkude wahekordade edenemisega ühendab ennast see inteligentide kihi ülem jagu ikka kindlamine ettewõtjate klassiga.

Juba manufaktur-kapitalismuse ajajärgul tarwitati walmistuses naesterahwaste ja laste tööd, kuid ainult wäiksel määral. Manufakturis on suuremalt jaolt kehalikku jõudu tarwis, mida naesterahwaste ja laste juures tarwilisel määral ei leidu — nimelt täiskaswanud mehe jõudu. Sellepärast sünnitasiwad naesterahwad ja lapsed oma tööjõuu müümisega manufaktur-ajajärgul meestele harwa wõistlust.

Wõrdlemisi rohkem tarwitatakse naeste ja laste tööd koduses kapitalistlikus walmistuses; see järgneb sellest, et kaubanduse-kapitali eksploateerimine wäikse ettewõtte peremeest omakorda

peret halastamata eksploateerima sunnib, kus juures töötajate jõuu ja wõimise pääle ühtegi rõhku ei panda. Manufaktur-kapitalistile on k a s u l i k u m täiskaswanud ja täiejõuliste meestega tööd teha; ehk neile küll rohkem maksta tuleb, on siisgi nende tööjõud manufakturis naeste ja laste omast nii palju suurem, et lisawäärtust nende tööst wõrdlemisi rohkem wõib saada.

Masina töö juures tuleb käsitsi töötamist wähe ette, suuremalt jaolt ei ole täiskaswanud inimese kehalist jõudu tarwisgi. Sellepärast hakatakse ka naesterahwaste ja alaealiste tööd ikka enam tarwitama; sääl aga, kus niihästi täiskaswanud inimese kehalist kui ka psüühikalist jõudu tarwis ei lähe, asub juba laste jõud tööle. Wäga tihti on kapitalistil juba kasulik täiskaswanud meeste asemele odawamaid, ehk küll nõrgemaid töölisi seada.

Tagajärg on see, et wõistlus tööliste wahel uute tööjõudude juurdetekkimisega ikka suuremaks läheb. Tööpalk langeb seda enam, mida rohkem naeste ja laste tööd tarwitusele wõetakse. Ei ole raske selgusele jõuda, kus piir on, milleni palk alla langeb. Wäärtuseseaduse järele peab tööpalk töölise perekonna hariliste tarbeasjade hinnaga kokkukõlas seisma; nüüd ei saa aga enam mees üksi palka, waid kõik perekonnaliikmed, kes oma tööjõudu müüwad. Nagu enne, nii saab ka nüüd perekond keskmiselt kõige tarwilisema äraelamiseks; wahe on ainult see, et kapitalistlikus töõstuses mitte enam üksi perekonnapää tööd ei tee, waid ka tema naene ja lapsed.

Naeste ja laste töö määr kaswab ühes kapitali edenemisega. Wenemaal, kus kapitalismus alles noor on, on wabrikutes naesterahwaid rohkem kui $^1/_4$, alaealisi umbes $^1/_{12}$, lapsi umbes $^1/_{40}$ kõigist töölistest; ketramise- ja kudumise-tööstuses, kus naeste tööjõud laialt tarwitusel on, leidub neid ligi $^2/_5$ üleüldisest tööliste arwust (256 tuhat naesterahwast 324 tuhande meesterahwa ja 16 tuhande 12—15 aastase lapse kohta wiies kiuu-ainete ümbertöötamise harus). Wanal kapitalistlikul Inglismaal on wahekord juba teine; ketramise- ja kudumise-tööstuses on sääl mehi ainult wähe üle weerandi (298.000 in.), naesterahwaid rohkem kui pool (610.000), alaealisi umbes $^1/_{12}$ (89.000) ja peaaegu

niisama palju lapsi kuni 13 aastani (86.500). Prantsusmaal on 1896 aasta aruannete järele naistöölisi umbes 1/3 terwest tööliste arwust, alaealisi ja lapsi umbes 1/6.

Wahe meesterahwaste, naesterahwaste ja laste tööpalga wahel on kaunis suur. Moskwa ringkonna wabrikutes on keskmine mehe tööpalk 19 rubla kuus, naesterahwa oma — umbes 9 rubla, lapsel aga umbes 6 rubla. Wahe tuleb ainult osalt naesterahwaste ja laste wähemast wõimisest töö juures. Kui palka täiesti ühesuuruse töö juures wõrrelda, siis selgub, et mees siisgi rohkem saab, naene wähem ja laps weel wähem. Põhjus on see, et tööturul naesterahwad ja lapsed wähem nõuda oskawad, et neil wähem iseteadwust on ja et nad wähema õhinaga oma kasude eest wõitlewad.

Naesterahwaste ja laste töö sotsialsed tagajärjed on kaunis keerulised, osalt eitawad, osalt jaatawad.

Suurenew wõistlus tööliste wahel paneb igaühte nendest rohkem kui enne ettewõtja mõju alla; töölise asemele saab kergemaks teist wõtta, tema järele hakatakse wähem puudust tundma, kui ennemalt. Tööta tööliste arw kaswab suuremaks.

Naeste, iseäranis laste kohta tähendab wabrikus töötamine enamasti enneaegset organismuse hääbumist; see hääbumine läheb tihti nii kaugele, et ta enesega täielise tööliste wäljasuremise kaasa toob.

Raskejalgsete naeste töö mõjub halwasti nende tulewaste laste pääle: lapsed sünniwad nõrgad, näewad enneaegsed wälja ja surewad suurel arwul. Päälegi on naistöölisel oma lapse eest hoolitsemiseks liig wähe aega.

Mõne aasta pärast, wahest juba 6 kuni 8 aastast pääle, kui sellekohaseid keeluseadusid ei ole, läheb laps juba ise wabrikusse. Niisuguste laste kehalist nõrkust ei tunnista mitte üksi wabrikuinspektorid, waid isegi ettewõtjad. (Inglismaal töötasiwad enne wabrikuseaduste wäljaandmist kaheksa aastased lapsed wabrikutes 14 tundi päewas).

Kestew wabriku töö ei kurna üksi lapse keha, ta surmab ka nendes waimlist jõudu, teeb lapsed nüriks, metsikuks, edenemisele kõlbmataks; mõnikord teeb ta

nad otsekohe lollideks. Niisugustest lastest kaswawad inimesed, kelledel sugugi iseseiswust ega waimlist jõudu ei ole, kes alati käsualused olewused on ja kes millegiks muuks ei kõlba, kui eluta tööriistaks wõõrastes kätes.

Meeste, naeste ja laste ühine öösine töö on töölisteklassile kardetawaks sugulise kõlwatuse hallikaks.

Naeste ja laste wabriku töö häwitab töölise perekonna, meest naesest ja ema lastest lahutades. Sellega ühenduses seisawad niisugused kannatused, milledest endiste aegade inimestel aimugi ei olnud.

Kuid ühes sellega astub naesterahwas endisest orja seisukorrast perekonnas wälja. Iseseiswaks tööliseks saades, majanduslikku priiust omandades, omandab ta ka järk-järgult mehega ühesugused õigused. Laste seisukord perekonnas saab ka enam õiguslikuks.

Naeste ja laste töö päätähtsus seisab selles ühiskonna walmistuse jõudude kaswamises, mis ennast ainult naeste ja laste täielikumas üleüldisest koostöötamise süsteemist osawõtmises awaldada wõib. See ongi üks neist j a a t a w a t e s t tagajärgedest; e i t a w a d on ainult praeguse kapitalistliku korra juures wõimalikud, kõikide ühiskondlikkude tingimiste juures ei ole nad sugugi paratamata tarwilikud, näituseks, wõiwad nad tarwiliste wabrikuseaduste juures koguni wäikeseks jääda; seda wähem wõib nendest juttu olla, kui ühiskonna kord põhjalikult muutub.

Igatahes ei ole naeste ja laste töö weel kaugeltgi pääpõhjus, mis tööta töölise arwu suurendaks. Palju tähtsam põhjus on see rutuline töö sigiwuse kaswamine, mis masinate abil wõimalik on, ja paljuid töölisi kapitalistliku walmistuse tarwis üleliigseks teeb, neid töö juurest eemale tõrjub. Sel teel tekkib nii palju tööta töölisi, nagu endistel ühiskondliku edenemise ajajärkudel kunagi ei ole olnud.

Terwes kapitalistlikkude wahekordade süsteemis ei ole aga ka see osa töölisteklassist ilma tähtsuseta. Ta on tööjõuu tagawaraks. Kui hääd turutingimised ettewõtjaid walmistust laiendama sunniwad, siis tuleb see tööstuse tagawarawägi tarwitusele, nii et tööjõuust kunagi puudust ei tule.

Laienenud tööpõld annab jälle ühe osa tagawarawäele tööd ja see jääb sel kombel wäiksemaks. Kuid tehnika edu ehk turu tingimised jätawad uuesti osa endiseid töölisi üleliigseks. (Iseäranis mõjuwad sellest küljest tööstuse kriisised, milledest pärastpoole pikemalt juttu teeme). Uute masinate ilmumine toob kiire tagawarawäe kaswamise kaasa, kuna ta pärast teda jälle aegamööda kahandada aitab. Masin alandab kaupade hinda, nii et need rohkem ostjaid leiawad; suuremale nõudmisele järgneb aga suurem walmistamine; selle tõttu saawad siis masina poolt wäljatõrjutud töölised walmistuses jälle koha. Kuid tagawarawägi ei pööra mitte iga kord terwelt oma endise tegewuse juurde tagasi: tihtigi tuleb ette, et tööliste arwu mitte ajutiseks ei wähendata, waid alatiseks. Inglismaal, näit., wähenes 1830 aastast 1845 aastani tööliste arw puuwilla-tööstuses 4% wõrra, selle pääle waatamata, et tööstus ise 142% kaswas.

Masinatega walmistuse edenemisega ühes kaswab üleüldiselt ka tagawarawägi. Oma wõistlusega mõjub ta wäga halwasti tööpalga pääle. Teede edenemine püüab terwe ilma tagawarawäge iga üksiku ettewõtja teenistuseks walmis hoida, nii et ühe koha tööpuudus teise koha tööturu pääle mõjub.

Pääle päris tööliste tõrjub tehnika edu tööstusest ka iseseiswad wäiksed ettewõtjad wälja, kes käsitööst elasiwad ja masinatega enam wõistelda ei suuda. Tehnikaliselt ajast maha jäänud maades, kus järsku masinad sisse wiiakse, ehk mis korraga rohkem edenenud maade masinatega walmistusele turuks saawad, tekkib selle läbi lühikese aja jooksul suurtööstuse tarwis määratu tagawarawägi, millest suurem osa enne wälja sureb, kui kapital teda tarwitusele jõuab wõtta. Niisugune mõju oli näituseks Ost-Indias kolmekümnendate aastate sees Inglismaa puuwilla masinal. Kui wõimalus on, läheb tööta töölistehulk rohkem edenenud kapitalistlikkudesse maadesse tööd otsima. Nii purjetab iga aasta hulk hiinlasi, kes Europa ja algawa Hiina kapitali poolt wiletsusesse on tõugatud, Amerika õhtupoolsele kaldale. Nende wõistlus mõjub rõhuwalt kohalise töö-

turu pääle, seda enam, et nad ime wäikeste tarwiduste pärast oma tööjõudu uskumata odawa hinna eest müüwad. See kõik ei puutu mitte ainult majanduslikult mahajäänud maadesse, nagu Hiinamaa on, mis Europa kapitali tegewuse piirkonda sattus; see puutub niisama palju ka majanduslikult mahajäänud üksikute kapitalistlikkude ühiskondade osadesse. Seda mööda, kuidas tööstuse edu niisugustes mahajäänud maades mõju awaldama hakkab — talupoegi ilma maata jätab, käsitöölisi wiletsusesse tõukab — hakkab säält tööjõudu tööstuse keskpunktidesse kokku woolama. Nii oli see ka Wenemaal. Wabrikutes sünnib tihti kokkupõrkamisi wanade tööliste ja uute külast tulnute wahel, kes oma ilmumisega palgad alla suruwad.

Järgmised arwud wõiwad praeguste tööta tööliste kohta wähe selgitust tuua. 1856 aastal oli Inglismaal ametlikkude teadete järele 880.000 inimest, kes waeste maksust seltskondlikku abi saiwad. 1863 kuni 64 aastani kaswas see arw puuwillatööstuse kriisise tagajärjel 1.080.000 pääle. Ja see ei ole weel tööpuuduse täielik arw: mitte iga puudust kannataja ei julge seltskondlikku armuandi tarwitada; paljusid keelab seda enda wäärtuse tundmine tegemast; iseäranis weel siis, kui inimene ainult osalt tagawarawäkke on langenud, s. o. kui ta mitte täitsa ilma tööta ei ole, waid kui tal seda liig wähe on. Praegune tööpuudust kannatajate arw Inglismaal on Keir-Hardie ja W. Torni järele suwel 1 milljon, talwel 1.750.000, need maha arwatud, kes täiesti seltskonna kulul elawad. Saksamaal loeti 1895 aasta lõpul, s. o. iseäranis kiire tööstuse edenemise ajajärgul, tööta töölisi 771.000.

Ajast mahajäänud maades, kus suurkapitalistlik tööstus ruttu sisse seatakse, nagu näituseks Wenemaal, ei wõi tööta tööliste arw wõrdlemisi sugugi wäiksem olla, kui edenenud maades. Kuid niisugustes on palju raskem aruandeid saada, sest et neis kaetud tööpuudus walitseb. Talupoeg, kes sunnitud on kõrwalisi töösid maha jätma, ja kellel sellepärast ainult suwekuudel oma põllu juures wiljakandwat tööd on, käsitööline, kes wähenewa nõudmise pärast oma walmistust wähendama

peab, — need on ju ka teatud mõõduni walmistuses üleliigsed, ehk nad küll wälispidi iseseiswateks wäikesteks ettewõtjateks jääwad.

Tööta jäänud töölisteklassi osa on kõige tüüpikalisem relatiwilise ületihenemise worm.

Kapitalistliku tagawarawäe ülespidamise-abinõuud on mitmesugused ja kõikuwad: endised tööaegsed korjandused, seltskondlik häätegewus, wargus, prostitutsion jne. Kõige selle juures ei wõi kõigi tarwiduste täitmisest muidugi juttugi olla: nälg, külm, puudus kuni surmani.

Tööta tööliste pärast on tööturu wõistluse-tingimised kapitalisti ja töölise jaoks wäga mitmesugused. Tööliste seas tõuseb muidugi püüdmine nende tingimiste kõikuwust tasakaalu seada.

Ainukene abinõu määratu wõistluse läbi tekkinud kahju wähendada on wõistlust ennast wähendada. Selle tee on töölisteklass ka walinudgi, ja see on: tööliste organisatsionide asutamine.

Niisugust nähtust ei tundnud manufaktur-kapitalismus oma töölisteklassi jagundamisega, mis tööjaotusest wälja kaswis. Jagundamist ära kaotades, mitmesuguste tööliste tööd ühesarnaseks tehes, tööpalka ühekõrgusele tõstes loob masinatega walmistus ühenduse jaoks pinna. Hulka inimesi ühte töötuppa töötama pannes, ühe töö juurde seades, mida kindlate seaduste järele tuleb teha, õpetab tööstuse-kapitalismus töölisi ühinema, kaswatab neis korrapidamist — tarwilist eeltingimist igasuguse organisatsioni kestwuse ja edenemise jaoks.

Niisugused on majanduslikud tingimised, millede tagajärjel praeguste Lääne-Europa tööliste mitmesugused organisatsionid elule tõusiwad (ametiühisused ehk trade-unionid, politika seltsid, walmistuslikud ja kaubatarwitajate ühendused jne.)

Kõige enne hakkasiwad ametiühisused Inglismaal asuma — maal, kus ka masinatega walmistus kõige enne nähtawale tuli. Brentano järele ilmus esimene praegust seltsi trade-union 1794 aastal, järjelikult nimelt suure tehnikalise pöörde ajajärgul, mis manufakturi juurest

masina juurde wiis. Teistes maades algas ühisuste laialilagunemine üleüldse seda mööda, kuidas tööstuse-kapitalismus edenes. Igal pool läks nende edenemine kaswawa kiirusega.

Küsimust niisuguste organisatsionide wormide ja edenemise-kiiruse kohta arutades, ei tohi muidugi mitte ainult majanduslikka wahekordasid silmas pidada — tööliste walmistuse-wahekordasid ja nende osasaamist jaotuses, waid niisama tuleb ka kõrwalisi tingimisi tähele panna: rahwa hariduslikku seisukorda, politikalisi tingimisi, — iseäranis ühisuste kohta käiwaid seadusid jne. Kui suur tähtsus selles mõttes rahwa haridusel on (tingimine, mida elus wõimata on realiliselt walmistuse-jõudude edenemisest lahutada), wõib sellest järeldada, et enam haritud riikides — Inglismaal, Ühendatud riikides, Saksamaal — ka rohkem tööliste ühisusi olemas on. Ühisustewabaduse tähtsusest (mis ise muidugi proletariadi ja teiste ühiskonna klasside jõudude wahekorrast ära ripub) wõib järgmine näitus umbkaudse aime anda. 1868 aastal andis Prantsuse seadus tööliste ühisusteks luba, kuid pani need teatud kitsenduste alla: 16 aasta pärast, s. o. 1884 aastal oli Prantsusmaal juba 283 ühisust. 1884 aasta seadus kaotas wiimased kitsendused ära — ja 7 aasta pärast, 1891 aastaks, oli ühisuste arw juba ligi neli korda suurenenud — 1127-ni jõudnud.

Esimene kõige lihtsam, kestwusetam ja sel ajal weel kõige wähem täiendatud tööliste organisatsion on streik — ajutine juhtumise teel ühinemine tööliste keskel mingisuguse praktikalise otstarbega, mis ennast harilikult ühise töö mahapaneku läbi awaldas. Otsekohene streikide tähtsus seisab selles, et nad häädel tingimistel tööliste mateerialist seisukorda parandada wõiwad. Pääle selle andsiwad streigid tihti põhjust kindlamaid organisatsionisid, näituseks trade-unionisid (ametiühisusi) asutada.

Ametiühisused on juba tööliste organisatsioni laialdasem worm. Üleüldistes joontes on nad peaaegu kõik ühesugused, ühesuguste sihtide ja otstarbetega. Kõigis nendes on enam-wähem tsentralistlik organisatsion, mis asjaajajate walitawuse pääl põhjeneb, kõikidel on sihiks tööliste mateerialist elujärge tõsta, iseäranis haiguse, õnnetuse jne. puhul, tööandjatega palga pärast läbirääkimisi pidada, pääasjalikult aga nendega wõidelda, streikisid korraldada jne.; tihti on neil sihiks ka liikmete waimlise seisukorra tõstmine raamatukogude ja ettelugemiste läbi, seltsimehelik kohtupidamine jne.

Ametiühisused ühendawad alguses kõige sagedamine ainult ühe ettewõtte töölisi, edasi — ühte laadi ettewõtete, ja wiimaks kõiki üksteisele ligidal seiswate tööharude töölisi; selle juures wõtawad nad piiriks linna, maakoha ehk ka terwe riigi. Kuid üksikutel, peaaegu weel haruldastel juhtumistel, lähewad nad ka igasugusest piirist üle — saawad rahwuswahelisteks ehk sulawad määratumateks mitmesuguste tööharude tööliste föderatsionideks kokku.

Ametiühisustel läheb osalt korda wõistlust tööturul wähendada. Sellest järgneb, et ühisuste edenemise ja palgakõrguse wahel kindel side on: maad, kus ametiühisuste tegewus laialdane on, nimelt Amerikas, kus kolmas osa kõigist töölistest trade-unionides on, ja Inglismaal, kus neid neljas osa on, on ka tööpalk kõrge; ühisuste liikmete palk on kõrgem kui teistel töölistel. Inglismaal langes Dschiffeni järele lisawäärtuse norm 1843 aastast kuni 1883 poolteist korda: nimelt oli 1843 aastal käsitööliste ja tööliste sissetulek 171 milljoni, teiste klasside oma 342 milljoni naela sterlingit, lisawäärtuse norm umbes 200%; 1883 aastal oliwad nende numbrite asemel — 550 milljoni ja 720 milljoni, — lisawäärtuse norm umbes 130%. (Uuema ja arwatawasti kõige tõenäolisema arwustiku järele, mis Hobson ette toob, on tööliste sissetulek ainult 500 milljoni, teiste klasside sissetulek 800 milljoni, lisawäärtuse norm aga 160%).

Täiesti ei wõi tööliste elutingimisi ka ametiühisusedgi muuta, wähemalt nii kaua, kui nad endid weel suurema osa töölisteklassi pääle laiali ei laota. Töölised, kes wäljaspool ühisusi seisawad, sünnitawad ühisuse liikmetele suurt wõistlust. Päälegi ei ole need töötingimiste parandused, mis ametiühisuste majandusliku wõitluse teel kätte on saadud, kuigi kindlad: kapitalistid ootawad paraja aja ära, kus töötahtjaid turul palju on, tööd aga wähe, ja alandawad siis uuesti tööpalka, pikendawad tööpäewa jne.; töölised peawad kas alla andma, ehk uuesti kõige raskemate tingimiste juures wõitlust algama.

See kõik teeb töölistele selgeks, et s e a d u s l i k

kinnitus majanduslikkude wõitude juures tingimata tarwiline on, et töötingimiste parandused seadusliku d peawad olema. Tarwis on, et riigiwõim tööliste tulusid kaitseks, nende elu ja terwist hoiaks, et tarwilised seadused teda seda tegema sunniks. Et riik üleüldse klassiwalitsuse organisatsion on, praegune riik aga — burshuasia wõimu organisatsion, siis wõib teda ainult sunduse teel seadusid wälja andma ja pidama panna, mis tööliste kasusid kaitseksiwad. Selle otstarbega peab proletariat politikalist wõitlust wabrikuseaduste eest, tööpäewa lühendamise ja õnnetute juhtumiste puhul tasumaksmise, haiguse ja wanaduse korral kinnitamise eest jne. Seda wõitlust peetakse streikide ja meeleawalduste abil, peetakse niihästi organiseerimata tööliste, kui ka ametiühisuste ja politikaliste tööliste organisatsionide poolt. Need wõidud on palju kestwamad ja kindlamad, kui teised, mis ainult majandusliku wõitluse läbi kätte on saadud, ja pääle selle laotawad nad endid töölistehulkade üle palju laiemale, sest et seadusid harilikult mitte üheainukese ettewõtte jaoks wälja ei anta, waid terwe tööharu kohta, ehk koguni kõigi tööharude jaoks ühe korraga.

Niisugune politikaline wõitlus ei puuduta aga siisgi weel majandusliku süsteemi põhjusjoonesid ja sellepärast wõib ta ainult teatud piirini töölisteklassi elutingimisi parandada ja pehmendada, mitte aga neid põhjalikult ümber muuta. Kunagi ei jõua tööline nii kaugele, et ta mureta tulewikku wõiks waadata; kõige paremate wabriku-seaduste juures wõib ta igal ajal ilma tööta, ilma ülespidamiseta jääda, sest et endine korratus tööstuses, endine stihialine turuwõim alles jääwad. Seatakse uus masin sisse, ehk on turul nõudmine ühe wõi teise kauba kohta wähenenud, kohe on kapitalist sunnitud kümneid, sadasid, tuhandeid töölisi uulitsale heitma; ja need wäljaheidetud ei wõi sugugi kindlad olla, et nad jälle tööd leiawad. Kui töölisteklass sellest igawesest puudusest täiesti aru saab; kui ta aru saab, et see puudus kapitalistliku korraga ühendatud on, siis ilmub tema ette küsimus ühiskondliku korra põhjalise ümbermuutmise kohta, mis korratuse

tööstuses ära kaotaks. Siis hakkab töölisteklass ennast wõitluse jaoks organiseerima, et eraomandust maa ja kõigi töö-abinõude kohta ära kaotada, neid ühiskonna omanduseks teha, kes plaanikindla walmistuse korralduse sisse seaks. Seda wõitlust sotsialismuse eest peetakse muidugi ka politikalise wõitluse näol, ja just politikaline wõitlus loobgi terwe maa jaoks üleüldise politikalise tööliste organisatsioni ja niisuguste organisatsionide rahwuswahelise ühisuse — sotsialdemokratlised parteid ja rahwuswahelised kongressid ühes nende täidesaatwate asutustega.

Selles wõitluses sotsialse süsteemi põhjalise ümbermuutmise pärast saab majanduslik wõitlus ja wõitlus wabriku-seaduste eest uue tähenduse — nad on abinõu töölisteklassi energia ja praktikalise wõimise kaswatamiseks, mida see oma lõpusihi kättesaamiseks tarwitab.

Wabaduseta maades, kus walitsewad kodanlikud klassid, õige mahajäänud maades isegi feudal klassid oma kasu pärast igasuguse politikalise elu ja igasuguse iseteadwuse edenemise töölisteklassi juures maha suruwad, sääl tekitab niihästi majanduslik wõitlus, kui ka wõitlus wabriku-seaduste ja sotsialismuse eest, wõitluse kodanliku wabaduse ja demokratliku riigikorra pärast, mida töölisteklass kui abinõuu ja tingimist oma lõpusihi kättesaamise juures tarwitab. Selles wõitluses wõib töölisteklass endale arusaajates talupoegades, käsitöölistes, halwasti tasutud waimlise töö tegijates — üleüldse kodanliku ühiskonna alamates klassides tuge leida.

Majanduslik wõitlus ja wõitlus wabriku-seaduste eest laguneb iseäranis kiiresti niisugustes maades laiali, kus turg laiem, tähendab siis ka nõudmine tööjõuu kohta suurem on: niisugused oliwad kuni 1900 aastani Amerika ja Inglismaa. Sotsialdemokratlik liikumine ei awalda aga mitte nendes maades kõige rohkem mõju, ja üleüldse mitte sääl, kus tööstuse edenemine kõige kaugemale on jõudnud, waid ennem sääl, kus see praegusel ajal kõige kiiremine edeneb, näituseks Saksamaal. Pääle selle hakkawad selle liikumise tõttu ka majanduslik wõitlus ja wabriku-seadused nii kiiresti

edenema, et ka sellest küljest niisugused maad warsti wanadest kapitalismuse maadest mööda jõuawad.

Tööliste organisatsionide iseäralik worm on kaubatarwitajate- ja laenu- ja hoiu-ühisused, mis siisgi niisama hästi ka talupoegade ja linna wäikekodanluse keskel maad on wõtnud. Niisuguste organisatsionide otstarb on tööliste elutingimiste parandamine odawama tarbeasjade müümise (kaubatarwitajate-ühisus), wäikeste omawaheliste laenude (laenu- ja hoiu-ühisus) läbi jne. Tööliste materialiste elutingimiste üleüldist parandust niisugused organisatsionid iseenesest, a m e t i - j a p o l i t i k a - ü h i s u s t e s t e r a l d i tuua ei saa, sest kuigi nad endid terwe töölisteklassi pääle laiali laotaks, siis oleks wäärtuse-seaduse järele tööjõuu ostjatel kohe wõimalik tööpalka sedawõrt wähendada, kui palju iga tööline organisatsionist osawõtmise teel kokku hoiaks; ja ainult ameti-, politika- ja teiste nendesarnaste ühisuste tegewus wõib kättewõidetud kõrgema elujärje kindlaks ja kestwaks teha. Üleüldises majandusliku edu käigus on kaubatarwitajate- ja laenu- ja hoiu-ühisustel see tähtsus, et nad oma wõistlusega wäikekaupmeeste ja liiakasuwõtjate häwinemisele kaasa aitawad. Et nad kapitali kasusid ei kaitse, siis seisawad nad wäga harwa ettewõtjate kaitse all.

Nendest wähe kõrgemal seisawad tööliste töö-ühisused. Need on tööliste grupped, kelledel omad tööabinõuud, ja kes ise ettewõtte peremehed on. Sääl juures on nad siis ettewõtjad ja töölised ühe korraga. Niisugused organisatsionid wõiwad kaunis tuntawalt oma liikmete materialist seisukorda tõsta, kuna nad kasu mitte kapitalisti kätte ei lase minna.

Kuid ainult wähestel juhtumistel wõiwad töö-ühisused ilma kõrwalise abita asuda (näituseks abi riigi poolt): praeguse tehnika juures on ettewõtte asutamiseks harilikult suurt kapitali waja. Edasi toob töö-ühisuse juhatamine palju raskusid kaasa; tööliste harjumatus ühise organiseeriwa tegewuse jaoks walmistuses, wäikene kapital, kapitalistide waen, kelledel mõnikord wõistluse abil korda läheb tööliste ettewõtet pankrotti ajada, — kõik see teeb asja edenemisele palju takistusi.

Kapitalistlikkude wahekordade keskel asudes, parandawad töö-ühisused hääde tingimiste juures oma liikmete, s. o. ainult tähtsuseta osa tööliste seisukorda. Nende wäheste kasud hakkawad siis teiste omadest tuntawalt lahku minema. Ja tõesti oleks uue liikme juurdewõtmine ühesuguste tingimiste juures wanadega ettewõtte jaoks otsekohe kahjulik, kui sellel juba kaunis suur kapital on. Kui ühisusel näituseks juba 1000 rubla inimese kohta kapitali on kogunenud, siis tähendaks uue liikme juurdewõtmine, kellel kopikatgi ei ole, lihtsalt kasu jagamist teistega.

Üleüldse ei ole midagi kergemat, kui töölisi-ettewõtjaid iseäraliseks aristokratiaks teiste tööliste seas muuta. Tihti tuleb ette, et töö-ühisused endile kõrwalisi töölisi palkawad ja neile ainult harilise palga maksawad. Omas edenemises püüawad töö-ühisused aktsiaseltsideks üle minna. Nad suurendawad õieti

wäikekodanlust. Tihti ei asune nad päris töölistest, waid wäikekodanlikkudest elementidest; niisugused on, näit., talupoegade artellid Wenemaal. Senini on töö-ühisustel harwa hääd edu olnud.

Palju kestwamad ja elujõulisemad on tarwitajate-tööühisused. Kapitali kogudes asutawad tarwitajate-ühisused ise endi töökojad ja wabrikud tarwilisemate kaupade walmistamiseks oma liikmete tarwis. Selle juures on walmistatawate kaupade äraostmine peaaegu kindel, ja töö wõib wäga jõudsasti edeneda, töölised saawad aga wõrdlemisi kõrge palga, pääle kasu, mis neile ühisuses liikmeks olemine toob.

Tööliste politikaline wõitlus majanduslikkude tingimiste parandamise eest praeguse korra juures tekitab wabriku-seadused.

Wabriku-seadused seisawad selles, et riik ennast üksikute kapitalistide organiseeriwasse tegewusesse segab ja lepinguwabadust kapitali ja töö wahel kitsendama hakkab. Riigi jaoks kaswab tarwidus niisuguse kitsenduse kohta üksikute ettewõtjate ja terwe kapitalistliku ühiskonna kasude kokkupõrkamisest wälja. Missugused need wabriku-seadused kunagi ka ei oleks — tööpäewa äramääramine, ettewõtjate wastutus õnnetuste puhul, terwisehoiulised tingimised jne. — õieti puutub asi ainult „tööpalga“ muutmisesse selle sõna kõige laiemas mõttes, tööliste osa muutmisesse ühiskondlikus jaotuses.

Et selgusele jõuda, mil wiisil masinatega walmistus, kõiki wahekordasid reformeerides, tarwiduse wabriku-seaduste kohta tekitab, jääme üksiku näituse — Inglismaa — juurde peatama. Inglismaal, kus masinate-kapitalismus kõige enne edenema hakkas, anti ka kõige enne wabriku-seadused wälja.

Kui kapitali tööpäewa pikendamise ja palgawähendamise tung töölisteklassi hakkas wäljasuremisega ähwardama, siis selgus, et töötingimiste parandamine mitte üksi töölistele kasulik ei olnud, kes ägedasti wabriku-seaduste eest wälja astusiwad, waid niisama ka paljudele teistele seltskonna kihtidele. Esiteks oli maaomanikkude-klassil küllalt põhjust tööliste püüdmistest kaasatundwalt osa wõtta: iga tööliste elujärje parandus suurendab nende nõudmist tarbeasjade kohta, milledest enam jagu põllul walmistatakse; suurem põllutöö

produktide nõudmine toob aga rendi kõrgenduse kaasa; pääle selle sundis waen maaomanikkude ja tööstusekapitalistide wahel, mis rendi ja kasu pärast tekkis, esimesi ka wabriku-seaduste juures kapitalistide wastu wälja astuma. Wäikekodanlus wõis tööliste püüetest kahel põhjusel tõsiselt osa wõtta; osalt sellesama waenu tõttu suurkapitali wastu, mis wäikekodanlusele igal pool wõistlejaks hakkas; osalt otsekohesest kaastundmusest tööliste wastu, kelledest paljud weel hilja aja eest tema enese ridades oliwad olnud, ja kellede seisukorda paljud wäikekodanlastest halbade tingimiste juures sattuda wõisiwad. Suurema haridusega kapitalistid, kes ettewõtte otsekohestest kasudest ja käesolewa minuti tuludest kaugemale ulatasiwad waatama, saiwad aru, et tööliste elujärje tõstmine isegi kapitalistile endale kasu toob, sest et töö omadus ja intensiwsus selle läbi kaswama peawad. Haritud Inglise bürokratia keskel leidsiwad need arwamised weel laiemalt maad.

Kõikide niisuguste tingimiste tagajärjeks oli, et töölisteklass omas wõitluses wabriku-seaduste eest wägewaid kaaslasi leidis; ilmusgi seaduslik tööpäewa äramääramine, esiotsa ainult naesterahwaste, alaealiste ja laste, kui nende ühiskonnaliikmete jaoks, kellede üleliigne wäljakurnamine tulewaste põlwede terwise ja jõuu pääle häwitawalt oleks mõjunud. Kuid selle juures sai ka meesterahwaste tööpäew isseenesest piiratud, sest et igas ettewõttes suur osa naesterahwaid ja lapsi töötasiwad, ilma kelledeta walmistust edasi jatkata tülikas ja kahjulik oli.

Enne wabriku-seaduste wäljaandmist oli 14—15 tunniline tööpäew üsna harilik nähtus. Kui 8 tundi magamiseks rehkendada, siis jääb inimesel 14 tunnilise tööpäewa juures ainult kaks tundi kõrgemate tarwiduste täitmiseks üle. Kuid kohati leidus tööpäewi ka 18 tunnilisi.

1833 aasta seaduse järele sai tööpäew tähtsamates tööharudes 12 tunni pikkuseks määratud. Pärast seda langes tööpäewa pikkus terwe rea sellekohaste reformide tagajärjel 1847 aastal 10 tunni pääle. Selsamal ajal hakkas riik ka wabrikuinspektorisid ametisse

seadma, kes wabrikuseaduste tarwituselewõtmise ja pidamise eest hoolt pidiwad kandma. Iseseiswuse tõttu, mis Inglismaal wabrikuinspektoritele nende tegewuses jäeti, hakati wabriku-seadustest ka tegelikult kaunis hoolega kinni pidama. (Inglise wabrikuinspektorite aruanded tutwustasiwad kõige enne Europat töölisteklassi tõsise seisukorraga ja andsiwad kapitalistliku korra seaduste uurimise jaoks hääd materjali).

Politikalise korra poolest teistest maha jäänud maades, nagu Wenemaa, ei ole wabrikuinspektoritel tarwilist iseseiswust ega haridust, et südilt seadusetäitmise eest wälja astuda, mis tööliste kasusid kaitseb. Sellepärast jääbgi ka suurem osa nendest seadustest ainult paberile.

Pärast esimesi sammusid on wabriku-seaduste piirkonnas juba kergem edasi jõuda. Kui päälegi seaduslikud määrused ainult mõnedes tööharudes sisse seatakse, siis hakkawad sääl kapitalistid ise juba nende laialilagunemise eest hoolt kandma, et teistel kapitalistidel mitte wõimalik ei oleks ilma ühegi kitsenduseta raha kokku kraapida. Niisama ka, kui üks osa kapitalistisid kohalikkude tingimiste pärast lühema tööpäewaga leppima peawad, kui teised, siis hakkawad need tihti terwe maa wabrikute kohta tööpäewa äramääramist nõudma, muidugi ainult niisugustes piirides, et wõistlejad tingimiste hääduse poolest neist enam ees ei oleks, et nad ise aga sääl juures kahju ei saaks. Nii pidiwad aastal 1896 Lodsi puuwilla-wabrikandid, kes juba sunnitud oliwad tööpäewa lühendama, suurte streikide ajal Peterburis ja teistes Wenemaa linnades, kus tööpäewa lühendamine pää nõudmiseks oli, selle seaduse teel läbiwiimiseks kaasa töötama, et mitte wõistlejatel Moskwa puuwillatööstuse piirkonnast, kus tööpäew wäga pikk oli, wõimalik ei oleks olnud neid üle lüüa.

Tööpäewa äramääramise tähtsus walmistuses on järgmine: töölistele paremat elu luues tekitab ta tingimisi töö omaduse parandamiseks ja intensiwsuse tõstmiseks; ühtlasi saab wõimalikuks masinate kiirust suurendada, neid suurem arw ühe töölise hoole alla anda jne. Selle tagajärjel selgub juba warsti pärast

lühema tööpäewa sisseseadmist, et igapäewast kasulist tööjõudu rohkem ära on tarwitatud, kui enne: et 12 tunnilise tööpäewa juures töö summa märksalt suurem on, kui 15 tunnilise juures, 10 tunnilise juures suurem kui 12 tunnilise juures.

Töö intensiwsuse tõusmine lepitab kapitalistid warsti tööpäewa-seadusega ära, sest et kasu harilikult selle läbi kunagi ei wähene, waid tihti weel tõusebgi. Siisgi on piir olemas, mille taga tööpäewa lühendamine juba lisawäärtust wähendama hakkab, sest et töö intensiwsus ainult teatud piirini wõib minna. Raske on ütelda, kas 8 tunniline tööpäew eespool wõi tagapool seda piiri seisab, igatahes on ta praeguste tingimiste juures sellele kaunis ligidal. (Liikumine 8 tunnilise tööpäewa eest algas juba wiiekümnendatest aastatest pääle ja sai 1889 saadik iseäranis elawaks).

Esiotsa wähendab lühema tööpäewa sisseseadmine tööpuudust; kuid töö intensiwsuse rutulise kaswamise tagajärjel on see wähenemine ainult ajutine: warsti saab wõimalikuks endise ehk weel wähema arwu töölistega läbi ajada.

Inglismaa eeskujul hakkasiwad ka teised maad wabriku-seadusid wälja andma. Selle juures paistis ajalooliku ümbruse, ilma-kapitalismuse mõju teiste maade pääle sellest wälja, et neis wabriku-seadused kergemine kätte saadi, nende juures wähem wõitlust oli (nagu ka tööstuse-kapitalismuse edenemine nendes maades kiirem on).

Igal maal hakkasiwad wabriku-seadused samm-sammult laiemale lagunema. Kõige enne piirasiwad nad harilikult ainult naeste ja laste tööpäewa. Laste töö teatud wanaduseni on mõnes kohas ülepää keelatud (Wenemaal kuni 12 aastani). Siis määras seadus täiskaswanud meeste tööpäewa ära. (Wenemaal oli selles sihis 1897 aasta 2. juuli seadus esimene, olgugi kaunis tähtsuseta ja wähetõotaw samm, mis ülemalnimetatud streikide tagajärg oli).

Mõnes kohas on naeste ja laste öösine töö ära keelatud (Helwetsias isegi meesterahwastel, need ettewõtted muidugi wäljaarwatud, milledes tehnika ise

juba alalist tööd nõuab). Selle seaduse tähtsus on selge: öösise töö kahjulikust mõjust terwise pääle juba rääkimata, on ta ühtlasi töölisteklassi juures haiglase suguelu kurjemaks hallikaks.

Pääle selle annab seadus mõnedes maades töökodades walitsewa puhtuse, õhupuhastuse ja ettewaatuseabinõude tarwis kardetawate masinatega ümberkäimise juures jne. eeskirju.

Töö halbade terwisehoiuliste tingimiste ohwriks langewad iga aasta tuhanded inimesed; neid ohwrisid ei saa aga mitte otsekohe lugeda — nende arw tuleb ainult kaudsel teel ühes ehk teises tööharus surnud tööliste kokkulugemisel wälja. Töö juures haawata wõi surma saanud inimeste jaoks on statistika olemas, Lääne-Europa riikides isegi kaunis täielik. Sellest statistikast on näha, et Saksamaal, näit., 1894 aasta sees üksi juba üleüldine õnnetuste arw 216.000 oli, surnute arw 6000 ulatas ja tööle kõlbmataks saanud tööliste arw umbes 3000. Kui suur tähtsus tegelikus elus seadusel õnnetute juhtumiste ärahoidmise kohta on, järgneb näituseks sellest, et Inglismaal 1874 aastal raudteedel 320 töölise päält üks surma sai ja 89 pealt üks haawata; 1894 aastal aga, kui juba mõnesugused seadused ettewaatuse kohta maksma oliwad pandud, oli surnute arw $2^1/_2$ korda wähem: üks 796 kohta, haawatuid peaaegu kaks korda wähem, üks 140 kohta.

Mõnedes maades teeb wabriku-seadus ettewõtjad õnnetute juhtumiste juures wastutawaks.

Teistes jällegi organiseerib ta tööliste kinnitamist haiguse, tööwõimetuks jäämise, wanaduse puhul — ja sunnib isegi mõnikord ettewõtjaid kinnitamise kassade hääks maksusid maksma.

Mõnes kohas teeb wabriku-seadus peremeestele kohuseks alaealiste jaoks koolisid asutada jne.

Põllupidamise üleüldine majanduslik mahajäämine tuleb muu seas ka selles ilmsiks, et seaduseandlik töökaitse põllutööliste kohta hiljem maksma pandakse, et teda elus palju wähemal mõõdul tarwitusele wõetakse, kui tööstuses, — mis muidugi põllutöö proletariadi majandusliku ja politikalise wõitluse aeglase edenemise

tagajärg on. Ühiskonna walmistuslikkude jõudude edenemiseks on töö tingimiste äramääramisel hiigla tähtsus: esiteks kiirustab ta juba sellega tehnika edu, et ta tööjõuu wäärtust tõstab, mille tõttu ettewõtjatel kasulikum on inimese töö asemele masinat seada, teiseks kiirustab ta kapitali kontsentreerimist, wäikeste ettewõtjate häwinemist kergitades, kelledel tööjõuu ja mitmesuguste paranduste pääle wäljaantawate summade suurenemine palju raskem ära on kannatada, kui suurtel ettewõttetel; kolmandaks teeb riik oma wahelesegamisega igal üksikul kapitalistil wõimataks ainukeseks ja täieõiguslikuks töö organisatoriks saada; neljandaks loob ta, töölisteklassi seisukorda parandades, paremaid tingimisi proletarliku iseteadwuse ja proletarliku wõitluse tarwis, mis seltskonna põhjaliku ümbermuutmise poole on sihitud.

5. Tähtsamad muutused masinate ajajärgu ühiskondlikus psühologias.

Oma iseloomu poolest on need muutused, mis masinate ajajärgul ühiskondlikus psühologias ette tuliwad, osalt eelmise ajajärgu muutuste otsekohene järg, osalt aga lähewad nad eelmise ajajärgu iseloomulikkudest joontest põhjusmõttelikult lahku.

Isiku wabanemine igasuguste feudal-ilmalt päranddatud wormilikkude kitsenduste ja autoriteetide mõju alt läheb oma soodu edasi ja wiidakse masinatega walmistamise ajajärgul peaaegu täiesti lõpule. Niipalju, kui see burshuaslikkudesse ühiskonnakihtidesse puutub, on see iseenesest mõistetaw ja ei tarwita pikemat seletamist. Tööliste kohta tuleb seda tähendada, et nendes juba üksi üleminek iseteadwa täidesaatliku töö juurde, mis oma sisu poolest korraldawale tegewusele õige lähedal seisab, nende waatepiiri palju awaramaks tegi ja püüdeid laiendas. Manufakturide ajajärgu mehanikalise täidesaatliku tööga wõrreldes on see suur samm edasi. Tõsi on küll, et töölisel wormiliku edenemisewabaduse kõrwal harilikult mateerialine edenemise-

wõimalus üsna wäike on. Kuid ka see wiimane laieneb wähehawal (tööliste ametiühisused, töökaitse seadused, tööpalga kõrgenemine).

Kõige selle juures ei ole siht, milles kahe ühiskonna põhjuskihi — kapitalistide ja proletarlaste — psühologia muutub, mitte ühesugune. Esimesed annawad järk-järgult ikka rohkem ja rohkem korraldawa tegewuse palgatud spetsialistide kätte, jääwad ise walmistuse piirkonnast kõrwale, mille tagajärjel nende edenemine ikka enam tarwitawas, parasitilises sihis edasi läheb; teised edenewad oma walmistusliku tegewuse keerulsuse kaswamisele wastawalt pääasjalikult walmistuslikus, sigiwas sihis. Need kaks edenemisetüüpust kujunewad aja jooksul ikka kindlamine ja selgemalt wälja; kuhu nende edenemine wiimaks wiib, ei ole raske ette kujutada.

Üleüldisele walmistuse kaswamisele wastab ka selle äratundliku materjali hulga kaswamine, mille pääle ennast edaspidine edenemine toetab. Nähtuste põhjuste äratundmine laieneb alatasa. Natural fetishismus kaotab oma wiimase aluse; temast jääwad ainult tähtsuseta riismed järele.

Kauba fetishismus jääb seisma, sest et korraldamata ühiskondlik tööjaotus alles jääb, mis selle fetishismuse sünnitaja on. Siisgi ei walitse see ühesugusel mõõdul mõlemate ühiskonna põhjuskihtide psühologia üle. Ainult ettewõtjate kihi kohta hoiab ta oma wõimu täielikult alal, sest et organiseerimata tööjaotusel just selle kihi kohta kõige enam tähtsust on, kuna ju selle kihi materialised tegewusetingimised wahetusega ühendatud on, kuna ju terwe wõitlus olemas-olemise eest tema kohta muud midagi ei ole, kui wahetuse protsesside rida. Töölisteklassi elus mängiwad jälle kõige suuremat osa, ümberpöördult, organiseeritud koostöötamise ja tööjaotuse wormid, mis oma lihtsuse ja läbipaistwuse poolest fetishismusele kusagil asu ei jäta, — wõistlus, mis tööliste wahel olemas on, suudab ikka wähem nende eest seda tõeasja ära peita, et nad ühiselt walmistawad, üheskoos looduse wastu wõitlewad; mitte wahetus, waid walmistus mängib tööliste elus

pääosa. Sellest tuleb, et wahetuslik fetishismus selle klassi keskel langeb.

Tundmaõpitawa ajajärgu majanduslikkude waadete pääl on kõige kohasem masinatega walmistamise reformeeriwat mõju ühiskondliku psühologia kohta tähele panna.

North'i, füsiokratide, Adam Smith'i — kõigi manufakturliku ajajärgu hilisema astme majanduseteadlaste kohta on iseloomulik nende kindel usk selle sisse, et waba wõistluse walitsus ühiskonna hää käekäigu aluseks on, et isiklikkude tulude waba wõistlus „õiglase" jaotuse loob. Nende ajal oliwad edenewa kapitalismuse warjuküljed wähe tunda, ei paistnud nii selgesti silma. Maata jäänud talupojahulkade ja kõigi teiste kohta, kellede endised eluabinõude hallikad kuiwaks oliwad jäänud, oli manufaktur nagu häätegija, kes nad näljasurmast ära päästis. See andis majanduseteadlaste — kapitali ideologide — optimistlikkudele waadetele hääd materjali uute walmistuse- ja jaotuse-wormide hindamise juures.

Ühes suure pöördega tööstuses XVIII. aastasaja lõpul, ühes masinatega walmistamise edenemisega muutus asi palju teiseks. Kiiresti kaswaw kapitalistlik tööstuse tagawarawägi, naesterahwa ja laste töö piiramata kurnamine, tööpalga alanemine, stihialised tööliste wastuhakkamised, mis masinate purustamisega jne. ühendatud oliwad, ühtaega kaswaw rahwuslik rikkus ja rahwa waesus, — kõik see torkas silma ja nõudis seletust. Majanduseteadlased ei wõinud uutest küsimustest mööda minna, mis elu ise nendele ette oli seadnud.

Pääle selle oli tolleaegsetel Inglise majanduseteadlastel, kui kapitali ideologidel, teine, täiesti praktikaline ülesanne täita: ülemäära suurearwuliseks läinud tööstuse tagawarawäe ülewalpidamine riigi kulul läks burshuasial liig kallis maksma, kärpis selle lisawäärtust rohkem, kui see burshuasial enesel meelt mööda oli. Neid kulusid oli tarwis nii palju wähendada, et nad ainult nii palju tööstuse tagawarawäge ülewal oleks pidanud, kui seda kapital tarwitas; selleks aga oli tarwis ideologilisi, wõimalikult teaduslikka põhjendusi.

Niisugused oliwad need ühiskondlikud tingimised, mis Robert Malthus'e tegewuse elule kutsusiwad. Selle majanduseteadlase (oma ameti poolest oli ta protestandi usu õpetaja) wäljamineku-punktiks on wanaaja asketilised ideed, mis ta uute sihtide kohaselt täiendas. Ta kuulutas wälja, et inimeste siginemise-instinkt see on, mis kõik ühiselulised hädad ja wiletsused sünnitab: inimesed annawad sellele instinktile liig suure wabaduse, neid sünnib liig palju, rohkem kui maa toita jõuab; nälg mõistab inimeste üle kohut ja mõistab need ilma armuta surma, kellel mitte tarwis ei olnud ilmale tulla — niisugune on Kõigekõrgema tahtmine, niisugune on looduse seadus.

Selle idee sündimiseks andis muidugi olemas olew tõelik olukord materjali. Kui üksiku majapidamise elu waadelda, siis

wõib sagedasti „ülearust" sigiwust näha, s. t. niisugust, mis üle perekonna warandusliku jõuu käib. Järeldust, mis üksikute majapidamiste waatlemisel oli tehtud, oli ainult tarwis terwe ühiskonna pääle üle wiia — niisugune ülewiimine oli aga, nagu näinud oleme, majanduseteadlaste harjunud kombe — ja Malthuse õpetus — malthusianismus oligi walmis.

Kas siis loodus tõesti nii waene on, et ta kõiki inimesi, kes praegu maa pääl elawad ja weel milljonisid, kes siia juurde tulewad, ära ei jõua toita? Jõuab küll, — wastab Malthus, — loodus on lõpmata rikas, aga ta ei anna oma saadusid inimesele nii kergesti ära. Kui suurte tagajärgedega inimene ka looduse wastu ei wõitle, siisgi ei kaswa see elutarwituste hulk, mis ta omas wõitluses looduse käest wõtab, iialgi nii kiiresti, kui inimeste arw. Inimene saab looduse üle ühe wõidu teise järele; kuid iga järgmine wõit läheb tal ikka kallimaks ja kallimaks. Täna kulutas põllumees teatud hulga jõudu ära, et oma maatükist oma perele leiba saada, homme kaswab ta pere suuremaks, ta peab oma maast kahe wõrra nii palju leiba saama, kui siia ajani; selleks aga peab ta juba wahest ehk kolm korda rohkem tööd tegema, kui senini. Et teatud maatükist kaks korda nii palju wilja saada, kui harilikult, selleks ei ole mitte tarwis kaks korda rohkem tööd teha kui harilikult, waid r o h k e m. Iga uus töö hulk, mis teatud maatüki harimise pääle ära kulutatakse, ei ole enam nii sigiw, kui endine.

Tõsi on, et tehnika edenemine töö sigiwust tõstab, siisgi ei jõua see toidutarwiduse kaswamisele järele saada.

Ütleme, et teatud maa rahwaarw iga 25 aasta takka kahewõrdseks saab (Malthus peab oma arwete järele seda aega ennem pikaks, kui lühikeseks). Et inimese loomus (Malthus'e järele) muutumataks jääb, siis ei ole ühtegi põhjust loota, et see aeg aegade jooksul muutuks.

Nii siis, kui maal 1 milljon inimest on, siis on sääl 25 aasta pärast 2 milljoni, 50 aasta pärast 4 milljoni, 75 aasta pärast 8 millj. jne. 250 aasta pärast peab siis maal juba 1024 millj. inimest olema. Selle juures kaswatas maa alguses, ütleme, 100 millj. puuda wilja, 100 puuda inimese kohta, mida just parajaste inimese keskmiste tarwiduste täitmiseks jatkub.

Kui palju siis selle aja jooksul elutarwituste walmistus wõib kaswada? Ühes ühiskondliku edenemisega läheb maa sigiwus suuremaks, kuid juba sedagi on Malthus'e arwates palju, kui iga uus põlw maast 100 milljoni puuda rohkem wilja oskab saada, kui eelmine. Oma arwamisele lisab ta juurde, et kui, näit., Inglismaal põllupidamine nii kiiresti edeneks, siis terwe maa paarisaja aasta jooksul üheks suureks aiaks peaks muutuma. Järjelikult walmistatakse:

25 aasta pärast 200 millj. puuda ehk 100 puuda inimese kohta
50 „ „ 300 „ „ „ 75 „ „ „
75 „ „ 400 „ „ „ 50 „ „ „

jne. Et aga iga inimene 100 puuda wilja peab saama, siis on arusaadaw, et osa rahwast ülearuseks jääb, ja mida kaugemale,

seda ikka rohkem ja rohkem. Selle osa häwitawad haigused, nälg jne. ära; niisugune on juba tema saatus.

Nüüd me teame, kust tööta töölised tulewad: Malthus'e arwates on need ülearused inimesed, keda nende wanemad sugugi ei oleks pidanud ilmale tooma. Pastori-majandusteadlase otsus on:

„Looduse seaduste järele, mis selsamal ajal ka Jumala seadused on, peab ta ühes oma perekonnaga nälja kätte nõrkema, sest et ta nende seaduste mitmekordseid õpetusi tähele ei pannud."

„Inimesel, kes ilma sünnib, kus tema jaoks ruumi ei ole — kui temale wanemad elutarwitusi ei jõua muretseda ja kui ühiskond tema tööd ei tarwita, — niisugusel inimesel ei ole ühtegi õigust ülespidamist saada. Ühtegi põhjendust ei ole olemas, miks niisugune inimene ilma elama peaks jääma: looduse toredal pidulaual ei ole tema jaoks waba kohta, ja loodus nõuab, et ta pidult kaoks."

Sellest teeb Malthus kaks praktikalist järeldust:

Esiteks, on inimesel õigus ainult siis lapsi sünnitada, kui ta kindlasti teab, et ta neid toita jõuab. Wastasel korral on inimene kõlbliselt kohustatud abielust kõrwale hoidma.

Teiseks, ei ole ühelgi, ei riiklikul ega ka era-häätegewusel ühtegi mõtet. Ta on kasuta, sest et ta „suurt Looduse ja Jumala seadust" kõrwale saata ei suuda; ta on isegi kahjulik, sest et ta selle seaduse mõju wähendab ja sellega ülearuste inimeste piina siin maa pääl pikendab. „Isegi kui temale (näljasele) era-häätegija abi tahab anda, — ütleb Malthus, — siis nõuawad terwe inimesesoo tulud, et see abi wõimalikult kitsi oleks." Sellest seisukohast waadates on sõjad, katk, kõiksugu haigused suured inimesesoo häätegijad, sest et nad ta ülearusest rahwast wabastawad.

Nii arwas siis Malthus, et ülearune rahwas, mis kõigis kapitalistlikkudes maades olemas on, muud midagi ei ole, kui absolutilise ületihenemise tagajärg, et teda füsiologialised põhjused sünnitawad, et ta warem ehk hiljem igasugustel ühiskondliku elu edenemise tingimistel paratamatalt ilmsiks peab tulema.

Nagu omal ajal nägime, on need arutused natural majapidamisega ühiskondade kohta täiesti õiged, kus walmistuse tehnika aastasadade kaupa muutumata ja kiwinenud oli. Kuid just praegune ilm, kus walmistawad jõuud näiwad piirita kaswawat, kus ühiskondliku rikkuse summa ime kiiresti suureneb, ei anna ühtegi põhjust absolutilisest ületihenemisest rääkida. Praeguse aja ületihenemise alus peitub ühiselulistes tingimistes, tema põhjused on ühiskondlikud, mitte aga biologialised; ta ei ripu mitte sellest ära, et tehnika edenemine tigusammuline on, waid just ümberpöördult, tehnika kiirest edenemisest, mis praeguste inimestewaheliste wahekordade süsteemi alus on.

Igatahes ei wõi praegu üleliigsest siginemisest juttugi olla, kus kapitalistlikkude maade rahwuslik rikkus palju kiiremine kaswab, kui rahwaarw, kui isegi Inglise söekaewaja palk, mis

terwe maakera pääl üks kõige kõrgematest on, siisgi ainult 15/32 (47%) töölise poolt loodud väärtusest välja teeb (arwud on 1893 aastast). Iseäranis selgesti tuleb Malthus'e teoria wale alus niisugustes faktides nähtawale, kui ülearuse rahwa kaswamine sadade tuhandete pääle kriisiste ajal, ja selle ärakadumine 2—3 järgmise aasta jooksul: siginemine ei saa niisuguste hüpetena edasi minna.

Siginemine ise käib praegusel ajal selle järele, missuguseid nõudmisi talle walmistus ette paneb. Kapital tõmbab hulga naesterahwaid ja lapsi walmistuse piirkonda, edendab sellega waraseid abielusse astumisi, mis kiirendatud siginemisele tõuke annab; pärast, kui lapsed täis kaswanud, tuleb ilmsiks, et walmistus neid ära tarwitada ei jõua, et nad ülearused on. Kõige kiiremine sigineb see tööliste kiht, kelle palk kõige madalam on; kõige aeglasemalt see, kes kõige kõrgemat palka saab. Seda nähtust kinnitab määratu hulk kõiksugu uurimisi ja katseid; seletada tuleb teda sellega, et just alamates tööliste-kihtides, kus palk iseäranis madal on, naeste ja laste töö kõige suuremal mõõdul laiali laguneb, mis kiirendatud siginemise wõimalikuks teeb.

Malthus'e õpetus alamate rahwakihtide „kõlblisest tagasihoidmisest" abielu asjus muutus aja jooksul õige huwitawaks „uus-malthusianlaste" teoriaks ümber. Et „kõlbline tagasihoidmine" ainult üksikutel, kõrgematel iseloomudel wõimalik on, siis paniwad uus-malthusianlased ette arstiteadliste abinõudega armastuse loomulikkude tagajärgede wastu wõitlema hakata. See õpetus lagunes wiimaste 30—40 aasta sees Lääne-Europas õige laiali, selle pääle waatamata, et ta harilikkude kõlbliste arwamistega awalikus wastolus on. Kõige parema pinna oma edenemiseks leidis ta wäikekodanlistes ja osalt ka kesk-kodanlistes ringkondades, mis muidugi nende klasside langemist weel enam kiirendab; Prantsusmaal, kus need klassid iseäranis arwurikkad on, tõusis uus-malthusianlaste praktikast isegi hädaoht, mis terwet edenemist ähwardab — rahwaarwu kaswamine jäi peaaegu täiesti seisma. Uus-malthusianlaste õpetus, mis juba algusest pääle utopialisel alusel seisab (mõte, et ühiselulisi hädasid wõimalik on wähendada, kui rahwa siginemisele tõkkeid teha) leiab proletarlikkude rahwakihtide hulgas wähe poolehoidjaid.

Kodanlikkude klassikaliste ökonomistide kooli õpetused wiis nende täiuseni inglane David Ricardo oma töödega.

Kui pangapidajal ja kapitalistil, kes juba edenenud masinate-kapitalismuse ajajärgul elas, oli tal wõimalik täielikumalt ja peenemalt kapitalistlikku majapidamist tundma õppida, kui see kellegil tema eelkäijatest wõimalik oli. Niisama, nagu need wiimasedgi, analiseerib ka tema ühiskondlikka wahekordasid ainult walmistuse tulude seisukohast. Keegi Wene kirjanik karakteriseeris Ricardo't juba poolsada aastat tagasi järgmiste sõnadega:

„Ricardo õpetuses ilmus ühekülgne wool kõige täielikumalt. Riikide pääle waadatakse kui töökodade pääle, kus rikkusid walmistatakse; inimese kui masina pääle, mis walmistab ehk

tarwitab, inimese elu pääle aga kui lihtsa kapitali pääle. Selles koledas ilmas kaalutakse kõik läbi, arwatakse kõik wälja, ja majanduslikud seadused walitsewad saatuse paratamatusena nähtuste üle."

Kõige tähtsam kasu, mis Ricardo teadusele saatis, seisab selles, et ta oma majanduslikkude uurimiste juures järjekindlalt wäärtuse-teoriat tarwitas; muu seas tegi see tal wõimalikuks klassitulude wastolust selgesti aru saada ja seda formuleerida, mis tema eelkäijatele osalt tumedaks jäi.

Ricardo tarwitab ainuüksi deduktiwilist methodi: edenenud kapitalistlikud wahekorrad wõetakse wäljamineku-punktiks, inimese tegewuse ainsaks tõukejõuuks tunnistatakse isiklik tulu, ja selgitatakse siis, kuidas niisugusel korral inimeste wahekorrad kujunewad.

Ricardo järele määrab kaupade wäärtuse ära keskmine töö hulk, mis need eneses sisaldawad. Nii siis tekkib wäärtus w a l m i s t u s e juures, ja ilmub kaup juba teatud wäärtusega turule. Sellest tehtakse järeldus, et kauba hind tööpalgaks, kasuks ja maarendiks j a g u n e b. Kolm klassi — kapitalist, maaomanik ja tööline — jagawad oma wahel loodud wäärtuse ära. Sääl juures on ikka nii, et kui üks rohkem saab, siis saawad teised wastawalt wähem. Selles seisabgi klassitulude wastolu, mille pääle Ricardo näitab. (Smith'i arwamist mööda saab kauba hind tööpalgast, kasust ja maarendist k o k k u p a n d u d: selle juures wõib ühe osa kaswamine ka ilma teiste osade wähenemiseta sündida.

Ricardo andis esimesena teadusliku maarendi-teoria, kuigi see just mitte kõigiti lõpuni wiidud ei ole ja üksikutes erandites isegi walel alusel seisab. Selle teoria sisu on niisugune:

Maarent on maks looduse jõudude tarwitamise eest: inimesed, kes maa ühes tema looduslikkude rikkustega oma omanduseks teinud, panewad ühiskonnale oma kasuks maksu pääle. Kõige halwemad ümbertöötamise alla wõetud maad ei anna renti, waid ainult kasu selle kapitali eest, mis ümbertöötamise otstarbega maa sisse pandud (absolutilist renti Ricardo ei tunne). Wiljarikkamad maad annawad rohkem kasu, kui see h a r i l i k on; ülejääk ongi rent. Kui maatükk isegi harilikku kapitali protsenti ära ei tasu, siis jäetakse ta ümbertöötamine seisma. Kui aga ka kõige halwem maatükk rohkem sissetulekut hakkab andma, kui seda maa sisse pandud kapital nõuab, siis hakatakse weel halwemaid maid harima, mida siiamaale weel keegi ei ole teinud.

Ühes rahwaarwu kaswamisega läheb nõudmine põllutöö produktide kohta ajajooksul ikka suuremaks; nende produktide hinnad aga kaswawad weel kiiremine, sest et ilma nende tarbeaineteta kõige raskem on läbi saada. Hakatakse ikka halwemaid maatükkisid harima, ikka suuremaid kapitalisid nendesse maatükkidesse juurde panema, mis juba põllu all on. Kõige selle pärast kaswab maarent alatasa ikka suuremaks.

Sellega ühes kaswab ka tööpalk: palga määrab tarwilikkude eluabinõude wäärtus ära; need eluabinõuud aga — kõige päält liha ja leib — lähewad ühes rendi kaswamisega ühtelugu kallimaks; nii siis läheb rahapalk ühtelugu suuremaks, ka siis, kui töötajate tarwidused ei kaswa.

Rendi ja tööpalga kaswamisega peab kasu wähenema. Kui kaks jagunikku jaotuse juures rohkem wõtawad, siis saab kolmas — kapitalist — wähem. Niisugune on Ricardo arwamist mööda kasu protsendi langemise põhjus. (Teine, tähtsam kasu protsendi alalise langemise põhjus — muutuwa kapitali wõrdlew wähenemine jääb Ricardol silmade wahele).

Ricardo arutused tööpalga asjus kannatawad wähem kriitikat. Niisama kui Smith'gi peab ka tema tööpalka töö wäärtuseks. Ometi on ju asi nii, et töö ise kõikide kaupade wäärtuse ära määrab, ja tal enesel wäärtust ei ole: teatud tööhulga wäärtus wõiks ainult niisama palju tööd olla, nii et 10-ne tunnilise töö eest 10-ne tunnilise töö produkt ära tuleks anda; niisugusel korral ei oleks lisawäärtus wõimalik. Kodanlikkudel ökonomistidel ei läinud üleüldse korda kuni t ö ö j õ u u wäärtuse mõisteni jõuda, selle mõisteni, et mitte tööd ennast ei osteta, waid ainult töötaja tööjõudu.

Mis tööpalga suurusesse puutub, siis seadis Ricardo selle kohta üleüldise seaduse üles, mis pärast „raudseks" nimetati. Selle seaduse järele kõigub tööpalk alati tarwilikkude eluabinõude hinna kui normi ümber. Aluseks oma seadusele wõtab Ricardo Malthus'e siginemise-õpetuse. Niipea kui tööpalk tarwilikkude eluabinõude normist kõrgemale tõuseb, hakkawad töölised kiiremine siginema, sest et abielud sagedamaks lähewad ja surewus wäheneb. Kiirendatud siginemine loob ruttu ülearuse rahwa, tööjõuu pakkumine läheb nõudmisest suuremaks, ja tööpalk langeb oma seaduslikust normist alamale. Siis tulewad haigused ja nälg, häwitawad üleliigse osa töölisi ära ja seawad tasakaalu pakkumise ja nõudmise wahel uuesti jalale.

Ricardo tööpalga-seadus ei ole selles mõttes õige, et ta üleüldist ja kindlat tööpalga kõrgenemist wõimalikuks ei pea, et ta sellele m u u t u m a t a normi ära määrab; ometi on aga niisugune muutumine töötaja harilikkude tarwiduste kaswamise teel wõimalik. Weel enam wale on selle seaduse põhjendamine Malthus'e õpetuse abil: tõelikud tingimised, mis tööpalga kõrguse ära määrawad, on ühelt poolt kapitalistliku tagawarawäe arwu muutumine, teiselt poolt tööliste kokkuhoidmine ja wastupidamine tööturul.

Muu seas on teadusele tähtis ka see Ricardo tähendus, et masinate sisseseadmine sagedasti töötajate elutingimisi halwemaks peab tegema.

Ricardo üleüldine waade ökonomika pääle on statikaline, nagu Smith'ilgi: kapitalistlik wahekordade-süsteem näib temal täielik ja edaspidise inimesesoo elu tarwis ainuüksi wõimalik olema, — waade, mis burshuasliku ökonomisti — kapitali ideologi kohta enam kui loomulik on.

Indiwidualistliku psühologia põhjaks, mis ökonomistide-klassikute õpetustes ilmsiks tuleb, on need ühiskondlikud wahekorrad, mida terminiga „korraldamata ühiskondlik tööjaotus“ ära tähendatakse, ja mis wahetuses, wõistluses ja walmistuse anarhias ilmsiks tulewad. Kuid kapitalistlikus ühiskonnas edenewad ka teised wahekorrad — lihtsa koostöötamise ja korraldatud tööjaotuse sidemed, mis iga üksiku majapidamise seesmises korralduses walitsewad ja selle liikmeid ühendawad. Nende sidemete alusel tekkib teine kollektiwistlik psühologia, mis kõige enne pool-arenenud kujul sotsialistide-utopistide kooli õpetustes ilmsiks tuleb.

Utopistid kritiseerisiwad suure terawuse ja ägedusega omaaegset ühiskondlikku korda. Piltlikult ja selgelt seadsiwad nad selle korra wead ja puudused silma ette, et nende omad idealid seda paremine wälja paistaksiwad. Nad tegiwad terwe rea kõiksugu laialdaselt wäljatöötatud ettepanekuid, millede täidesaatmine inimesesoo oleks pidanud õnnelikuks tegema.

Esimeste utopistide sekka tuleb arwata Prantsuse rewolutsioni tegelast Grachus Babeuf'i. Ta organiseeris kommunistliku wandeseltsi, mille ettewõtted aga täiesti nurja läksiwad, ja Babeuf'i enese ja paljude ta poolehoidjate elu maksiwad.

Pärast seda, kui utopistlik sotsialismus werise wõitluse teel sihile ei jõudnud, muutis ta oma wormi ja sai täiesti rahuliku iseloomu.

Saint-Simon'i „uues ristiusus“ on sotsialistlik ideal weel kaunis uduselt kujutatud. Ta arwas, et usk see jõud on, mis ilma wendluse waimus ümber loob, ühiskonna klassidesse jagunemise kõrwale toimetab, wõitluse ära häwitab ja ühiskonna liikmed ühetaoliseks teeb.

Charles Fourier joonistas oma idealid palju selgemine ja piltlikumalt üles. Ta tegi täieliku, fantastilise uue mõistliku seltskonna kirjelduse, andis terwe plaani walmistuse ja jaotuse normal korralduse kohta („falansterid“). Ei saa kuidagi tähelpanemata jätta, kui suur mõju walitsewatel wahekordadel isegi niisuguse waimu kohta oli, nagu Fourier. Oma „idealilise“ jaotuse korralduse plaanis määrab ta tööle 5 osa, kapitalile 4 osa ja talendile 3 osa terwest produktist. Tekkib sotsialistliku riigi kohta päris auukartust ärataw lisawäärtuse norm — 42%.

Inglane Robert Owen, kes kaugemale edenenud wahekordade keskel elas, kui Prantsuse utopistid, astus wälja juba kui eraomanduse kindel wastane ja ühiskondlikult organiseeritud walmistuse poolehoidja. Nagu teised utopistidgi, nii püüab ka tema wõimalikult piltlikult oma idealisid üles maalida, sest ka tema arwab, nagu kõik teised enne teda, et paljad ideed juba elu ümber wõiwad teha. Kuid Saint-Simon'i usulikust müstitsismusest ja Fourier filosofialisest luulelennust on ta täiesti waba.

Kõige selgemine tuleb uue kooli utopismus nende abinõude juures nähtawale, mis see oma idealide läbiwiimiseks soowitas. Saint-Simon lootis usu jõuu pääle, Fourier ja Owen paniwad

kõige roosilisemaid lootusid „selle maailma wägewate“ kaasatundmise ja toetamise pääle, kuningatest algades ja rahawürstidega lõpetades.

Kui energiline inglane ja harjunud praktikamees kunagi, katsus Owen mitu korda oma ideesid tegelikult läbi wiima hakata. Ta arwas, et kommunistlikkude assotsiatsionide asutamise teel inimesesugu uue korra jaoks wõib ümber kaswatada; ise püüdis ta neid assotsiatsionisid era (pääasjalikult oma enese) kulul asutada. Kuid kõik need ettewõtted läksiwad luhta.

Suur ajaloolik tähendus on Owenil weel tööpäewa küsimuses. Ta seadis omas wabrikus lühema tööpäewa sisse, kui see harilik oli, ja aitas sellega palju mõtte laialilagunemisele kaasa, et tarwis on tööpäewa lühendada. Üks esimestest hakkas Owen ajakirjanduse kaudu nõudma, et riik ennast selle küsimuse otsustamise sekka segaks, ja wõttis tegelikult 30-te aastate agitatsionist osa, millel sihiks oli tööpäewa seaduseandlikul teel reguleerida.

Utopistid hakkasiwad esimestena õpetama, et ühiskondlikud wormid muutuwad. Juba Fourier ja enne teda Bazar, Saint-Simoni õpilane, kujutasiwad oma kirjatöödes järk-järgulist ühiskondlikkude wormide edenemist. Kuid utopistid ei katsunud oma idealisid ajalooliku edenemisega ühendada, ei püüdnud näidata, et edaspidine ajalookäik ühiskonna paratamata nende idealide juurde wälja pidi wiima. Idealid oliwad tegelikust elust kaugel.

Oma aja majanduseteadusest seisiwad utopistid nii kaugel, et esialgu nende mõju selle pääle peaaegu sugugi tunda ei olnud.

Masinatega suurwalmistuse edenemine teeb wõistluse mõju nii terawaks, et wäikekodanlikud ettewõtted suure kiirusega häwinema hakkawad. See häwinemise-protsess on nii walurikas ja teraw, et ta ühiskonna wäikekodanlikkude elementide psühologia endise rahulik-konserwatiwilise iseloomu ära rikub ja nende poolt terwe rea katseid elule kutsub oma endist majanduslikku alust tagasi wõita ja wäikewalmistajate proletariseerimist suurkapitali poolt takistada. Selle ühiselulise woolu esitajatena astusiwad wäikekodanlikud ökonomistid wälja.

Niisama kui wäikekodanlus ise kapitalistlikkude wahekordade süsteemis kahe ühiskondliku pää-klassi wahe pääl ülemineku kohal seisab, nii seisawad ka wäikekodanliku kooli majanduslikud waated teatud mõttes wana (kodanlise) ja uue (proletarlise) majanduseteaduse wahe kohal. Selle kooli esitajatest olgu nimetada Sismondi ja Proudhon.

Sismondi oli kapitalistliku suurwalmistuse äge wastane. Enam kui keegi teine pööras ta tähelpanemist masinate sisseseadmise eitawate tagajärgede pääle ja püüdis seda oma töödes igamoodi alla kriipsutada. Sismondi idealiks oli wäikewalmistus. Et ta aga oma silmaga nägi, kuidas waba wõistlus wäikewalmistust häwitas ja suurwalmistuse ja masinate wõitu kindlaks tegi, siis töötas ta kõigest wäest waba wõistluse wastu ja nõudis riiklikku wahelesegamist selles piirkonnas. Milles just see wahelesegamine pidi seisma, seda Sismondi selgesti ära ei määra.

See Sismondi waade, et tarwis on wäikewalmistust suurwalmistuse wastu kaitseda, ei olnud oma sisu poolest mitte üksi utopialine (ei olnud enam wõimalust seda täide saata), waid ta ta oli reaktsioniline (suurwalmistuse edenemise takistamine oleks terwe ühiskonna edenemist takistanud).

Ajaloolik huwitus on Sismondi waadetel tööstuslikkude kriisiste tekkimise kohta. Tema arwates tekkiwad nad sellest, et walmistus ja tarwitus tasakaalus ei seisa. See tasakaalu puudus tuleb sellest, et suurtööstus ühelt poolt walmistuse liig suureks teeb, teiselt poolt aga tarwitajate ostujõudu wähendab, kuna ta oma wõistlusega wäikewalmistajad waralagedaks teeb, ja tööliste asemel masinad sisse seab. Kriisiste sügawamat põhjust — ühiskondliku walmistuse korraldamatust — Sismondi weel ei märganud.

Ka Proudhon waatas nagu Sismondi'gi ühiskondliku majapidamise pääle wäikekodanlikust seisukohast; selsamal ajal oli ta aga ka laialiste ja keeruliste ühiskondlikkude wahekordade wendluse waimus ümberehitamise poolehoidja, nii et teda õigusega ka wanade Prantsuse utopistide järelkäijaks wõib pidada.

Proudhon'i utopialised plaanid on õige järjekindlalt wälja töötatud ja näitawad ka wälispidi õige praktikalised olema. Nendes tuleb püüe ilmsiks pääle häwinewa wäikewalmistuse toetamise ka proletariseeritud rahwahulkadele nende endist majanduslikku iseseiswust tagasi anda.

Proudhon arwab, et töölisteklassi majandusliku ärarippuwuse pääpõhjus praeguse aja laenu- ja wahetuseasjanduse korralduses warjul on. Walmistaja peab oma kaubale ühtelugu turgu otsima ja sagedasti kaua ootama, enne kui ta kauba saab ära müüa; selle juures ei jõua wäikewalmistajad wõistlust wälja kannatada ja wõiwad kergesti oma walmistuse-abinõudest ilma jääda; nendel aga, kellega kord niisugune äpardus juhtunud, ei ole praeguste ühiskondlikkude tingimiste juures enam ühtegi lootust uuesti iseseiswaks saada — laenu wõiwad ainult warakad rahwakihid tarwitada.

Järjelikult tuleb wahetuse- ja laenu-asjandust nii organiseerida, et wäikewalmistaja ühelt poolt alati oma walmistatud kauba kui pandi wastu raha wõiks saada, nii et ajutine ostjatepuudus tema ettewõtet korrast ära ei saaks ajada, ja et teiselt poolt tasuta laen igale töölisele wõimalust annaks iseseiswalt walmistama hakata. Siis muutuwad kõik wähehawal wäikesteks kapitalistideks ja hakkawad nende tulud kokku kõlama.

Selle sihi kättesaamise otstarbega tuleb rahwapank asutada, mis igale kaubawalmistajale tema kauba eest selle kauba-wäärtusetunnistuse wälja annab. Need wäärtuse-tunnistused wõiwad panga osanikkude keskel raha aset täita; nendega wõib kaupade eest maksta; nad on rahwa-raha. Niisugustel tingimistel ei tule wäike-ettewõtte pidamises kapitalide puuduse pärast takistusi ette. Kui panga põhjuskapital suureneb, siis wõib ta pärast töölistele, kes oma iseseiswat maja tahawad hakata pidama, tasuta laenusid anda.

Oma plaanisid püüdis Proudhon ka tegelikult läbi wiia; katse läks aga täiesti nurja.

Proudhon'i utopismuse sisu seisab selles, et ta majandusliku wastolusid ainult wahetuse ja laenuasjanduse korraldamise teel lootis kõrwale saata; need wastolud ei tule aga mitte üksi wahetuse ja laenu korraldamatusest, waid walmistuse anarhiast üleüldse. Nii, näit., ei toimetaks Proudhon'i plaanide elusse-wiimine ülewalmistamist ja kriisisid weel mitte sugugi kõrwale.

Proudhon'i waated leidsiwad Prantsusmaa tööliste seas kaua aega hääd wastukõla. Seda tuleb sellega seletada, et Prantsusmaa pääasjalikult wäikekodanluse maa on, ja et sääl järjelikult ka wäikekodanlik psühologia walitseb. Kõige rohkearwulisem rahwakiht on sääl wäikemaaomanikud (neid on sääl praegugi weel mitu milljoni), kellede mõttewiis paratamata wäikekodanlik peab olema. Täiesti arusaadaw on siis, et töölised, kes ise oma sündimise poolest wäikekodanlased ja wäikekodanlikus õhus üles kaswanud on, kaua aega weel selle waadetest ja püüetest lahti ei suutnud saada.

Mida terawamine tegelikus elus mitmesuguste ühiskondlikkude klasside ja kihtide tulud kokku põrkawad, seda selgemine tulewad wastastikkuses wõitluses klassilised ja kihilised ideologiad nähtawale. Ajajooksul hakkasiwad ka suur-burshuasia ideologid klassikalisele majanduseteadusele, mis edenenud tööstusliku ja kaubandusekapitali õhus Inglismaal üles oli kaswanud, etteheiteid tegema ja selle õpetusi parandama.

Nii oli lugu wiljatollide wastu wõitlemise ajal Inglismaal, kus ökonomistid, kes landlordide poole hoidsiwad, waba wõistluse õpetuse kriitikalise risttule alla wõtsiwad ja mitmel kohal üsna õieti tema nõrku külgesid piitsutasiwad.

Ka maades, kus kapitalismus wähem edenenud oli kui Inglismaal, ei olnud klassikalise kooli õpetused mitte kõigiti tarwiduste kohased.

Minewase aastasaja algusel oli tärkawal Saksamaa kapitalismusel õige raske enam edenenud Inglismaa wõistlust wälja kannatada. See wõistlus oli Saksamaa tööstuse kohta sõna tõsises mõttes häwitaw ja tegi selles piirkonnas edenemise kole raskeks. Tarwis oli seda wiga parandada ja Saksa kapitalistidele paremad tegewuse-tingimised luua.

List pani selle sihiga wana, äraproowitud merkantilistide abinõuu ette — protektsionismuse, kõrged tollid sisseweetawate kaupade pääle. Selle juures tuli Listil liberalsete majanduseteadlastega suur sulesõda läbi teha, sest et nende poolehoidjate arw ka Saksamaal õige suur oli. Need oliwad suuremalt jaolt kaubandusekapitali tulude kaitsjad, kellele kauplemisewabadus peaaegu alati ainult kasulik on.

„Majandusliku politika sihiks olgu täieline, igakülgne walmistawate jõudude edenemine" — niisugune oli Listi põhjusmõte. Sellest põhjusmõttest teeb ta järelduse, et kui mõnel maal ümbertöötaw tööstus tekkib, ja selle edenemisele wäljamaa

wõistlus takistuseks on, siis omamaa ettewõtjaid tarwis on kõrgete tollide abil toetada. Esimesele paarile põlwele teeb see kahju: nad peawad kallihinnalisi ja halbu omamaa protuktisid tarwitama, selle asemel et wäljamaalt häid ja odawaid osta. Kuid selle eest tasutakse kõik see kahju järeltulewatele põlwedele ära. Tollisid tuleb wähehawal alandada, mis kodumaa kapitalistisid pikkamööda sunniks oma ettewõtteid täiendama; kui aga kodumaa tööstus juba nii kaugele edeneb, et ta wäljamaaga wõistelda wõib, siis tulewad kaitsetollid sootuks ära häwitada.

Nii pidi siis List wõitluses waba wõistluse kooliga teatud mõttes juba a j a l o o l i s e l e waatepunktile astuma, asjade pääle nende e d e n e m i s e seisukohast waatama.

Sel mõõdul, mil burshuasliku majanduseteaduse silmapiir laienes, ja ta juba Inglise kapitalismuse piiridest üle ulatas waatama, mil asjade seisukord mitmesugustes maades, ja muu seas ka Inglismaal, edenemise protsessi muutis, — läks kodanlikkudel majanduseteadlastel ikka raskemaks oma endist statikalikku waatepunkti kinni pidada: elu ise sundis neid wähemalt osaltgi edenemise-ideed omaks wõtma.

Selle tagajärjel tekkis 30-tel aastatel Inglismaal ja 40-tel Saksamaal „ajaloolik" burshuaslik majanduseteaduse kool. Iseäranis täielikult kujunes ta wälja Saksamaal. Sääl on tema tähtsamatest esitajatest nimetada: Roscher, Knies, Hildebrand.

Omas wanade õpetuste kriitikas tolleaegse Saksa kapitali tuludest wälja minnes, ei püüdnud need ökonomistid enam sugugi tõendada, et waba wõistluse juures täielik tulude kokkukõla wõimalik oleks, waid arwasiwad ainult, et täiesti wabameelne (liberal) kord walmistuse edenemiseks kõige kohasem on ja kõige paremine laseb jaotust korraldada. Edenemise-idee tarwitamisega majanduses oli see kool enam kui ettewaatlik. Põhjusmõtted, mis ajaloolik kool teaduses kaitsta püüdis, oliwad niisugused:

Majanduslik kord ei ole midagi muutumatat; ta wõib edeneda. Sellepärast on teda tarwis ajalooliselt tundma õppida, ja mitte üksi statikaliselt, — tema muutustes, aga mitte üksi nii, nagu ta praegusel silmapilgul ökonomisti silmade ees on, ehk nagu ta abstraktlikult uurija ajus kujuneb. Majanduseteaduse method peab induktiwiline, pääasjalikult — statistikaline olema. Rahwusliku majapidamise tundmaõppimise juures tuleb selle kui ühe, keerulise terwiku pääle waadata, mitte aga nagu lihtsa eramajapidamiste summa pääle; sellepärast ei ole õige, kui rahwusliku majapidamise pääle järeldusi üle wiidakse, mis eramajapidamise tundmaõppimise tagajärjel tehtud, nagu seda Smith, Ricardo ja teised teha armastasiwad. Edasi tuleb majandusliku uurimise juures tähele panna rahwamajapidamise äraripuwust teistest ühiskondliku elu külgedest — politikast, kombetest, walitsewatest arwamistest jne. Niisama tuleb ennast ka sellest wanade ökonomistide waatest lahti ütelda, nagu juhiks inimest tema majanduslikus tegewuses ainult isiklik tulu: tuleb ka teisi tungisid arwesse wõtta, näit., kõlbluse-tunnet.

Kaugeltgi mitte igas tükis ei wõi neid waateid Smith-Ricardo klassikalise kooli waadetega wõrreldes edusammuks pidada. Nii, näit., wõib tõendus, nagu oleks wahetusliku majapidamise juures isikute majandusliku elu piirkonnas pääle isikliku tulu weel muid tõukejõudusid olemas, ja weel päälegi kõlbluse piirkonnast, ainult teaduslikku analiseerimist sassi ajada, tumestada: tõelikult ei ole, näit., altruistlikkudel tungidel wahetusliku elu piirkonnas ühtegi aset; ainult üksikutel erajuhtumistel wõiwad nad ilmuda. Isiklik-egoistlikkudele tunnetele ja tungidele oleks tarwis olnud ainult sotsial-egoistlikud ehk klassilised tungid ja tunded juurde lisada, mis oma loomu poolest esimestega õige ligidalt sugulased on ja majanduslikus elus tõesti ühtelugu suure mõjuga nähtawale tulewad.

Palju järjekindlamalt ja täielikumalt kui „ajalooliku" kooli esitajad, tarwitas ajaloolist waatepunkti majandusliku uurimise juures Rodbertus-Jagetzow.

Kui rikas Preisi mõisnik ja wahepääl koguni minister, oli Rodbertus õiguse pärast oma aja Preisi agrarlaste ideolog. Sellega ei ole see iseäraline majanduslik radikalismus, mis Rodbertuse töödest wälja paistab, sugugi mitte wastolus. Teraw wastolu, mis Saksamaal pool-feudallikkude maapidajate ja kapitalistide tulude wahel nähtawale tuli, andis esimese kihi kasude kaitsjatele küllalt põhjust kapitalistlikkude wahekordade kritiseerimiseks, ja töölisteklassi tulud, mis tol ajal weel agrarlaste tuludega silmanähtawasse wastolusse ei olnud sattunud, oliwad hääks toetusepunktiks niisuguse kriitika jaoks. Ja pääle selle ei ole Rodbertuse majanduslikust radikalismusest tema tegelikus programmis õigust ütelda peaaegu midagi järele jäänud.

Majanduslikkude wahekordade analiseerimise juures oli Rodbertusel aluseks Ricardo wäärtuse-teoria. Iseäranis suur ajaloolik wäärtus on nendel Rodbertuse töödel, kus ta küsimusega tegemist teeb, kuidas rahwuslik sissetulek üksikute rahwaklasside wahel ära jaguneb.

Terwe rahwuslik sissetulek jaguneb Rodbertuse järele tööpalgaks ja „rendiks üleüldse" (nii nimetab ta lisaprodukti). Nagu Ricardo, nii tunnistab ka Rodbertus, et tarwilikkude eluabinõude wäärtus töölise tööpalga ära määrab; kuid faktisid ligemalt tundma õppides, tuleb ta tööpalga küsimuses teisele otsusele kui Ricardo.

Ricardo arwas, nagu Mathusgi, et põllutöö sigiwus ühes majandusliku edenemisega ühtelugu langeb, ja tegi sellest järelduse, et töölise rahapalk peab tõusma, sest et töölise tarbeasjade wäärtus ja ühes sellega ka nende hind tõuseb, kuna ju suurem osa nendest tarbeasjadest põllutöösaadused on. Rodbertus püüdis aga tähelpanekute ja agronomia pääle toetades otse selle wastu tõendada, et niisugune waade täiesti wale on. Ka põllumajapidamises ei lange töö sigiwus, waid tõuseb niisama kui ümbertöötawas tööstuses, ainult mitte nii ruttu. Sellest aga järgneb paratamata wajadusega, et tööjõuu wäärtus ühtelugu peab langema. Nii siis läheb rahwusliku sissetuleku osa, mis tööliste-

klassile on määratud, wõrdlemisi ühtelugu wähemaks, kuna aga „rent“ kaswab. Sarnadusetus jaotuses läheb suuremaks.

Selles kaswawas sarnadusetuses näebgi Rodbertus kapitalistliku süsteemi põhjus-wastolu, ja kõikide selle süsteemi teiste wastolude hallikat. Just see mõte on ka tema kriisiste-teoria wäljamineku-punktiks; see teoria ise on wäga Sismondi teoria sarnane. Walmistuse piiride alaline laienemine, mis ühes töö-palga wõrdlewa alanemisega edasi läheb, wiib nii kaugele, et tasakaal kaupade pakkumise ja rahwa ostuwõimise wahel rikutud saab: turule ilmub rohkem kaupasid, kui terwe rahwas, kus töölisteklass kõige tähtsam tarwitaja on, ära osta suudab. Siis läheb kriisis lahti. Nagu sellest näha, ei saa ka Rodbertus niisama kui Sismondi ülewalmistuse pääpõhjust kätte; see põhjus seisab, nagu teada, ühiskondliku tööjaotuse organiseerimata iseloomus, nii et ka siis, kui põhjus, mille pääle Rodbertus ja Sismondi näitawad, täiesti kõrwale saaks toimetatud, kriisis ikkagi paratamata nähtuseks jääb, nii kaua, kui wahetus ja wõistlus kaowad.

Maarendi küsimuses on Rodbertuse waated niisugused. Põllutöös on muutuw kapital wõrdlemisi suurem, kui teistes tööstuseharudes, järjelikult aga ka lisawäärtus; see osa lisawäärtusest, mis harilikust lisawäärtuse normist üle ulatab, muutub rendiks. See waade põhjeneb wäärtuse-teoria wale tarwitamise pääl: kapitalismuse ajajärgul ei määra wäärtus üksikute kaupade hindasid ja nende seas ka wiljahinda mitte otsekohe ära, waid kaudsel teel; kui maarenti iseseiswalt olemas ei oleks, siis annaks wiljawalmistus wõistluse-seadust mööda ainult harilikku kasu, selle pääle waatamata, et põllutöös lisawäärtus suurem on, kui mujal.

Suur tähendus oma aja teaduses oli neil Rodbertuse töödel, kus ta ühiskondlikkude wormide ajalooliku edenemise küsimust käsitab. Ajaloo-filosofialised waated, millede pääl need tööd põhjenewad, on kaunis tumedad. Wahel on ta nagu walmis tõendama, et õiguslikud wahekorrad walmistuslikkude wahekordade järele paenduwad, — ütleb, näit., et „õiguslik idee ja majanduslik tarwidus on juba wanast ajast saadik käsikäes käinud“; kuid suuremal hulgal juhtumistel kaldub ta selle poole, et ühiskondlik-majanduslikku edenemist õigusliku idee edenemisega seletada. Töös, kus ta orja-aja üleminekut waba kolonati juurde kujutab, seisab ta ennem esimese seisukoha pääl, kuna ta sääl mõtet awaldab, et kolonati juurde üleminekuks põllutöö-tehnika edenemine tarwilikuks tegi. Niisama näitas Rodbertus ka selle pääle, et juba orjapidamise-süsteem ise teatud töö sigiwuse edenemist nõuab, et ta ainult põllupidajate rahwaste juures wõimalik on.

Inimesesoo edenemise protsess on Rodbertuse walgustusel niisugune. Esimesel edenemisejärgul — orja-ajal — ei ole mitte üksi materjal ja tööriistad eraomandus ja kapital, waid ka töötaja ise. Teisel ajajärgul — palgatöö-ajal — ei ole töötaja enam eraomandus, kapital; aga et tal enesel kapitali ei ole, et ta ise-

seiswalt ei saa walmistada, siis on ta tegelikult endist wiisi orja-kütketes kinni; nii on siis palgatöö Rodbertuse arwamist mööda ainult uus, pehmem orjuse worm. Kolmandat ajajärku karakteriseerib Rodbertuse järele kollektiwiline, ühiskondlik omandus walmistuse-abinõude kohta, ja lõpulik walmistajate wabanemine mateerialisest ärarippuwusest. Üleminek selle ajajärgu juurde on õige pikaline ja samm-sammuline; uue korra täielikku maksmasaamist wõib loota aasta wiiesaja pärast; jõud, mis selle korra maksma paneb, on riik, — arwamine, mis Rodbertuse ilmawaate kohta iseloomulik on ja teda terawasti teaduslikkudest sotsialistidest lahutab, kellede arwamise järgi see jõud tööliste liikumises warjul on.

Pääle üleüldiste teoretiliste arutuste töötas Rodbertus ka tegeliku reformide-programmi lähema tulewiku jaoks wälja. Ühelt poolt õige tagasihoidlik, teiselt poolt täis lootusid riigi kõikwõimise pääle, on see programm selsamal ajal utopistlik kõige kõrgema kraadini. Tema sisu on järgmine. Et kõikide ühiseluliste hädade algpõhjuseks rahwusliku sissetuleku selle osa alaline wähenemine on, mis töölisteklass omale saab, siis peab riik seda wähenemist takistama. Ta peab seaduseandlikul teel kindlaks määrama, missuguse osa walmistatud produkti wäärtusest töölised omale peawad saama, missugune osa kapitalistidele, missugune maaomanikkudele peab minema (selle programmi läbiwiimise juures ei oleks siis ka agrarlased mitte kahju kannatanud — nendel oleks sellest ainult kasu olnud, kuna sel teel ka maarendi alanemine terwe rahwusliku sissetulekuga wõrreldes, mis juba sel ajal märgata oli, takistatud oleks saanud). Selle plaani täidesaatmise otstarbeks peab riik iga produkti wäärtuse punktipäält ära määrama ja ühtelugu selle wäärtuse muutuste järel walwama. Ei ole raske ette kujutada, kui palju raskusid ja hädaohtusid niisuguse plaani täidesaatmine riigile kaela oleks toonud.

Teatud mõttes Rodbertuse mõtete wastand on Amerika majanduseteadlase Henry George'i õpetus, kes sellega aastat paarkümmend tagasi üles astus. Ühisriikide kiiresti edenewa tööstusekapitali ideolog George tuletab oma õpetusega mitmeti füsiokratisid meelde; niisama nagu need kõrgema maaomanikkudeklassi eesõiguste wastu üles astusiwad, nii wõitles tema täie jõuuga maarendi ja era-põllupidamise wastu. George'i tegewuse eeskawa on palju radikalsem kui füsiokratide oma: ta ei nõua mitte „ühtlast maksu maa pääle", waid maa terwe rahwa omanduseks andmist — maa „natsionaliseerimist". Ka George'i teoretilised waated on füsiokratide omadele õige ligidal; nii, näit., seletab ta kapitali „protsenti" maa sigiwa jõuuga. Amerika ja iseäranis Inglismaa kodanlikkude klasside seas on George'i õpetusel palju poolehoidjaid.

Kui wana politika-ökonomia oma järjekindlas edenemises nii kaugele jõudis, et ta burshuasia tulusid enam kaitsta ei püüdnud, kelle ideologid talle alguse oliwad pannud, siis tekkis teaduses lahk, mis nende tulude kaitsmise oma elu ülesandeks tegi.

Teaduse wõltsimise tarwidus tekkis alles minewal aastasajal. Ökonomistid, kes harjunud oliwad igaweste kõikumata seaduste pääle toetama, mis nende eelkäijad üles oliwad leidnud, hakkasiwad tundma, et need seadused teist wiisi ja teises sihis inimeste meelte pääle hakkawad mõjuma. Wanade majanduslikkude seaduste kõikumatus hakkas ise kõikuma, näidati ära, et need seadused ainult teatud edenemise-järgu kohta makswad on, ja ka selle ajajärgu edenemisega sattusiwad nad wastolusse. Siis tuli wulgar ökonomistide aeg. Nende käes muutus teadus oma enese wastandiks. Sellest paar näitust. Petty-Ricardo wäärtuse-teoria õpetab, et kauba wäärtuse kauba sees olew tööjõuu hulk ära määrab. Siit tegiwad Inglise utopistid järelduse, et tööpalk niisama suur peab olema, kui walmistatud wäärtus (eksiarwamine, mis selle pääl põhjeneb, et töö ja tööjõud ära segatakse; tööline ei müü mitte oma tööd, waid tööjõudu, ja peab sellepärast kapitalistlikkude wahekordade juures palgana just oma tööjõuu wäärtuse kätte saama, walmistatud produkti wäärtuse kohta ei ole tal õigust). Seda järeldust ei suutnud aga wulgar kapitalismuse-jüngrid kuidagi ümber lükata, kes ju ise ka töö ja tööjõuu wahel wahet ei oskanud teha. Sellepärast hakkasiwad nad wäärtuse-teoriat ennast waleks ajama.

Kui ühiskondlik-majandusliku edenemise tagajärjel pärast 12-ne tunnilise tööpäewa seaduseandlikul teel maksmapanemist wool tekkis, mis weel suuremat tööpäewa lühendamist nõudis, siis oli suurem jagu ettewõtjaid arwamises, et nende kasud selle all kannatawad, kui uus seadus läbi läheb. „Teadus“ astusgi kohe majanduseteaduse professori Seniori näol tõendusega üles, et terwe kapitalisti päewane kasu wiimasel 12-mal tunnil loodakse.

Seniori arutused on lihtsad. Ütleme, et lõuend, mis tööline 12-ne tunni jooksul walmis kujub, 7 rub. 20 kop. maksab; järjelikult walmistatakse ühe tunni jooksul lõuendit 60 kopiku eest. Kapitalist kulutas lõnga ja masinate pääle 6 rubla ja töölise palgaks läheb weel 60 kop.; kasu on ainult 60 kop. Silmaga nähtaw on, et see kasu wiimase 12-ma tunni jooksul loodi; ja kui seda wiimast tundi ei oleks, siis kapitalist kasu ei saaksgi.

„Teadusemehel“ jääb see silmade wahele, et töölise poolt u u e s t i loodud wäärtus mitte sugugi 7 rub. 20 kop. suurune ei ole, waid ainult 1 rub. 20 kop. wälja teeb (6 rubla on ju materjalide ja tööriistade wäärtus, mis kauba wäärtusesse ainult üle läheb). Nii siis loodakse tunnis uut wäärtust ainult 10 kop. eest; ja kui tööpäewa 1 tunni wõrt lühendada, siis wäheneb kasu ainult 10 kopiku wõrra — alaneb 60 kop. päält 50-ne pääle. Ja tõepoolest ongi asi nii: kui wabrikant töölisele 12-ne tunni jaoks 6 rubla eest tööriistu ja materjalisid annab, siis tuleb neid iga tunni kohta 50 kop. ja 11 tunni kohta 5 rubla 50 kop. eest. Kui siia weel 60 kop. tööpalka juurde arwata, siis saame 6 rub. 10 kop.; nii suured on kapitalisti kulud. Kaupa walmistatakse $^1/_{12}$ wähem, kui ennemalt, järjelikult — 6 r. 60 k. eest. Kapitalisti kasu on siis 6 rub. 60 kop. — 6 r. 10 k = 50 kop. Senior aga arwas nähtawasti, et 11-ne tunnilise tööpäewa jaoks

endist wiisi 6 rubla eest tööriistu ja materjalisid kulub; siis küll kapitalist kasu ei oleks saanud.

Muu seas püüdis wulgar ökonomia kapitalisti kasusaamist igal moel kõlbliselt põhjendada. Kõige harilikum nendest põhjendustest seisis selles, et seletati: kapitalisti kasu on tasuks kapitalisti „tagasihoidmise" eest. Kapitalist wõiks oma kapitali ära juua ehk mõnel teisel wiisil ära pillata, aga ta hoiab enese sellest tagasi, paneb oma kapitali walmistuses tegewusesse ja toob sellega ühiskonnale kasu. Järjelikult on tema tagasihoidmine häätegu, mida tarwis on tasuda.

Üksik kapitalist wõib ju tõesti oma kapitali läbi lüüa, aga küsitaw on, kas seda kapitalistide-klass saab teha. Kapitalistide klassi kohta on kapitaliks walmistuse-abinõuud ja neid läbi lüüa, s. t. tarbeasjade wastu ümber wahetada ei ole ühtegi wõimalust; kes siis need walmistuse-abinõuud ära ostaks, kui terwe kapitalistideklass pillama hakkab. Ja üleüldse on imelik rääkida, et inimene ennast pillamisest „tagasi" hoiab, kui ta oma warandust niiwiisi tarwitab, et sellest kasu saada.

Et wulgar politika-ökonomia wahekorda tööliste kohta karakteriseerida, selleks wõtame tsitadi ühe Prantsuse ökonomisti raamatust:

„Politika-ökonomias ei ole tööline muud midagi, kui põhjuskapital, mis maa kogunud, kes abinõuud andis töölise õpetamiseks ja tema jõudude täielikuks edenemiseks. Warade walmistamise seisukohast tuleb töölise pääle waadata, kui masina pääle, mille ehitamiseks teatud kapital ära on kulutatud, mis sellest ajast pääle protsentisid hakkab kandma, kui tööline tööstuses tegewusesse hakkab."

Weel kaugemale läheb üks Wene kapitalismuse jünger. Teaduslikust teoriast rääkides, mis seletab, et wahe töölise ühiskondlikult kasuliku töö ja töö wahel, mis tema tarwiduste täitmiseks ära kulub, lisawäärtuse ära määrab, lisab see kirjanik sügawamõtteliselt juurde: „tööline ehk piimalehm walmistab kahtlemata rohkem produktisid, kui nad peremehele maksma lähewad, nii et siis ka piimalehm niisama lisawäärtust loob, kui inimese tööjõudgi... Hobune, näit., tasub poole päewa jooksul osa omast rahalikust wäärtusest ja ülespidamise kulud ära, teise poole päewa jooksul aga töötab ta ainult peremehe kasuks, loob lisawäärtust..." Kui ta nii koduloomad produktiwlikuks ühiskondlikuks klassiks muutnud, mis töölisteklassist suuremat lahku ei lähe, wiib ta pärast wäga järjekindlalt sellesama mõtte ka masinate pääle üle ja räägib: „kui tööliste asemel masinad sisse seatakse, siis ei wõi sellest juttugi olla, et selleläbi see omadus kaduma läheb, mis inimese tööjõuul on (s. t. omadus, töötamise protsessis wäärtust luua; kirjaniku arwates „töötawad" masinad nähtawasti niisama kui inimesedgi). Wahetuslik fetishismus läheb siin nii kaugele, et ta peaaegu oma wastandiks — natural fetishismuseks ümber muutub.

Üleüldise majandusliku edenemise mõjul ja majanduseteaduse enese edenemise pärast iseäranis pidi niisugune wulgar kapitalis-

muse-kaitsjate kool enam kulturilisele kompromisside-koolile maad andma. Uue kooli esitajatena ilmusiwad suuremalt jaolt politika-ökonomia professorid, kes juba oma wahepäälse seltskondliku seisukorra pärast kõige rohkem kompromisside poole kalduwad. Rohkem wanameelsemad ökonomistid andsiwad uuele koolile „katheder-sotsialistide“ (kantsli-sotsialistide) nime, ehk need seda ise küll kuidagi ära ei teeni; ise nimetawad „katheder-sotsialistid“ oma kooli „realistlikuks“, „sotsial-reformistlikuks“, „historiko-eetikaliseks“ jne. „Katheder-reformerite“ nimi oleks sellele koolile tema sisu poolest kõige kohasem.

Oma teoretiliste põhjuswaadete poolest ei lähe uue kooli esitajad Saksa 40-te aastate ajaloolisest koolist suuremat lahku. Paljud nendest tunnistawad ühiskondlikkude wormide ajalooliku muutumise laiemates piirides wõimalikuks. Paljud näitawad iseäranis suure rõhuga üleüldisriiklikkude tulude majanduslik-korraldawa tähenduse pääle; — see on nende arwates jõud, mis ühiskondliku õigluse nõudmised elus läbi wiima peab, läbi wiia wõib ja tahabgi, mitte aga klassitulud. Suurem jagu selle kooli esitajatest annab iseäranis suure ja iseseiswa tähenduse kõlblistele ja altruistlikkudele tundmustele, mis nende arwates majanduslikus elus suurt osa mängiwad (siit tulebgi nimetus — „historiko-eetikaline“).

Oma praktikaliste programmide poolest lähewad katheder-reformerid üksteisest lahku. Nad kõik on üleüldiselt sotsialsete reformide poolehoidjad; kuid et just selles piirkonnas kool kui kompromisside-kool wälja astub, siis on täiesti arusaadaw, et mitte kõik kooli esitajad oma nõudmistes ühekaugusele ei lähe. Ühed on oma idealide poolest peaaegu täiesti konserwatiwilised, nagu Brentano, Held, Schmoller; teised, näit., Wagner liginewad selles asjas teatud mõttes utopistidele, ainult nad ootawad oma „riiklik-sotsialistlikkude“ idealide täideminemist kaugel tulewikus, praeguse aja kohta aga arwawad nad mõnest poolikust reformist wabriku-seaduste piirkonnas küllalt saawat.

Kõik katheder-sotsialistid on selles asjas ühes nõuus, et niisugust ühiskondlikku korda loomulikuks tuleb pidada, kus wõimalikult suur walmistus õiglase jaotusega oleks ühendatud. Kuid mis asi see „õiglane jaotus“ on, selle kohta lähewad waated lahku.

Schmoller, näit., peab õiglaseks niisugust jaotust, kus igaüks nii palju saab, kui ta on „ära teeninud“. Selle „ärateenimise“ alla käiwad tal aga kõige mitmekesisemad mõisted, nagu: woorused, teadmised, töö, isegi kapital (s. t. õigust ütelda kapitali kogumise waew; waata päät. esialgs. ja kapit. kogumisest). Schmolleri ühiselulise korralduse idealiks on niisugune ühiskond, mis „enesest mitmesuguste olemiste treppi kujutaks, kus juures üleminek ühe astme päält teise pääle wõimalikult kerge oleks“. See oleks muidugi wäga kindel süsteem olema, sest et iga alumine aste kõikide ülemiste astmete rõhumisel wäga põhjalikult omal kohal seisaks: ideal on, nagu näeme, bürokratliku aju sünnitus.

Brentano arwates ei ole praegustes wahekordades mitte see ebaloomulik, et tööjõud kaubaks on muutunud, waid see, et ta mitte niisugune kaup ei ole, kui kõik teised kaubad; tööjõuu müüja ja tööjõuu ostja kohta ei ole turutingimised mitte ühesugused. Neid turutingimisi on tarwis Brentano arwates niiwiisi muuta, et nad mõlemate poolte kohta ühesuguseks saaks; seda wõib kätte saada, kui tööjõuu-müüjad endid Inglise trade-unionide sarnastesse ühisustesse organiseeriwad. Riigi ülesandeks on niisuguste ühisuste asutamist kergendada, ehk wähemalt seda mitte takistada. Kui tööjõuu müüjana mitte üksik isik wälja ei astu, waid trade-union, siis on wahetuse-tingimised ühesugused, mille tagajärjeks õiglane jaotus on. Terwe walmistuse-protsessi üleüldine korraldamatus ei ole siis Brentano arwates nende wastolude juures süüdi, millede kõrwaletoimetamise eest ta muretseb.

Teised realistid, näit., Adolf Wagner annawad otsekohesele riiklikule wahelesegamisele walmistuse korraldusesse palju suurema tähenduse kui Brentano.

Üleüldiselt on realistlik kool üksikute majanduslikkude küsimuste läbitöötamise kallal üsna palju ära teinud.

Abstrakt-ökonomialise teoria piirkonnas tuleb weel seda praegust õpetlaste seas laialilagunenud wäärtuse-õpetust nimetada, mida kui „piirilise wäärtuse teoriat“ tuntakse. Seda õpetust siin pikemalt seletada on wõimata, sest et ta kole keeruline on; meie katsume ainult selle teoria wäljamineku-punkti ära näidata. See on nimelt niisugune. Produktil on iga inimese kohta oma „subjektiwiline wäärtus“ olemas; iga teatud inimese kohta määrab selle wäärtuse ära produkti kasulikkus. Iga inimene hindab kaupa subjektiwiliselt, oma enese seisukohalt, ja rehkendab järele, mis ta teatud kauba omandamise eest wõib ohwerdada, ehk ümberpöördult. Niiwiisi hindawad ja wõrdlewad wahetuse juures niihästi ostjad kui ka müüjad, kus juures kauba „subjektiwiline wäärtus“ igaühe kohta isesugune on; nende mitmesuguste „subjektiwiliste wäärtuste“ kokkupõrkamine aga sünnitab objektiwilise, tõeliku wahetuse-wäärtuse. Kuidas inimene oma subjektiwilise hindamise juures mitmesuguseid kaupasid wõrrelda saab, ja mil wiisil rida kauba subjektiwilisi hindamisi ostjate ja müüjate poolt kauba objektiwilise wahetuse-wäärtuse sündimise wõimalikuks teeb — seda seletatakse iseäraliku mõiste „piirilise kasulikkuse“ (Grenznutzen, предѣльная полезность) abil, millest kui alusest wälja mindakse; kuid kõik seda on täiesti wõimata paari sõnaga ära seletada, ja sellepärast läheme kohe selle waatepunkti põhjusmõtteliste wigade seletamise juurde üle, mille pääle Jevons, Menger, Böhm-Bawerk ja teised terwe „piirilise kasulikkuse“ teoria üles ehitasiwad.

Asi seisab selles, et inimene ühiskonnas sünnib, elab ja edeneb, mitte aga wäljaspool, nii et isiku psühologia paratamata selle ühiskondliku ümbruse poolt ära määratakse, mille keskel isik kujuneb. Ka kaupade subjektiwiline hindamine sünnib seda mööda, kuidas seda ühiskondlikud tingimised ette kirjutawad. Müüja ehk ostja peab ennast nende hindade alla heitma, mis

turul objektiwiliselt, tema tahtmisest äraripumatalt olemas on, nii et need hinnad palju suuremal mõõdul tema subjektiwilise hindamise pääle mõjuwad, kui ümberpöördult. Määratumal hulgal juhtumistel ei saa isik ühte ehk teist kaupa subjektiwiliselt tema kasulikkust mööda hinnata, ja tarwis on terwet rida kõiksugu konksusid tarwitusele wõtta, et ära seletada, missugune „subjektiwiline wäärtus", näit., ühel odawa sitsi arssinal milljonäri kohta on, kelle wabrikus see sits on walmistatud, ehk toredal kübaral waese mooduõmbleja kohta, kes seda kübarat kanda ei saa, ehk wiimaks puusärgil puusärgimeistri kohta, mida see ometi kunagi oma isikliku tarwituse jaoks ei walmista. Subjektiwilise wäärtuse teoretikud pidiwad terwe scholastika looma, et oma õpetust iga üksiku wahetusliku hindamise kohta makswaks teha.

Subjektiwilise wäärtuse teoria saadab meid wahetuse piirkonnast üksikute inimeste hingeelu salakambritesse, seletab faktisid, mida otsekohe, objektiwiliselt uurida wõib, faktidega, kuhu otsekohene uurimine ligi ei ulata, seletab nähtawaid asju nägematadega. Selles seisab selle teoria pääpuudus, mis ta ökonomisti teadusliku töö jaoks kasutaks teeb.

Kodanlikud ökonomistid seawad kasulikkuse teoria üles kui wastandi Ricardo-Marx'i wäärtuse-teoriale, mille pääle kapitali waenlased oma ideelises wõitluses kapitalismuse wastu toetawad. Kui Inglise utopistid Ricardo wäärtuse-teoriast wale järelduse tegiwad, et terwe produkti wäärtuse „töö omale pidi pärima", siis astusiwad Ricardo wäärtuse-teoria wastu wanad wulgar ökonomistid wälja. Kui uus ökonomistide-põlw, kes töölisteklassi poole hoiab, sellest wäärtuse-teoriast teise, täiesti õige järelduse tegi, nimelt, et burshuasia ja proletariati klassitulud ristamisi üksteise wastu käiwad, ja seda töölistele seletama hakkasiwad, — siis algasiwad oma sõjakäiku wäärtuse-teoria wastu Austria ökonomistid ja suur hulk nende poolehoidjaid kodanlikus teaduseilmas. Paljud nendest ütlewad päris awalikult, näit., Böhm-Bawerk, et nende teorial see hää omadus on, et ta töölistepartei „kahjulikkudel waleõpetustel" aluse ära wõtab. Sellega aga tunnistawad nad ise, missuguse otstarbega nad oma teoria lõiwad.

U u e majanduseteaduse tähtsamad esitajad on Ferdinand Lassalle ja Karl Marx.

Lassalle oli enam tegelik töölisteliikumise juht, kui selle teoria looja. Ta oskas Saksa töölisteklassi laialiselt organiseerida, kuna ta töölistele kaks töölistepartei põhjusmõtet ära seletas: klassitulude wastolu ja politikaliste õiguste ja politikalise jõuu majanduslik-klassilise tähenduse. Ta populariseeris Ricardo ja Marx'i majanduslikka waateid. Esimeselt laenas ta pääasjalikult tööpalgaseaduste arusaamise (Lassalle'i „raudne seadus"); see oli muidugi tema teoria nõrk külg: nagu meie nägime, ei ole töö-jõuu wäärtus mitte muutumata suurus (tarwilik eluabinõude minimum Ricardo ja Lassalle'i seletusi mööda), waid muutuw, mis sellest ära ripub, kui kaugele töölisteklass oma wõitluses kapitali wastu on jõudnud. Kuid see teoretiline puudus ei mõjunud suuremalt Lassalle'i ideelise ja korraldawa tegewuse taga-

järgede pääle. Teine punkt Lassalle'i waadetest oleks wõinud palju kardetawamaks saada: tema waated tööliste walmistuseühisuste asjus. Ta arwas nimelt wõimaliku olewat niisuguste tööliste walmistuse-ühisuste organiseerimise teel samm-sammult kapitalismust kõrwale tõrjuda; igas niisuguses ühisuses nägi ta osalist kõrgema ühiskondliku korra elussewiimist — walmistuseabinõude ja lisawäärtuse üleminekut tööliste kätte. Meie teame juba, et see idee täiesti walel alusel seisab: tööliste walmistuseühisused lähewad kapitalistlikkude wahekordade keskel kas otsekohe hukka ehk jälle muutuwad kapitalistlikkudeks aktsiaseltsideks ümber. Tööliste klassi seisukorda nad parandada ei saa, kõikide walmistuse-abinõude töölisteklassi kätte üleminekut nad lähemale ei too. Kuid genialilise töölisteklassi juhi käes tõi ka see'gi wale idee töölisteklassi edenemisele wõib olla palju rohkem kasu kui kahju. Ta tegi sellest järelduse, et töölisteklassil politikalist üheõiguslust ja politikalist jõudu tarwis on, et siis riigiwalitsuse aparati walmistuse-ühisuste asutamise jaoks tarwitada (wõitlus üleüldise walimiseõiguse pärast). Selsamal ajal laotas Lassalle imestamisewäärilise mõjuga proletariadi seas ühendawaid klassiwõitluse, klassilise organisatsioni ja klassilise ideali ideesid laiali.

Mis Karl Marx'isse puutub, siis ei tarwitse meie tema waadetest siin weel iseäraldi rääkida: nende selgitamisele on õiguse pärast terwe see raamat pühendatud. Ta oli kõige suurem XIX. aastasaja ideeline organisator. Ta oli esimene, kes ühiskondliku edenemise-õpetusele teadusliku aluse pani ja selle edenemise-tee teaduslikult ära näitas. Tema käes muutus ühiseluteadus tõeliseks ja wägewaks ühiselulise edenemise tööriistaks.

6. Ühiskondliku edenemise ja kõdunemise protsessid masinate-kapitalismuse ajajärgul.

Wõistlus, mis walmistuse organiseerimatusest järgneb, jääb endist wiisi üheks nendest jõududest, mis ühiskondlikka wahekordasid muudawad; masinate-kapitalismuse ajajärgul läheb selle jõuu mõju suuremaks — ta ei ole nüüd enam mitte üksi kapitalide koondumise-protsessis tegew, waid on hulga mitmekesiste ja keeruliste protsesside põhjuseks, mis osalt edenemisele kaasa mõjuwad, osalt aga ühiskondlikkude walmistawate jõudude kõdunemist tähendawad.

Selle jõuu kõrwal astub weel teine wälja. Tööjõuu ostja tung seda jõudu wõimalikult odawalt osta, ja tööliste tung, oma jõudu wõimalikult kallilt müüa, põrkawad kokku ja sünnitawad terwe rea mitmesuguseid

muutusid, mis kas töölisteklassi edenemist, ehk tema hääbumist tähendawad, kas tema mateerialisi olemasolemise tingimisi — ja sellega ühes ka kõiki teisi — parandawad, või halwemaks teewad.

Eelpool waatasime meie ka selle jõuu, kui iseäraliku „wõistluse“ wormi pääle ostja ja müüja wahel, nagu wõitluse pääle wahetuse-akti juures. Kuid masinate-kapitalismuše ajajärgul saab see wõistluse worm enesele iseäraliku iseloomu ja iseäraliku tähenduse ühiskonna elus; iseäralik iseloom seisab selles, et tööjõuu müüjate ja ostjate wastolu kaugele nendest wahetuse-wahekordadest üle ulatab ja terwed ideologia-wormid loob, järjelikult, paljude ühiskonna eluawalduste kohta mõju awaldab; iseäralik tähendus tuleb terwes reas uutes ühiskondlikkudes wormides ilmsiks, mis sellest wastolust oma alguse saawad (klassilised organisatsiond, wabriku-seadused jne.)

Mõlemate nimetatud jõudude — wõistluse ja töölisteliikumise — alatatasa terawamaks minewa tegewuse mõjul läheb ühiskondlik looduse wastu wõitlemine ikka tagajärjerikkamaks, ja seda niisuguse kiiruse ja hooga, missugust endise aja ühiskonnad ei ole tundnud.

a) Kriisised.

Stihialine wõistluse jõud sünnitab kapitalistlikus walmistuses tendentsi alalõpmata laienemisele. Iga üksik ettewõtja ei saa teisiti, kui peab ennast selle tungi alla paenutama ja oma ettewõtet alalõpmata laiendama, selle tehnikat täiendama; kui ta seda ei tee, siis on ta wõistluses teiste, energilisemate kapitalistidega kadunud inimene.

Et kapitalist müügi jaoks walmistab, siis saab ta sellest wäga hästi aru, et walmistuse laiendamine kasuta on, kui kaup ostjaid ei leia. Kuid pääle selle teab ta ka seda, et kui ta ise walmistust wähendab, siis ka see tallé ühtegi kasu ei too: turu üleüldist seisukorda see muuta ei suuda, sest et ühel ettewõttel selleks liig wähe tähendust on; kasu saaksiwad sellest ainult tema kaaswõitlejad, kes oma ettewõtteid seda suuremate tagajärgedega wõiwad laiendada, ja kui ka turg kõiki produktisid tõesti ära ei jõua neelata, siis mõjub hindade alanemine just tema ettewõtte, kui wähema pääle kõige enne. Muu seas aga loodab

kapitalist ka weel selle pääle, et tema kaup ühes hinnaalandusega ka rohkem ostjaid leiab, nii et suurem töö sigiwus ettewõttes ise enesele turu loob.

Kiire walmistuse laienemine kõigis ettewõtetes tekitab warem ehk hiljem kapitalistliku ülewalmistuse.

Kapitalistlik walmistus loob kaupasid, s. t. produktisid turu, müügi jaoks. Nii siis tähendab kaswaw walmistus kaswawat kaupade pakkumist turul ja tarwitab järjelikult oma normal käigu jaoks ka kaswawat nõudmist produktide kohta. Kui nõudmine walmistuse kohane ei ole, kui ta kaswamine walmistuse kaswamisest maha jääb, siis tuleb üleüldine hindade alanemine, kus juures terwe ühiskondlik produkt osalt alla wäärtust ära müüdakse, osalt aga ka päris müümata jääb. Harilik walmistuse käik saab rikutud: kaugelt suurem osa ettewõtetest kannatab kahju.

Aga kuidas on wõimalik, et turu nõudmine kõikide kapitalistlikkude produktide kohta pakkumisest wähemaks wõis jääda?

Ühiskondlik walmistus ei lähe mitte üksi ühtelugu laiemaks, waid see laienemine sünnib weel päälegi kaswawa kiirusega, sest et selle põhjus — wõistlus — sel mõõdul ühtelugu suuremaks läheb, mil olemas olewad turud kaupasid täis paisatakse ja uute turgude otsimine raskeneb. Nõudmine muutub aga üsna teistsuguste seaduste järele.

Kapitalistlikus ühiskonnas ei määra nõudmist ära mitte ühiskonna liikmete keskel olemas olew tarwidus teatud produkti kohta, waid nende ostujõud. Natural ühiskonna wastandina tunnistab wahetuslik ühiskond ainult niisuguse tarwiduse olewaks, mille täitmise eest maksta jõutakse. Sellepärast on kapitalistlikus ühiskonnas niisugused lood wõimalikud ja tulewad ka tihti ette, et, näit., rahwahulkade leiwapuuduse kõrwal selsamal ajal siisgi nõudmine leiwa kohta wähene on; wilja walmistati üleliiga palju ja see mädaneb aitades, sest et need, kelledel wilja tarwis on, seda osta ei jõua.

Nõudmise asjus tuleb edenewas kapitalistlikus ühiskonnas kaks üksteise wastu käiwat tendentsi awali-

kuks: üks püüab nõudmist alatasa suurendada, teine — wähendada. Esimese põhjuseks on niisugused nähtused, nagu hindade alanemine tehnika täienemise mõjul, mis produktide ostjate-ringi laiendab, — nagu muutuwa kapitali ja lisawäärtuse kaswamine, mis walmistuse üleüldisest laienemisest tuleb ja mitmesuguste ühiskonnakihtide ostujõuu suurenemist tähendab, nagu uute turgude leidmine jne. Teise tendetsi aluseks on ühelt poolt progressiwiline wäikekodanluse ja kapitalistideklassi wähenemine ettewõtete koondumise tagajärjel; teiselt — tööliste wäljatõrjumine masinate poolt, mille tagajärjeks isikute arwu wähenemine on, kes walmistusest osa wõtawad ja palka saawad; see kõik tähendab tarwitajate ostujõuu wähenemist.

Wõitlus nende kahe tendentsi wahel määrab turu nõudmise üleüldise summa faktilised muutused ära. Tööstusekapitali waremate edenemise-astmetel on esimese tendentsi mõju määratu suur: alaline turgude laienemine maade kulul, kus kapitalismust ei olnud, ja mittekapitalistlikkude rahwakihtide kulul, mis wahetuse-elusse saawad tõmmatud, osalt aga ühtelugu edasikestew uute ettewõtete tekkimise protsess aitab selleks kaasa, et nõudmine niisama kiiresti kaswab kui pakkumine, ehk sellest koguni ettegi jõuab. Kuid sel mõõdul, mil kapitalismus kõik maad ja kõik rahwamajanduse piirkonnad oma alla wõtab, peab ta ikka enam ainult wanade turgude laiendamisega leppima, sest et tal wõimalust ei ole uusi leida. Uute ettewõtete tekkimine jääb arwemaks, sest et nende asutamine suurt kapitali nõuab. Sellega ühes lähewad endised hääd nõudmise laienemise tingimised kord-korralt ikka pahemaks. Selsamal ajal läheb ka nõudmise wähenemise tendentsi mõju suuremaks: kaswawa kiirusega edasiminew tehnika progress piirab ikka enam töötajate tööliste arwu, kes muidu kõige kindlamad ostjad on, sest et nad oma tööpalga eest ainult tarwilikku ostawad; kapitalide koondumise protsess wähendab ettewõtete arwu ja sellega ühes ka kapitalistisid-ostjaid. Seda mööda, kuidas need protsessid tuntawamaks lähewad, mis nõudmise wähenemise poole sihiwad, peab nõudmise kaswamine

aeglasemaks jääma, kuigi ta oma soodu edasi kestaks, nagu see harilikult ikka sünnibgi.

Meie ees on siis kaks protsessi: ühelt poolt alaline walmistuse kaswamine, teiselt — nõudmise suurenemine walmistatawate produktide kohta; esimese protsessi kiirus kaswab alatasa, teise kiirus, mis alguses ka õige suur oli, jääb ajajooksul ühtelugu wähemaks. Arusaadaw on, et walmistus warem ehk hiljem pakkumisest ette peab jõudma, et „ülewalmistus“ kätte tuleb. Niihästi walmistuse alalise kaswamise tendents, kui ka mõjud, mis nõudmise laienemist takistawad, tulewad ühest ja sellestsamast hallikast — wõistlusest, s. t. ühiskondlikkude sidemete organiseerimata iseloomust, mis üksikuid ettewõtteid ühendawad. Järjelikult juurduwad ülewalmistuse põhjused juba kapitalistlikkude wahekordade-süsteemi aluses.

Esimest korda tuleb ülewalmistus küllalt selgesti XIX. aastasaja esimesel weerandil nähtawale, kui masinate-kapitalismus juba ülemwõimu oma kätte sai. Manufaktur-kapitalismus neid nähtusid ei tundnud, sest et ta mitte nii kaswada ei saanud, ja sel ajal weel turgude laiendamiseks küllalt mittekapitalistlikka maid saadawal oli.

Üleüldine ülewalmistamine kujutab ennast nõndanimetatud tööstuse kriisistes. Tööstuse kriisis tähendab sügawamõjulist ja laia terwe ühiskondliku majapidamise süsteemi wapustust, mis kõige mitmekesisemates hädistes ja ähwardawates nähtustes ilmsiks tuleb, nagu: järsk hindade langemine, hulga ettewõtete pankrotti jäämine, suur tööpuudus jne. Järsul ja terawal kujul kordusiwad sarnased wapustused periodiliselt kuni minewase aastasaja 70-te aastateni.

Et selgusele jõuda, miks ülewalmistuse tagajärjed mitte pikkamööda nähtawale ei tule, näit., kaswawa turgude täistäitmise, aeglase hindade langemise näol, waid kiiresti nagu püssirohi sädemest lõkkele lööwad, tuleb järgmist tähele panna. Kapitalistliku walmistuse korraldamatuse pärast ei ole ühelgi ettewõtjal kindlaid teateid terwe tööstuse seisukorra ega ka üksikute tööstuseharude kohta. Börse organisatsioni abil on

küll wõimalik sarnaseid teateid osalt saada; kuid terwe walmistuse kiire kaswamise ja nõudmise sagedate kõikumiste pärast ei saa nende teatete järele kunagi terwe walmistuse ja terwe nõudmise-summa kohta otsust anda. Sellepärast läheb kiire walmistuse laienemine ka pärast seda ühtesoodu edasi, kui tasakaal pakkumise ja nõudmise wahel kaduma on läinud. Warjatud ülewalmistus on juba olemas, kuid ta ei tule weel nähtawale: wabrikant ajab oma äri ühtesoodu edasi ja suurendabgi weel seda, lootes, et ta endist wiisi ostjaid leiab; suurkaupmees ostab tema kaupa määratumad hulgad kokku, niisama lootes, et ta selle pikkamööda edasi saab müüa, ehk ka spekulatiwilisel teel börsel käest ära mängida. Wälispidi on seisukord kõigiti endiselt lootusrikas, mis ülewalmistust weel enam suurendab.

Wiimaks tuleb silmapilk kätte, kus ülewalmistus mõnede kaupade ostjatepuuduses paratamata nähtawale tuleb. Nende kaupade hind langeb järsku alla, hulk tööstuse- ja kanbanduse-ettewõtjaid jääb pankrotti, kes nimetatud kaupadega tegemist teewad; teised jälle peawad walmistust wähendama ehk selle ajutiselt ka koguni seisma jätma. Nii siis tuleb ühes ühiskondliku majapidamise piirkonnas järsk walmistuse wähenemine, mis enesega oma harilised saatjad, tööpalga alanemise, tööpuuduse jne. ühes toob. Ühenduse pärast, mis ühiskondlik tööjaotus üksikute walmistuseharude wahele loonud, tõmmatakse warsti ka teised harud kriisisesse, nagu, näit., need, mis esimesele materjalisid muretsewad, tööriistu jne. Tööpuuduse kaswamine, tööjõuu „ülewalmistus“ — toob enesega kaasa nõudmise wähenemise tööliste tarbeasjade kohta; see kutsub jällegi wastawates walmistuseharudes kriisise elule, mis ka säält jälle teistesse ühendatud harudesse üle läheb.

Nii siis tulewad kriisises kaks ülewalmistuse tüüpust nähtawale: esiteks, absolutiline, mis walmistuse üleliigsest kaswamisest ära ripub, teiseks, relatiwiline, mis nõudmise wähenemisest tekkib; nõudmise wähenemine ise tuleb ärielu korratusest, ettewõtete pankrotti jäämisest, tööpuudusest jne. Absolutiline ülewalmistus on

sarnastes kriisistes alg-nähtus, relatiwiline on esimese sünnitus, mis, kui ta sellele juurde lisaneb, kriisise mõju mitmewõrra suurendab ja terawamaks teeb.

Iseenesest mõistetaw on, et üleüldises majanduslikus kitsikuses ka kaubandus ja laenuasjandus ühes teiste walmistuseharudega kannatawad. Tarwis on ainult juurde lisada, et ettewõtted nendest kahest piirkonnast niisuguste põrutuste wastu iseäranis tundlikud on: kaupmehed tunnewad oma eneste ettewõtete pääl kõige otsekohesemalt nõudmise langemise mõju, pangapidajad aga kannatawad niihästi oma pankrotti jääjate wõlglaste, kui ka hoiusummade järsu wäljanõudmise läbi, mis hoiuleandjad hirmuga wälja wõtawad. Kaupmeeste ja pangapidajate pankrott ajab omakorda jälle tööstuse-ettewõtjate asjad korrast ära, kes esimestega asju ajasiwad, jne.

Nii lagunewad kriisise nähtused ühe walmistuseharu päält teise pääle laiali. Selles tuleb iseäranis silmapaistwalt kapitalistliku süsteemi keerulsus ja seesmine ühendus nähtawale. Natural majapidamise ajal, kui iga üksik gruppe oma iseelu elas, ei wõinud midagi sellesarnast juhtuda: isegi ühede gruppede täielik häwinemine mõjus teiste gruppede elukäigu pääle wäga wähe. Wäikekodanlikus ühiskonnas on üksikute majapidamiste wahel juba enam-wähem kindel side olemas, kuid igal teatud juhtumisel ühendab see side wäikest arwu majapidamisi, nii et majandusliku elu korratused laiali ei saa laguneda. Selles mõttes on kapitalistlik ühiskond kõrgema organismuse sarnane, kuna eelmisi ühiskondlikka wormisid madalamal astmel seiswate organismustega wõib wõrrelda: kui inimesel mõni kehajagu wigastada saab, siis kannatab selle all terwe organismus raske kriisise läbi, nii et kahjulik mõju ennast ka kõige kaugemates organides tunda annab; ümberpöördult, mõnele poliipile wõi ussile, kelle eluline tegewus üksikute kehajagude wahel wähem jaotatud on, ei tee isegi kõige raskem kohaline wigastus suuremat häda.

Tüüpikalise terawa kriisise nähtused on selle poolest iseloomulikud, et üleminek õitswuselt langemisele kole

järsk on. Kuni kriisise alguseni edeneb tööstus kiiresti edasi, ja weel wiimasel tunnil jõuab elawus kõige kõrgemale tipule. Produktisid walmistatakse määratumalt, kuid nad leiawad kergesti ostjaid, turg wõib nähtawasti weel küllalt wastu wõtta. Suurkaupmehed ostawad wabrikantidelt ja üksteise käest, wähemad kaupmehed suurkaupmeestelt; spekuleerijad, kes ainult otsekoheseks edasimüümiseks ostawad, sünnitawad fiktiwilise nõudmise kaswamise. Niihästi kapitalistide kui ka tööliste enesetundmine on parem, kui kunagi enne. Üleliigseid kaupasid koguneb ikka rohkem. Salahaigus edeneb ühiskondlikus organismuses. Ja alles siis ilmub ta kriisise kujul nähtawale, kui ta juba õige suureks on läinud; sellepärast ongi ta ilmumine nii raske.

Liginewa langemise esimeseks tundemärgiks on harilikult kõige spekulatiwilisemate ettewõtete kokkulangemine, millede wälispidine õitswus kunstlikkude börse-wigurite abil oli loodud. Teatatakse ühe, teise, kolmandama firma pankrotti jäämisest. Laenu piirkond, majandusliku organismuse kõige tundlikum jagu, peegeldab eneses kohe tekkinud wapustuse wastu, ja teeb seda õige suure jõuga — laenuasjanduse kriisise näol.

Krediit põhjeneb usalduse pääl, inimeste tundmused on aga muutuwad. Iga tõuke juures, mis ühiskondlikku majapidamist ähwardab, hakkawad kõik kapitalistid, suured ja wähemad, homse päewa eest hirmu tundma, oma kapitalide julgeoleku eest kartma. Sääl, kus hirm ja kartus maad wõtawad, kaob usaldus ära, ja krediit langeb. Laenu-operatsionid jääwad wähemaks. Igalpool, kus see wõimalik on, püütakse antud raha tagasi saada. Otsitakse raha, raha ja raha, sest et inimesi enam ei usaldata, waid ainult raha. Kõiksugu börsemängijad, pangapidajad ja rentier'd hakkawad koledat hirmu tundma; rahatahtjate parwed piirawad pankasid ümber. Et pangad raha oma wõlglaste käest kätte ei saa, ise aga hoiule antud summad wälja peawad maksma, siis jääwad paljud nendest pankrotti; hoiuleandjate — kapitalistidega — sünnib muidugi sedasama.

Kaubanduse- ja tööstuse-ettewõtjad püüawad oma

palawikulises rahajahis wõimalikult ruttu kaupasid ära müüa; selsamal ajal aga läheb nõudmine weel wähemaks, sest et kõik raha oma käes tahawad pidada. Turud on kaupasid täis, hinnad langewad wiimase tipuni alla. Juba hakkawad ka tööstuse-ettewõtted üksteise järel kokku langema, need aga, mis terweks jääwad wähendawad walmistust ehk jätawad selle ka päris seisma. Tööstuse-tagawarawägi läheb järsku mitmesaja tuhande inimese wõrra suuremaks, mille hulka pääle muu ka tuhanded waralagedaks jäänud kapitalistid üle lähewad. Kõik, mis kapitalistlikus mõttes nõrk on, läheb hukka; kuid ka tugewate käsi ei käi hästi.

Kriisise päewade järel tuleb üleüldise seisu ajajärk. Uusi suuri kokkulangemisi ei tule enam ette, kuid asjakord ei parane: walmistus ja turg on rõhutud olekus.

Wähehawal hakkawad määratumad kaupade hulgad turul sulama: neid läheb korda ära müüa. Suured ettewõtted hakkawad kosuma ja uuesti walmistust laiendama. Üleüldise seisu asemele astub sammsammult keskmine õitswus. Walmistus läheb niisama suureks, kui ta enne oli olnud, ja kaswab wähehawal endistest piiridest ülegi. Selle juures tuleb ilmsiks, et paljud endistest wähematest ettewõtetest jäljeta kadunud on, ja ettewõtete üleüldine arw wähem on kui enne. Elawus läheb suuremaks. Walmistus hakkab uuesti tagasihoidmata kiirusega kaswama. Põhjuste kordumine tähendab tagajärgede kordumist — ja kõige suurema elawuse silmapilgul tuleb uus kriisis.

Terwe see nähtuste-ring kordus wiimase aastasaja jooksul mitu korda. Esimene üleüldine walmistuse kriisis oli 1825—26 aastal, teine — 36—37 a., edasi 47-al ja 57 a.; sinnamaale wõis kriisiste periodlikkust selgesti tähele panna, kus juures iga period 10 aastat kestis. Pärast seda tuli aastal 1873 üleilmline kriisis. Oma mõju ja pikkuse poolest oli ta kõigist endistest üle: maalt maale laiali lagunedes kestis ta mitu aastat, wähemalt kuni 1878 aastani. Pärast seda ei olnud kuni 90-te aastate alguseni laialist üleüldist elawuse kaswamist märgata, waid igal pool oli seisu tunda.

Kuid pikkamööda kosus tööstus jälle ja endine üleüldine seis muutus suurepäraliseks õitswuseks ümber; kuid see kestis ainult paar aastat: 99-mal algas uus kriisis. Iseäranis tugewasti andis ta ennast Wenemaal tunda, kuid tuli ka igalpool mujal ilmsiks. Ta kestis mitu aastat ja lõi suuruse poolest jälle kõik senised üle. Nii kaswas Prantsusmaal, mis muidu selle kriisise all wähem kannatas, kui, näit., Saksamaa, tööta tööliste hulk poole milljoni wõrra suuremaks — 400 tuhande päält 1896-mal aastal 900 tuhandeni 1902-sel.

Kriisiste edaspidise edenemise kohta lähewad arwamised lahku.

Ühede arwamist mööda korduwad kriisised ka tulewikus niisama terawal kujul, kui ennemalt, ainult wahe nende wahel läheb pikemaks. Määratu suur, laialine ja keeruline kapitalistlik mehanismus tarwitab tasakaalu häwitawate jõudude pikemat tegewust, et kriisis lahti läheks. Sellessamas sihis mõjub ka see asjaolu, et ühiskonna elemendid ennast paremine kui ennemalt muutuwate tingimiste järele paenutama õpiwad, näit., börse-organisatsionide täiendamise abil. Terwe ilma kapitalistliku walmistuse-ringkonna kohta ära jagunedes peab üleilmline ülewalmistus palju kõrgema määrani jõudma, et ta terawa kriisise näol ilmsiks wõiks tulla. Seda intensiwilisemaks ja hirmutawamaks muutuwad kriisised ise. Selle arwamise poolt kõneleb pääle teoretiliste arutuste ka kuueteistkümne aastane wahe 57 ja 73 aastate kriisiste wahel ja kahekümnekuue aastane wahe, mis 73 ja 99 aasta kriisiseid lahutab, niisama aga ka wiimaste kriisiste kuulmata suur mõju.

Teiste arwamise järele muutub kriisiste iseloom üleüldse. Õitswuse-ajajärgud üksikute kriisiste wahel lähewad lühemaks, kriisise ja üleüldise seisu ajajärgud sulawad ühte ja wõtawad ikka suurema osa kümneaastasest pöördeajast oma alla. Ülewalmistus tuleb chroonikalises tööstuse rusutud olekus ilmsiks, mis ajajooksul alaliseks nähtuseks muutub, nii et tööstuse intensiwiline edukäik, mille paratamata tagajärjeks kriisis oleks, wõimataks saab. Selle eest aga läheb üleüldine rusutud olek ikka sügawamaks; walmistusliku elu korratusesse

sattumise tendents läheb alatasa suuremaks. Selle arwamise kasuks räägib praegusel ajal wähem faktisid, kui esimese poolt; kuni wiimase kriisiseni oli siisgi suurem hulk just selles arwamises.

Era-kriisised lähewad üleüldistest kapitalistlikkudest kriisistest kahes asjas lahku; esiteks, oma põhjuste poolest ja teiseks oma wõrdlemisi wähema mõjupiirkonna poolest: nad wõtawad oma alla harilikult ainult üksikud maad, wahel üksiku ühiskondliku majapidamise haru, ilma et nad wäljaspool seda piirkonda suuremat tunda oleks. Kuid need era-kriisised wõiwad iseenesest wäga mõjurikkad olla, nii et nad oma ilmumise intensiwsuse poolest päris üleilmlistest kriisistest taha ei jää.

Era-kriisiste põhjusteks wõiwad olla: sõjad, rewolutsionid, wiljaikaldused, määratumad börse-spekulatsionid... Nii, näit., oli Inglise 1863—64 aasta puuwillatööstuse kriisises süüdi kodusõda Põhja-Amerika Ühisriikides; kriisise põhjuseks, mille Wenemaa 1891—92 a. läbi elas, oli suur wiljaikaldus jne. Katsume enesele konkretiliste näituste waral niisuguste kriisiste ilmumise mehanismust selgitada.

Kodusõda Põhja-Amerika Ühisriikides ehk, nagu teda nimetatakse, sõda neegrite wabastuse pärast, tekkis Lõuna ja Põhja walitsewate klasside — maapidaja aristokratia ja tööstusliku burshuasia, tulude wastolust. Wiimane tarwitas ümbertöötawa tööstuse produktide kõrgete kaitsetollide alla panemist, et siis oma walmistatud produktisid kõrge hinna eest müüa wõiks; teine nõudis wabakauplemist, et siis neidsamu produktisid odawasti osta. Toore materjali walmistuses oli aga odaw orjatöö Lõunas Põhja ettewõtjatele suureks wõistlejaks, kuna wiimased palgatöölisi tarwitasiwad. Kui majanduslik wõitlus sõjaks muutus, siis algas Inglismaal puuwillatööstuse kriisis, sest et puuwillast puudus tuli, mis muidu suuremalt jaolt Lõuna-riikidest sisse weeti. Puuwillatööstus jäi nii palju wähemaks, et ligi 200.000 töölist ilma tööta jäiwad. Nii tekitas siis ühiskondlik wõitlus ühel maal teisel maal walmistusliku kriisise; see näitab,

kui suuresti ühiskondlik tööjaotus üksikud ilmajaod üksteisest ära rippuma paneb.

Siisgi ei ole raske ära näidata, missugune nende era-kriisiste tekkimise sügawam põhjus on, tulgu nad politikaliste põrutuste, spekuleerimise ehk mõne muu ühiskondliku nähtuse otsekohese tagajärjena ilmsiks; nende sügawam põhjus on seesama, mis üleüldistel kriisistelgi — ühiskondliku tööjaotuse organiseerimatus. Ja isegi sääl, kus kriisise põhjused esimesel waatlemisel täiesti stihialised näitawad olema, näit., meteorologialised tingimised, mis wiljaikaldusi sünnitawad, tuleme ligema analiseerimise juures harilikult sellesama põhjuse juurde. Niisugused suured wiljaikaldused, nagu Wenemaal 1891 aastal, on ainult siis wõimalikud, kui põllupind metsliku majapidamise teel liig ära on kurnatud. Üleminek natural majapidamise juurest wahetusliku juurde ja sellele järgnew talupoja majapidamise langemine sunnib talupoega oma maid liiaks wälja kurnama, kus juures põllupinnale mitte enam rammutamise teel seda tagasi ei anta, mis talt nõutakse. Ainult ärakurnatud põllupind teeb maapidamise nii ilma muutustest ära-rippuwaks, et sarnased suured wiljaikaldused wõimalikuks saawad, mis terwest maast üle käiwad ja aeg-ajalt isegi paratamata korduma peawad. Järjelikult ei ole ka siingi kriisis teatud wahekordade süsteemi kohta mitte sugugi juhuslik nähtus; juhtuw on ainult see, et niisugune kriisis just 1891 aastal lahti läheb ja mitte aasta warem ehk hiljem.

Ühiskondliku majapidamise üksikutest piirkondadest on kõige tundlikum kõigesuguste korratuste wastu laenuasjandus. Et laenu aluseks paljas usaldus on, siis annab laenuasjanduse kriisisele juba paljas majandus-likkude wapustuste wõimalus põhjust. Kusagil ähwardab, näit, sõda lahti minna; ilmub kartus, et mõned riigid selle tagajärjel waeseks jääwad, ja kapitalistid, iseäranis aga weel riigiwalitsused, oma wõlgasid ei jõua ära maksta. Seisukorra kindlusetus õõnistab krediidil aluse. Selle juures tekkib suur nõudmine raha kohta, sest et paljud ettewõtjad niisugused wõlad peawad ära maksma, mida muidu ehk oleks wõinud edasi lükata.

Et tasakaal raha nõudmise ja pakkumise wahel ära kaob, siis tuleb laenuasjanduse kriisisele weel raha kriisis juurde: ühes krediidi langemisega tuleb rahast puudus. Wapustus ulatab muidugi ka kuni tööstuse piirkonnani, sest et tööstuse-kapitalistide kohta, kellede kapital pääasjalikult walmistuse-abinõudes ja walmistatud kaupades seisab, suur sularaha nõudmine wäga raskeks läheb.

Era-kriisiste hulka tuleb ka Europa põllupidamise chroonikaline kriisis arwata, mis juba palju aastaid kestab. Selle pääpõhjused on: esiteks määratu wiljawalmistuse suurenemine teistes ilmajagudes, kus wiljakaswatamine mitte üksi sellepärast odawam ei ole, et sääl põld sigiwam on, waid, nagu juba eespool tähendasime, ka madal rent oma mõju sellessamas sihis tunda annab; teiseks kannatab Europa kapitalistlik põllupidamine suurt töölistepuudust, sest et maata jäänud talupojad linnadesse tungiwad, kus nad ümbertöötawas tööstuses teenistust otsiwad, kuna ju linnades palgatööliste elutingimised paremad on.

Oma wormi poolest tähendawad kriisised teatud mõttes ühiskondliku majapidamise kõdunemist, ajutist ühiskonna walmistuslikkude jõudude wähenemist; kuid selsamal ajal on kriisised wõimsaks tehnikalise progressi, edaspidise walmistuslikkude jõudude edenemise tõukejõuuks. Esiteks läheb kriisise mõjul wõistlus kõige terawamaks; teiseks sunniwad kaotused kriisiste ajal kapitalistisid ikka uusi rikkaks saamise abinõuusid otsima; wiimaks — ja see on pääasi — näewad kapitalistid oma kahjusaamise põhjust kauba hindade alanemises ja püüawad sellepärast loomulikult oma ettewõttes tehnikat nii kõrgele järjele tõsta, et ka kõige madalamad hinnad talle kahju ei saaks teha.

Tehnikalist progressi kiirendades aitawad kriisised kapitalistlikkude wahekordade edenemisele kaasa, ühes kõikide nende wahekordade tagajärgadega, millede hulka ka kriisised ise käiwad. Siin on edenemise-tendents kõdunemise-tendentsiga nagu ühte seotud. Kui kapitalistlik ühiskond mitte kindlat edenemise panti ei oleks sünnitanud — töölisteklassi, kes ennast mää-

ratumaks jõuuks organiseerib, et walmistuse korraldust kord oma kätte wõtta, siis oleks wäga wõimalik, et ta mõne järgmise kriisise ajal kokku langeks ja ära laguneks.

Kriisised, kui kõige järsum ühiskondlikkude wahekordade organiseerimatuse awaldus, sundisiwad wiimasel ajal isegi kapitalistideklassi katseid tegema majanduseelusse enam korraldust tuua.

b) Ettewõtjate sündikadid.

Kui kaswaw wastolu walmistuslikkude jõudude edenemise ja ühiskondlikkude wormide wahel ka burshuasia pääle rusuwalt hakkas mõjuma (seda tegi liig terawaks, surmawaks läinud wõistlus, kriisised jne.), siis kakkas ka kapitalistideklass wähehawal nende kapitalistlikkude wahekordade halbade külgede wastu wõitlema, mis teda ennast puutusiwad.

Wõitluse abinõuuks on sellel juhtumisel ettewõtjatel — ühinemine. Ühinemise teel püüawad kapitalistid walmistuse anarhia mõju, mis ülemäärase wõistluse, kriisiste jne. aluseks on, wähendada.

Ühisustesse organiseerimise teel püüawad iga teatud tööstuseharu kapitalistid selle walmistust korraldada, teda teatud eeskirjade alla paenutada. Niisuguseid ettewõtjate-ühisusi kutsutakse sündikatideks ehk kartellideks (nende kõige täielikum worm on n. n. trust).

Esimesed katsed sündikatide organiseerimise asjus tehti juba minewase aastasaja 60-tel aastatel. Kuid kõige suurema tõuke uue organisatsioni wormi elunäitelawale astumiseks andis 73-ma aasta üleilmline kriisis. Sellest ajast saadik on sündikadid paljudes riikides juba suureks ühiskondlikuks jõuuks muutunud.

Sündikatide tekkimise aluseks on kiire kapitalide koondumine, ettewõtete arwu wähenemine ja üksikute ettewõtete kaswamine. Kui kapital teatud walmistuseharus weel ei ole üksikute wäheste ettewõtjate kätte kogunenud, kui weel palju wäikseid ettewõtteid olemas on, siis on ettewõtjate ühinemine wäga raske ja ilma suurema kindluseta. Kõigil selle walmistuseharu kapitalistidel on peaaegu wõimata kokku rääkida ja suur

osa nendest jääb ühisusest wälja. Niisugusel korral aga ei suuda kartell oma ülesannet täita — walmistust reguleerida. Kartell on üleüldse suur-ettewõtjate ühisus.

Mis kartellilise ühinemise wormisse puutub, siis walmistasiwad seda ette aktsiaseltsid, mis ju ka teatud mõttes kapitalistide ühisused on.

Üheks tähtsaks tingimiseks, mis ettewõtete sündikatidesse ühinemist kergendab, on kaitsetollisüsteem. — Kaitsetollid wabastawad wabrikantisid wõõramaa wõistlusest, teewad sisemise turu nende monopoliks, mille üle sündikat seda kindlamine wõib walitseda. Protektsionismuse abil wõib sündikat wõistluse täiesti kõrwale toimetada, ja annab ühinenud kapitalistidele kõige rohkem kasu. Wabakauplemise juures teeb wäljamaa kapitalistide wõistlus, keda raske on sündikadi liikmeteks wõtta, sündikadist saadawa kasu wähemaks: niisugusel korral ei saa sündikat walmistusemonopoli oma kätte, ja ei saa sellepärast walmistust reguleerida ega omawoliliselt produktide hindasid määrata. Sellepärast edenebgi kartellide-süsteem just protektsionismuse maades, näit., Ühisriikides, nii kiiresti. Siisgi ei ole protektsionismus just sündikatide tekkimise tarwilik tingimine. Nii asutati isegi Inglismaal, kus kauplemise wabadus kõige suurem on, pärast 1873 aastat hulk kartellisid, milledest paljud õige rikkad ja mõjukad on. Wabakauplemise juures wõiwad kergemine rahwastewahelised sündikad elule tekkida.

Esimesed sammud kartellide elus ei olnud kaugeltgi paljutõotawate tagajärgedega. Paljud sarnastest ettewõtetest läksiwad luhta, paljud jäiwad pankrotti. Majandusliku anarhia keskel üleskaswanud, „waba“ wõistluse waimu täis kartellide liikmed ei saanud ühise distsipliini järele korraldatud asjaajamisega kuidagi toime. Nad astusiwad kas otse awalikult üleüldistest otsustest üle, ehk jälle püüdsiwad nendest kõiksugu wigurite abil mööda minna. Selle all kannatasiwad muidugi just need liikmed, kes õiglaselt asju püüdsiwad ajada. Ja weel praegugi lähewad paljud sündikadid just sellel põhjusel hukka.

Teine tähtsam põhjus, mis sagedasti sündikatisid lagunemisele wiis, seisis selles, et nad teatud walmistuseharu piirkonnas tõelikku ülemwõimu oma kätte ei suutnud saada. Kui kartellist wälja jäänud ettewõtjad oma walmistust laiendawad, siis kaotab kartell kõik oma tähenduse; kartelli liikmetel on otse kahjulik ennast selle kitsendawate määruste alla paenutada, mis ainult

wäljaspool kartelli olewatele ettewõtjatele kasu toob; kartellil läheb täitsa wõimataks turuhindade pääle äramäärawalt mõjuda. Iseäranis raske on sündikadi seisukord siis, kui kõige mõjukamad ettewõtjad teatud walmistuseharus, oma wõimu tundes, mitte kartelli liikmeks ei astu. Katsed näitawad, et kartell ainult niisugusel korral turuhindasid ette kirjutada wõib, kui $^2/_3$—$^3/_4$ terwest turust tema wõimuses on.

Kui sündikat tõeliku wõimu mõnes walmistuseharus kätte saab, siis on kõik ettewõtted, mis sündikadi külgi ei liitu, surmale pühendatud. Sündikat hakkab halastamatalt oma mõju ja wõimu oma wastaste allasurumiseks tarwitama. Näit., sundis Schweitzi pitsiwabrikute sündikat sellega oma wastaseid alla heitma, et ta walitsuselt hoolsamat selle järel walwamist nõudis, et wabrikutes üleaja tööd ei tehtaks; sündikadi wastastele, kes üleaja tööd tarwitasiwad, oli see suur löök. Seesama sündikat tegi otsuseks, et kolme kuu pärast enam ühtegi, kes wäljaspool sündikati olewates wabrikutes ametis on, sündikadi wabrikute pääle ei wõeta.

Sündikatide edenemine oli ime kiire, kuid selle juures siisgi haruldaselt järjekindel. Nende edenemiseloos wõib kuni siia ajani mitut edenemisejärku tähele panna.

Esimest ajajärku wõiks ettewalmistuse-ajajärguks nimetada. Et hindasid langemise eest hoida, tehtakse teatud lühema aja kohta maha walmistust mitte üleliia laiendada. Tehtakse hulk mitmesuguseid ühinemise katseid, kuid püüded jääwad weel uduseks. Arutihti lähewad need katsed muidugi nurja.

Siis hakatakse juba päris kartellisid organiseerima. Asutatakse pikema aja pääle kindlad ühisused, millede siht on walmistust reguleerida ja hindasid ära määrata.

Wähehawal läheb ühendus ikka kindlamaks. Kartelli tegewusekawa laieneb. Kui ta ülemwõimu walmistuses oma kätte saab, jaotab ta oma liikmete wahel turud ära, asutab kaupade keskmüügikohtasid, kohustab oma liikmeid ettewõtteid tehnikaliselt täiendama jne.

Wiimaks kaowad wiimased wõistluse jäljed kartelli liikmete wahel, wiimased üksikute ettewõtjate iseseiswuse jäänused. Kartell määrab kõik walmistuse peensused ära ja kasu osa, mis igale üksikule liikmele läheb. Tekkib üksainus määratu suur ettewõte — trust. Endised iseseiswad ettewõtjad on trustis juba liht aktsionärideks muutunud. Kuni siia ajani on see kartelli kõige täielikum worm.

Praegugi wõib weel kõiki kartelli wormisid üksteise kõrwal leida, kuid igalpool on nendes kõrgemateks wormideks üleminemise tendentsi märgata.

Suur ajaloolik tähendus on rahwuswaheliste sündkatide tekkimisel (1889 aastal oli neid 11, 1896 a. aga juba üle 40). See näitab iseäranis piltlikult, et kapitalil kosmopolitiline iseloom on, mis rahwuste wahesid ei tunne. Niisugustest rahwuswahelistest sündikatidest tuleks nimetada tina ja hõbeda sündikati, mille kaewandused $^2/_3$ terwe maailma aastasest hõbeda ja $^1/_2$ tina saagist wälja töötawad; pääle selle on tähtsad tubaku, dünamidi ja teised sündikadid. Põhja-Amerika nahwta trust püüab wiimasel ajal Wene nahwta-asjandust oma mõju alla saada; kui tal see korda peaks minema, siis ei ole tal terwes ilmas enam ühtegi wõistlejat.

Sündikatide arwu mõõdetakse wiimasel ajal sadadega.

Sündikatide rikkus lubab nendel kiiresti kõiki täiendusi tarwitusele wõtta, mis üksikul ettewõtjal liig kallid maksma tuleks. Pääle selle on nende teenistuses hulk õpetatud spetsialistisid; sagedasti asutawad sündikadid niisuguste spetsialistide walmistamiseks omal kulul õpeasutusi jne. Üleüldse läheb tehnika progress uue organisatsioni tekkimise mõjul kiiremaks.

Iseenesest arusaadaw on, kui suuresti sündikadid kapitalide koondumise protsessi kiirendawad. Wiimaste aastate teatete järele neelas, näit., tubaka-trust 150 ettewõtet ära, nahwta trust — 400, terase — 785. Põhja-Amerika 447 trusti kapital on umbes 20 milljardi dollarit (38 millj. rubla) suur.

Tööstuse üleüldise käigu pääle mõjuwad sündikadid selles sihis, et nad talle enam rahulikuma, tasasema

woolu annawad, muidugi ainult osalt. Nad kaitsewad tööstust wähemate wapustuste, era-kriisiste eest.

Kuid üleilmlisi kriisiseid ei saa kartellide organisatsion kõrwale toimetada; see selgub kohe, kui küsimuse ligema arutuse alla wõtame. Nii kaua, kui weel mitte kõik ettewõtted sündikatidesse ei ole organiseeritud, ei wõi üleüldiste kriisiste kadumisest iseenesest mõista weel juttugi olla. Kuid ka siis, kui iga üksik walmistuseharu sündikadi kätte läheb, ei kao majanduslik anarhia ära. Wõistlus saab ainult teise kuju, wõib olla weel terawama ja raskema, kui ennemalt. Üksikute walmistuseharude wahel tekkib halastamata wõitlus. Iga sündikat, kellel oma piirkonnas täieline monopol on, püüab oma kaupade hindasid piirita kõrgendada; teised sündikadid takistawad seda, kuna nad omalt poolt niisamasuguseid sihtisid taga ajawad; wõitluse lõpp ripub sündikatide jõudude wahekorrast ära. Et selle meeleäraheitliku wõitluse põnewusest aru saada, tuleb tähele panna, et ühed tööstuseharud teistele walmistuse-abinõusid muretsewad, mis neid kõiki kõige tihedamine üksteise külgi seob ja üksteisest ära rippuma paneb. Wõtame näituse. Puuwillakaswatajate sündikat tõstab puuwilla hinnad ülemäära kõrgeks. Puuwilla ümbertöötajate sündikat on aga riidehinnad juba nii kõrgeks kruwinud, et need just kõige suuremat kasu toowad; iga edaspidine hinnakõrgendus tooks ainult kahju, kuna ta nõudmist wähendaks. Puuwilla ümbertöötajate sündikatil on nüüd kaks teed ees: ta wõib uute temale kahjulikkude puuwilla hindadega leppida ja walmistamist edasi jatkata, ehk walmistamise määramata aja pääle seisma jätta. Esimesel juhtumisel jääb sündikat kängu ja peab warem ehk hiljem oma tugewamate wastaste wastu wõideldes lõpulikult langema. Teisel juhtumisel on meie ees kahe sündikadi wastastikkune tõrkumine, kus juures see, kes kaotab, ühes ka oma iseseiswusest ilma jääb; selle wõitluse aeg tähendab aga hirmsa majandusliku kriisise ajajärku, mis ennast terwes ühiskondlikus majapidamises tunda annab.

Praegusel ajal saawad kartellid üleüldiste kriisiste ajal kahju, mille summad kõigiti kapitalidele wastawad,

mis kartellide käes tarwitada on. Nii, näit., oli 1903 a. 100 tähtsama Põhja-Amerika kartelli kahju 1754 millj. dollarit ehk 3300 millj. rubla, umbes 40 % üleüldisest aktsiate wäärtusest.

Kuigi ka kartellid üleüldiseid kriisiseid kõrwale ei saa toimetada, siis wõiwad nende abil ettewõtjad kriisiseid wähemalt kergemine ära kannatada. Tööliste pääle aga mõjuwad sündikadid üsna wastupidises sihis. Ülewalmistuse wastu wõitlewad kartellid walmistuse wähendamise abil; juba see üksi wähendab nõudmist tööjõuu kohta. Ja tehnika progress, millele kartellid uut hoogu annawad, suurendab weel enam kapitalistlikku tagawarawäge. Pääle selle tarwitawad sündikadid oma määratumat majanduslikku jõudu sagedasti just otse tööliste ametiühisuste wastu wõitlemiseks, ehk küll teiselt poolt seesama jõud töölistes ühisuste asutamise tungi äratab. Ametiühisuste wastu wõitlemise pääle wõiwad trustid suuri summasid kulutada, mis nad ka tõepoolest teewad, nii et nende wastu hääde tagajärgedega ainult kõige tugewamad ametiühisused wõiwad wälja astuda; muidugi wõiwad seda ka politikalised tööliste parteid, riigiwõimu pääle mõjumise teel.

Sündikadid wähendawad niisugusel mõõdul ettewõtete hulka, et selle läbi wabriku-seaduste läbiwiimine suuresti kergeneb — tingimine, mis majanduslikule edenemisele uut hoogu annab.

Selle üle, kuidas kartellid kapitalistide pääle mõjuwad, wõib järgmise näituse järele otsustada. Lääne-Euroopa kohta on 5—7 % kasu norm juba õige kõrge, kuna aga rahwastewaheline dünamidi-trust, mis kõiki suuremaid maailma dünamidi wabrikuid ühendab, oma osanikkudele 80-tel aastatel terwelt 8—15 % diwidendi maksis.

Põhja-Amerika suure nahwta-trusti aastane diwidend kõikus 8 aasta jooksul (1896—1903) 31 % ja 48 % wahel, keskmiselt oli ta 39 %. Trusti kapital oli selsamal ajal 100 millj. dollarit (190 millj. rubla).

Kartellide mõju kauba hindade kohta on tarwitajatele suuremalt jaolt kahjulik — kartell kruwib hinnad kõrgeks, wahetab oma kaupasid suurema wäärtusega

kaupade wastu. Kui ka teised kaubad sündikatide kätte lähewad ja need suurema osa walmistusest oma kätte saawad, siis peab hindade tasakaal jälle maksma hakkama; wähemalt sündikatide kaupade keskmised hinnad peawad oma normi (wäärtuse) juurde tagasi langema, sest et monopolil nüüd niisamasugune monopol wastas seisab. Kuid ka praegugi ei tõsta mitte kõik kartellid hindasid. Kaugemale edenenud kartellid wõiwad ka ilma selleta läbi saada ja hindasid isegi alandada, et sellega nõudmist suurendada. Kui Põhja-Amerika nahwta-trust turu oma kätte sai, alandas ta nahwta hinda. Mida laialisem sündikat on, mida täielikum tehnika tema ettewõtetes, seda enam on loota, et ta hindasid alandab.

Kapitalistideklassi keskel sünnitawad sündikadid terawa wastolu organiseeritud ja organiseerimata kihi wahel. Üksikult seiswad kapitalistid wõitlewad kõigi abinõudega sündikatide wastu, mis ju neid ära häwitada ähwardawad, püüawad nende tegewusepiiri seaduseandlikul teel takistada, awalikku arwamist nende wastu üles ässitada jne. Kuid kõik see on asjata: sündikatide wõim kaswab ühtelugu.

c) Ettewõtete intregreerimine.

Ühed ettewõtted saawad teistelt ühiskondlikus töö-jaotuses tarwilikka walmistuse-abinõusid — tööriistu ja materjalisid. Niisugusel ettewõtete wastastikkusel ühendusel on ettewõtjate kohta omad halwad küljed olemas: sagedasti tekkib ettewõtete wahel, mis üksteise wastu sarnastes wahekordades on, äge wõitlus. Kui ketramisewabrikud ketruse hinda tõstawad, riidewabrikutel aga wõimalust ei ole wastawalt riide hindasid tõsta, siis kannatawad riidewabrikandid kahju ja wõiwad ainult wõitluse abil ketrusewabrikuid hindade alandamisele sundida; seda teewad nad walmistuse wähendamise teel.

Siit tekkib tööstuses uus tendents. Kui ennemalt tehnika täiendamise tung kõige kaugema piirini minewa ettewõtete spetsialiseerimise elule kutsus, üksiku ettewõtte tegewusepiiri ikka enam ja enam kitsendas, siis

astub nüüd selle asemele wähehawal üksiku ettewõtte walmistusepiirkonna laiendamine. Kapitalist püüab oma enese ettewõttes nende materjalide ja tööriistade walmistust organiseerida, mida ettewõte tarwitab; sel teel saab ta teistest ettewõtjatest äraripumataks. Iseenesest mõistetaw on, et niisugune ettewõtete integreerimine — wastastikku-tarwilikkude ühiskondlikkude walmistuseharude ühendamine ühes ettewõttes — ainult kõige suurematele kapitalistidele jõudu mööda on; kõige kergemine wõiwad seda elus läbi wiia suured aktsiaseltsid ja trustid.

Ettewõtete integreerimise protsess tuletab mitmes tükkis kartellide tekkimise protsessi meelde, ainult ta puutub ettewõtete teist külge. Need kaks protsessi täiendawad üksteist; kuid ka mõlemad üheskoos ei suuda nad kapitalistliku ühiskonna sisemist ehitust sisulikult ümber muuta, seda enam, et nad selle ühiskonna piirides kunagi lõpule ei jõua.

Selle ümbermuutmise lõpule wiia wõib ainult t ö ö l i s t e l i i k u m i n e.

VIII.

Sotsialistlik ühiskond.

Tööstuse-kapitalismus ei ole omas edenemises kaugeltgi weel lõpule jõudnud; kuid selle ajajärgu wahekordade kindlusetus on juba küllalt silmatorkaw. Niisama silmatorkawad on ka kapitalistliku korra põhjuswastolud, mis teda ikka enam ja enam ära õõnistawad, — ja edenemise-jõuud, mis uue korra aluse loowad. Pääjoontes on juba siht tunda, kuhu poole praegune kord edeneb. Nii wõib siis juba nüüd järeldusi teha selle kohta, missugune see uus kord saab olema, ja milles tema pääiseäraldused praeguse korraga wõrreldes seisawad.

Mõni wõib arwata, et teadusel õigust ei ole sellest rääkida, mida olemas ei ole, ja mida ka minewikus kunagi ei ole tuntud. Niisugune arwamine on ekslik. Teadus ongi just selleks olemas, et *ette näha*. Mida ennemalt ei ole olemas olnud, seda ei saa ta punktiliselt ette ütelda. Kuid kui üleüldiselt teatakse, *mis on*, ja missuguses sihis see, mis olemas on, muutub, siis *peab* teadus muutuse tagajärgede üle katsuma otsustada. Ta *peab* seda tegema selleks, et inimesed oma tegewust sellekohaselt saaksiwad paenutada, et nad mitte asjata oma jõudusid ei kulutaks ja uute wormide edenemist ei takistaks, — waid et nad iseteadlikult nende wormide elussewiimiseks kaasa saaksiwad töötada.

Ühiskonnateaduse otsused tulewase korra kohta ei saa mitte täiesti punktilised olla, sest et praeguse aja ühiskondlikkude nähtuste määratu keerulsus nendest täieliku pildi saamise kole raskeks teeb, nii et teadus ainult üleüldise, ülewaatliku pildi wõib anda. Selle-

pärast on ka uue korra äramääramine ainult kõige üleüldisemates joontes wõimalik. Kuid just need jooned on kõige tähtsamad, iseäranis praeguse aja inimese kohta.

Praeguse teaduse seisukorra juures ei ole mitte üksi wõimalik ka ligikaudseltgi praeguse korra põhjaliku ümbermuutmise aega ära määrata, waid uue korra juurde üleminekust enesestgi wõib ainult tingiwalt kõnelda: uus, kõrgem kord on ainult siis wõimalik, kui ühiskond sellessamas sihis edasi edeneb, milles siiamaale. Wana-aja ilma ajalugu näitab, et inimeste ühiskonnad wahel tagurpidi wõiwad minna, kõduneda, laguneda; algaegse inimesesoo ajalugu, niisama aga ka mõnede Ida rahwaste oma näitab, et wahel pikaldased seisuajajärgud olemas wõiwad olla. Kuid edu seismajäämiseks ehk koguni tagurpidi minemiseks peawad mõjuwad põhjused olemas olema; praeguse aja ühiskonna elus niisuguseid põhjusid leida ei ole. Selle hulga sisemiste wastolude juures, mis praegusele ühiskonnale nii iseloomulikud on, ei wõi elu seismajäämisest juttugi olla. Põhjalikuks kõdunemiseks wõiksiwad need wastolud ainult siis põhjust anda, kui mitte edenemisejõudusid ja materjali edenemiseks olemas ei oleks; need aga on olemas, ja siiamaale on needsamad ühiskondlikud wastolud neid aina edendanud ja suurendanud. Ühiskonna walmistusejõuud kaswawad alatasa, kaswab ja organiseerib ennast alatasa määratu suur ühiskondlik klass, kes wanu wormisid häwitada ja uusi asemele seada püüab. Sellepärast ei ole ühtegi tõsisemat põhjust arwata, et praegune ühiskond kõdunema, tagurpidi minema peaks hakkama; mõõtmata palju rohkem põhjusid on arwamiseks, et tema edenemine edasi kestab ja uusi wormisid sünnitab.

1. Ühiskonna wahekorrad looduse wastu.

Masinate tehnika edenemine läheb juba kapitalismuse ajajärgul nii järjekindlalt ja wahetpidamata edasi, et üsna kerge on selle edenemise tendentsisid

ja järjelikult ka edaspidiseid tagajärgesid ära määrata. Põhjus-tendentsi pääle tähendasime juba eespool, — ta on masinate töö automatismuse poole sihitud. Wana moodi masin, mille juures enam-wähem tähtis osa mehanikalisi liigutusi töölise täita oli, annab uuele masinale ruumi — automatilisele mehanismusele, mille juures töötaja tegewus peaaegu ainuüksi masina tegewuse järel walwamiseks ja selle kontroleerimiseks muutub. See kontroll ise läheb ikka lihtsamaks ja kergemaks, kuna ka seda suuremalt jaolt isetegewad regulatorid toimetawad; töölisel jääb järele ainult selle järel waadata, et üksikute apparatide tegewus korralik oleks: mehanikul ei ole tarwidust iga silmapilk manometri wõi elektriwoolu jõuu mõõtja pääle waadata ja igakord enesel selle eest muretseda, et auru surumine wõi elektriwoolu jõud omal määratud kõrgusel seisaks: kõige selle eest muretsewad automatilised regulatorid; mehanik peab aeg-ajalt ainult järele katsuma, kas regulatorid ise korralikult töötawad, tarwiduse korral nende tegewust muutma, nende rikkeid wõimalikult ruttu ära parandama jne. Kuid selle juures läheb teadmise, arusaamine, üleüldise psüühikalise edenemise alamäär, mis iga üksiku töötaja käest nõutakse, ikka suuremaks. Töö masina juures läheb oma olemise poolest, ikka enam „korraldawaks", ikka enam mõistuseliseks (intellektualiliseks), nõuab ikka wähem kitsa stepsialisti käteosawust. Musklite töö kaotab waimlise töö kõrwal ikka enam oma tähenduse.

Selle juures kaswab masinate hulk ja nende poolt sünnitataw mehanikalise jõuu summa nii hiigla suureks, et inimeste füüsikaline jõud selle kõrwal mõõtmata pisukene suurus on. Looduse jõuud teewad inimese tahtmist mööda määratuma hulga tööd ära, muutuwad sõnakuulelikkudeks, hingeta orjadeks inimese käes, millede wõimine piirita kaswab.

Iseäraliku tähenduse uute ühiskondlikkude wormide edenemise juures saab inimeste-wahelise läbikäimise tehnika. Tema tormaw edenemine, mis meie kapitalismuse ajajärgu lõpul tähele wõime panna, on silmanähtawalt sinna poole sihitud, et kõiki neid takistusi

kõrwale toimetada, mis inimeste ühinemisele ja ühtcliitumisele loodus ja ruum ette teewad. Traadita telegrafi ja telefoni täiendamine teeb arwatawasti kõige lähemas tulewikus inimestele wõimalikuks üksteisega otsekohe läbi käia, ilma kauguse ja igasuguste looduslikkude takistuste pääle waatamata. Edasiliikumise abinõude kaswaw kiirus ligindab inimesi füüsikaliselt üksteisele ja annab wõimaluse nende töö produktisid edasi toimetada, niisugusel mõõdul, millest endiste aegade inimestel aimugi ei olnud. Wiimaks on kahtlemata ka juhitawate õhulaewade ülesleidmise aeg juba õige lähedal [1]). Selle kõige raskema ülesande otsustamine teeb inimeste wahekorrad realiliselt maapinna geografialistest tingimistest, maapinna ehitusest ja kujust ärarippumataks.

Ühiskonna tõelik wõim looduse üle, mis teaduslikult organiseeritud tehnika alusel piirita kaswab — niisugune on kapitalismusele järgnewa ühiskondliku korra esimene iseloomulik joon.

2. Walmistuse ühiskondlikud wahekorrad.

Nagu meie nägime, muudab masinate tehnika kapitalismuse ajajärgul kahes mõttes koostöötamise wormisid. Ühelt poolt kaob tehnikalise tööjaotuse juures kitsas ametite spetsialiseerimine ära, mis töötaja hingeelu kitsendab ja nagu raamidesse paneb; selle asemele astub lihtne koostöötamine, kus töötajad ühetaolist tööd teewad; tehnikaline „spetsialiseerimine“ läheb inimeste päält masinate pääle üle. Teiselt poolt lähewad selle koostöötamise piirid hiigla suureks; tekkiwad ettewõtted, mis tuhandeid ja kümneid tuhandeid töölisi üheks organiseeritud süsteemiks ühendawad.

Uue korra juures tuleb mõlema nimetatud tendentsi mõju tagajärgesid palju suurematena ette kujutada, kui seda masinate-kapitalismuse ajal näha wõib. Wahe

[1]) Nagu teada, on meil see aeg juba käes. Tõlk. täh.

üksikute ametite wahel läheb nii wäikeseks, et need hingeelulised lõhed üksikute inimeste wahel, mis nende mitmekesisest tööst tulewad, täiesti ära kaowad. Wastastikkuse arusaamise ja läbikäimise side inimeste wahel läheb tõeliku elu sisu ühtluse põhjal alatasa tugewamaks ja kindlamaks.

Selsamal ajal läheb korraldatud töö ühendus alatasa suuremaks, nii et juba sadatuhanded ja milljonid inimesed üheainsa ülesande kallal töötawad.

Nende kahe kapitalismuse-aegse tendentsi edasikestwast mõjust järgneb kaks uut uue korra iseäraldust. Ühelt poolt saadakse wiimasest iseäranis wastupidawast ametiwahest üle, nimelt wahest korraldawa ja täidesaatliku töö wahel, ja see wahe kaotab lõpulikult oma tähenduse; teiselt poolt lähewad kõik töötajate ühendused ikka enam liikuwaks, woolawaks.

Ehk täidesaatlik töö masinate-kapitalismuse ajajärgul küll oma iseloomu poolest juba korraldawale tööle hakkab liginema, sellegipärast on nende wahel weel küllalt suur wahe olemas, ja jääb sellepärast ka täidesaatjate ja korraldajate eraldamine endiselt seisma: ka kõige osawam tööline wabrikus ei saa siisgi direktori kohusid täita, nagu wiimane tema kohusid täita ei saa. Kuid edaspidine masinate mehanismuse keerulsuse ja peensuse kaswamine, millega töölise inteligentluse kaswamine kaasas käib, peab selle wahe ära kaotama, ja kerge ülemineku korraldawa töö juurest täidesaatliku ja täidesaatliku töö juurest korraldawa juurde wõimalikuks tegema. Nende kahe töölise tüüpuse wahel kaob wahe ära, ja nad sulawad ühte.

Kui niiwiisi wiimased hingeelulise „spetsialiseerimise“ jäljed kadunud on, siis kaob ühes sellega ka tarwidus ja mõte üksikuid töötajaid üksiku äramääratud töö külgi kõita. Otse ümberpöördult, uued töö wormid nõuawad niisugust waimlist paenduwust ja mitmekülgsust, mille edenemiseks ja alalhoidmiseks tööline aeg-ajalt just peab oma tööd muutma, ühe masina juurest teise juurde, täidesaatliku töö juurest korraldawa juurde üle minema. Ja palju kiirem tehnika edu, kui

meie ajal, alaline masinate ja nende ühendamise-wiiside täienemine peab inimeste tööjõudude süsteemid („ettewõtted", nagu neid meie ajal nimetatakse) palju liikuwamaks ja kiiremine muutuwaks tegema.

See kõik on sellepärast wõimalik ja läbiwiidaw, et terwe walmistus ühiskonna enese poolt iseteadlikult ja plaanilikult korraldatud on. Teadusliku katse ja töö solidariteedi põhjal luuakse üleüldine ühendaw töö organisatsion; anarhia, mis kapitalismuse ajajärgul üksikuid ettewõtteid halastamata wõistluse ja terweid ühiskondlikka klassisid kareda wõitlusega lahutab, toimetatakse kõrwale. Teadus näitab teed niisuguse organisatsioni poole, töötab tema täidesaatmise wiisid wälja; iseteadlikkude töötajate ühendatud jõud paneb ta maksma. Selles uues walmistusesüsteemis on iga töötaja tõelikult teise sarnane; sääl on tal kõik tingimised olemas, et ta oma tööjõudu wõimaliku täiuseni ja mitmekülgsuseni wõiks wiia ja teda wõimalikult otstarbekohaselt kõikide kasuks tarwitada.

Terwe walmistusliku süsteemi kindel korraldus, selle süsteemi üksikute elementide ja osade suur liikuwus ja töötajate, kui igakülgselt edenenud iseteadlikkude ühiskonna liikmete, psüühikaline ühetaolus, — niisugune on kapitalismusele järgnewa ühiskondliku korra teine iseloomulik joon.

3. Jaotus.

Jaotus on üleüldse walmistusliku süsteemi tarwilik osa, ja tema korraldusgi ripub täiesti walmistusest ära. Plaanikindel walmistuse korraldus nõuab niisamasugust plaanikindlat jaotuse korraldust. Kõige ülemaks korraldajaks on ka siin, nagu walmistusesgi, ühiskond ise: ta jaotab tööd ja sellele wastawalt ka töö produktisid. Niisugune kord on täielik wastand sellele anarhistilisele ja korraldamata jaotusele, mis ennast wahetuses ja eraomanduses kujutab, ja mis wõistluse ja toore tulude pärast wõitlemise teel läbi wiidud saab.

Jaotuse põhjusmõte järgneb otsekohe koostöötamise organisatsioni alustest. Kui walmistuse süsteem nii on korraldatud, et igal ühiskonna liikmel wõimalik on täielikult ja kõigekülgselt oma jõudusid areneda lasta ja neid otstarbekohaselt kõikide kasuks tarwitada, siis peab jaotuse süsteem temale kõik tarbeabinõuud andma, mis nende jõudude arendamiseks ja tarwitamiseks waja lähewad. Umbes seesama mõte on, ainult poolikult ja ühekülgselt, harilikus nõndanimetatud kommunismuse töö ja produkti jaotamise formelis wälja öeldud: igaühelt tema jõudu mööda, igaühele ta tarwidust mööda.

Ühiskondliku walmistuse ja jaotuse korralduse eeltingimiseks on muidugi ühiskondlik omanduseõigus walmistuse-abinõude ja niisama ka tarbeasjade kohta, mis ühiskondliku töö läbi loodud, — kuni selle silmapilguni, kus ühiskond nad üksikutele isikutele tarwitamiseks edasi annab. Sääl, tarwituse piirkonnas aga, mis juba oma sisu poolest isiklik on, algab „isiklik omandus". Sellel ei ole muidugi midagi ühist kapitalistliku eraomandusega, mis kõige päält just walmistuse-abinõude kohta maksew on, ja töötajatele õigust ei anna tarwilikka tarbeabinõuusid omandada.

Uus jaotuse süsteem saab silmanähtawalt nii keeruline, et ta niisugust statistika ja teatete kogumise aparati nõuab, millest praegusel ajal weel undgi ei nähta. Siisgi wõib juba meie ajal kõige mitmekesisemates majandusliku elu piirkondades neid algaineid märgata, mis tulewikus selle aparati materjaliks wõiwad olla; panga- ja laenuasjanduses — agenturid ja asjatundjate komiteed, kes turuolude järel walwawad, börsed jne.; tööliste liikumise piirkonnas — wastastikkuse abiandmise kassade, tarwituse-ühisuste organiseerimine; siia juurde tuleb ka riiklik tööliste kinnitamine jne. arwata. Kuid kõik need algained peawad weel põhjusmõttelikult muutuma, enne kui nad tulewase jaotuse süsteemi osadeks wõiwad saada. Praegu on nad kõik weel anarhistliku kapitalismuse kohaselt korraldatud ja selle wormide kohaselt sisse seatud. Nad on ennemine uue ühtluse ja korraldatud jaotuse süsteemi laiali pillatud idulised algkujud.

Ühiskondlikult korraldatud jaotus ühiskondliku omanduse põhjal kõikide walmistuse-abinõude kohta — niisugune on uue korra kolmas iseloomulik joon.

4. Ühiskonna hingeelu.

Esimene ühiskondliku hingeelu põhjusjoon, mis uue korra piirides ilmsiks tuleb, saab juba selle korra ühiskondliku alg-ehituse poolt ära määratud; see on: kõige suurem ühiskondlikkus. Suure inimesesoo pere ühisest tööst ja üksikute inimeste ühetaolisest edenemisest tekkiw ühtehoidmine ja wastastikkune arusaamine läheb nii suureks, et praeguse aja iseteadliku ja wõitlewa töölisteklassi osa ühistunne (solidariteet) ainult nõrk tulewiku kuma on. Inimene, kes halastamata wõistluse, inimeste, kihtide ja klasside majandusliku waenu ajajärgul üles on kaswanud, ei suuda enesele seda seltsimehelikku sidet ettegi kujutada, mis inimesi uue korra juures ühendab, ja mis uute töö wahekordade loomulik tagajärg on.

Ühiskonna tõelisest wõimust wälise looduse ja oma enese sisemise looduse üle järgneb teine uue ilma psühologia põhjusjoon — igasuguse fetishismuse puudumine, müstika wäärjumalatest ja metafüsika jäänustest wabastatud äratundmise puhtus ja selgus. Kaowad wiimased natural fetishismuse jäljed, mis wälise looduse wõimu lõpulikku murdmist tähendab; niisama kaotab oma aluse ja häwineb ühiskondlik (wahetuse) fetishismus, sest et stihialiste ühiskondlikkude jõudude, turu ja wõistluse, wõim inimese üle murdunud on. Iseteadlikult ja plaanikindlalt organiseerib ühiskondlik inimene oma wõitlust wälise looduse stihialiste jõudude wastu ja oma wahekordasid selles wõitluses; tal ei ole ebajumalaid tarwis, mis tema abita olekut kujutaks ümbritsewa ilma wääramata jõudude keskel; äratundmata nähtused ei tähenda tema kohta enam seda, et neid ära tunda wõimata on, sest et korraldatud töö põhjal plaanikindlalt organiseeritud äratundmise protsess enesega jõuu ja wõidu tundmise ühes toob, et inimese katse piirkonnas enam kohtasid ei ole, mis saladuse seinte taga warjul oleks.

Mõlemate eelpool tähendatud hingeelu põhjusjoonte tagajärjena ilmub kolmas joon — progressiwiline

sunduslikkude normide häwinemine ühiskondlikus elus.

Kõikide sunduslikkude normide — kombe, õiguse, kõlbluse — eluline tähendus seisab selles, et nad inimeste, kihtide ja klasside wahelisi wastolusid reguleeriwad. Need wastolud tulewad ühiskondliku terwiku organiseerimatusest, anarhistlikust kokkuseadest; nende sisuks on wõitlus, wõistlus, waenlus, wägiwald. Sundslikud normid, mis ühiskond osalt iseteadlikult, osalt stihialiselt selle organiseerimatuse ja nende wastolude wastu wõideldes wälja töötab, muutuwad inimeste kohta wäliseks jõuuks, mille alla need ennast peawad paenutama; ja niisuguse wälise jõuna, mis inimese üle seisab, saawad need normid fetishideks, s. t. inimesed hakkawad neid kui midagi kõrgemat ette kujutama, mis kumardamist ja auustamist nõuab. Ilma niisuguse fetishismuseta ei oleks neil sunduslikkudel normidel küllalt wõimu inimeste üle, et elulisi wastolusid tagasi hoida. Natural fetishist annab wõimule, õigusele, kõlblusele niisuguse tähenduse, nagu oleks nad „asjade sisust“ enesest pärit. Nende kõrgemale päritolemisele wastawalt antakse nendele siis ka kõrgem, absolutiline tähendus.

Normide kõrgema, absolutilise iseloomu sisse uskudes, heidab fetishist orjaalandusega ennast nende alla ja püüab neid elus pidada.

Kui korralagedus ühiskondlikkudes wahekordades ära kaob ja plaanikindla organisatsioni kokkukõlawad wormid selle asemele astuwad, siis kaotawad ühiselulised wastolud oma alalise, algolulise iseloomu, ja wõiwad ainult erandina, juhusliku nähtusena siin ehk sääl ilmuda. Sunduslikud normid aga on teatud mõttes päris „seadused“, sest et nad korduwaid nähtusid reguleerida püüawad, mis juba ühiskonna enese ehitusest järgnewad; arusaadaw on, et nad uue korra juures kõik oma mõtte kaotawad. Juhtumisi ettetulewatest erandlikkudest wastoludest saawad aga inimesed kergesti üle, ilma et sääl iseäralikka „seadusid“ tarwis oleks, mille läbiwiimise eest mõni „wõim“ hoolt peaks pidama; selleks on küllalt ühiskondlikkuse tundest ja

kõrgest äratundmise edenemisest ühiskonna liikmete seas.

Kui, näit., mõni waimuhaige teistele inimestele kahju teeb ja kardetawaks saab, siis ei ole selleks iseäralikka „seadusid“ ja „wõimu“ abinõusid tarwis, et seda wastolu kõrwale toimetada, tarwis on ainult teaduse näpunäiteid, et teda otstarbekohaselt arstida, ja ümbritsewate inimeste ühiskondlikku tunnet, et, wägiwalla tarwitamist tema poolt takistades, tema enese kallal wõimalikult wähe wägiwalda tarwitataks.

Sunduslikkude normide mõte kaob uue korra juures seda enam ära, et nad ühes nendega ühendatud ühiskondliku fetishismuse kadumisega ka oma „kõrgema“ jõuu kaotawad.

Need arwawad hoopis walesti, kes usuwad, et uues ühiskonnas „riiklik kord“, s. t. õiguslik organisatsion alles peab jääma, sest et mõned sunduslikud seadused siisgi tarwilikud on, nagu, näit., seadus, et igaüks päewas teatud aja ühiskonna kasuks peab töötama. Iga riiklik korraldus on klassilise walitsuse organisatsion, nii et ta sääl wõimata on, kus klassid puuduwad. Mis töö ühiskonnas ärajaotamisesse puutub, siis saab uue korra juures teaduse ja selle esitajate — tehnikaliste töö organisatorite — näpunäidetest ja ühiskondliku ühistunde jõuust, mis inimesi sunnib tõsiselt kõikide kasu kätte püüdma, küllalt olema, et töötajaid walmistama sundida.

Ainult ülemineku ajajärgul, kui endise aja klassiliste wastolude jäänused ühiskonnas weel juurtega ei ole wälja kistud, on riiklik korraldus, „tulewikuriik“ wõimalik. Kuid ka see riik saab klassilise walitsuse organisatsion olema, ainult — proletariadi, klassi, kes ühiskondliku klassidesse jagunemise ära häwitab ja ühes sellega ka riikliku wormi.

5. Edenemise-jõuud.

Uue ühiskonna aluseks ei ole mitte wahetuslik, waid natural majapidamine. Produktide walmistuse ja tarwituse wahel ei ole turgu, ostmist ja müümist olemas, — olemas on ainult iseteadlikult ja plaanikindlalt organiseeritud jaotus.

Uue ja wana, — näit., algaegse kommunistliku — natural majapidamise wahel on see wahe, et ta mitte üle wäikese kogukonna ei ulata, waid et tema piirideks

terwe mitmesaja milljoniline ühiskond on, pärastpoole aga terwe inimesesugu.

Wahetusliku majapidamisega ühiskondades on edenemise-jõududeks „relatiwiline ületihenemine“, wõistlus, klassiwõitlus, s. t. sisulikult alati ühiselulise korra *sisemised wastolud*. Natural majapidamisega ühiskondades — sugukondlikus, feudallikus jne. on edenemise-jõudude alg-põhjaks igal pool „absolutiline ületihenemine“, s. t. wäline wastolu, wastolu ühiskonna ja looduse wahel, mis rahwa siginemisest tekkiwa eluabinõude tarwiduse ja nende eluabinõude summa wahel, mis loodus teatud tööwiiside juures annab, ilmsiks tuleb.

Ka uues natural majapidamisega ühiskonnas peituwad edenemise-jõuud niisama *wälises wastolus* ühiskonna ja looduse wahel, kuid juba ühiskondlikus *looduse wastu wõitlemise protsessis* eneses. Siin ei ole enam pikaldaselt ja stihialiselt mõjuwat üleliigse edenemise sundust tarwis, et inimene oma töötamise wiisisid täiendama ja äratundmist laiendama hakkaks: inimesesoo tarwidused kaswawad töö ja katse protsessis eneses, iga uue wõidu järel looduse ja selle saladuste üle tõusewad uued ülesanded ja mõistatused kõrge edenemisega, kokkukõlawa iseloomuga, iga tühja koha ja wastolu wastu tundliku uue inimese ees üles. Wõim looduse üle tähendab alalist energia kogunemist ühiskonnas, mida see wälisest loodusest omandab. Kogunew energia otsib tarwitamist ja leiab seda uute töötamise ja äratundmise wormide *loomisest*.

Tõsi on, et kogunewat energiat mitte alati niisuguses sihis ei tarwitata; ta wõib wahel ka wäljasuremisele wiia. Praeguse ja endiste ajajärkude kõrgemad klassid, kes teiste inimeste töö kulul enesele energiat koguwad, ei püüa teda mitte loomise pääle ära tarwitada, waid häwitawad teda liiderlikus ja rikutud elus, tarwitamise peensustes; selle tagajärg on klassi hingeelu nõrgaks jäämine, langemine. — Kuid niisugused on ainult *parasitid*; nad ei ela mitte ühiskondlikult-kasuliku töö, waid peaaegu ainuüksi tarwituse piirkonnas. Loomulik on, et nad selles piirkonnas ka uusi elu wormisid otsiwad ja neid kõiksugu peensustes ja loomuwastases elus leiawad. Niisuguseid parasitisid uus ühiskond ei tunne; sääl on kõik töötajad, ja *töö* piirkonnas püüawad nad ka oma energia rohkusest tulewat loomise jänu

kustutada. Nad täiendawad tehnikat ja äratundmist, järjelikult — ka oma enese loomust.

Uued edenemise-jõuud mõjuwad seda tugewamalt ja kiiremalt, mida laialisem, keerulisem, mitmekesisem inimeste katse piirkond on, millest need jõuud sünniwad. Sellepärast peawad nad uues ühiskonnas, kus töö süsteem nii määratu laialine ja keeruline, ühendus inimeste wahel nii suur on, et üksikute isikute mitmekesised teadmised kõikidele kättesaadawaks muutuwad, nii kiire edu sünnitama, mida meie enesele ettegi ei saa kujutada. Harmoniline edu uues ühiskonnas saab mõõtmata intensiwilisem olema, kui poolteed stihialine, kõiksugu wastolude keskel kõikuw edenemine praeguse ajal.

Kõik edenemise majanduslikud takistused on uues ühiskonnas kõrwale toimetatud. Nii, näit., on masinate laialilagunemisel praeguses ühiskonnas oma piir olemas — nende kasulikkus, kuna uues ühiskonnas ainult nende sigiwuse pääle waadatakse. Eelpool aga nägime juba, et masin, mis hulga tööjõudu kokku hoiab, kapitalisti kasu seisukohast siisgi kahjulik wõib olla (waata päät. masinate laialilagunemisest).

Ühiskonna kõige kõrgema tipuni tõusnud wõim looduse üle, kindel korraldus, ühiskondlikkus, wabadus, edulikkus, — niisugune on uue, sotsialistliku korra üleüldine karakteristik.

Raskemate sõnade seletus.

Absolutiline — piiramata, tingimata täielik.
abstraktiline — niisugune asi, mis meie endile ainult ette kujutada wõime, näituseks iludus.
administratsion — walitsus.
aktiwiline — tegew.
alkeemia — keskaja teadus, mis kulla tegemise kunsti püüdis üles leida.
analogilik — wastaw, sarnane.
anarhia — korralagedus, korraldamata seisukord.
antagonismus — wastolu.
aristokratia — kõrgem seisus.
asketiline — tagasihoidlik maapäälses elus, liha ristilööja.
assignatsia — paberraha.
astrologia — keskaja teadus, mis tähtede seisukorra järele tulewikku püüdis ette kuulutada.
automatiline — isetegew, isekäiw.
autoriteet — isik, kelle otsused ja arwamised mõõduandwad, usaldatawad on.

Barbarid — harimatad, metsikud rahwad.
biologia — teadus, mis elu ja elu-tingimistega tegemist teeb.
bürokratia — ametnikkude seisus.

Caesar — seesama, mis keiser.

Demagog — rahwa-juht, kes oma mõju massede pääle enese kasuks tarwitab.
demokrat — rahwameelne.
despot — hirmuwalitseja.
doktrina — õpetus.

Eksproprieerimine — sunduslik ärawõtmine riigi poolt, wõõrendamine.
ekstsentrik — masina jagu, ratas, millel wõll mitte keskel ei seisa.
element — alg-aine, ollus.
energia — jõud, tööjõud, wõimine.

Faase — muutus, aste asja edenemises.
fakt — tõeasi, sündmus.
fantasia — luulekujutus, luulelend, ettekujutamise wõim.

fantastiline — üliloomulik, wõimata.
farmer — maarentnik Inglismaal.
feudal — läänimees keskaja lääniseisuses, feudalismuses.
fetish — asi, millel nõidusewägi juures arwatakse olewat.
fetishist — inimene, kes fetishisid kumardab.
fetishismus — fetishide teenistus, usu kõige alam aste.
fiktiwiline — olemata, wale.
filosofia — mõtteteadus.
filosofiline kiwi — kiwi, mida keskaja alkemistid otsisiwad ja mille abil nad kulda lootsiwad teha.
firma — äri.
formatsion — kujutus.
formel — seadus, mis mitme küsimuse kohta maksew on, ettekirjutatud wõi üleüldiselt tarwitusel olew sõnaworm.
formuleerima — kokku wõtma, wälja ütlema.

Gruppe — salkkond inimesi, teatud hulk teistest äralahutatud asju.

Hansa — kaubalinnade ühisus, kuhu alla käisiwad: Lübeck, Hamburg, Riia, Tartu, Nowgorod ja mõned teised linnad.

Ideal — aade, lõpusiht.
idealist — inimene, kes ilma ilusamana ja paremana ette kujutab, kui ta tõepoolest on.
idee — mõte, algmõiste, arwamine.
ideolog — mõtete, ideede kandja, nende eest seisja.
ideologia — idealide õpetus ehk inimese wõi ka terwe seltskondliku klassi idealide kogu.
indiwidualiline — isiklik.
indiwidualismus — ilmawaade, mis iga isiku kujunemisele laialisi piirisid nõuab.
inteligents — haritlased.
inkwisitsion — waimulik kohus, kellel ülesandeks oli ketserisi üles otsida ja karistada; kuulus oma piinamiste poolest.
instinkt — loomusund.
juridiline — õigusteadline.

Keemia — lahutusteadus.
klassifitseerima — klassidesse jagama.
klassikaline — eeskujuline, täielik, wanaaegsest Greekast ja Roomast pärit.
kollektiwiline — ühine.
koloniseerima — asumaid sisse seadma.
komplekt — teatud kogu asju.
konkretline — tõeline, olemas olew.
konfiskeerima — sunduslikult ilma tasuta ära wõtma.
konserwatismus — wanameelsus.
kontroll — järelwaatus
kontsentreerima — koondama.
kooperatsion — koostöötamine.

korporatsion — kogu inimesi, ühendus.
kwalifitseeritud töö — keeruline töö; töö, mis palju õppimist tarwitab.
kwalitatiwilik — omaduslik.
kwantitatiwiline — hulgaline.

Lektor — ettelugeja.
loogika — teadus mõtlemise wiisidest ja seadustest.

Materialine — aineline.
matematika — arwuteadus.
maximum — kõige kõrgem määr, ülemmäär.
mehanika — teadus kehade liikumisest ja tasakaalust.
mehanismus — mõne masina sisemine ehitus.
minimum — alammäär.
minus — mahaarwatud.
moment — silmapilk.
monarhia — isewalitsus; absolutiline monarhia — piiramata isewalitsus.
monopol — ainuõigus.
motiweerima — põhjendama.

Natural majapidamine — majapidamine, mis kõik omad tarwidused ise täidab.
natural palk — palk produktides.
natural rent — rent, mis produktidega tasa tehakse.
normal — loomulik, harilik.

Objekt — sihitus.
operatsion — ettewõte sõjakäigul; lõige.
optikaline instrument — pikksilm, mikroskop jne.
organiseerima — korraldama.
organismus — elaw keha.

Panama skandal — oli Panama kanali kaewamise luhta mineku järel. Protsess algas detsembri kuul 1888 aastal. 150 parlamendi liiget, nende hulgas 6 ministrit, süüdistati selles, et nad endid 2—3 milljoni frangilise loosimise juures ära osta oliwad lasknud.
passiwiline — osawõtmata.
parasiit — olewus, kes ennast teiste kulul toidab.
patriot — isamaalane.
periodiline — kindla aja järele korduw.
perspektiw — tulewiku pilt; see, mis tulewik lubab.
positiwiline — kindel, kindlal alusel seisew, tõelik.
praktika — tegelik elu, millegi asja tegelik tarwitamine.
priwilegium — eesõigus.
progress — edu.
protsess — sündmustik, asjakäik.
prowints — suurem riigi osa, mida iseäraldi walitseti (roomlaste juures).
psühologia — hingeelu.
psühikaline — hingeline.

Real asjalik, tõelik

Real — asjalik, tõelik, elust wõetud.
reform — uuendus, parandus.
reglament — eeskiri.
reguleerima — korraldama, järele walwama.
relatiwiline — wõrdlew (wastand — absolutiline).
riskeerima — kaalu pääle panema (mitte otsekoheses mõttes).

Satrap — asewalitseja endises Persia ilmariigis.
schematiline — ülewaatlik.
senior — wanem.
soetaw tööstus — põllutöö, mäetöö, karjakaswatus jne., tööstus, mis loodusest otsekohe produktisid muretseb.
spekuleerima — õnnemängulist äri ajama.
spetsial — eriasi.
spetsialiseerima — mõnda eriasja ajama hakkama.
statistika — teadus, mis arwude abil kõiksugu majanduslikkude ja riiklikkude küsimuste kohta otsust püüab anda.
stihialine — looduslik, looduse jõudude tegewusel ilmuw.
sündikat — ettewõtjate ühisus.
suserain — ülem feudal.
süsteem — kord, plaan, plaanikindlus, kokkusead.

Tehnika — mõne kunsti õppimise juures tarwis minewate töötamise wiiside ja juhtiwate seaduste kogu; seadused, kuidas teoriat tegelikult tarwitada.
tehnologia — teadus, mis toorete ainete ümbertöötamist käsitab.
tendents — kalduwus, püüe.
teologiline — usuteadusline.
teoria — õpetus.
termin — asja nimetus.
territoria — teatud maakond.
terror — wägiwalla tarwitamine mõne otstarbe kättesaamiseks.
traditsion — eelkäiwa ajajärgu käest päritud suusõnalised arwamised ja mõtted.
transport — ärawiimine, ülewiimine, ärasaatmine.
tsentraliseerima — ühe keskkoha, tsentrumi, ümber kokku koguma.
tsiwiliseerima — harima.
tüpus — alguskuju.
türann — kitsendamata wõimuga ja halastamata walitseja.
türannia — türanni walitsus.

Utiliseerima — tarwitamiseks kõlbuliseks tegema.
utopist — politiline unistaja.

Wasall — läänimees, alam.

Ökonomika — kokkuhoidmine, maapidamise õpetus.